

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

О П Ш Т Е В О Ј Н И   Н А У Ч Н О - Т Е О Р И Ј С К И   Ч А С О П И С

ВОЈНО ДЕЛО

ЛЕТО
2012

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ЛЕТО/2012 ГОДИНА LXIII

УДК 355/359 YU ISSN 0042-8426

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Славољуб М. Марковић, потпуковник

ОДСЕК ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

ГЛАВНА УРЕДНИЦА

Драгана Марковић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

потпуковник

Милан Тепшић, дипл. инж.

milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Генерал-мајор проф. др Божидар Форца, председник; проф. др Зоран Килибарда, заменик председника, генерал-мајор проф. др Митар Ковач; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; пуковник проф. др Јан Марчек; проф. др Јоже Сивачек, пуковник у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Владан Јончић; проф. др Драган Симеуновић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Зоран Драгишић; доц. др Јованка Шарановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, (ВЕ) 11002 Београд, Браће Југовића 19 *
vojno.delo@mod.gov.rs * Одговорни уредник: 3349-497 * Претплата:
pretplata@odbrana.mod.gov.rs, тел./факс: 011/3241-009 * Текући-рачун РЦ МО
Републике Србије 840-312849-56 * Појединачна цена примерка 400,00 динара.

Рукописи се не враћају

Часопис излази тромесечно

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

<i>Мирјана Б. Миленковић</i> Стратегија међународне сарадње Републике Србије у области одбране	7–29
<i>Велибор Палић</i> <i>Желимир Кешетовић</i> Мобинг у међународним односима	30–45
<i>Наташа Миленковић</i> Економске последице тероризма у земљама Јужне Азије	46–70
<i>Klaus Olshausen</i> Авганистан – борба за једну земљу	71–80
<i>Милан Миљковић</i> Оцене САД о способностима Народноослободилачке армије Кине (НОАК) за вођење сајбер шпијунаже	81–97
<i>Небојша Драговић</i> <i>Саша Трандафиловић</i> <i>Србислав Цвејић</i> Систем оцењивања и рангирања – искуства Уједињеног Краљевства и САД	98–122

БЕЗБЕДНОСТ

<i>Предраг Илић</i> О дефинисању и дефиницијама националне безбедности ...	123–138
<i>Бранислав Милосављевић</i> Теоријске основе безбедносне процене	139–149
<i>Блажо М. Радовић</i> Избор концепта националне безбедности Републике Србије – утемељујуће теорије и дилеме	150–169
<i>Валентина Милосављевић</i> <i>Зоран Драгишић</i> Улога економске дипломатије у суочавању Србије са изазовима економске безбедности	170–186
<i>Милоје Здравковић</i> Приватне војне компаније на Косову и Метохији – безбедност или профит	187–196

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Oliver Bakreski</i> <i>Milan Milošević</i> The Role Of the Political Parties In the Defense System And the Need For Inter-Party Consensus	197–205
---	---------

Живорад Рашевић
Грађанин у униформи – исходиште трагања за владавином
права у оружаним снагама 206–224

Обрад Стевановић
Дане Субошић
Саша Мијалковић
Одбрамбена функција полиције као садржај наука одбране . 225–235

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

Предраг Младеновић
Структура малопродајних објеката и начин функционисања
трговине на мало 236–251

Биљана Бранковић
Марко Павловић
Однос пословања поште и електронске управе 252–263

ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Саша Т. Бакрач
Младен Вуруна
Мишко М. Милановић
Методолошки оквири за процену еколошког ризика од
вежбовних активности војске 264–274

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

Бојан М. Томић
Научна мултидисциплинарност у друштву као прилика за
војску – тест лидерства 275–280

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Драган А. Лазић
Развој југословенског ваздухопловства од 1918. до 1939. године 281–351

Борјанка Поповић
Учешће припадника ЈНА у мировним операцијама УН
у периоду од 1956. до 1993. године 352–374

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Раденко Шћекић
Приказ књиге Оливере Ињац „Социолошки аспекти
савременог тероризма у Европи“ 375–377

Младен Р. Тишма
Приказ књиге „20 година од разбијања СФРЈ“ 378–381

СТРАТЕГИЈА МЕЂУНАРОДНЕ САРАДЊЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ ОДБРАНЕ

Мирјана Б. Миленковић*

Генералштаб Војске Србије – Кабинет начелника Генералштаба

Промене којима су у последњој деценији Двадесетог века биле захваћене, пре свега земље европског континента, доминантно су утицале на карактер међународних односа, а посебно на њихов политичко-безбедносни аспект. Нови безбедносни изазови узроковани политичким, економским, еколошким, демографским и војним факторима знатно оптерећују све аспекте безбедности и потврђују да је без тесне међународне безбедносне сарадње немогуће сачувати безбедност властитог народа. То, са друге стране, захтева сталну, свеопшту трансформацију система савремених међународних и безбедносних односа у чему не заостаје ни Република Србија која кроз реформске процесе у друштву, а самим тим и у безбедносном сектору, обезбеђује сопствено место у новој безбедносној структури међународне заједнице.

Стратегијско опредељење Р. Србије је да на изазове, ризике и претње безбедности одговори јачањем одбрамбене моћи и чланством у европским, и евроатлантским безбедносним структурама. Кроз међународну сарадњу у области одбране, чланством у Програму Партнерство за мир, као и развијеном регионалном сарадњом, обезбеђује се достизање безбедносних стандарда који се подразумевају за земље које приступају Европској унији, а што је стратешки циљ Републике Србије.

Свеобухватна научна обрада проблема међународне сарадње у области одбране, са националног аспекта, требало би да понуди одговор на питање – како тренутно успостављени ниво сарадње у области одбране одговара сопственим потребама и да пружи смернице за будуће оријентисање могућности за активним чланством.

Кључне речи: *безбедност, међународна сарадња, стратегија, евроатлантске интеграције, регионалне иницијативе и институције*

Увод

Рedefинисање концепта безбедности започиње последњих деценија двадесетог века када је постало јасно да је природа савремених изазова, ризика и претњи безбедности таква да им није могуће одговорити индивидуалним капацитетима и јачањем властитих снага, односно оружане моћи, већ је одговор у сарадњи и партнерству. Све већа сложеност глобалног политичког окружења, као и промене

* Пук Мирјана Б. Миленковић, mirjana.milenkovic@vs.rs

којима су у последњој деценији двадесетог века биле захваћене, пре свега, земље европског континента, убрзале су ток историје и доминантно утицале на карактер међународних односа, а посебно на њихов политичко-безбедносни аспект. Нови поглед на међународне односе утицао је и на нови концепт поимања безбедности на глобалном, регионалном и националном нивоу.

Нови безбедносни изазови узроковани политичким, економским, еколошким, демографским и војним факторима знатно оптерећују све аспекте безбедности. Терористички напади широм света указују на смртоносну везу између технологије и терора; ризици снабдевања енергијом, еколошки проблеми и уопште запостављање животне средине је све евидентније; савремени начин прикупљања, чувања и слања, односно размене информација донео је и одређене мањкавости; безбедносне импликације пиратства; светска економска криза која изазива проблеме са националним буџетима – све то глобални безбедносни систем чини рањивим. Управо такав карактер савремених безбедносних изазова, ризика и претњи захтева тесну међународну безбедносну сарадњу без које је немогуће сачувати безбедност властитог народа.

Република Србија, кроз реформске процесе у друштву, а самим тим и у безбедносном сектору, обезбеђује сопствено место у новим међународним односима и новој безбедносној структури међународне заједнице. Њено безбедносно ситуирање усмерено је ка европским интеграцијама у складу са спољнополитичким опредељењима. Сектор безбедности представља профитабилан инструмент спољне политике. Темпо интегрисања диктиран је, како сопственим могућностима, тако и условима које дефинише међународна заједница, а успех опредељених реформских процеса зависи од целокупног друштва.

Кроз међународну сарадњу у области одбране, чланством у НАТО Програму Партнерство за мир и интензивном регионалном сарадњом достижу се безбедносни стандарди неопходни за активно, партнерско деловање на међународној безбедносној сцени и за ефикасно одржавање и унапређење властите безбедности.

Потреба да се дефинише стратегија међународне сарадње у области одбране узрокује конкретне задатке: утврдити достигнути ниво сарадње у области одбране, дефинисати приоритетне области и одредити будуће правце сарадње. На тај начин стиче се увид колико достигнути ниво сарадње, на билатералном или мултилатералном плану, одговара сопственим потребама и захтевима чланства или будућег партиципирања у европским и евроатлантским интеграцијама и то у организационом, нормативном и функционалном смислу. Закључци до којих се долази дају смернице за будуће оријентисање напора, потреба и могућности ка активном и жељеном чланству.

Безбедносно интегрисање Србије

Свеопшта трансформација система савремених међународних односа усмерена је „потрагом“ за новим концептом индивидуалне, националне и међународне безбедности. Појава нових претњи безбедности и измена природе постојећих и препознатих ризика безбедности стварају потребу прилагођавања и осавремењивања механизма и капацитета за одговор. То, са друге стране, ствара могућу појаву нових безбедносних институција које би, може се претпоставити, биле „другачије“ од постојећих. То нас доводи и до питања да ли је нови концепт европске без-

бедности, који је иницирала Руска Федерација, покушај креирања нове безбедносне политике, односно новог безбедносног окружења у Европи?

Сложеност глобалног политичког окружења и јачање мреже међународне организованости кроз различите интеграције и институције довеле су до тога да је листа изазова, ризика и претњи, како на националном тако и на међународном плану, веома слична. Колико је значајно идентификовање савремених изазова, ризика и претњи показује и чињеница да су они нашли своје место у свим значајнијим стратегијским документима који се баве питањима безбедности. Узети су за пример недавно усвојени Стратешки концепт НАТО-а, затим Европска стратегија безбедности и Стратегија националне безбедности Републике Србије. Приложена табела потврђује да сва три документа идентификују исте изазове, ризике и претње, да има одређених специфичности које третира евроатлантски, односно европски регион. И, наравно, Стратегија националне безбедности Р. Србије, у складу са специфичностима и простора и времена у којем се налази, као и предвиђањима у односу на могућа дешавања у наредном периоду, препознаје и специфичне изазове, ризике и претње који, пре свега, имају национални карактер. Треба напоменути да су анализирани документи донети у различитим периодима: Нови стратешки концепт НАТО-а 2010. године, Стратегија националне безбедности Републике Србије 2009. године, а Европска стратегија безбедности 2003. године. Када би данас ова три међународна субјекта ревидирала листу безбедносних изазова, ризика и претњи, она би сигурно била другачија, јер би заједничких елемената било више.

Природа процењених изазова, ризика и претњи указује на потребу даљих реформских процеса система одбране који воде ка достизању препознатих стандарда и интероперабилности са партнерским државама. Такође, захтева „развој концепта интегрисане безбедности на политичком, економском, информативном, технолошком, одбрамбеном и војном плану, уз пуну координацију напора Републике Србије, суседних земаља и најутицајнијих субјеката безбедности у региону, Европи и свету“.¹

Неретко се питање безбедносног интегрисања поистовећује са питањем чланства у неком од безбедносних, „војних“ савеза. Безбедносно интегрисање било које државе не значи аутоматски и формално чланство у некој од међународних безбедносних институција. То, пре свега, значи заједничко деловање, капацитетима који у датом тренутку и за дате потребе могу бити ангажовани, а ради стварања и очувања безбедног амбијента на било ком нивоу.

Табела 1 – *Савремене претње безбедности препознате у три стратегијска документа*

Нови стратешки концепт НАТО	Европска стратегија безбедности	Стратегија националне безбедности Републике Србије
Ширење нуклеарног и другог оружја за масовно уништење	Тероризам	Опасност од оружане агресије
Међународни тероризам	Пролиферација оружја за масовно уништење	Сепаратистичке тежње
Постојање корозивних регионалних, националних, етичких и верских ривалства	Регионални сукоби	Противправно једнострано проглашена независност Косова

¹ Стратегијски преглед одбране, Београд, 2009. стр. 19.

Рањиви информациони системи	Неуспех држава	Тероризам
Нафта и други стратешки ресурси	Организовани криминал	Пролиферација оружја за масовно уништење
Демографске промене	Надметање за природне ресурсе	Национални и верски екстремизам
Климатске промене	Енергетска зависност	Обавештајна делатност
Сајбер напади		Организовани криминал
Напади балистичким ракетама		Проблеми економског развоја РС
		Неравномеран привредни и демографски развој РС
		Корупција
		Нерешен статус и тежак положај избеглих, прогнаних и интерно расељених лица
		Недовршен процес разграничења између држава некадашње СФРЈ
		Неконтролисано трошење природних ресурса и угрожавање животне средине
		Последице елементарних непогода и техничких и технолошких несрећа
		Опасности повезане са појављивањем инфективних болести код људи и зараза код животиња
		Наркоманија
		Деструктивно деловање појединих верских секти и култова
		Високотехнолошки криминал и угрожавање информационих и телекомуникационих система
		Климатске промене и глобално загревање

Република Србија је у озбиљне реформске процесе, па и оне који се односе на систем одбране, ушла без јасно дефинисаних докумената али очигледно са јасном визијом у ком правцу треба ићи и где стићи. С обзиром на то да постојање визије даје легитимитет у раду до одређене границе, озбиљан наставак започетих реформских процеса у систему одбране и формално је био омогућен 2009. године доношењем кључних докумената као што је Стратегија националне безбедности Републике Србије и Стратегија одбране. Кроз ова документа јасно је дат оквир безбедносног интегрисања Републике Србије.

„Оквир“ безбедносног интегрисања Републике Србије је и одлука о њеној војној неутралности, донета децембра 2007. године. Ако се томе дода дилема да ли Србија има спољнополитичку стратегију или само дефинисану спољнополитичку оријентацију представљену кроз приоритете, јасно је да говорити о безбедносном интегрисању републике Србије није баш лак задатак. Вероватно можемо говорити о објективним потребама, реалним интересима, очекиваним последицама али о прокламованим намерама.

Међународна сарадња у области одбране

Природа савремених изазова, ризика и претњи безбедности условила је дубоку међузависност држава и региона потврђујући да је безбедност недељива. Управо та међузависност ствара потребу сарадње и кооперативног приступа безбедности чију основу чине дијалог, партнерство и заједничко деловање на очувању безбедности.

Сарадња на очувању безбедности, пре свега националне, ствара потребу креирања стратегије која уствари представља смернице за ефикасно деловање властитих капацитета, континуирано прилагођаваних и осавремењаваних заједничким стандардима у области одбране. Данас, када говоримо о појму стратегије, говоримо уствари „о поступању усмереном ка остваривању одређеног циља након дужег планирања“.

Ниво и начин опредељености међународне сарадње у области одбране, па самим тим и њен успех, зависи од неколико фактора: националног и међународног опредељења државе, њене спољнополитичке оријентације, националних интерес, обавеза преузетих из чланства у међународним организацијама и институцијама, нивоа нормативно-правног утемељења у законима и подзаконским прописима из области одбране.

Стратегија међународне сарадње Републике Србије у области одбране своје упориште налази у следећим стратегијско-доктринарним документима: Стратегији националне безбедности, Стратегији одбране, Доктрини Војске Србије, Закону о одбрани и Закону о Војсци Србије, Закону о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије, Закону о полицији, Закону о основама уређења служби безбедности Републике Србије, као и у другим подзаконским актима.

Значајно место заузима и Бела књига одбране Републике Србије, донета 2010. године, први докуменат те врсте који представља процесе, достигнућа и пројекције у развоју система одбране Р. Србије, темељећи их на изградњи и јачању сопствених капацитета и способности за одбрану, као и кроз интеграције у европске и друге међународне безбедносне и одбрамбене структуре².

Оно што је заједничко за сва наведена документа је стратегијско опредељење Републике Србије да на све изазове, ризике и претње безбедности одговори јачањем своје одбрамбене моћи и чланством у међународним безбедносним организацијама и институцијама.

Како свако планирање зависи од успешно дефинисаних циљева, тако и успешност међународне сарадње у области одбране зависи и од правилно дефинисаних општих и посебних средњорочних и дугорочних циљева за шта су опредељујући фактори спољна политика Републике Србије, њена позиција у међународној заједници, наставак реформских процеса у свим сегментима друштва па и у систему одбране и др.

Општи циљеви међународне сарадње у области одбране, за потребе квалитивног одређења мисија и задатака за њихово извршење, декомпоновани су на посебне циљеве који, на начин како је то приказано у табели, не представљају рангирање по приоритетима као ни етапе у реализацији. Који од посебних циљева ће имати какво место на листи приоритета зависи од низа фактора: унутрашњег политичког амбијента, подршке јавности, односа међународне заједнице према одређеном питању, економских фактора, тенденција у савременим кретањима и др.

² Бела књига одбране р. Србије, Београд, 2010.

Значајно је истаћи да за остварење општих и посебних циљева не постоји потреба једнаког наступа према свим земљама или организацијама. Такав приступ био би нерационалан, скуп, нерентабилан, довео би у дилему да ли се уопште зна „чему се тежи“. Био би то однос линеарног, стихијског приступа по принципу „дај шта даш“. С обзиром да је Република Србија своја опредељења, а пре свега она која се односе на одбрамбени систем, јасно дефинисала кроз најзначајнија државна документа, и приступ у одабиру држава/организација партнера за остварење препознатих циљева резултат је јасног избора и чињења низа претходних корака. И на крају, да би такав приступ био потпуно рационалан и ефикасан неопходно је одредити природу и ниво сарадње са појединим земљама, међународним организацијама и институцијама.

Табела 2 – Општи и посебни циљевии развоја међународне сарадње у области одбране

ОПШТИ ЦИЉЕВИ		ПОСЕБНИ ЦИЉЕВИ	
1.	Национална безбедност	1.1.	Заштита и промовисање националних интереса на међународном плану
		1.2.	Активан допринос очувању мира и развијању стабилног безбедносног окружења
		1.3.	Развијање и унапређење партнерских односа са институцијама колективне безбедности и другим државама
		1.4.	Иницирање и вођење процеса закључења међународних аранжмана од интереса за систем одбране
		1.5.	Усаглашавање претпоставки/концепата за планирање одбране
2.	Европске интеграције	2.1.	Развој интероперабилности са другим државама и међународним организацијама
		2.2.	Сарадња са државама чланицама ЕУ, Програма ПзМ и другим државама и организацијама
		2.3.	Спровођење међународно преузетих обавеза из надлежности система одбране
		2.4.	Ангажовање припадника система одбране у мултинационалним операцијама
		2.5.	Усаглашавање потреба у области очувања заједничке безбедности на глобалном нивоу
3.	Регионална безбедност	3.1.	Изградња поверења, стабилности и безбедности у региону
		3.2.	Изградња и учешће у регионалним механизмима за превенцију безбедносних ризика и претњи
		3.3.	Заједничко управљање кризним ситуацијама
		3.4.	Поштовање преузетих обавеза из Дејтонског споразума
4.	Национални интереси на КиМ	4.1.	Заштита националних интереса на КиМ
		4.2.	Спровођење и поштовање Резолуције 1244 Савета безбедности УН
		4.3.	Сарадња са међународним организацијама и институцијама које делују на КиМ
5.	Реформа система одбране	5.1.	Међународна подршка развоју способности Војске
		5.2.	Међународна подршка развоју система управљања људским ресурсима
		5.3.	Међународна подршка развоју телекомуникационо-информационих система
		5.4.	Међународна подршка развоју обавештајно-безбедносног система

		5.5.	Међународна подршка развоју односа са јавношћу
		5.6.	Међународна подршка развоју система научноистраживачке делатности
		5.7.	Међународна подршка увођењу и развоју система PPBES
		5.8.	Подршка увођењу и примени стандардизације и концепта оперативног планирања
		5.9.	Међународна подршка развоју војномедицинске службе
		5.10.	Изградња механизма за управљање кризама и одговор на тероризам
6.	Војнообразовна сарадња	6.1.	Међународна подршка развоју система обуке, школовања и усавршавања
		6.2.	Промовисање капацитета војнообразовних институција
		6.3.	Активан допринос и учешће у раду војнообразовних институција земаља региона и шире
		6.4.	Подршка увођењу и примени стандарда које користе друге државе
7.	Војноекономска сарадња	7.1.	Међународна подршка развоју система логистике и специјализованих области одбрамбене индустрије
		7.2.	Међународна подршка развоју, модернизацији и опремању НВО
		7.3.	Заједничко учешће у пројектима за треће тржиште
		7.4.	Промовисање капацитета војноодбрамбене индустрије

Билатерална сарадња у области одбране

Република Србија у својим билатералним одбрамбеним односима не одустаје од традиционалних пријатеља, поузданих или потенцијалних партнера и оних који би то могли постати. За Републику Србију од примарног значаја је развијање билатералних односа у области одбране са суседним земљама, са стратешким партнерима и са великим силама. Ради јасног дефинисања достигнутог нивоа сарадње у области одбране на билатералном плану, а самим тим и јасних смерница за њено даље унапређење, било је потребно одредити критеријуме за оцењивање достигнутог и жељеног стања у области одбране, те је за те потребе свет подељен на неколико региона:

1. **Евроатлантски регион.** Овај регион је за Републику Србију најзначајнији пре свега због тога што му и географски припада и што заједно са земљама овог региона дели безбедносну „судбину“. Овом региону припадају државе и организације које највише утичу на положај Републике Србије у међународној заједници, на динамику решавања отворених питања, на успех реформских процеса, на динамику европског интегрисања и, што је најзначајније, на ниво заштите националних интереса. Рећи да је то регион од примарног значаја не значи само потребу остварења најбољих односа са земљама и организацијама овог региона већ и достизање компатибилности са њим.

У оквиру овог региона немају све земље исти значај, нити постоји потреба за успостављањем истог нивоа односа са свима. По значају се свакако издвајају САД, Руска Федерација, СР Немачка, Велика Британија, Француска и Италија. У оквир овог региона могле би се издвојити земље са којима је, у датом тренутку, успостављен највиши ниво разумевања са аспекта политичких дешавања у региону и са

аспекта заштите националних интереса, те је у складу с тим уследило интензивирање односа са Грчком, Шпанијом и Чешком. Посебна пажња посвећује се подрегиону Западног Балкана и суседним земљама које имају висок приоритет у сарадњи.

2. Блиски исток и Африка. Овај регион обухвата земље са којима Република Србија (и некадашња СФРЈ) има традиционално пријатељске односе. а припадају му земље које су чланице Покрета несврстаних (Србија је била домаћин педесетогодишњице овог покрета) и са којима постоји висок ниво односа на војноекономском плану. Овај регион је значајан и са аспекта енергетских ресурса, посебно данас када се о енергетској безбедности говори као једном од кључних безбедносних изазова савременог доба. Овај регион је, такође, значајан и због латентног потенцијала који може да изазове нестабилност ширих размера, што се почетком 2011. године и потврдило. Немири који се започели у Тунису, као домино ефекат проширили су се и на друге земље арапског света, кулминацију доживели у Либији, а завршили се свргавањем до-тадашњих режима и заокретом у политичко-безбедносној оријентацији.

Постоји много разлога због којих је регион Блиског истока и Африке за Републику Србију и њен одбрамбени сектор значајан без обзира на географску удаљеност, различитост традиција, култура и вера. У овом региону по значају се посебно издвајају: Либија, Египат, Кувајт, Израел, Алжир, Нигерија и Ирак.

3. Азија. Овај регион представља најмногољуднији део света, а чине га земље од којих нас дели огромна просторна удаљеност, али повезују традиционално пријатељски односи који важе и за регион Блиског истока и Африке. Овом региону припадају земље које имају одлучујућу улогу у готово свим међународним организацијама, а пре свега у Савету безбедности УН и у Г7, као и земље које су нуклеарне силе. Оно што је за Републику Србију важно јесте чињеница да овај регион чини одређени број значајних земаља које нису признале једнострано проглашену независност КиМ, али и са којима постоји потенцијал за развој војноекономских односа. Најзначајније земље овог региона су Кина, Индија, Јапан, Пакистан и Индонезија.

4. Јужна и Централна Америка. Овај регион има најнижи ниво приоритета када је одбрамбени сектор у питању, али се по значају издваја Бразил, као земља са којом постоје заједнички интереси и започете активности а које би могле бити унапређене у наредном периоду, пре свега на војно-економском плану.

Ниво успостављених односа

У дефинисању критеријума за оцењивање достигнутог и жељеног стања у области одбране утврђивање нивоа успостављених односа је један од њих. Ниво успостављених односа оцењиван је кроз неколико параметара: успостављене области сарадње; облици сарадње за достизање или унапређење постојећих односа; нормативно-правно регулисање односа. Резултати до који се долази оваквим оцењивањем имају за циљ да укажу на мањкавости успостављеног нивоа односа у области одбране (најчешће и готово искључиво су разлози политичке природе), али, што је много значајније, да укаже на смернице којима треба усмеравати будуће активности како би се постојеће стање поправило.

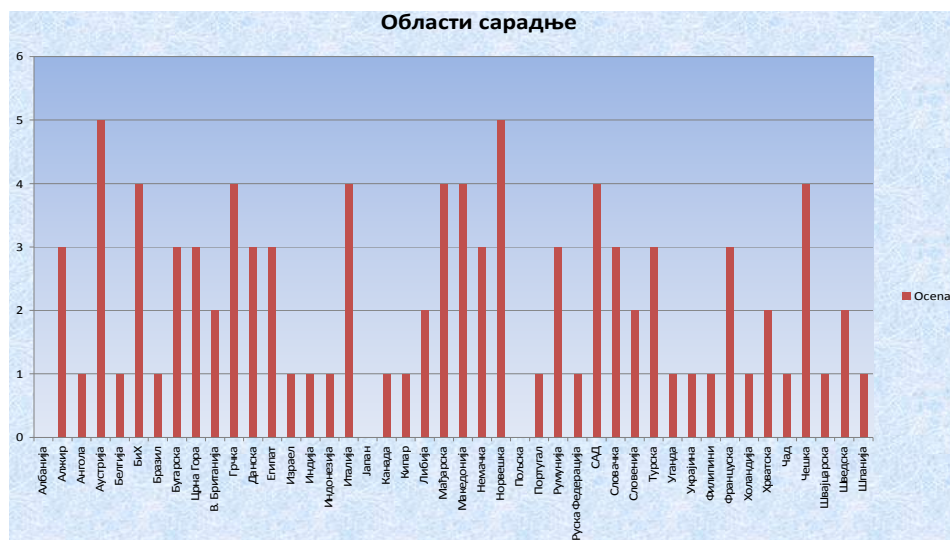
Успостављене области сарадње

Као области сарадње који јесу или могу бити успостављени на билатералном плану разматране су све оне које су, пре свега, првобитно дефинисане у Презентационом документу Програма ПЗМ, а затим и у другим плановима и уговорима за спровођење међународне сарадње у области одбране. Због сложености оцењивања тако дефинисаних области (има их шеснаест) оне су груписане у следеће основне категорије, односно области сарадње:

1. политика одбране:
  - демократска контрола система одбране,
  - планирање и финансирање система одбране;
2. људски ресурси:
  - управљање људским ресурсима,
  - школовање и усавршавање;
3. материјални ресурси:
  - војномедицинске службе,
  - атомско-биолошко-хемијска одбрана,
  - систем телекомуникација и веза,
  - војноекономска сарадња;
4. војне вежбе и обука:
  - војне вежбе и обука,
  - цивилне ванредне ситуације,
  - контрола и управљање ваздушним простором,
  - управљање кризама,
  - одговор на тероризам;
5. мировне операције;
6. јавна дипломатија:
  - односи са медијима.

Оцењивање је вршено на следећи начин: успостављена сарадња у пет и више области – оцена 5; успостављена сарадња у четири области – оцена 4; успостављена сарадња у три области – оцена 3; успостављена сарадња у две области – оцена 2 и успостављена сарадња у једној области – оцена 1.

Резултати до којих се дошло показују да је највиши ниво односа достигнут са Аустријом и Норвешком. Овакав резултат последица је државне опредељености за војну неутралност, па самим тим избор Аустрије, која је такође војно неутрална, као земље са којом ће се најинтензивније сарађивати, не изненађује. Што се тиче Норвешке треба рећи да је то земља која је својевремено била и контакт земља Србије са НАТО (од почетка реформских процеса система одбране друга земља која је имала ту улогу, после Велике Британије), веома спремна да активно подржи реформске процесе, што је у пракси и показала. Од почетка њеног ангажовања, као контакт земље и касније, све до данашњих дана, Норвешка је иницирала сарадњу у различитим областима, активно подржала рад у изради стратегијских докумената, као што је Стратегијски преглед одбране. Норвешка је један од највећих донатора система одбране Републике Србије и иницијатор различитих пројеката.

Следећи ниво односа у односу на области сарадње остварен је, пре свега, са земљама које су већ дуго пуноправне чланице НАТО-а и ЕУ, што је значајно са аспекта преношења искустава и примене дефинисаних стандарда у свим сегментима система одбране. То су земље са којима имамо традиционално добре односе (Грчка), успостављено стратешко партнерство и, такође, земља која је била контакт Србије са НАТО (Италија), која је сада контакт земља Србије са НАТО и која није признала једнострано проглашену независност КиМ (Чешка), као и друге земље региона. Свакако треба указати на висок ниво односа успостављен са САД, пре свега кроз сарадњу са Националном гардом Охаја, која је, у оквиру Програма државног партнерства партнерска држава са Србијом.

Оцењивање је показало да, у односу на области сарадње, нису успостављени односи са Албанијом, Јапаном и Пољском. Односи са Албанијом у области одбране последица су политичких односа и зато чињеница да се ни у области одбране није направљен помак, иако је било контаката на мултилатералним скуповима, није изненађење. Што се тиче Јапана, он је итекао присутан у пројектима који се спроводе у Р. Србији и које, поред осталог, Јапан и донира, али област одбране за ову земљу није од примарног значаја, иако ова земља има акредитованог војног аташеа у Београду. Оцена односа са Пољском донекле јесте изненађење, али претпоставља се да је она резултат „незаинтересованости“ ове земље да се односи у области одбране померају унапред.

Извршено оцењивање је, такође, показало да је најинтензивнији ниво односа успостављен у области материјалних и људских ресурса, што је у складу са опредељењима одбрамбеног система Р. Србије. Област школовања и усавршавања ради достизања потребних знања, стандарда и интероперабилности, а који су „зелена карта“ за успешно спровођење реформи и успешно деловање у међународном окружењу, свакако су приоритет. Имајући у виду капацитете наменске индустрије Републике Србије војноекономска сарадња се такође налази у врху приоритета. Капацитети војно-медицинских служби и служби атомско-биолошко-хемијске одбране (АБХО), који су оцењени као веома до-

бри, чињеница да Република Србија, нажалост, има искуства у ангажовању и раду војно-медицинских капацитета у ратним условима, да је њено особље веома успешно у мултинационалним операцијама, повећава интересовање иностраних партнера за успостављањем и интензивирањем сарадње у овим областима. Капацитети АБХО Центар за обуку овог кадра у Крушевцу, који је добио регионални статус, говоре у прилог квалитета ове службе и потреби развоја сарадње у овој области са многим земљама, и то не само земљама региона већ и шире (у оквиру Пројекта OPCW припадници афричких земаља су редовно полазници курсева који се организују у овом центру).

Република Србија и њен систем одбране опредељени су да што активније учествују у војним вежбама и заједничкој обуци са иностраним партнерима и на тај начин стиче и гради неопходне стандарде. У пракси је то у великој мери остварено, али још увек постоје одређена ограничења која се, пре свега, односе на постојање законске регулативе из области размене поверљивих информација. То је и разлог због којег Р. Србија у неким војним вежбама, пре свега НАТО вежбама, може да узме учешће само у својству посматрача. С друге стране, Србија је 2009. године била домаћин вежбе MEDCEUR, медицинско-војне вежбе у којој су учествовали припадници Министарства одбране и других ресорних министарстава Републике Србије и припадници војски из 15 земаља, а под окриљем Програма ПЗМ. Вежба је била велики успех и потврдила сву професионалност припадника система одбране, без обзира на чињеницу да је Република Србија, дуги низ година, била искључена из међународних токова и ускраћена за знања и стандарде које поседује велики број земаља.

Сарадња у области политике одбране и јавне дипломатије имала је свој замах у периоду отпочињања реформи и временом се приоритет „селио“ на практичније области сарадње. С друге стране, сарадња у области учешћа у мултинационалним операцијама још увек није на вишем нивоу, јер Србија, у складу са спољнополитичким опредељењима, учествује само у мултинационалним операцијама под мандатом УН и, однедавно, и у мултинационалним операцијама ЕУ. То ангажовање је за сада још увек симболично, али је Република Србија јасно опредељена за интензивније ангажовање у будућем периоду.

Облици сарадње за достизање или унапређење постојећих односа

Достигнути ниво односа оцењује се и кроз облике сарадње. Уколико су ти облици разноврснији, односно заступљени на најразличитијим нивоима, то свакако указује на квалитет односа. Говорећи о облицима сарадње говоримо, у ствари, о нивоима на којима се конкретне активности иницирају и дешавају, али и о врстама активности кроз које се иницирани договори спроводе. То су следећи облици сарадње:

1. посете високог нивоа (министар одбране, начелник Генералштаба, државни секретари/ помоћници министра одбране, заменик начелника Генералштаба, команданти видова),

2. размене експертских и радних група (ангажовање мобилних тимова, експертске посете, учешће на састанцима комитета НАТО),

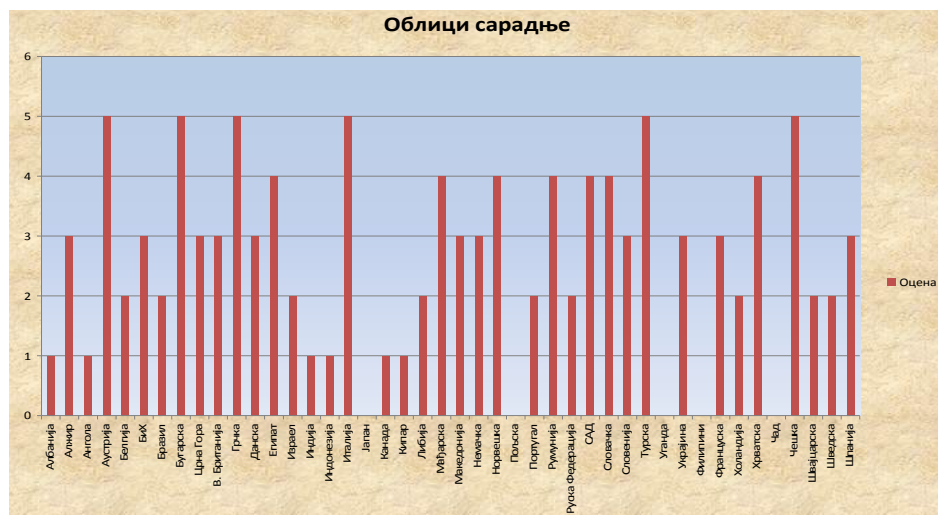
3. заједничке вежбе и обука (присуство вежбама у својству посматрача, активно учешће на вежбама различитог нивоа – штабни официри, тимови, јединице),

4. школовање и усавршавање (једногодишња и дужа школовања, специјалистички курсеви, учешће на конференцијама, семинарима, округлим столовима),

5. спортска такмичења (осим спортских такмичења и учешће на аеро-митинзима).

Оцењивање је вршено на следећи начин: заступљеност пет облика сарадње – оцена 5; заступљеност четири облика сарадње – оцена 4; заступљеност три облика сарадње – оцена 3; заступљеност два облика сарадње – оцена 2; и заступљеност једног облика сарадње – оцена 1.

Резултати до којих се дошло показују да је највиши ниво односа успостављен са земљама региона које су пуноправне чланице међународних организација, пре свега НАТО и ЕУ (Грчка, Италија, Турска, Бугарка), као и са Аустријом и Чешком Републиком. Овакав резултат последица је већ поменутих разлога који се односе на изградњу стандарда и интероперабилности, одређености за војну неутралност, као и допринос кроз ангажовање као контакт земље Србије са НАТО.

Следећи ниво односа достигнут је, пре свега, са суседним земљама и са САД, опет у контексту партнерства са Националном гардом Охаја и у контексту регионалних односа. Не постоје успостављени облици сарадње са Јапаном, Угандом, Филипинима, Чадом али је важно да уствари није било билатералних сусрета. То свакако не значи да контаката уопште није било јер са неким од ових земаља се разматра могућност успостављања војноекономске сарадње, а у међународној мисији у Чаду био је ангажован наш медицински тим.

Најзаступљенији облик сарадње по интензитету су сусрети високог нивоа, затим сусрети/састанци експертских група, а затим учешће на различитим облицима школовања и усавршавања. Када је у питању одржавање или интензивирање односа у области одбране, сваки од успостављених облика има своју тежину и значај. При томе, треба нагласити да, уколико постоје сусрети на највишем нивоу, реализација таквих сусрета је најзначајнија јер даје „убрзање“ и смернице за развој и

унапређење будућих односа. Договори постигнути на високом нивоу даље се операционализују на експертским и техничким нивоима, тако да значај реализације активности на овом нивоу никако није занемарљив. Сви остали облици сарадње допуњују започето, дају могућност бољег упознавања „различитих система“ и у оквиру својих могућности доприносе успеху целокупних односа у области одбране.

Нормативно-правно регулисање односа

На успостављени ниво односа и динамику даље конкретизације и њиховог унапређења утиче и ниво нормативно-правног регулисања, односно постојање правог оквира за успостављање, одржавање и унапређење односа у области одбране. Постојање правног оквира свакако олакшава реализацију активности од обостраног интереса али није искључено да је са неким земљама успостављен добар ниво сарадње у области одбране, најчешће у конкретной области, а да при томе не постоји правни оквир, односно није закључен Уговор о сарадњи у области одбране.

Када говоримо о нормативно-правном оквиру говоримо о следећим нормативно-правним документима:

1. Уговор о сарадњи у области одбране.
2. Меморандуми о разумевању.
3. Уговор о школовању.
5. Уговор о донацијама.
6. Планови билатералне војне сарадње.

Оцењивање је вршено на следећи начин: постојање закључено пет облика нормативно-правног оквира – оцена 5; постојање четири облика нормативно-правног оквира – оцена 4; постојање три облика нормативно-правног оквира – оцена 3; постојање два облика нормативно-правног оквира – оцена 2 и постојање једног облика нормативно-правног оквира – оцена 1. Уколико постоји закључен Уговор о сарадњи у области одбране то подразумева постојање највећег степена нормативно-правног регулисања односа са конкретном земљом. Уговор о сарадњи у области одбране представља највиши правни акт који дефинише сарадњу у области одбране, доноси се на нивоу влада и он даје могућност за успостављање сарадње и односа у широком спектру области и на најразличитијим нивоима. Друге врсте уговора/меморандума се односе на специфичне области као што су војне вежбе, школовања, донације и сл. и њихова динамика свакако прати динамику успостављених области сарадње. Висок проценат заступљености имају Планови билатералне војне сарадње који се на техничком нивоу доносе, најчешће на нивоу министарстава одбране, а који представљају операционализацију договорених активности на годишњем нивоу.

У овом случају оцењивања виша оцена аутоматски не подразумева виши ниво односа јер, са правног аспекта, и оцена пет и оцена један би се могле поистоветити ако обе подразумевају да је закључен Уговор о сарадњи у области одбране. Описани начин оцењивања је примењен да би се стекла слика о ширини и различитости нормативно-правног регулисања односа са конкретном земљом.

Највиши ниво односа са нормативно-правног аспекта остварен је са земљама региона као што су Аустрија, Грчка, Италија, Мађарска и Турска, затим следе земље као што су СР Немачка, Бугарска, Румунија, али и суседне земље, односно земље некада-

шње СФРЈ. Постоји одређени број земаља са којима нису успостављени нормативно-правни односи, а разлог лежи, пре свега, у различитости законодавних система. Наиме, највиши правни акти у овој области, као што је Уговор о сарадњи у области одбране, са аспекта нашег законодавства, мора бити закључен на нивоу влада, док велики број земаља, као ниво за закључење ове врсте уговора, третира министарства одбране. Последица оваквог тумачења су дуготрајни преговори и усаглашавања.

Категорије нивоа односа

Оцењивања по критеријуму достигнутог нивоа односа у области одбране са аспекта регионалне поделе и достигнутог нивоа односа са аспекта успостављених области и облика сарадње и њихову нормативно-правну регулисаност, дали су крајњу оцену достигнутог нивоа сарадње у области одбране који уједно дефинише достигнути ниво односа у области одбране у целини. Оцењени нивои односа сврстани су у следеће категорије:

Земља	Оцена	Ниво	Земља	Оцена	Ниво
Албанија	0,3	Д	Македонија	3,3	Б
Алжир	1,9	Ц	Немачка	3,3	Б
Ангола	0,5	Д	Норвешка	4,0	Б
Аустрија	4,7	А	Пољска	0	Е
Белгија	1,7	Ц	Португал	1,0	Ц
БиХ	3,3	Б	Румунија	3,3	Б
Бразил	0,5	Д	Руска Федерација	1,3	Ц
Бугарска	3,7	Б	САД	3,7	Б
Црна Гора	3,0	Б	Словачка	3,0	Б

В. Британија	2,0	Ц	Словенија	2,3	Ц
Грчка	4,3	А	Турска	4,0	Б
Данска	2,7	Б	Уганда	0,3	Д
Египат	1,9	Ц	Украјина	2,0	Ц
Израел	0,6	Д	Филипини	0,2	Д
Индија	0,4	Д	Француска	3,0	Б
Индонезија	0,4	Д	Холандија	2,0	Ц
Италија	4,3	А	Хрватска	2,7	Б
Јапан	0	Е	Чад	0,3	Д
Канада	0,7	Д	Чешка	3,7	Б
Кипар	0,7	Д	Швајцарска	1,0	Ц
Либија	1,3	Ц	Шведска	1,3	Ц
Мађарска	4,0	Б	Шпанија	2,0	Ц

Ниво А	
Ниво Б	
Ниво Ц	
Ниво Д	
Ниво Е	

1. *Категорија А* – највиши ниво односа. У ову категорију спадају земље са којима је успостављен највиши ниво сарадње у области одбране, са којима постоје подударни или у највећој мери подударни стратегијски циљеви и политика одбране, са којима је највише рађено и урађено на достизању потребног нивоа стандарда и интероперабилности, са којима су постигнути највећи резултати у реформским процесима, са којима постоје најинтензивнији односи у конкретним областима сарадње. Извршено оцењивање показало је да је овакав ниво односа достигнут само са три земље – Аустријом, Грчком и Италијом.

Аустрија је војно неутрална држава, чланица Европске уније и НАТО Програма ПЗМ. С обзиром на опредељеност Републике Србије за статус војне неутралности и пуноправно чланство у ЕУ, модели и механизми структуре и ангажовања оружаних снага Аустрије су најприближнији моделу који желимо да изградимо. У односу на број становника величина аустријске војске (25.900) приближна је величини Војске Србије. Све су то разлози да сарадња у области одбране са Аустријом по квантитету и квалитету предњачи у односу на друге земље.

Италија је земља са којом Република Србија има успостављено стратешко партнерство, била је контакт земља Србије са НАТО, дужи период једна од водећих земаља у саставу КФОР-а, а италијански војници веома су професионално наклоњени заштити културних и верских светиња на КиМ. То је земља са којом постоје традиционално добри односи, па је и интензивирање сарадње у области одбране био след укупних билатералних односа.

Грчка је традиционално пријатељска земља Србији. Са њом је, после петооктобарских промена, међу првима обновљена сарадња у најразличитијим областима. То је уједно и земља која не признаје противправно проглашену независност КиМ, а њени војници се налазе у саставу КФОР-а.

2. *Категорија Б* – висок ниво односа. У ову категорију спадају земље са којима је достигнут висок ниво односа, постоји веома разграната сарадња, са којима су стратегијски циљеви и политика одбране углавном подударни, са којима се ради на изградњи интероперабилности и сл. Извршено оцењивање показало је да је овакав ниво односа достигнут са великим бројем земаља, пре свега суседним земљама, али и земљама са којима је успостављена сарадња у области одбране од самог почетка реформских процеса, које су биле или су контакт земље Србије са НАТО. Интензивна сарадња са појединим земљама своју потпору налази и у опредељењу за јачање регионалних односа и регионалне сарадње. С друге стране, са појединим земљама као што су Румунија, Бугарска и Мађарска, остварен је најконкретнији вид сарадње у области одбране, кроз реализацију заједничких војних вежби. Посебно треба поменути и сарадњу са Турском која је последњих година интензивиранија у најразличитијим областима. Са већином земаља које се налазе у овој групи остварена је сарадња у војно-образовној области не само на начин да се припадници система одбране Републике Србије усавршавају у војним образовним институцијама ових земаља већ и њихови припадници у Републици Србији. У ову групу спада и сарадња са САД, првенствено кроз Програм државног партнерства са НГ Охајо и заједничке активности, пре свега у области обуке и војних вежби. Посебно место заузима усавршавање наших људи у војнообразовним институцијама САД, на најпрестижнијим школама. Тај број је из године у годину све већи.

3. *Категорија Ц* – средњи ниво односа. У ову категорију спадају земље са којима је остварена солидна сарадња у области одбране, са којима постоји разграната сарадња по појединим областима, али са којима нема подударних стратегијских циљева и политике одбране јер Република Србија није чланица НАТО-а и још увек не учествује, у жељеној мери, у Заједничкој одбрамбеној и безбедносној политици ЕУ, а самим тим нема формална права и обавезе које произилазе из чланства. Извршено оцењивање показало је да су односи средњег нивоа успостављени са европским земљама које су пуноправне чланице НАТО и ЕУ, са којима постоји сарадња, али не у широкој лепези активности. У ову групу земаља спада и сарадња са Руском Федерацијом која, овако конципирана, не прати спољнополитичка опредељења Републике Србије и тенденцију партнерских односа. И у систему одбране постоји интерес да се сарадња у овом домену унапреди и интензивира, али за сада препреку представља непостојање Уговора о сарадњи у области одбране. У ову групу земаља спадају и Египат и Алжир, земље са којима се односи последњих година развијају, пре свега у војноекономском домену.

4. *Категорија Д* – низак ниво односа. У ову категорију спадају земље са којима је успостављена сарадња тек на базичном нивоу. Разлози за овакав ниво односа су или политичке природе, географске удаљености, или неподударности одбрамбених интереса. Динамика развоја ових односа зависиће од политичких одлука (пре свега се односи на односе са Албанијом), промена у међународној констелацији у наредном периоду, промоције капацитета наменске индустрије Републике Србије и њен излазак на треће тржиште, па тиме и успостављање односа у војноекономској области. Није искључена ни могућност успостављања односа у војнообразовној области на начин да се припадници страних оружаних снага школују у нашим војнообразовним институцијама. У ову групу земаља спадају и земље у којима је Република Србија била ангажована у оквиру мултинационалних операција УН (Кипар и Чад).

5. *Категорија Е* – без односа. Односи у области одбране, у овом тренутку, не постоје са Пољском и Јапаном. Јапан има акредитованог војног аташеа у Београду, али и политику специфичног ангажовања када је рејон безбедности и одбране у питању. Наиме, постоји велики број јапанских пројеката и донација, али су оне намењене само и искључиво цивилном сектору. Непостојање сарадње са Пољском јесте изненађење, јер се ради и европској земљи чији припадници се налазе у саставу КФОР-а и која, такође, има акредитованог војног аташеа у Београду. У сваком случају, оживљавању сарадње у области одбране у наредном периоду ће, може се очекивати, бити посвећена већа пажња.

Мултилатерална сарадња

Динамика савремених међународних токова неминовно намеће потребу сарадње са међународним организацијама које, на овај или онај начин, обликују савремени свет, диктирају „распodelу карата“ на међународној сцени, диктирају динамику и токове односа. Република Србија је посвећена идеји мултилатералне дипломатије као средства за остваривање њених спољнополитичких циљева и приоритета, као средства глобалне сарадње и као средства координисања активности актера међународне заједнице.

1. Република Србија, као чланица Организације УН, учествује у активностима које имају за циљ реформу и јачање улоге саме Организације како би се оспособила да брзо и ефикасно одговори на глобалне изазове, а у оквиру њене основне мисије очувања мира у свету. Поштујући и извршавајући обавезе на које су се обавезале државе потписнице Република Србија, између осталог, пуном сарадњом са Организацијом УН и у оквирима међународног права, користи механизме за очување свог територијалног интегритета и суверенитета. Питање статуса Косова и Метохије и једностраног нелегалног проглашења независности ове покрајине је питање које Република Србија, свим својим дипломатским и политичким капацитетима заступа управо у овој Организацији.

Сарадња у области одбране са Организацијом УН огледа се пре свега кроз учешће у мултинационалним операцијама под мандатом УН. Ово ангажовање из године у годину је интензивније, како по броју мисија УН у којима припадници система одбране Републике Србије учествују, тако и по самом броју учесника. Досадашње ангажовање било је у мисијама УН у ДР Конго, Обали Слоноваче, Либерии, Бурундију, Хаитију, Чаду и Централноафричкој Републици, Кипру и Либану. Тенденција је да се ангажовање у мултинационалним операцијама под мандатом УН, у наредном периоду, интензивира ангажовањем и у мисијама у Сомалији и Уганди.

Поред ангажовања у мултинационалним операцијама УН значајна је и сарадња кроз реализацију преузетих међународних обавеза из домена разоружања. То, пре свега, подразумева обавезе надгледања спровођења „Конвенција УН о забрани употребе и пролиферације противпешадијских мина, забрани или ограничењу употребе одређених типова конвенционалног оружја и забрани оружја за масовно уништење, биолошког и хемијског оружја“³ а чији је потписник и Република Србија.

2. Република Србија опредељена је да активно учествује у свим активностима Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), посебно оним које се одно-

³ Бела књига одбране Р. Србије, Београд, 2010, стр. 135.

се на јачање безбедности и стабилности региона Југоисточне Европе. Она то остварује како изградњом квалитетних односа са државама чланицама ОЕБС тако и са свим телима ове међународне организације. У складу са таквим опредељењем Република Србија је, пре свега кроз реформске процесе, увела јавност и транспарентност у послове одбране, побољшала и додатно унапређује размену информација са субјектима међународне заједнице од значаја за стабилност и безбедност, увела принцип демократске цивилне контроле у раду органа система одбране. Потврда томе је и активно учешће Мисије ОЕБС-а у Републици Србији у пројектима реформе система одбране, на плану јачања парламентарне контроле, подршке међусобној сарадњи у сектору безбедности, јачању улоге цивилног друштва у сектору безбедности и др.

Република Србија остаће доследна поштовању правила и начела ОЕБС-а, изградњи поверења и сарадње међу државама и народима, заједничком супротставању нарастајућим опасностима за безбедност.

3. Један од задатака на путу ка пуном чланству у Европску унију (ЕУ) јесте и проширење сарадње са њеним чланицама, посебно у домену спољне и безбедносне политике, на чему Република Србија активно ради.

Потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању Република Србија има уговорни однос са Европском унијом који подразумева хармонизацију политике у различитим областима са политиком ЕУ, укључујући и Заједничку безбедносну и одбрамбену политику (ЗБОП) која је важан део процеса интеграција. Кроз процес европских интеграција Република Србија је спремна да изграђује сопствене безбедносне капацитете и да да допринос спровођењу ЗБОП-а ЕУ. Недавно потписани споразуми о безбедносним процедурама за размену поверљивих информација са ЕУ, као и Споразума о учешћу у операцијама ЕУ за управљање кризама створен је и нормативно-правни оквир за учешће представника Републике Србије у операцијама и мисијама под мандатом ЕУ и за интензивније ангажовање у оквиру ЗБОП-а.

Концепт Заједничке безбедносне и одбрамбене политике пружа различите могућности учешћа у различитим активностима, за земље које нису чланице ЕУ, али пре свега за земље које су кандидати за чланство. Тај широк спектар активности креће се од укључивања у различите специјалистичке курсеве Европског колеџа за безбедност и одбрану, преко ангажовања у раду Европске одбрамбене агенције, до учешћа у борбеним групама ЕУ. Концепт борбених група ЕУ предвиђа да у њему учествују само земље чланице ЕУ или оне које нису чланице ЕУ, али су чланице НАТО или имају блиску сарадњу са ЕУ.

Информисању о садржају, карактеру активности ЗБОП, могућностима ангажовања Републике Србије у њима, предностима које би се постигле на тај начин, као и укупним позитивним ефектима процеса европских интеграција свакако би требало посветити већу пажњу. Јачање активности и међународне сарадње из области ове проблематике, како на билатералном тако и на мултилатералном плану, допринеће побољшању укупне слике и знања о процесу европских интеграција. Те активности би се одвијале на правцу преношења искустава земаља које су недавно прошле процес европског интегрисања и постале пуноправне чланице ЕУ, до упућивања својих припадника на специјалистичке курсеве. Учешће у мултинационалним операцијама ЕУ такође је препознато као важан сегмент не само европског интегрисања Републике Србије већ побољшања укупног имиџа поузданог партнера спремног да професионално делује и на терену. У време избијања нових криза у свету, када

земље које су ангазоване у мисијама НАТО трпе притисак за све веће ангажовање, што значи и све веће трошкове, њихова „релаксација“ из мисија УН и ЕУ је прилика за интензивније ангажовање „трећих партнера“ у њима.

4. Република Србија је постала чланица Програма ПзМ 2006. године и чланством у њему потврђује свој допринос заједничким демократским вредностима и јачању и изградњи безбедности и стабилности на регионалном и глобалном плану. Своје политичко опредељење за пуно чланство у Програм ПзМ Република Србија је изразила кроз Презентациони докуменат који представља полазиште њеног активног учешћа у овом програму. Тим документом исказана је намера о преузимању дела одговорности за стабилан и трајан мир у региону, за учешће у мировним операцијама под мандатом УН и за достизање интероперабилности властитих оружаних снага са снагама држава чланица НАТО-а.

Свој део одговорности, али и обавеза које проистичу из чланства Република Србија спроводи учешћем у појединим „потпрограмима“ или фазама Програма, а који, у ствари, представљају операционализацију чланства у пракси. То су, пре свега, учешће у раду Савета за евроатлантско партнерство, Процесу планирања и ревизије, Акционом плану партнерства, Индивидуалном акционом плану партнерства, Концепту оперативних способности и др. Тренутно најинтензивнији ниво ангажовања Република Србија има кроз Индивидуални програм партнерства (ИПП – доноси се на годишњем нивоу – у 2011. години 139 догађаја), који представља основу за ангажовање у свим осталим расположивим механизмима програма ПзМ, а ускоро и у Индивидуалном програму партнерства и сарадње (ИППС). Свим овим програмима конкретизује се сарадња Републике Србије и НАТО у складу са Презентационим документом.

Чланство Републике Србије у Програму ПзМ, у светлу опредељења за војну неутралност, представља оптималан ниво нашег евроатлантског интегрисања. С обзиром на ефекте и резултате који проистичу из ангажовања у активностима које нуди овај програм, и на начин да се у највећој мери користе активности које имају образовни карактер и пружају могућност за практичну обуку (учешће у војним вежбама), активно ангажовање у следећим фазама Програма свакако треба да буде приоритет. Како се до „наредних фаза“ долази испуњењем одређених стандарда, подршка и помоћ коју Република Србија билатерално може добити од великог броја земаља је разлог да се и у том правцу билатералне активности у наредном периоду интензивирају.

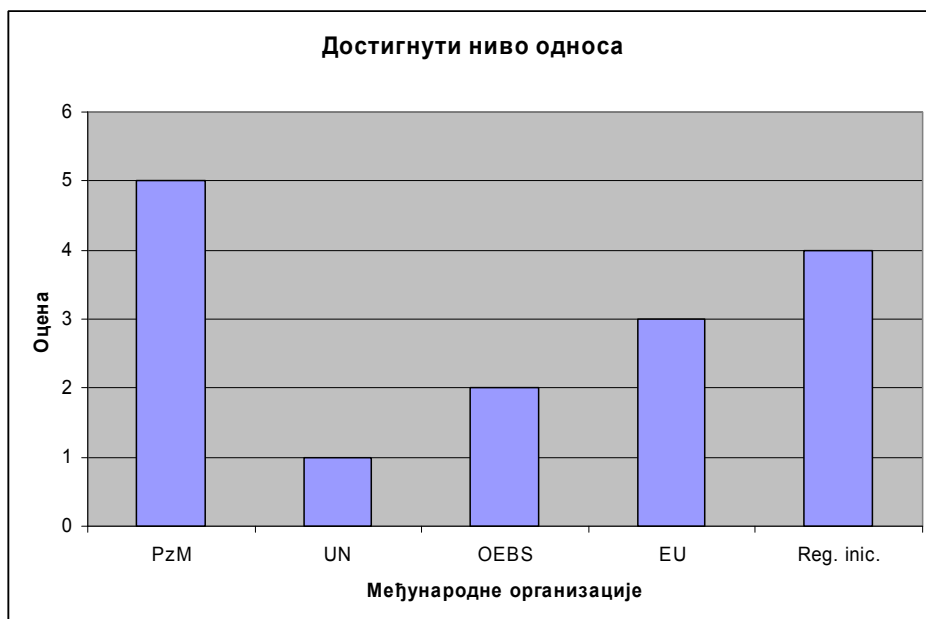
5. Значај регионалног повезивања и удруживања огледа се, пре свега, у чињеници да се на регионалном принципу удружују оне безбедносне јединице које имају заједничке безбедносне проблеме и за чије решавање су потребни заједнички напори. Ради се о региону који има низ специфичности (настанак нових држава кроз одлуке о отцепљењу путем референдума али и кроз ратна разарања), младе демократије, низ отворених питања, нерешена имовинско-правна питања и др. Ако се томе дода и неразвијеност државних апарата и институција, односно ниво економске развијености и сиромаштво, све то подручје Западног Балкана чини још ровитијим. И управо због свих ових али и других разлога још увек није искључено присуство националне нетрпељивости, верске нетолеранције, екстремизма па и тероризма, организованог криминала. Све то скупа чини овај регион потенцијалним и најжалост још увек актуелним извором криза које се негативно рефлектује на стање безбедности опште.

Са друге стране, чињеница да се о овим и другим питањима све чешће и све отвореније расправља на заједничким, регионалним и ширим скуповима, да све земље региона интензивирање и јачање регионалне сарадње дефинишу као један од приоритета, указује на то да се стварају услови за јачање поверења, сарадње, дијалога и уопште моделовања заједничких акција и активности на превазилажењу и отклањању актуелних безбедносних изазова.

Почетком XXI века на подручју Југоисточне Европе покренуто је више политичких, економских и безбедносних регионалних иницијатива од стране Европске уније, НАТО, ОЕБС и Савета Европе, Сједињених Америчких Држава, држава чланица ЕУ, као и држава региона. Циљ покретања регионалних иницијатива био је очување мира и стабилности на подручју Југоисточне Европе.

Опредељење за развијање и унапређење регионалне сарадње Република Србије и практично потврђује активним учешћем у бројним регионалним иницијативама, а најзначајније су: Процес сарадње у Југоисточној Европи; Регионални савет за сарадњу; Процес сарадње министара одбране земаља Југоисточне Европе (у оквиру процеса SEDM покренуто је неколико успешних активности и иницијатива, као што су: Мултинационалне мировне снаге ЈИЕ – MPFSEE и њихова оперативна компонента у виду бригаде за очување мира у ЈИЕ – SEEBRIG; Пројекат симулационих вежби (Southeastern Europe Simulation Network – SEESIM); Одбрамбено-војна подршка спречавању пролиферације оружја за масовно уништење, граничној сарадњи и борби против тероризма – CBSC; Војнообразовна сарадња ЈИЕ – SEMEC и Пројекат телемедицине – IMIHO); Форум за помоћ земљама ЈИЕ (South East Europe Clearinghouse – SEEC); Америчко ја-дранска повеља – А5; Конференција начелника генералштабова балканских земаља.

Највиши ниво односа успостављен је у оквиру НАТО Програма ПзМ, затим у оквиру регионалних иницијатива, ЗБОП Европске уније, ОЕБС-а и Организације УН. Достигнути ниво оцена не указује на значај чланства и сарадње у оквиру сваке конкретне организације/иницијативе, већ је пре свега резултат активности и догађаја које је, у складу са специфичностима, задацима и опредељеним облицима рада могуће остварити у свакој од њих.

Правци развоја међународне сарадње у области одбране

Иако из свега наведеног можемо закључити да је међународна сарадња Републике Србије у области одбране на задовољавајућем нивоу, несумњиво је да она може бити додатно унапређивана и интензивирана, како кроз поједине области, тако и са појединим земљама и институцијама. Основна опредељења за такав тренд у будућности свакако треба да буду заснована на тежњама за пуноправно чланство у европским интеграцијама, односно максималном чланству у оквиру Програма ПзМ. Будући тренд односа такође треба да буде базиран на интересима којима се тежи у билатералним, односно мултилатералним односима, било да су они политичке, војно-економске, образовне, медицинске или друге врсте.

Тежиште међународне сарадње у области одбране несумњиво је евроатлантски регион, док се тежиште сарадње са осталим регионима превасходно заснива на војно-економским разлозима. Односи у области одбране свакако ће бити успостављени, односно унапређивани, у складу са обостраним интересима и могућностима. Интерес Републике Србије је да односе у области одбране гради и развија са најзначајнијим земљама евроатлантског региона, са утицајним муслиманским земљама, са земљама које су нуклеарна сила, са онима које имају велики регионални значај или које преферирају да имају улогу регионалног лидера. Односи у области одбране свакако ће бити „диктирани“ и догађањима на међународној сцени, променама које настају у арапском свету, догађањима у афричким земљама, померањем тежишта интересовања и ангажовања међународне безбедносне политике.

Визија међународне сарадње у области одбране зависиће, пре свега, од спољнополитичких опредељења Републике Србије и могућности да се у будућности учине крупни „заокрети“ на спољнополитичком плану. То се нарочито односи на будућност статуса војне неутралности, пуноправног чланства у Европској унији и потенцијалног опредељења за пуноправно чланство у НАТО. У овом тренутку је неизвесно у којој мери до оваквог „заокрета“ може доћи, какав ће бити однос међународне заједнице по питању статуса КиМ-а и дијалога Београда и Приштине, те с тим и питање да ли су нам „крупни заокрети“ и потребни. Одговори на ова питања неминовно ће доћи у ближој или даљој будућности, а до тада:

1. чланство Републике Србије у међународним безбедносним институцијама и организацијама је њено лично опредељење. Ниједна од наведених организација нема ни разлога ни намеру да Србију „приморава“ на чланство;

2. начин на који Република Србија данас доприноси изградњи и очувању регионалне и глобалне безбедности и опредељеност да у тим оквирима интензивира своје ангажовање свакако је поздрављено и охрабрено од међународне заједнице. Свако актив-

но учешће у мултинационалним операцијама широм света, као и креативан допринос раду регионалних и међународних безбедносних институција је добродошло;

3. стандарди које је Република Србија одлучила да гради и усваја у сектору безбедности и одбране, било да их називамо НАТО стандарди, јесу они који се у домену одбране примењују у целом свету, који су се показали као најбољи, и који омогућавају ефикасно заједничко деловање на међународном плану ма о којој врсти заједничког ангажовања да се ради (сарадња у области спречавања криминала, илегална трговине дрогом и људима, деловања у случају природних катастрофа, у хуманитарним мисијама и сл.);

4. колико се активно даје допринос, са позиције учесника унутар догађаја или посматрача који догађаје „само“ посматра са стране, колико ваш глас има „тежину“ актера или резервног играча – све су то питања која такође утичу на опредељење о ангажовању и чланству. С обзиром на то да је такав став политичко питање, стварање услова да се буде активан партнер када и ако до чланства дође, јесте нешто на чему се може радити унапред, пре свега објективним представљањем и сазнањем „за и против“.

Међународна сарадња у области одбране, као значајан елемент свеукупне међународне сарадње Републике Србије има значајно место у обликовању и спровођењу спољне политике Републике Србије. Република Србија је, на спољнополитичком плану, остварила стратешко партнерство са Италијом, Кином и Француском, а може се очекивати да ускоро и са Руском Федерацијом успостави такав ниво партнерства. Са друге стране, у области одбране са овим земљама (осим са Италијом) није остварен највиши ниво односа, што не значи да ти односи генерално нису добри већ да их треба даље унапређивати.

Предуслов даљег интензивирања међународне сарадње у области одбране, са националног аспекта, свакако ће бити наставак реформских процеса темељених на визији будућег развоја система обране модерне Србије која је чланица Европске уније и интегрисана у колективни систем безбедности. У том смислу, односи у области одбране на билатералном и мултилатералном плану пратиће динамику промена на унутрашњем и спољном плану.

Није реално, а ни рационално, да достигнути нивои односа са земљама са којима постоји успостављена сарадња континуирано буду унапређивани у широком спектру области. Области сарадње ће се спецификовати у складу са обостраним интересима и могућностима. Јачање регионалних односа свакако треба да буде тенденција и убудуће, а евроатлантски регион природно тежиште очувања и унапређења одбрамбених односа. Са достизањем пуноправног или бар активнијег чланства у међународним безбедносним институцијама ниво билатералног деловања ће се смањивати. С друге стране, повећавање се квантитет заједничких активности, од заједничке обуке, заједничког извођења војних вежби, до заједничког ангажовања у међународним мисијама и међународном окружењу.

Може се закључити да развој међународне сарадње у области одбране у наредном периоду треба да буде усмерен на:

- успостављање стабилних механизма за унапређење заштите и промовисања националних интереса,
- изградњу капацитета и стандарда за заједничко деловање са партнерима, у оквиру билатералних и мултилатералних активности, на очувању и унапређењу националне, регионалне и глобалне безбедности,
- ефикасно и поуздано извршавање међународно преузетих обавеза из надлежности система одбране,

– повећање квалитета и промовисање војноекономских, војнообразовних и војномедицинских потенцијала и капацитета, као и потенцијала других специјалности, као што су капацитети за различите врсте обука.

Литература

1. Повеља уједињених нација, Intertex Библиотека правни информатор, Београд 2008.
2. Устав Републике Србије, 2006.
3. Закон о одбрани, децембар 2007.
4. Закон о Војсци Србије, децембар 2007.
5. Доктрина Војске Србије, Београд, 2010.
6. Стратегија националне безбедности Р. Србије, Београд, 2009.
7. Стратегија одбран Р. Србије, Београд, 2009.
8. Презентациони документ Р. Србије, Београд, 2007.
9. Стратегијски преглед одбране, Министарство одбране РС, 2009.
10. Бела књига одбране Републике Србије, Министарство одбране РС, 2010.
11. Спољна политика Србије, *Стратегије и документа*, група аутора, Београд, 2010.
12. Драган Р. Симић, *Светска политика*, Београд, 2009.
13. Драган Р. Симић, *Наука о безбедности – савремени приступи безбедности*, Београд, 2002.
14. Милутин Јањевић, *Спољна политика Европске Уније*, Београд, 2007.
15. Центар за цивилно-војне односе, *Годишњак Репорте сектора безбедности*, Београд, 2009.
16. Мери Калдор, *Нови и стари ратови - организовано насиље у глобализованој ери*, Београд, 2005.
17. Војин Димитријевић и Радослав Стојановић, *Међународни односи*, четврто измењено и допуњено издање, Београд, 1996.
18. Војин Димитријевић, Обрад Рачић, *Међународне организације*, Савремена администрација Београд, 1978.
19. Arnold Wolfers, *National Security as an Ambiguous Symbol*, 1952.
20. Џозеф С. Нај, *Како разумевати међународне сукобе*, Београд, 2006.
21. НАТО 2020: *Осигурана безбедност*; динамичан ангажман, група експерата, мај 2010.
22. Nicole Gnesotto, Giovanni Grevi, *The Newlobal Puzzle (What World for the EU in 2025)*, Institute for Security Studies, Paris, 2007.
23. Безбедносни и одбрамбени аспекти прикључења Р. Србије ЕУ, ОЕБС, Институт за стратегијска истраживања МО РС и Мисија ОЕБС у Србији, Београд, 2010.
24. The Military Balance 2011, *The International Institute for Strategic Studies*, Routledge, 2011.
25. Barry Buzan, Ole Waever, *Regions and Powers*, Cambridge, 2003.
26. Peter Hough, *Understanding Global Security*, Routledge, 2004.
27. John Baylis, Steve Smith, *The Globalization of World Politics*, Oxford, 2001.

МОБИНГ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Велибор Палић

Дефендологија центар за безбједносна,

социолошка и криминолошка истраживања, Бањалука, БиХ

Желимир Кешетовић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У раду аутори покушавају да одговоре на следеће хипотетичко питање: ако је мобинг као вид насилне комуникације присутан у животињском свету и ако се слични обрасци понашања уочавају у људском друштву на нивоу микродруштвених група, да ли је он присутан и у макродруштвеним групама или, прецизније, у међународним односима? Након идентификовања одређених сличности у обрасцима понашања аутори указују на могућност да синтагма *мобинг у међународним односима* нађе своје место у политиколошкој и социолошко-психолошкој литератури. Истраживање је теоријско и не позива се на конкретне емпиријске чињенице из праксе међународних односа. Тезу да је могуће прихватити наведени појам потребно је поткрепити емпиријским истраживањима, а овај рад може да послужи као хипотетички оквир за таква истраживања.

Кључне речи: *мобинг, међународни односи, моћ, агресивност, нетичка комуникација*

Увод

Појам мобинг или психолошко злостављање, малтретирање појединца од стране групе, релативно је нов појам у друштвеним наукама. У Европи га је први употребио шведски психолог Хајнц Лајман (*Heinz Leyman*) почетком 80-тих година XX века,¹ означавајући њиме одређена понашања на радном месту, где једна особа или група систематски психички злоставља и понижава другу особу (жртву), ради угрожавања њеног људског достојанства, части и угледа, све до одласка жртве са радног места.² У међувремену, од када је уведен у стручну и научну литературу, мобинг је често коришћен термин у социјално-психолошким истраживањима радне средине, медицине рада и законодавству. Покушај правилног разумевања појма мобинг отвара многе дилеме психолошке, социолошке и правне природе. Разлог је што је увођењем у теорију и праксу пој-

¹ Инспириран порастом агресивног понашања међу ученицима у школама и проблемима које је такво понашање изазивало у широј социјалној средини, Лајман је отпочео са систематским научним истраживањем ове појаве, ширећи његов садржајни оквир и на друге друштвене услове – радна места и сл. Упореди: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf, Cary L. Cooper (eds), *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, New York Taylor & Francis, 2002, Preface, pp. xiii.

² Elvira Koić, Pavo Filaković, Lana Mužinić, Marija Matek, Snježana Vondraček, "Mobing", *Rad i sigurnost*, vol. 7, br. 1, 2003, str. 1.

ма мобинг, феномена старог колико и људски род, он добио ново значење и димензију у савременом друштву. Лајман је термин мобинг преузео од Конрада Лоренца који га је користио да означи понашање неких врста животиња које се удружују и у групи нападају свог природног непријатеља где год да га сретну.³ Слично понашање људи Лајман је назвао мобингом.⁴ Ако су тзв. мобинг обрасци понашања присутни у животињском свету, а Лајман је уочио исте обрасце понашања у микро- друштвеним групама, тј. у радној средини, поставља се питање да ли су такви облици понашања присутни на макронивоу (макродруштвеним групама), односно у међународним односима, које су последице таквих понашања и да ли жртве таквих понашања уживају адекватну правну заштиту?

Оправдано се може поставити питање да ли је уопште могуће извршити аналогiju између злостављања у микродруштвеним групама и насиља, било директног или индиректног у односима између макродруштвених групама. Да ли је уопште покушај било каквог упоређивања методолошки утемељен, првенствено због сложености природе међународних односа и бројних друштвених чинилаца који тим односима дају одређени политички и економски дискурс. Могло би се и прокоментарисати да је оваква симплификација сложене материје као што су међународни односи недопустива. Међутим, треба подсетити да је појам *мобинг* изворно изведен по аналогiji из животињског света, да су уочени слични обрасци са понашањима у друштву, и да је тај појам широко прихваћен у савременој литератури. Ако је та аналогija могућа и општеприхваћена, зашто је не би било могуће применити на људско друштво, само на групе које су структурално и функционално различите? Следећи логику аналогije може се уочити да су присутни слични обрасци понашања у савременим међународним односима, такође и у онима који су обележили претходне векове људске историје, са одређеним моделима понашања у животињском свету. Стара кинеска мудрост која каже да све животињско постоји у човеку, али све људско не постоји у животињи, сликовито поткрепљује наведену хипотезу.⁵ Неоправдано је и погрешно супротстављати биолошко друштвеном и културном. *Друштвено понашање није ништа друго него један од бројних облика биолошког понашања човека, посебни видови једног општијег биолошког феномена.*⁶ Наравно, исто је тако погрешно користити непосредне аналогije између природе и друштва. Ово истраживање је теоријско и не користи чињенице из савремених међународних односа, нити конкретну историјску грађу. Циљ истраживања јесте да се утврде одређене заједничке карактеристике облика понашања који су специфични и за микро и макродруштвене групе. Након појмовне анализе и компарације појма *мобинг* у микро и макродруштвеном окружењу, утврђује се да ли постоје заједничка обележја између упоређиваних облика понашања. Уколико таква сличност постоји, могуће је размотрити основаност и оправданост да појам *мобинг* у међународним

³ Konrad Lorenz, *Takozvano zlo – prirodoslovni korijeni agresivnosti*, Algoritam, Zagreb, 2004, str. 30; Шлупе о мобингу као обрасцу понашања неких животиња у: Thomas R. Zentall, Bennett G. Galef Jr., (eds), *Social Learning: Psychological and Biological Perspectives*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1988.

⁴ Nataša Jokić-Begić, Andreja Kostelić-Martić, Iva Nemčić-Moro, „Mobbing-moralna zlostavljanja na radnom mjestu“, *Socijalna psihijatrija*, vol. 31, br.1, str. 25–26.

⁵ Konrad Lorenz, op. cit., str. 208.

⁶ Dragan Koković, *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*, Nezavisni univerzitet, Banja Luka, 2008, str. 32.

односима нађе своје место у стручној литератури. Тезу да је могуће прихватити наведени појам потребно је поткрепити емпиријским истраживањима, а овај рад може да послужи као хипотетички оквир за таква истраживања.

Дефинисање појмова мобинг и међународни односи

Да би испитали могућу сличност између мобинг понашања у микродруштвеним групама са сличним понашањима на макронивоу, тј. у међународним односима, потребно је прво дефинисати појмове мобинг и међународни односи. Након тога је тек могуће приступити компаративној анализи и упоређивању могућих заједничких обележја. Реч *mobbing* потиче од енглеског термина *tob* (*простачки напад, насртај*), и укључује пакосне, окупне и болне поступке као што су уцењивање, ометање у напредовању, шпијунирање, клеветање, понижавање, претње, мучење, узнемиравање у циљу угрожавања интегритета личности, њеног професионалног, социјалног, понекад и приватног функционисања, угледа и достојанства. У општем смислу мобинг се може одредити као деструктивно и ретроградно понашање према појединцу, односно понашање које се коначно може одредити као узурпирање људских, грађанских и других права појединаца. У литератури се појам мобинг најчешће користи да би се описала и анализирала одређена понашања на радном месту, где једна особа или група систематски психички злоставља и понижава другу особу, како би угрозила њено људско достојанство, част и углед и са намером да је омаловажи, дискредитује и уништи, у целини или делимично, при чему жртва није у позицији да се брани. Поред појма мобинг у иностраној литератури су у употреби и термини *bullying, work abuse, emotional abuse, victimization, mistreatment, harassment/harcèlement*.⁷ У нашем језику реч мобинг значи малтретирање и психичко злостављање. Хајнц Лајман дефинише психички терор или мобинг као „*непријатељски или неетички вид комуникације који потиче од једне или више особа, систематски је усмерен против појединца који се због тога налази у беспомоћној и незаштићеној позицији, које се не може ослободити због поступака мобинга који се не престано понављају. Ови поступци се врше често (најмање једном недељно) и током дужег временског периода (најмање шест месеци). Услед честог понављања и дугог трајања непријатељског понашања долази до последица менталне, психосоматске и друштвене природе*“.⁸ Према Лајману, активности којима се радник злоставља могу се поделити на нападе на могућност комуницирања, нападе на личност и друштвене контакте, нападе на личну репутацију и нападе на психичко здравље. Надаље, Лајман наводи да је могућ тзв. вертикални и хоризонтални мобинг.⁹ Мобинг се од-

⁷ Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf, Cary L. Cooper (eds), *op. cit.*, pp. 3; EMERGENCE CHRONOLOGIQUE DE LA NOTION DE HARCELEMENT, Internet 29/09/2008, www.sante.gouv.fr/html/dossiers/harcelement/definitions.pdf; Упореди: Kate Hartig, Jeannene Frosch, *Workplace Mobbing Syndrome: The 'Silent and Unseen' Occupational Hazard*, Brisbane, Queensland Working Women's Service and Griffith Business School, Griffith University, 12–14 July 2006, Internet 28/09/2008, www.qwwws.org.au/filestore/OWOL%20Papers/PDF/Hartig%20and%20Frosch%20paper%20FINAL.pdf.

⁸ Heinz Leymann, *The Mobbing Encyclopedia*, <http://www.leymann.se/english/12100E.HTM>; О појму *bullying* детаљније види у: Peter Randall, *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*, London: Brunner-Routledge, 2001, pp. 8–15.

⁹ Andreja Kostelić-Martić, *Mobing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, str. 17.

вија у неколико фаза: 1. фаза нерешеног сукоба, поремећених међуљудских односа; 2. фаза потиснуте агресије која прераста (ескалира) у психотерор, 3. фаза у којој се жртва обележава и постаје *дежурни кривац и врећа за ударање*, 4. фаза у којој се жртва очајнички бори за опстанак, при чему се код ње појављују психосоматски поремећаји, 5. фаза која настаје након дугог терора, у којој жртве оболевају од хроничних поремећаја и болести, напуштају посао или врше самоубиство.¹⁰ Истраживања су показала да су најчешће жртве мобинга ревносне и поштене особе, које уочавају и пријављују неправилности, инвалиди, младе, тек запослени и пред пензијом, они који траже признање свог дугогодишњег рада и веће плате, особе које су у вишку, особе мањинске религијске и националне припадности или сексуалне оријентације, ексцентричне и креативне особе.¹¹ Злостављачи су најчешће личности са нарцисоидним поремећајем без способности за емпатију. Последице мобинга могу бити социјално-економске, тј. жртва остаје без запослења, губи економску сигурност, друштвени углед и у неким случајевима жртва чини суицид. Законодавства многих европских земља кажњавају мобинг.¹² Жртве мобинга могу тражити и одштету за нанесену *биолошку штету*. Једно од значајних питања истраживања и анализе феномена мобинга јесте и како препознати ситуације мобинга. Ради тога, Шалкрос (Shallcross) у садржајној анализи литературе наводи критеријуме на основу којих се може препознати мобинг. То су следећи критеријуми: систематско домунђавање и завера; малициозне намере да се проузрокује штета; учесталост и дуготрајност понашања; неједнаке позиције моћи; пасивно агресивно понашање против било којег радника; жене у ризичним позицијама од стране друге жене, посебно у радним срединама где су доминантно запослене жене; жртве мобинга обично су биле особе од поверења, кооперативне, савесне и добри радници, лојални организацији; ескалација мањих конфликта; пропусти менаџмента да уочи шта се догађа, а када проблем и уоче настоје да стану у страну злостављача; жртве мобинга због лоших искустава напуштају радно место; последице мобинга трауматичне су за жртву, узрокују здравствене проблеме, поремећаје изазване посттрауматским стресом, и понекад жртве изврше самоубиство.¹³

Међународни односи су академска дисциплина и подручје практичног деловања. У савременој теорији међународни односи обухватају проучавање елемената и моћи држава и других актера у међународним односима, равнотежу снага, колективну безбедност, систем одлучивања у спољној политици, чиниоце који делују на основна кретања међународним односима.¹⁴ Једна од водећих теорија међународних односа јесте реалистичка теорија која полази од схватања да су сила и моћ основни постулати на којима почивају међународни односи. Реалистичка теорија сматра да су међународни односи политички односи и да је сваки такав однос у су-

¹⁰ Упореди: Heinz Leymann, *op. cit.*

¹¹ Nataša Jokić-Begić et al., *op. cit.*, str 27.

¹² У Шведској је мобинг као кривично дело први пут уведено у кривично законодавство.

¹³ Упореди: Shallcross, L. Z., *The Pecking Order: Workplace Mobbing in the Public Sector*, Unpublished Master of Public Sector Management thesis, Brisbane: Griffith University, 2003. – In: Michael Sheehan, *Workplace Mobbing: a proactive response*, Australia, Department of Management, Griffith University, Internet 29/09/2008, www.lindas.internetbasedfamily.com/f/MobMS.pdf.

¹⁴ Димитријевић, В., Стојановић, Р., *Теорија међународних односа*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, стр. 12–13.

штину однос моћи. Једно од најстаријих дела којим су инспирисане присталице реалистичких теорија у међународним односима је Тукидидова *Историја Пелопонеског рата*.¹⁵ Ту је свакако и Хобсов *Левујатан*¹⁶ и Макијавелијев *Владацац*.¹⁷ Филозофија Фридриха Ничеа вољу за моћ ставља као врховни принцип и универзално начело које се не може оспорити етичким принципима грађанског морала и религије. Смрћу бога сва моћ се преноси на човека.¹⁸ Савремене теорије реализма у међународним односима настале су као критика утопистичких, пацифистичких и легалистичких схватања и разочарења легалистичког идеализма у периоду између два светска рата. Ове теорије отишле су у другу крајност пренаглашавајући улогу силе у међународним односима. Поред наведених филозофских корена савремених реалистичких теорија у теорији међународних односа присутне су психолошке и биолошке теорије о коренима људске агресивности. Овде ће бити наведени само ставови неких аутора. Један од њих је Сигмунд Фројд који објашњава да поред ероса – нагона живота постоји и *танатос* или нагон деструкције и смрти. Фројд говори о нелагодности човека у култури која ограничава нагонску структуру човека и тиме ствара агресију.¹⁹ Танатос је, по Фројду, иманентан људској природи као и ерос. Човек по природи није добар, већ агресиван и деструктиван. Људска историја мржње, свирепости и непријатељства најбољи су докази за то.²⁰ Ерих Фром, објашњавајући природу људске деструктивности, прави разлику између две врсте агресивног понашања. По Фрому бенигна агресија има за циљ очување живота и настаје као одговор на осећај угрожености. Малигна агресија не тежи очувању живота већ његовом уништењу. Она нема за циљ одбрану и опстанак јединке, већ уништење друге.²¹ За разлику од Фројда који основни узрок људске агресивности види у нагонској структури човека, Фромова социјално-антрополошка теорија полази од схватања да друштвена организација и култура онемогућавају развој човека и задовољење његових људских потреба, што води агресивности и деструкцији.²² Једно од утицајних биолошких теорија о пореклу људске агресивности долази од Конрада Лоренца који сматра да је агресивност урођена, еволуцијски условљена. Зло у човеку и агресија последице су унутар врсне селекције која је десетинама хиљада година деловала на наше претке.²³ Она је присутна и у животињском и људском свету. Лоренц каже да је човек истребио медведа и вука те је човек постао човеку вук (*homo homini lupus*). За разлику од животиње човек има свест и агресивност може контролисати и усмеравати. Абрахам Маслоу, за разлику од Фројдове психоаналитичке теорије и Лоренцове биолошке теорије, сматра да је човек по природи добар. Агресија није урођена већ стечена због изопаченог развоја, штетног утицаја

¹⁵ Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991.

¹⁶ Хобс, Т., *Левујатан*, Градина, Београд, 1991.

¹⁷ Макијавели, Н., *Владацац*, Енигма, Панчево, 1998.

¹⁸ Ниче, Ф., *Воља за моћ*, Дерета, Београд, 2003.

¹⁹ Фројд, С., *Из културе и умјетност*, Матица српска, Нови Сад, 1979.

²⁰ Фројд, С., *Увод у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад, 1979; Фројд, С., *Нова предавања*, Матица српска, Нови Сад, 1979.

²¹ From, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I-II*, Naprijed, Zagreb, 1986.

²² From, E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, 1984, Fromm, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.

²³ Лоренц, К., оп. цит., стр. 44.

друштва и културе.²⁴ Насупрот овим схватањима у теорији међународних односа присутне су и институционалистичке теорије, које непосредну инспирацију налазе у међународном праву. Присталице ове теорије сматрају да је могуће обезбедити међународни мир путем организације наддржавне власти која би регулисала односе међу државама, слично као што то чини држава у односу на појединца. Филозофски корени ових теорија налазе се у схватањима Жан Жак Русоа који је сматрао да је човек по природи добар и да га друштвени услови чине злим. Међу апологетама ових пацифистичких схватања посебно се истичу *федералисти* који сматрају да се проблем сталних међународних сукоба може решити стварањем светске владе која би регулисала односе између држава. Таква схватања заступали су Сен Симон, затим Огист Конт и Прудон, а у немачкој класичној филозофији Лајбниц, Кант и Фихте. Такође, овде је неизбежно поменути холандског правника Хуга Гроцијуса који се сматра оснивачем међународног права – школе природног права, који је имао снажан утицај на развој институционалистичких теорија међународних односа.²⁵ Субјекти међународних односа²⁶ су државе и националне организације, као национални субјекти међународних односа и међународне (међудржавне) организације, као међународни субјекти међународних односа. Ту су и транснационални субјекти у које спадају међународне (приватне) невладине организације, транснационални политички покрети, транснационалне верске организације и транснационалне привредне организације. Субјекти међународних односа морају имати одређене особине, а то је организованост, независност, међународни карактер и политички значај.²⁷ У међународним односима присутни су бројни спољнополитички поступци помоћу којих се остварују спољнополитички циљеви. Овде се наводе само најзначајнији спољнополитички поступци који се могу окарактерисати као малигни, односно непријатељски, неетички, чији је искључиви циљ да се нанесе штета неком субјекту међународних односа. Поступци који су везани за комуницирање јесу међународна пропаганда, психолошки рат и субверзија²⁸ и економска блокада. Поступци првенствено везани за принуду су застрашивање и појединачни акти насилја као што су тероризам, саботажа, диверзија, ратови, окупације и анексије.

Да ли је могућа компарација појмова?

Кључно питање у анализи односа појмова мобинга и међународних односа јесте да ли постоји могућност упоређивања појединих елемената садржаних у дефиницији мобинга – психолошког злостављања са одређеним моделима понашања у међународним односима, односно праксом међународних односа. На трагу већ наведене Лајма-

²⁴ Маслов, А., *Мотивација и личност*, Нолит, Београд, 1982.

²⁵ Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 24.

²⁶ Потребно је имати на уму разлику да субјекти међународних односа нису исто што и субјекти међународног права. Субјекти међународног права су носиоци међународних права и обавеза, док је за субјекте међународних односа карактеристична стварна и изворна способност деловања у светским размерама. Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 84.

²⁷ Опширније види: Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 83–141.

²⁸ Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 309.

нове дефиниције мобинга може се поставити радна дефиниција мобинга у међународним односима која би садржавала сличне битне елементе дефиниције, само методолошки прилагођене проблематици у макродруштвеним групама. Према радној дефиницији, мобинг у међународним односима могли би одредити као *политичку, војну, економску, културну и еколошку, неетичку и непријатељску комуникацију која је систематски усмерена на поједину државу или на неког другог субјекта међународних односа, који није у могућности да се брани и држан је у том стању помоћу сталних понижавајућих (humiliation), односно малтретирајућих активности. Те активности су учестале и дешавају се дужи период, што доводи у питање политички, економски, културни, правни и физички интегритет појединог субјекта међународних односа.*²⁹

Да би се објасниле сличности и разлике потребно је детаљније анализирати и упоредити мобинг обрасце понашања на микро и макронивоу. Активности којима се радник злоставља могу се поделити на нападе на могућност адекватног комуницирања и одржавања друштвених односа где надређени или сарадници ограничавају могућност изражавања жртве на начин да се жртва прекида у разговору или чак комуникације уопште и нема. У међународним односима наведена ситуација могла би се упоредити са случајевима када се одређеном субјекту онемогућава комуникација са другим субјектима коришћењем монопола над средствима информисања, дипломатским притисцима, прекидом дипломатских односа или другим видовима политичке, економске и културне изолације. У овој ситуацији може се радити о манипулативној комуникацији где субјект – жртва није у могућности да се супротстави, што је доводи у крајње неповољан положај.

Када је реч о злостављању на радном месту, наредна активност су напади на личну репутацију радника на начин да се измишљају приче о жртви и њеном приватном животу. У мобингу у међународним односима овакав образац понашања могуће је уочити као напад на међународни углед земље или углед другог субјекта међународних односа где се настоји довести у питање кредибилитет и легитимитет тог субјекта. Пропагандом и разним другим облицима манипулације настоји се убедити и наметнути одређено мишљење на начин да се манипулативним методама битно утиче на уверења, ставове и понашање великог броја људи и да се утиче на ставове носиоца политичке и економске моћи о појединим питањима о којима не постоји општа сагласност, а која су битна за међународни углед земље или углед неког другог субјекта међународних односа.³⁰ Садржај поруке која се одашиље није истинит, а ефекат поруке требало би да буде наношење одређене штете субјекту – жртви. Крајњи циљ је стигматизација субјекта – жртве, кроз стварање предрасуда и стереотипа. Монопол над медијима круцијалан је извор моћи у савременом информатичком друштву.

Следећи сегмент за упоређивање јесу напади на квалитет вршења послова на радном месту које се састоји у сталним критикама и приговорима, вређању, претераној контроли, давању задатака који су или преједноставни или претешки са циљем да се жртва

²⁹ Да би се избегле евентуалне нејасноће аутори сматрају да жртве мобинга у међународним односима не могу бити субјекти међународних односа који представљају озбиљну претњу за колективну безбедност или уколико се ради о државама које користе насиље унутар својих граница противно међународном праву. Такви субјекти *per se* су насилни и не могу имати статус жртве. Уколико други субјекти међународних односа, у складу са међународним правом, користе одређена средства притисака на такве субјекте, те мере су легалне и легитимне, и не могу се подвести под концепт мобинга у међународним односима.

³⁰ Опширније о теорији манипулације види: Шушњић, Ђ., Рибари *Људских душа*, Чигоја штампа, Београд, 2004.

натера да погрешни. Ова активност састоји се у сталном кажњавању и ниским и нереалним оценама рада. Аналогно овом обрасцу понашања у међународним односима могло би се говорити о етикетирању поједине државе као некооперативне, неспособне да прихвати водеће идеологије које се намећу као нужност и есенција духа одређеног времена. По таквом, идеолошком схватању, таква држава је узрок застоја друштвеног развоја и добрих међународних односа. Њена мисија је супротна историјским нужностима, а њен политички дискурс је испод духа времена епохе. Проблем се перципира на начин да ситуација није таква каква јесте, да би све било другачије и боље!? Над таквим субјектом врше се притисци, намећу се предлози за решење битних друштвених питања за која се унапред зна да нису реално остварива, имајући у виду постојеће друштвене прилике. Предлажу се решења проблема којима заправо и није циљ да се проблем реши, већ да се субјект стигматизује као некомпетентан и некооперативан у намери да се изнова окриви и да се на тај начин још једном да потврда стереотипним ставовима злостављача. Могуће је да се намећу решења једном субјекту који није у позицији да се брани, која у себи носе нови и још већи конфликтни потенцијал. Таква решења идеолошки се правдају као једино исправна и нужна, иако елементарна теоријска знања из конфликтологије објашњавају да то није модел решавања већ стварања (или замрзавања) конфликта. Други модел понашања укључује изолацију, избегавање било каквог вида сарадње са том државом или другим субјектом међународних односа. У оценама и извештајима о квалитету рада субјект – жртва увек се негативно вреднује.

Напади на здравље саставни су део злостављања жртве на радном месту. Жртва се присиљава на извршавање задатака који нарушавају њено здравље, не допушта јој се да користи годишњи одмор и слободне дане, прети јој се физичким нападима или се сексуално злоставља. У међународним односима субјект се може присилити да усвоји или да извршава одлуке субјекта злостављача које имају штетне последице по виталне правне, политичке, економске или културне интересе одређеног субјекта међународних односа. Овде се ради о структуралном насиљу, било политичком које се састоји у репресији коришћењем политичке моћи једне стране да намеће вољу другој страни, а да при том крши норме међународног јавног права, или војном, директном насиљу – коришћењем војне силе на начин који није предвиђен нормама међународног јавног права. Могуће је и економско насиље, где се слаби или уништава економски потенцијал земље, што доводи до сиромаштва, глади и болести становништва. Културно насиље састоји се у непоштовању, негирању, уништавању културног наслеђа, традиције, језика и симбола одређене друштвене групе, негирања њене историје, религије и значења које произлазе из културног наслеђа, друштвених вредности и симбола који су дубоко урезани у колективну свест припадника те друштвене групе.

Врсте и фазе мобинга

У постојећој литератури о мобингу, полазећи од смера мобилизирајућих поступака и чињенице ко је жртва, а ко злостављач, мобинг може бити водораван и хоризонталан.³¹ Вертикални мобинг односи се на ситуације у којима претпостављени

³¹ Вуковић, Д., „Мобинг на радном месту”, *Темид*, вол. 9. бр. 4, децембар 2006, стр. 5.

злоставља једног подређеног радника, а затим једног по једног док не уништи читаву групу (стратешки мобинг или *bossing*). Поред тога, могуће су и ситуације када једна група подређених радника злоставља једног претпостављеног.

Хоризонтални мобинг јавља се између радника који су у једнаком положају у хијерархијској организацији. Мотиви за такво понашање могу бити личне природе, као што је осећај угрожености, љубомора и завист. Такође, може бити и жеља да се колега елиминише како би се сачувало радно место или створили услови за напредовање, нарочито уколико постоји уверење да елиминација колеге води напретку у каријери. Наредна ситуација дешава се када читава група радника, због унутрашњих проблема, напетости и љубоморе изабере једног радника *жртвеног јарца* на којем доказује да је снажна и способна.

Може се поставити питање на који начин извршити аналогију између претходно наведених образаца понашања са праксом у међународним односима? Пре почетка било какве компарације неопходно је навести чињеницу да, уколико посматрамо међународне односе са становишта међународног јавног прва, тј. са легалистичке позиције, не можемо их третирати као хијерархијски систем. Наиме, уколико би тај систем био хијерархијски, то би подразумевало да поједини субјекти имају различита права и обавезе, што би одређивало њихову улогу и позицију моћи у међународним односима. Међутим, то није случај, јер сваки субјект међународног јавног права располаже истим правима и обавезама. Уколико међународне односе посматрамо са реалистичког становишта које полази од политичке, економске и војне моћи, реалност је да се ради о систему у којем различити субјекти располажу различитом количином моћи. Количина моћи којом одређени субјект располаже основна је детерминанта којом се одређује његова позиција и улога у међународним односима. Дакле, систем међународних односа у реалности је хијерархијски. Тако је било некад, а и сада је. То се, уосталом, види и по положају сталних чланица Савета безбедности УН које располажу правом вета. Таква чињеница није страна ни у животињском свету, јер је и код врста које живе у заједницама присутан систем лидерства, доминације и потчињавања који међусобне односе припадника групе доводе у склад.³² У међународним односима неки субјекти располажу већом количином моћи, неки мањом, а неки субјекти могу да имају исту или боље речено сличну позицију с обзиром на количину моћи којом располажу. Полазећи од наведених чињеница можемо претпоставити да је и у међународним односима могућ и вертикални и хоризонтални мобинг. Вертикални мобинг постојао би у ситуацији када један значајан субјект у међународним односима, имајући у виду друштвену моћ којом располаже, злоставља одређеног субјекта који није моћан и није у позицији да се супротстави супарничкој страни. Такође, хипотетички је могуће да један моћни субјект злоставља групу држава или друге субјекте међународних односа, једног по једног, или све заједно (еквивалент је стратешки *mobbing* или *bossing*). Могућа је и ситуација где се удружују одређене државе или други субјекти које не заузимају битну позицију у међународним односима против стране која је моћна и битна. Хоризонтални мобинг у међународним односима постојао би у ситуацији када један субјект злоставља другог субјекта који има једнак или сличан утицај у међународним односима. Разлог за то може бити стварање

³² Штајнбергер, И., Чолак, Б., Милојковић, Н., *Како открити зло у себи и другима*, Плато, Београд, 2006, стр. 108.

услова за остваривање повољније позиције у међународним односима уколико се нанесе нека штета тој другој страни. Наредна ситуација односи се на случајеве када читава група држава или других субјекта у временима друштвених криза и бројних унутрашњих и спољних нерешених питања изабере једног *жртвеног јарца* на којем доказују да су *снажни, способни, стабилни и сложни*. Субјект који има улогу *жртвеног јарца* манифестни је кривац за бројне латентне проблеме који оптерећују субјекте злостављаче како на унутрашњем, тако и на међународном плану.³³ Дакле, могући су различити обрасци понашања у међународним односима који упућују на генеричку сличност са класичним схватањем мобинга. Може се говорити и о мобингу међународних организација према државама као субјектима међународног права; мобингу појединих држава у међународним економским односима и мобингу међународних организација у међународним економским односима. Затим, може се говорити о мобингу према становништву у регионима који су захваћени локалним, унутардржавним, унутрашњим, етничким и верским сукобима, како од стране противника, тако и од међународних фактора који су задужени за успостављање и одржавање мира. Даље, могуће је говорити и о мобингу локалног становништва – психолошком насиљу према мировним снагама од стране зараћених страна или цивилног становништва. Могућ је мобинг у општењу држава у међународним организацијама – јаки против слабих и слично.

Фазе мобинга³⁴

У првој фазни мобинга појављује се нерешен сукоб међу радницима, изворни сукоб убрзо се заборавља, а агресија се усмерава према одабраној особи. У другој фази потиснута агресија прераста у психолошки терор. Жртва се понижава, прети јој се, губи углед и подршку радне средине. У трећој фази жртва је већ обележена и постаје дежурни кривац за све неуспехе колектива. Четврту фазу карактерише очајничка *борба за опстанак* када се појављује синдром изгарања на послу, односно хронични синдром умора, психосоматски или депресивни поремећаји. Пета фаза наступа након дугогодишњег терорисања, жртве оболевају од хроничних болести и поремећаја, напуштају посао или се одлучују за суицид.

У међународним односима у првој фази постоји конфликт, односно различити ставови страна у конфликту око неког важног питања, око којег стране у конфликту имају неусклађене циљеве и виде решење ситуације на различит начин. Изворни конфликт убрзо се заборавља или се његов значај маргинализује. У овој фази његова сврха је манипулативне природе ради скретања пажње са суштинског конфликта, чија права природа се не открива јавно.

У другој фази страна која је у позицији да се агресивно понаша то и чини кроз политичке и економске притиске, војне претње и медијску пропаганду која има за циљ да се нару-

³³ Спољашњи сукоб повећава унутрашњу кохезију и „борбене групе“ једноставно призивају непријатеље како би могли да се одрже и повећају кохезију. Опширније о томе види: Luis Kozer, *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 134.

³⁴ Koić, E., et al, *Mobbing*, str. 3–4. Heinz Leymann, *The Mobbing Encyclopaedia, Bullying: Whistleblowing. Information about Psycho Terror in the Workplace*. 1992, Internet: <http://www.leymann.se/>.

ши међународни углед земље или углед другог субјекта међународних односа, што је релативно лако ако се ради о моћној земљи у којој се налазе глобално доминантни медији.

У трећој фази субјект жртва се етикетира као некооперативна страна, неспособна и да представља претњу миру и стабилности. У четвртој фази субјект жртва се бори за опстанак, систем је у стању дезорганизације. У петој фази субјект је присиљен да усвоји или да изврши одлуке субјекта злостављача које имају штетне последице по виталне правне, политичке, економске или културне интересе.

Иако се у литератури о мобингу говори о наведених пет фаза могућа је и шеста фаза која би се могла назвати *орвеловском*. Њу је могуће применити у обе парадигме о којима се говори. У чувеном Орвеловом роману 1984. оваква ситуација сликовито је описана кроз обраћање мучитеља О`Брајена пораженом Винстону речима: „*Ми не уништавамо јеретика зато што нам се супротставља; док нам се супротставља, ми га не уништавамо. Ми га преобраћамо, заробљавамо срж његове свести, ми га преобличавамо. Ми сажимамо зло и илузије у њему, придобијамо га на своју страну, и то не наизглед, него суштински – он срцем и душом постаје наш. Ми најпре створимо нашег човека од њега, па га тек онда убијемо*“.³⁵ Орвеловска је последња фаза, најдаљи и најдубљи вид дехуманизације и деконструкције личности пораженог. У међународним односима то би било нуђење пријатељства пораженој и пониженој страни, која има за циљ суштинску деконструкцију идентитета и признање негирања самог себе и уништење последњег трага воље за супротстављањем наметнутој вољи.

Злостављачи и жртве

Злостављач се обично дефинише као нарцисоидна личност која нема разумевања за проблеме других, особа неспособна за емпатију, која доживљава задовољство када повређује друге.³⁶ Истраживања су показала да су жртве мобинга најчешће поштењаци – особе које су училе и пријавиле неправилности у раду, инвалиди, младе особе тек запослене и старије особе пред пензијом, особе које траже више самосталности у раду или боље услове рада, особе које након година беспрекорног рада траже признавање радног положаја и повећање плате. Жртве мобинга често су и особе које су вишак радне снаге, припадници мањинских група и врло креативне или ексцентричне особе.³⁷ Ко све може бити злостављач у међународним односима? Како је већ раније речено, и овде је аналогија упитна, јер субјекте међународних односа не можемо посматрати као личности. Међутим, могуће је уочити извесне сличности у профилима како злостављача тако и жртви у микро и макродруштвеним групама. Чињеница јесте да субјект злостављач у међународним односима нема разумевања за потребе других. Он своје геополитичке интересе ставља испред интереса других, често и изнад важећих правних и обичајних норми у међународним односима. Незахвално и методолошки је упитно користити речник психоанализе у тако комплексној области као што су међународни односи, али теоријски је могуће претпоставити да се субјект злостављач понаша на начин како то

³⁵ Orvel, Dž., 1984. Libretto, Beograd, 2004, str. 257.

³⁶ Вуковић, Д. оп. цит., стр. 6.

³⁷ Jokić-Begić, N., et al. op. cit., str. 29.

чини и нарцисоидна личност, тј. прецењује себе, а потцењује друге. Мобери у међународним односима могу бити државе које сматрају да имају неку посебну, мисионарску улогу у светској историји и које желе да властиту идеолошку визију света пројектују ван границе своје државе. То могу бити тоталитарна друштва или организације које располажу снажним војним, политичким и економским потенцијалом, која настоје да помере границе своје моћи, углавном методама физичког насиља, стварањем ирационалног страха или суптилним методама манипулације и убеђивања становништва без примене физичке силе. Мобери могу бити и субјекти чија је стварна моћ у декаденцији, а њихова воља за моћи и стилови понашања у међународним односима остали су исти као и када су били моћни. Несклад између реалног и стварног може водити тражењу *жртвеног јарца* ради потврђивања властитог осећања моћи и пројекције старе слике о себи. Жртве мобинга могу бити субјекти који губе своју моћ, док у исто време долази до експанзије инфериорних субјеката међународних односа. Такође, жртве мобинга могу бити и субјекти чија моћ је у експанзији и који тиме нарушавају раније успостављену равнотежу моћи.³⁸

Последице мобинга

У радној средини последице мобинга могу бити здравствене, економске и социјалне. Здравствене последице могу се манифестовати као поремећаји расположења, депресије, осећај деперсонализације и поремећаји функционисања организма. Затим, могуће су

³⁸ Једно од важних теоријских схватања за тумачење друштвених сукоба, а тиме и мобинга у међународним односима долази од америчког социолога Луиса Козера. Он прави разлику између реалистичких и нереалистичких сукоба. Реалистички сукоб има сврху да се оствари одређени циљ, док сврха нереалистичког јесте отпуштање тензије (Luis Kozer, *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 67). Козер говори о институцијама „сигурносних вентила“ који имају за циљ отпуштање тензија када се друштвени систем нађе у кризи. Они служе да би преусмерили непријатељства на друге објекте и функционишу као канали за катарзично ослобађање (ибид., стр. 58). Потреба за институцијама сигурносних вентила расте са ригидношћу друштвене структуре, тако да се у тим ситуацијама може очекивати појава нереалистичних сукоба (ибид., стр. 103). У временима великих друштвених преокрета, старе ригидне структуре замењују се новим структурама које настају без опште сагласности или у незрелим политичким, културним и економским окружењима, што су неопходни услови да би новостворене структуре биле флексибилне. Велика концентрација политичке, економске и војне моћи нужно води стварању ригидне друштвене структуре, чак и ако се оне формално легитимирају као отворене и флексибилне.

Луис Козер сматра да су сукоби у међународним односима првенствено сукоби моћи, интереса и вредности, те да су нереалистични елементи, садржани у борби, условни и да у најбољем случају имају појачавајућу улогу (ибид., стр. 70). Ова констатација може се сматрати као условно тачна. Манифестна или латентна агресија ствара се у друштвеним структурама које нису способне да апсорбују унутрашње противречности и тензије. Одређени међународни сукоб може да има за разлог борбу за моћ, мада моћ по себи не садржи само рационалну компоненту већ нужно и ирационалну. Нереалистични сукоб почива на ирационалном, а његов резултат јесте ирационално насиље, које добија легитимацију кроз идеологију моћи и тиме се представља као реалистичан и рационалан. Имајући то виду сваки сукоб моћи почива на синергији рационалног и ирационалног; ти сукоби уједно могу бити и реалистички и нереалистички. Ако су сви сукоби искључиво реалистички, како онда објаснити чињеницу да једна страна у сукобу оствари своје циљеве моћи, интереса или вриједности, а да тензије не попуштају? Како објаснити чињеницу да је, и поред остварених циљева, присутан континуитет ирационалне агресије која је учестала и дуготрајна? Козер то није имао виду. У овом смислу мобинг у међународним односима може да има форму и реалистичког и нереалистичког сукоба. Обично се ради о комбинацији оба.

промене у понашању, попут агресивности, склоности самоубиству и слично.³⁹ Економске последице састоје се у губитку економске сигурности уколико особа напусти радно место због злостављања. Социјалне последице састоје су у губитку друштвеног угледа, утицаја због константних напада и друштвене изолације. Последице мобинга у међународним односима могу бити политичке, економске, социјалне, културне и еколошке. Политичке последице могу наступити како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану. На унутрашњем плану мобинг може довести до унутрашњих политичких криза и нестабилности у држави, губитка суверенитета на читавом или делу територије уколико се ради о држави као субјекту међународних односа. На спољнополитичком плану субјекат међународних односа губи политички значај и углед, кредибилитет и утицај, а губитак међународног субјективитета је крајња последица. Мобинг може узроковати бенигну агресију жртве као реакцију на малтретирање које има за циљ да се заштити нападнуто добро. Мобинг је фрустрирајући за жртву и бенигна агресија може прећи у малигну или поједностављено – у освету која може имати несагледиве последице. Економске последице могу бити економске кризе које слабе економску моћ субјекта међународних односа, а могућ је и губитак економског суверенитета. Социјалне последице су сиромаштво становништва ако је реч о држави, лош квалитет живота становништва, демографске промене, пад natalитета и миграције. Културне последице огледају се у дезинтеграцији мапе културе, тј. вредности, потреба, језика, симбола одређеног субјекта међународних односа. Еколошке последице су могуће уколико су се мобинг активности састојале од мера којима се нарушава еколошка равнотежа и уништава животна средина човека.

Питање правне заштите мобинг понашања

Многе земље унеле су у своја законодавства одредбе о спречавању и кажњавању мобинга. Не постоји генерално прихваћена правна дефиниција мобинга. Правно регулисање психолошког насиља на радном месту различито је у националним законодавствима. Међународна организација рада (ИЛО) дефинише мобинг као „увредљиво понашање у виду кажњавања, окрутних, малициозних или понижавајућих поступака у намери да се потцени појединац или група радника. То укључује удруживање или мобинг против одређеног радника и подвргавање те особе психолошком насиљу. Мобинг подразумева константне негативне примедбе и критицизам, изолацију особе, оговарање и ширење лажних информација. Европски парламент усвојио је Резолуцију о злостављању на радном месту 2001/2339 (ИНИ), која се посебно фокусира на психолошко насиље на радном мјесту. Резолуција наглашава чињеницу да нема међународно прихваћене дефиниције мобинга већ да постоји мноштво дефиниција од којих свака на свој начин наглашава различиту страну проблема.⁴⁰

Злостављање на радном месту није ништа ново. Формално-правно и пре инкриминисања мобинга у националним законодавствима постојале су правне норме којима се штите лична, економска и социјална права радника, али механизми заштите тих права нису били ефикасни, бар када је у питању непријатељска и неетична

³⁹ Jokić-Begić, N., et al. op. cit., str. 29.

⁴⁰ Упореди: Elif E. Yücetürk and Kemal M. Öke, *Mobbing and bullying: legal aspects related to workplace bullying in Turkey*, Internet 29/09/2008, www.boeckler.de/pdf/seer_2005_02_yuecetuerk.pdf.

комуникација која је усмерена против одређеног појединца у радној средини која има за последицу кршење тих права. Појам постоји у друштвеној стварности тек када добије свој спољни облик. Тако је и са мобингом на радном месту. Исто питање може се поставити и на макронивоу када су у питању међународни односи. Систем савремених међународних односа регулисан је нормама међународног јавног права, али је упитно да ли постојећи међународни механизми омогућују адекватну правну заштиту жртвама мобинга у међународним односима, наравно ако прихватимо претпоставку да је тај појам могуће прихватити у теорији и пракси. Да би то било могуће, исто као и код увођења појма мобинг у радну средину, потребно је прво проблем идентификовати и оценити да ли су постојећи међународни правни механизми адекватни да заштите права жртви мобинга у међународним односима. У међународном јавном праву, када је реч о државама као субјектима међународних односа, наводи се да државе имају одређена права, а тиме и обавезе. Државе имају право на сувереност, једнакост, самоодржање, саобраћај.⁴¹ У пракси је присутан велики раскрак између тих формалних права и њиховог стварног поштовања. У складу са тачком 2. Декларације Генералне скупштине УН о недопустивости мешања у домаће послове држава и заштити њихове независности и суверенитета од 21. децембра 1965. године ниједна држава не може да примени нити да подржи употребу мера економске, политичке или неке друге принуде да би приморавала другу државу на потчињавање у вршењу њених суверених права.⁴² Међутим, пракса савремених међународних односа говори супротно.

Закључак

Мобинг постоји у животињском свету, али и у људском друштву на нивоу микро-друштвених група. Постојећа анализа пружа довољно аргумента о томе да је мобинг присутан и на нивоу макродруштвених група. Оно што је заједничко мобингу на свим нивоима, како у животињском свету тако и у људском, и у микро и у макро-друштвеним групама јесу последице – коначни исход који је увек елиминација или наносење озбиљне штете одређеном субјекту који се не уклапа у доминантан систем вредности. То је нешто што је људској врсти урођено, еволуцијски наслеђено из животињског света. Међутим, треба имати у виду да човек, за разлику од својих животињских предака, има свест и могућност да ствара културу, да уводи ред тамо где реда нема и од хаоса прави космос (а и од космоса хаос – као обрнута парадигма!).

Примена принуде није ништа ново у међународним односима; о томе је много писано у литератури. Оно што је ново у овом раду јесте чињеница да се свим тим средствима принуде идентификују битни заједнички елементи, а то је намера да се као крајњи резултат тих средстава друга страна понизи и повинује наметнутој моћи. Неетична компонента ових активности јесте њихово битно обележје. Ти заједнички битни елементи дају могућност за стварање новог појма који се може назвати *мобинг у међународним односима*. Мобинг у међународним односима подразумева

⁴¹ Види: Аврамов, С. и Креча, М., *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999, стр. 92–100.

⁴² Димитријевић, В. и Стојановић, Р., оп. цит., стр. 344.

постојање субјекта насилника и субјекта жртве. Мере које подузима насилник су малигне, тј. имају за циљ да се субјекту жртви нанесе штета по његове виталне интересе. Мере насилника су неетичне и као такве немају упориште у међународном праву, нити у формалним, општеприхваћеним праксама у међународним односима.

Када се говори о етици и етичком приступу он је увек институционалистички, пацифистички и полази од вере у добро у људској природи. Међутим, само уколико прихватимо стајалиште да је етика нешто више од академске дисциплине и нормативне реторике можемо рећи да су такви поступци неетични. Институционализам искрено поштују само нејаки. Нажалост такав приступ само је апстрактна филантропија која нема утемељење у историји нити у пракси савремених међународних односа. Реалистичке теорије налазе своје корене у филозофији воље за моћ (Ниче), филозофији да циљ оправдава средство (Макијавели) и филозофији *homo homini lupus* (Хобс). Оне не познају и не признају етичке судове. По њима етика онтолошки није утемељена већ само друштвено конструисана, сагласно Ничеовом ставу да не постоји морални феномен већ само морална интерпретација феномена. Политика институционализма и политика реализма су опречне како на друштвеној тако и на филозофској равни. Категорички императив и воља за моћ не могу ићи заједно, јер се међусобно искључују. Међутим, политика институционализма и поштовања међународног јавног права може послужити као средство и легитимација за остваривање спољнополитичких циљева моћних тамо где се то средство учини најефикаснијим. У другим случајевима тај принцип се негира, иако са становишта права ситуација може бити слична или иста. Тада на место међународног права ступа мобинг као широки спектар малигнух мера које имају циљ да се некој страни наметне туђа воља. Увођењем термина *мобинг* у ову проблематику читавом једном скупу мера и радњи даје се заједнички називник и у одређеном конфликту се идентификује насилник и жртва. Та симплификација може бити употребљива као рано упозорење на могуће озбиљне последице које могу наступити као резултат спроведених малициозних – мобирајућих активности. Оно може бити и одговор насилнику и као средство за изналагање механизма како институционалних тако и реалистичких, како би се заштитили витални интереси одређеног субјекта међународних односа.

Литература

1. Аврамов, С., Креча, М., *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999.
2. Вуковић, Д. „Мобинг на радном мјесту“, *Темуда*, вол. 9. бр. 4, децембар 2006, стр. 3–10.
3. Димитријевић, В., Стојановић, Р., *Теорија међународних односа*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
4. Elif E. Yüçetürk and Kemal M. Öke, *Mobbing and bullying: legal aspects related to workplace bullying in Turkey*, Internet 29/09/2008, www.boeckler.de/pdf/seer_2005_02_yuecetuerk.pdf.
5. Zentall, T., R., Galef, B., G., Jr., (eds), *Social Learning: Psychological and Biological Perspectives*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988.
6. Jokić-Begić, N., Kostelić-Martić, A., Nemčić-Moro, I., „Mobbing-moralna zlostavljanja na radnom mjestu“, *Socijalna psihijatrija*, vol. 31, br. 1, str. 25–26.

7. Kozler, L., *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepata društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007.
8. Koić, E., Filaković, P., Mužinić, L., Matek, M., Vondraček, S., „Mobing“, *Rad i sigurnost*, vol. 7, br. 1, 2003, str. 1–20.
9. Kostelić-Martić, A., *Mobing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
10. Koković, D., *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*, Nezavisni univerzitet, Banja Luka, 2008.
11. Leymann, H., *The Mobbing Encyclopaedia, Bullying: Whistleblowing. Information about Psycho Terror in the Workplace*. 1992, Internet: <http://www.leymann.se/>.
12. Lorenc, K., *Takozvano zlo – prirodoslovni korijeni agresivnosti*, Algoritam, Zagreb, 2004.
13. Макијавели, Н., *Владацац*, Енигма, Панчево, 1998.
14. Маслов, А., *Мотивација и личност*, Нолит, Београд, 1982.
15. Ниче, Ф., *Воља за моћ*, Дерета, Београд, 2003.
16. Orvel, Dž., 1984. *Libretto*, Beograd, 2004.
17. Randall, P., *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*, London: Brunner-Routledge. 2001, pp. 8–15.
18. Ståle, E., Hoel, H., Zapf, D., and Cooper, C.,L., (eds), *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, New York Taylor & Francis, 2002, Preface, pp. xiii.
19. Shallcross, L. Z., *The Pecking Order: Workplace Mobbing in the Public Sector*, Unpublished Master of Public Sector Management thesis, Brisbane: Griffith University, 2003. – In: Michael Sheehan, *Workplace Mobbing: a proactive response*, Australia, Department of Management, Griffith University, Internet 29/09/2008, www.lindas.internetbasedfamily.com/f/MobMS.pdf.
20. Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991.
21. Фројд, С., *Из културе и уметност*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
22. Фројд, С., *Увод у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
23. Фројд, С., *Нова предавања*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
24. From, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I–II*, Naprijed, Zagreb, 1986.
25. From, E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, 1984,
26. Fromm, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.
27. Hartig, K., Frosch, J., *Workplace Mobbing Syndrome: The 'Silent and Unseen' Occupational Hazard*, Brisbane, Queensland Working Women's Service and Griffith Business School, Griffith University, 12–14 July 2006, Internet 28/09/2008, www.qwws.org.au/filestore/OWOL%20Papers/PDF/Hartig%20and%20Frosch%20paper%20FINAL.pdf.
28. Хобс, Т., *Левиятан*, Градина, Београд, 1991.
29. Штајнбергер, И., Чолак, Б., Милојковић, Н., *Како открити зло у себи и другима*, Плато, Београд, 2006.
30. Шушњић, Ђ., *Рибари људских душа*, Чигоја штампа, Београд, 2004.

ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ТЕРОРИЗМА У ЗЕМЉАМА ЈУЖНЕ АЗИЈЕ

Наташа Миленковић*

Мегатренд универзитет, Факултет за међународну економију,
Београд

Бројни и разноврсни утицаји тероризма на економију анализирани су на примеру земаља Јужне Азије. За сваку земљу објашњени су специфични механизми негативних утицаја терористичких активности на привреду. Наведени су подаци о обиму страних директних инвестиција, материјалној штети, издацима за безбедност и друго и доведени у везу са интензитетом терористичких активности. Значајне разлике у обиму и врсти утицаја тероризма на привреде тих земаља последица су, између осталог, разлика у односу њихових влада према том проблему.

Кључне речи: *Јужна Азија, тероризам, стране директне инвестиције, финансирање тероризма*

Увод

Ратови, политичко насиље и политичка нестабилност несумњиво значајно негативно утичу на привреде земаља у којима се догађају. Ипак, утицај тероризма на економију често се занемарује због везивања те појаве искључиво за људске жртве и повремену материјалну штету. Тако бројни механизми којима се терористичке акције претварају у економске губитке остају незапажени.

Материјална штета, директна и индиректна, начињена у терористичким акцијама често није занемарива. Трошкови за поправку или изградњу уништених објеката, као директна штета, само су један сегмент укупне материјалне штете. Наиме, постоји и индиректна штета, која оптерећује привреду земље годинама и деценијама пошто се санира директна материјална штета. Уништавањем инфраструктуре, која је омиљена мета неких терористичких организација, онемогућен је транспорт, због чега долази до заостајања у производним процесима. У ситуацијама када су сукоби учестали, производња може да буде потпуно физички онемогућена.

Важнији од материјалне штете, директне и индиректне, јесте утицај тероризма на алокацију производног капитала. То је такође индиректна штета, али није материјална, па се мора посматрати као посебан облик. Због великог ризика и неизвесности, природно долази до слабијег интересовања инвеститора (домаћи и страни) за улагање у привреду угрожене земље. Промене у интензитету тероризма могу да доведу до крупних промена у кретању капитала у глобалној економији, због чије све веће отворености међународни инвеститори могу релативно лако да промене одредиште

* Др Наташа Миленковић је доцент на Факултету за међународну економију, nmilenkovic@megatrend.edu.rs.

свог капитала. Недостатак инвестиција, даље, може да доведе до тога да привреде тероризмом угрожених земаља имају веома успорен раст и развој. Са тим је повезано и урушавање специфичних привредних делатности, као што је туризам.

У нестабилним политичким условима обично процвета криминал, који у великој мери може да промени токове новца у једној земљи. Са криминалним активностима је повезано и финансирање тероризма, што има повратне ефекте на економску, политичку, безбедносну и социјалну структуру сваке земље. Наиме, уколико није финансиран искључиво из иностранства, тероризам разним механизмима и каналима црпи огромна средства из земље. У терористичким активностима се троши једна од најскупљих роба на свету – оружје, а у финансијском погледу не треба занемарити ни организовање кампова, набавку транспортних средстава и трошкове обуке терориста.

Финансирање тероризма је у новијој историји постало и један од најактуелнијих глобалних проблема. Реч је, пре свега, о производњи наркотика у азијским земљама који налазе пут ка европским потрошачима и, с обзиром на обим средстава (сматра се да су у питању милијарде долара), значајно утиче и на глобалне токове новца.

Наведени механизми утицаја тероризма на економију морају се анализирати емпиријски, и то на примеру неколико земаља, због потребе за бројним компарацијама. За усвајање релевантних закључака о утицају тероризма на економију требало би да се истраже разлике у интензитету тог утицаја и узроци тих разлика. Такође, требало би да се утврде и могућа решења која би произишла из примера земаља које су имале извесног успеха у решавању тог проблема.

Мада је у садашње време Блиски исток прва асоцијација на реч тероризам, тај регион није погодан за анализу утицаја тероризма на економију. Наиме, привреде тог региона су и без тероризма нестабилне, изложене честим шокovima због ратова и сукоба, наглих промена цене нафте (од које су привреде зависне) на светском тржишту, повремених санкција међународне заједнице итд., тако да није могуће изоловати тероризам као фактор и анализирати његов утицај на привреде. Друго, када се говори о губитку интересовања инвеститора, тај регион такође није добар пример. На Блиском истоку су скоро све инвестиције усмерене у експлоатацију нафте и гаса, које инвеститори не могу по жељи да премештају у друге земље када се повећа степен ризика.

И многе европске земље – Шпанија, Велика Британија, Француска, Русија итд., на удару су терориста, што њиховим привредама наноси значајну материјалну штету, односи велика финансијска средства за безбедност и доприноси стварању неповољног окружења за инвестирање. Ипак, те земље не трпе тако значајне штете од тероризма да би се могао измерити утицај на њихове привреде у целини, тим пре што је реч о богатим земљама.

С обзиром на наведено, за анализу утицаја тероризма на економију веома добар пример је регион Јужне Азије. Једно од обележја које га чини интересантнијим простором за проучавање јесте разноврсност типова тероризма. На пример, у Пакистану и Авганистану доминира исламски тероризам, али га има и у Индији и Бангладешу. Сепаратистички тероризам прави озбиљне безбедносне, политичке и економске проблеме Шри Ланци и Индији, а екстремно левичарски (идеолошки) – Индији и Непалу. Друго, то је релативно компактан простор, што омогућује компарацију појава, проблема и решења у земљама које су изложене терористичким акцијама.

Све земље Јужне Азије трпе економске последице тероризма на својој територији на неки од описаних начина. Извесно је да су то најсиромашније земље на свету, али се не може утврдити да ли је сиромаштво само последица или и узрок појаве тероризма.

Земље у том региону које могу да послуже као основа за анализу утицаја тероризма на економију јесу Индија, Пакистан, Непал, Бангладеш и Шри Ланка. Тероризма има и у Бутану, али не у значајнијем обиму. Јужној Азији припада и Авганистан, али како је та држава више деценија поприште међународних и унутрашњих сукоба везаних за исламски тероризам, потребно је обимно истраживање тих утицаја на економију. Осим тога, у Авганистану је готово уништена привреда (бар делови који нису везани за криминалне активности), што у великој мери онемогућава мерење утицаја тероризма.

Индија

Индија је велики мозаик народности, језика, културе и религије. Унутрашње нестабилности које произилазе из тих различитости додатно су искомпликоване наслеђеним међународним границама из колонијалног периода које раздвајају припаднике исте етничке групе, што чини окосницу регионалних неслагања и сепаратизма.

Привреда Индије у последње две деценије остварује изузетно брз економски раст, али он није праћен пропорционалним развојем. Разлог је углавном то што индијску економију оптерећује деловање бројних и разноврсних терористичких група. Наиме, у Индији делују исламски, маоистички и тамилски терористи.

Сепаратистички покрети у северозападној држави Џаму и Кашмир, али и у удаљеним и неразвијеним регионима североистока, оптерећују све сегменте друштва и стварају међународне тензије са суседним Пакистаном, Бангладешом, Бутаном и Непалом. Већ годинама напади гранатама и бомбама који су усмерени против цивилног становништва спадају у уобичајена збивања у Индији, посебно у области Кашмира. Према подацима о броју жртава Министарства унутрашњих послова Индије,¹ у покрајинама Џаму и Кашмир у последње две деценије страдало је 13.775 цивила и 4.690 припадника оружаних снага (жртве међу терористима нису урачунате). Према америчким изворима,² у пакистанском делу Кашмира постоји чак 70 исламских милитантних кампова у којима се за деловање на територији Индије обучава око 3.000 терориста.

Тамилски тероризам је настао и делује у индијској држави Тамил Наду, која се налази на југоистоку државе. *Тамилски тигрови* (*The Liberation Tigers of Tamil Eelam – LTTE*), најопаснија тамилска терористичка организација, у ствари потичу из суседне Шри Ланке.

По обиму економске штете коју наносе, издвајају се маоисти. Исламски терористи имају сличне мете, али је штета коју причињавају маоисти неупоредиво већа. Донедавно су изводили честе акције бомбардовања железнице и путева, саботаже телекомуникационих система и аеродрома и напада на финансијске циљеве, што узрокује озбиљну штету у економском расту Индије.

Екстремну левицу, која данас делује у региону Јужне Азије, представљају партије и разне организације с различитим варијантама маоизма у идеолошкој основи и методологији. Као ригидна, екстремно левичарска политичка идеологија, маоизам поново улази на светску позорницу иако је тај концепт напустила чак и Кина. Може се закључити да је то покушај повратка левнице, у великом стилу, кроз једну од значајнијих економских сила света – Индију.

¹ Годишњи извештај Министарства унутрашњих послова Индије 2009–2010, [www.mha.nic.in/pdfs/AR\(E\)0910.pdf](http://www.mha.nic.in/pdfs/AR(E)0910.pdf)

² Извештај CRS-a (*Congressional Research Service*) Америчком конгресу, К. Alan Kronstadt, Bruce Vaughn, *Terrorism in South Asia*, Congressional Research Service 2005

Маоистичке организације су груписане у Револуционарни међународни покрет – *RIM*,³ и имају најјаче упориште у земљама Јужне Азије. Своје циљеве спроводе оружаном борбом, нарочито у Индији, Бангладешу и, донедавно – Непалу.

Организација милитантне маоистичке оријентације у Индији је Комунистичка партија индијских маоиста – КПИМ. Она представља маоистичке принципе и, још значајније, маоистичке методе. Формирана је 2004. године спајањем Комунистичке партије Индије – Групе за народни рат, и Маоистичког комунистичког центра, а своје деловање је проширила на више од половине територије Индије. Припадници те странке се називају и накалити (или наксалити), по маоистичкој побуни сељака у месту Накалбари у западном Бенгалу 1967. године. Странка се бори против савременог полуколонијалног система и неоколонијализма у свету, али и против полуфеудалног система који још увек постоји у Индији. Њени циљеви би се могли сматрати хуманим и племенитим када њихово остваривање не би било везано искључиво за насиље. Начин спровођења те револуције најбоље је објаснио генерални секретар Централног комитета. У саопштењу од 14. октобра 2004. објаснио је спровођење револуције као „оружани аграрни револуционарни рат“, тј. као спровођење циљева „дуготрајним оружаним преузимањем власти у градовима при чему села представљају базу из које се делује“.⁴

Индијска влада, која сматра да су накалити „највећа претња унутрашњој безбедности“ Индије у њеној новијој историји, забранила је рад КПИМ као терористичке странке због организовања масовних убистава као средства за ширење своје идеологије. Међутим, маоистички терористи су присутни у 23 од 28 индијских држава, али за сада своје акције изводе у десетак. Тај простор, приказан на мапи 1, назива се и „црвени коридор“.

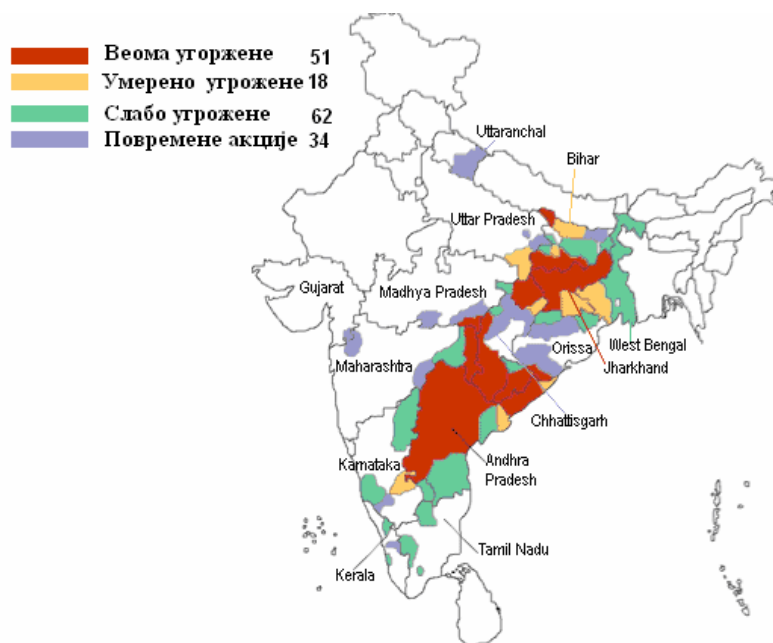
Убрзани раст који Индија остварује заснован је на глобализацији. Наиме, већи део привреде почива на неколико већих градова, који генеришу стране инвестиције кроз извоз. Индијски велики градови, као што су Мумбај, Бангалор и Калкута, имају витални економски значај. У њима живи више од 30% становника Индије (око четири стотине милиона). Мумбај, најважнији комерцијални град Индије, остварује 60 % промета и доноси 40% укупних прихода од пореза на доходак. Међутим, ти градови имају проблем пропадања инфраструктуре и превелике популације, што знатно угрожава индијску привреду, која у последњој деценији остварује изузетно брз раст. Зато је инфраструктура једна од главних мета маоистичких терориста у Индији. Акције терориста усмерене су на блокаде главних ауто-путева и саботаже аутобуса, возова и далеководова, због чега ти милионски градови често остају потпуно блокирани.

Маоисти су идеолошки против глобализације, економске неједнакости, развоја уопште и, посебно, против мултинационалних корпорација. Од 2001. године изводе маоистичке нападе на мултинационалне корпорације у Индији, од којих је најпознатије било бомбардовање Кока-Коле. Будући да Индија нема контролу над својом територијом, страни инвеститори такву ситуацију тумачи као погоршавање инвестиционе климе из године у годину.

³ Револуционарни међународни покрет (*Revolutionary Internationalist Movement – RIM*) јесте интернационална комунистичка организација која заступа политичку варијанту марксизам–лењинизам–маоизам. Основан је 1984. године.

⁴ Joint Press Statement Upon the Merger of MCCI and CPI-ML (People's War) and the Founding of the Communist Party of India (Maoist), Oct. 14, 2004., www.bannedthought.net/India/CPI-Maoist-Docs/index.htm

Мапа 1 – Области у Индији угоржене активностима накала
(Извор: South Asia Terrorism Portal)

Области које су угоржене накалским тероризмом уједно су најсиромашније индијске државе. То је, с једне стране, узрок незадовољства владом и основ побуне, али се, с друге стране, може тумачити и као последица сталних терористичких активности. Иако се залажу за побољшање животних услова људи које тврде да представљају, накалити пружају отпор сваком покушају Владе да развије економију у тој области.

Неразумевање и неповерење између накалита и Владе често доводи до парадокса да Влада не може да обезбеди сигурност без развоја неопходне инфраструктуре, јер су области под контролом накалита географски одсечене од главних привредних и политичких токова. С друге стране, инфраструктура не може да се обезбеди без потребне сигурности. Накалити константно саботирају путеве постављањем импровизованих експлозива или их, једноставно, прокопавају тако да онемогуће сваки транспорт. Иако је јасно да без саобраћаја није могућ економски, нити било какав други развој одређене области, накалити путеве виде као начин да Влада пошаље своје оружане снаге на њихову територију.

Према подацима Министарства унутрашњих послова, маоистички напади на економске мете повећани су са 71 у 2006. на 80 у 2007. и 109 у 2008. години,⁵ а према подацима за 2009. и 2010. годину које је дао *South Asia Terrorism Portal*,⁶ у

⁵ Министарство унутрашњих послова Индије, www.mha.nic.in, Annual Report 2006–2007, Annual Report 2007–2008, Annual Report 2008–2009.

⁶ South Asia Terrorism Portal, <http://www.satp.org/>

2009. години било 92, а до краја јула 2010. чак 58 напада на привредне циљеве. Подаци о материјалној штети која је учињена у тим нападима доступни су до 2006. године, када је министар унутрашњих послова званично објавио у годишњем извештају⁷ да је штета од 116,7 милиона индијских рупија (око 2,6 милиона америчких долара) коју су нанели маоисти у првих шест месеци те године двоструко већа него у читавој 2005. години, када је износила 57,1 милион рупија (1,27 милиона долара), док је у 2004. години износила 64,7 милиона рупија (1,44 милиона долара).

Према подацима SATP,⁸ удвостручио се број маоистичких напада на имовину железнице: са 30 у 2008. на 58 у 2009. години, али се у односу на претходни период и није битно променио. У 2007. години било је 56 таквих напада. Те године, током „економске блокаде“ коју су организовали маоисти, железница је претрпела губитке од 38,9 милиона рупија. До јула 2010. већ је било 10 напада на индијску железницу.

Путеви су такође често на мети маоистичких терориста. Највећи губитак у том сектору нанели су одлагањем гигантског пројекта PMGSY, којим је била предвиђена изградња 441 пута. Наиме, у јануару 2009. ресорни министри су изјавили да нису у могућности да реализују пројекат јер је већи део путева на територији коју контролишу маоисти.⁹

Број напада на базне станице мобилне телефоније у 2008. години, према подацима Министарства унутрашњих послова,¹⁰ износио је чак 43, а у 2009–40 напада, мада је у претходном периоду било од пет до осам таквих напада годишње. Приватни мобилни оператери изгубили су само једну базну станицу у том периоду, али је материјална штета износила 146, 4 милиона индијских рупија, а имали су и значајне пословне губитке.

Сектор енергетике је такође доста погођен саботажама маоиста. Године 2007. маоисти су дигли у ваздух три генератора индијске електро компаније *Essar Power* у Нарајанпуру и направили штету од око 20 милијарди индијских рупија. Шест дистрикта је недељу дана било без струје, а услед недостатка струје начињена је и велика штета комуникационим системима, железничком саобраћају и рудницима угља у том крају. Велику штету трпи и рударство, посебно у индијским државама Ориса, Чатисгарх и Џаркханд. У њиховим рудницима маоисти често изазивају хаварије подметањем експлозива и убијају челне људе компанија или политичаре који подржавају велике инвестиционе пројекте у том сектору.

Један аспект негативних ефеката тероризма на економију специфичан је за Индију: управо је област под контролом маоиста најбогатија природним ресурсима. Коридор има неексплоатисане минерале, шуме и велике хидроенергетске потенцијале. Држава Ориса, на пример, има 60% индијских резерви боксита, 25% угља, 28% руде гвожђа, 92% никла и 28% резерви мангана.

У Индији је и пре маоиста постојала подела на заостали, сировински, источни део и нешто напреднији запад, који су деценијама чак били у сукобу. Зато стални покушаји индијске владе да у тој области оствари економски развој, који држава приказује као бригу о уједначеном регионалном развоју, могу да се протумаче и као жеља државе да

⁷ Министарство унутрашњих послова Индије, www.mha.nic.in, Annual Report 2005–2006.

⁸ Singht, Ait Kumar, India: Maoists Targeting Economy – South Asia Intelligence Review, June 2010.

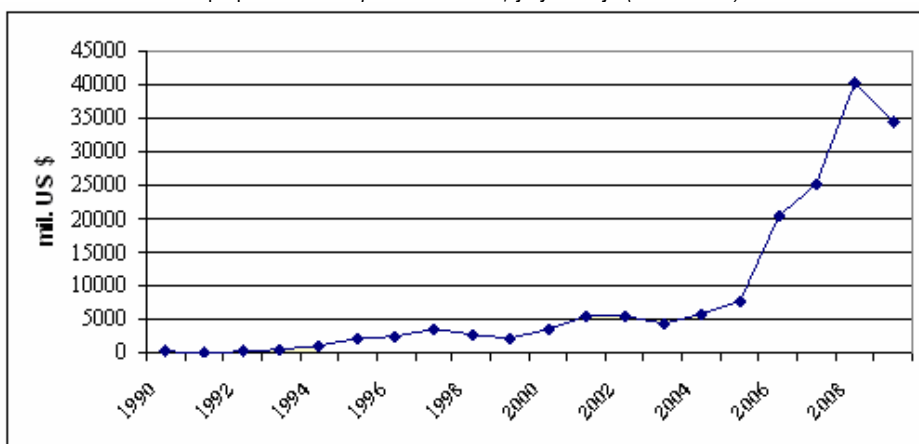
⁹ Исто.

¹⁰ Министарство унутрашњих послова Индије, www.mha.nic.in, Annual Report 2005–2006, Annual Report 2006–2007, Annual Report 2007–2008, Annual Report 2008–2009.

приступи сировинама. Вероватно је искоришћавање те области у претходном периоду изазвало сумњу накалита у добре намере индијске владе (да помогне развој те области). Домаће становништво верује да се новим пројектима не би обезбедио значајан број радних места, већ да би, можда, били само изговор за отимање земље од сељака без адекватне надокнаде. У прилог тој сумњи је и чињеница да се индијска влада највише бави побуном накалита у областима које су најбогатије резервама угља. Разлог је то што је електрична енергија за снабдевање индијске привреде и становништва у највећој мери заснована на угљу. Будући да је Индија ушла у фазу убрзаног индустријског раста пре десетак година, потребе за енергијом су све веће, а 85% индијског угља налази се у пет индијских држава које су под контролом накалита.

Решавање тог проблема је неопходно јер постојеће стање штети обема странама, а штета се повећава из дана у дан. С једне стране, индијској индустрији недостају енергенти и мора да их увози, док области под контролом накалита, с друге стране, тону све дубље у сиромаштво. Једино решење је успостављање дијалога и грађење поверења између индијске владе и побуњеника. Према неким аналитичарима који се баве геополитичким проблемима Индије,¹¹ једина могућност да се реши тај проблем јесте да централна влада, или страни инвеститори, плаћају земљиште у тој области директно накалитима. Тако накалити не би стајали на путу покушајима да се тој области обезбеди какав-такав економски помак, а своју безбедност би очували тако што би добијени новац могли да употребе за организовање још веће оружане снаге. Тако би могли успешно да се бране (у случају потребе) од индијске полиције у окружењу које не би било одсечено од остатка земље и које би имало путеве и осталу потребну инфраструктуру. Иако препорука за пружање прилике терористичким групама да се даље наоружавају делује нерационално, то је, изгледа, једини пут за решавање пат-позиције у коју су запали односи између индијске владе и накалитског покрета.

Графикон 1 – Стране инвестиције у Индији (1990–2009)

(Извор: UNCTAD)

¹¹ Fred Burton and Ben West, *A Closer Look at India's Naxalite Threat* STRATFOR

Значајно је да, без обзира на проблеме изазване терористичким деловањем, укупне стране инвестиције у Индији константно расту. Страни инвеститори често одустају од неког одређеног посла у области која је на мети терориста, али интересовање за улагање у индијску привреду не опада. На графикону 1, сачињеном према подацима UNCTAD-а,¹² јасно се уочава убрзани непрекидан раст СДИ од 2005. до 2009. године. Велики пад инвестиција у 2009. години забележен је у свим земљама света као последица светске финансијске кризе која је захватила највеће инвеститоре, али не опада интересовања за индијску привреду.

Непал

Непал је једна од најсиромашнијих држава света. Према БДП – *per capita* (брuto домаћи производ по глави становника) то је 166 земља у свету са свега 452 америчка долара годишњих прихода по становнику.¹³ Привреда је скоро потпуно заснована на пољопривреди. Чак 76% радне снаге запослено је у тој делатности. Због великог сиромаштва, Непал прима значајну финансијску помоћ од Индије, а затим и од Јапана, Кине, Европске уније и Сједињених Америчких Држава. Један од узрока распрострањеног сиромаштва, слично као и у другим земљама у развоју, јесте неравномерна дистрибуција друштвеног богатства. Према подацима Светске банке, најсиромашнијих 10% Непалаца располаже са 2,6%, а најбогатијих 10% са 40% друштвеног богатства.¹⁴

Тероризам је такође важан узрок сиромаштва у Непалу. Маоизам у милитантном облику значајна је политичка струја у тој земљи и постоји опште мишљење да су узроци за то везани превасходно за социо-економске факторе: управљање је засновано на корупцији великих размера и веома је распрострањено сиромаштво. Маоисти су искористили те околности и остварили нагли успон и све већи број присталица захваљујући оправданој критици владе. У почетку милитантни маоисти Непала нису били посебно активни. Пре новембра 2001, када су пропали преговори између маоиста и краља и када је дошло до грађанског рата, за пет година је убијено око 2.700 људи. Међутим, само у периоду између новембра 2001. и октобра 2002. године било је 4.366 жртава маоистичког тероризма.

Постоје процене¹⁵ да Непал годишње губи 8–10% ВDP због побуњеничких акција маоиста. На мети непалских терориста су чешће инфраструктурни објекти него људи, посебно унутрашња трговина и развојне активности, јер се непалски маоисти, слично индијским, противе савременом развоју. Због тога многе руралне области ретко имају струју и телефонске линије. Скоро 2.000 школа,¹⁶ најче-

¹² UNCTAD, unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=89

¹³ Листа Светске банке, web.worldbank.org

¹⁴

web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/SOUTHASIAEXT/0,,contentMDK:21160796~pagePK:146736~piPK:146830~theSitePK:223547,00.html

¹⁵ Manish Tapa, *Evolution of Maoism in Nepal: Understanding Maoist Insurgency from Wider Perspective*, Panorama, Global online publication 2005.

¹⁶ По подацима из 2005. године, наведено у: Manish Tapa, *Evolution of Maoism in Nepal: Understanding Maoist Insurgency from Wider Perspective*.

шће приватних, а често и домови здравља, повремено је затворено због немогућности снабдевања. Због распрострањеног страха од маоиста, али и од снага безбедности (јер су цивили честе жртве њихових међусобних обрачуна), као и због смањених економских могућности, више од пола милиона људи напустило је своја сеоска домаћинства и избегло у малобројне непалске градове, углавном у Катманду, или чак у Индију.

На најосновније потребе народа у Непалу не обраћају пажњу маоисти (као опозиција или у периодима власти), као ни ројалисти док је Непал био краљевина, а садашње коалиционе снаге, чини се, немају капацитете да поправе економску ситуацију у тој земљи. Веома лоши социо-економски услови постају све гори због сталног пропадања мировних процеса, па страни инвеститори губе стрпљење и жељу за улагањем. Поред наведених облика утицаја тероризма на привреду Непала, др Упрети¹⁷ наводи још један – борбу против тероризма. Наиме, на рачун контроле тероризма, Влада у Непалу троши огромне своте новца (подаци о томе приказани су у наредној табели).

Табела 1 – Трошкови борбе против тероризма у Непалу
(у млрд. непалских рупија годишње¹⁸)

Година	Војска	Полиција	Укупно	Годишњи раст (%)	% редовних трошкова	% укупних трошкова	% БДП
1997/98	2,68	2,53	5,16				
1998/99	3,03	2,92	5,95	15,3			
1999/00	3,51	3,32	6,83	14,8	19,8	10,3	1,7
2000/01	3,90	5,27	9,1	34,3	21,4	11,5	2,3
2001/02	5,88	7,28	13,16	43,5	27,1	16,4	3,1
2002/03	7,50	7,59	15,09	14,7			

(Извор: Manish Тара¹⁹)

Фондови за социјални развој годинама су претварани у непродуктивне војне трошкове. а пошто се у периоду маоистичке побуне број припадника оружаних снага рапидно повећавао, поред трошкова за наоружање, у потрошњу су улазиле и накнаде за издржавање обимног војног и полицијског кадра. Подаци приказани у претходној табели показују да су се трошкови за безбедност повећали три пута за пет година (са 5,16 на 15,09 милијарди), а додатна средства су углавном преливана из друштвеног сектора (здравство, образовање итд.). У Непалу је у том периоду, заправо, створена ратна економија са свим њеним карактеристикама: илегална трговина, криминализација трговине и транзита, обиље оружја у земљи, посебно лаког наоружања, и мноштво малих наоружаних формација.

¹⁷ Dr Bishnu Raj Upreti, *Nepal: A Tragedy of Triple Conflict*, South Asian Journal, No. 7. 2005.

¹⁸ 1.00 USD = 75.4 NPR.

¹⁹ Manish Тара, *исто*,

Табела 2 – Трошкови безбедности у Непалу (у млрд. РС)

Директни издаци за безбедност и губици	39,63
Влада потрошња за оружје	2,00
Штета настала уништењем инфраструктуре и банака	25,00
<i>Укупни директни трошкови:</i>	66,63
Индиректни трошкови	
Пословни губици због штрајкова и привременог затварања	1,00
Губици настали смањењем броја туриста	11,05
Штета настала губитком људских ресурса	14,04
Губици прихода због премештања предузећа	8,00
Губици настали преливањем из развојних фондова у фондове одбране	12,30
Губитак страних директних инвестиција	6,05
<i>Укупни индиректни трошкови:</i>	52,44
<i>Укупни трошкови:</i>	119,07

(Извор: Manish Tapa)²⁰

У табели је приказана расподела трошкова и цена конфликта у Непалу за период од две године. У трошкове нису урачунати издаци државе од око милијарде за надокнаду губитка породицама маоистичких жртава.

Смањење прихода од туризма, пословни губици због штрајкова, расељавање радне снаге, смањење страних инвестиција, затварање индустријских предузећа и друго веома негативно утичу на непалску привреду. Међутим, подаци из табеле 5 указују да је после 2002, а посебно од 2006. године, уследила тенденција убрзаног опадања терористичких активности у Непалу. После деценије насиља, маоисти Непала су одустали од оружаног насиља и укључили се у легалне политичке токове. На изборима 2008. године Комунистичка партија Непала (маоисти) освојила је већину гласова (120 од 240 директно бираних посланичких места) и постала владајућа политичка партија.

Табела 3 – Жртве левичарског тероризма у Непалу 2005–2009. године

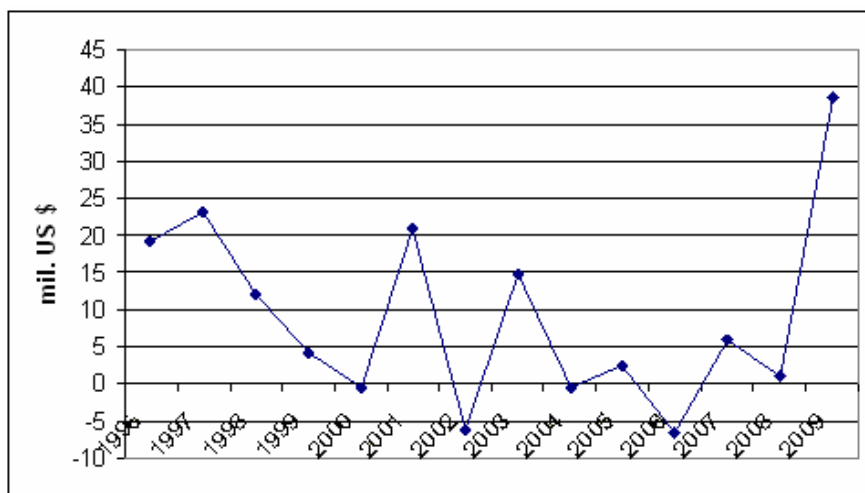
Година	Цивили	Оружане снаге	Побуњеници	Укупно
2000.	18	113	44	175
2001.	50	198	803	1.051
2002.	238	666	3.992	4.896
2003.	214	307	1.584	2.105
2004.	380	481	1.590	2.451
2005.	231	309	1.305	1.845
2006.	61	181	238	480
2007.	59	0	40	99
2008.	55	1	25	81
2009.	35	1	14	50
2010.	9	1	21	31
Укупно	1.350	2.258	9.656	13.261

(Извор: South Asia Terrorism Portal)

²⁰ Исто.

То се потпуно поклапа са токовима страних директних инвестиција, које су у овом периоду у значајном порасту. Инвеститорима, чини се, није посебно важна идеолошка оријентација власти, већ њена стабилност, па је Непал једна од ретких земаља у свету у којој ни у 2009. години СДИ нису опале као последица светске економске кризе.

Графикон 2 – Токови СДИ у Непалу

(Извор: UNCTADstat²¹)

Пакистан

Пакистан је данас једно од најчвршћих упоришта тероризма у свету. Као узроци бујања насилног исламског тероризма наводе се: неписменост становништва (око 54%),²² веома низак стандард као последица слабе привреде, политичка нестабилност и друго. Вероватно сваки од тих фактора има извесан утицај на стварање амбијента у којем се лакше реализују насилне тенденције у друштву, али су за објашњење узрока тероризма у Пакистану кључна два специфична процеса у ближој историји: рат у Авганистану и радикална исламизација државе.

У рату између Совјетског Савеза и Авганистана Пакистан је имао изузетно велику улогу. Служећи америчким интересима, постао је канал преко којег се Авганистан снабдевао оружјем за борбу против Совјета и авганистанских комуниста. Због умешаност у тај рат Пакистан је имао бројне последице, а многе од њих су довеле до расламсавања унутрашњих насилних конфликата.

²¹ UNCTAD, unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=89

²² United Nation Statistic Division, unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/illiteracy.htm

Познато је да је због тог рата у Јужну Азију дошао велики број бораца цихада из свих крајева света. Ти борци, познати као муџахедини, наставили су са насилним активности-ма у Пакистану дуго после завршетка рата. Најпознатија милитантна група данас су талибани. Под њиховом обуком подразумевала се не само војна, већ и верска обука, јер су они били добровољци који су сматрали да воде „свети рат“. По завршетку рата, те школе (кампови) у већини случајева нису распуштене, па талибани данас у самом Пакистану проналазе нове области за које треба ратовати. Према подацима Салима Алија,²³ 1957. године било је око 150 религијских школа за образовање у области исламске идеологије. Сада број тих школа прелази 5.500, при чему је скоро 4.500 школа основано после 1980. године. Половина тих школа (медресе) налази се у провинцији Пенџаб.²⁴

Под утицајем наведена два процеса (рата у Авганистану и исламизације државе) Пакистан је постао плодно тло и за саудијске вехабије,²⁵ који су још екстремнија и најригиднија варијанта радикалног ислама. Сада у Пакистану делује више од тридесет интернационалних терористичких организација, десетак изворних пакистанских (секташке) и четири екстремистичке групе. Све те групе су исламске, али су им циљеви различити.

Током осамдесетих година 20. века створена је комплексна мрежа између авганистанских муџахедина, верских групација у Пакистану и пакистанске државе, која је обилато снабдевана оружјем из САД. Комбинација лако доступног оружја и све бројнијих и све мотивисанијих исламских бораца убрзо је довела до наглог ширења насиља из Авганистана у сам Пакистан.

Производња наркотика као извор финансирања терористичких организација један је од проблема који оптерећују привреду земаља на чијој територији делују наведене терористичке групе. Светско тржиште опијума снабдева се скоро искључиво из земаља јужне и југоисточне Азије. У Авганистанском рату трговину дрогом подржавала је међународна заједница, посебно САД, као привремени извор финансирања авганистанског покрета отпора, а сада је то најважнији извор финансирања многих милитантних група. У Авганистану талибани штите и опорезују производњу опијума. У почетку су само наплаћивали транспорт дроге преко територије под њиховом командом, затим су почели да пружају услуге заштите пошиљки и обезбеђења погона, а сада је сасвим уобичајено да и сами талибански команданти имају своје погоне за производњу хероина. Годишња зарада само авганистанских талибана од тог „посла“ достиже пола милијарде долара, Али то је само мањи део новца који је у оптицају у пословима са опијумом. Највећи део новца зарађују наркокартели, који су углавном стационирани у Пакистану, што има катастрофалне последице по пакистанско друштво. Према подацима УН,²⁶ у Пакистану има 547.000 корисника хероина и 145.000 уживалаца опијума. Кроз Пакистан годишње пролази око 150 тт хероина, што чини чак 40%²⁷ хероина из Авганистана, највећег светског

²³ Saleem H. Ali, *Pakistani Madrasas and Rural Underdevelopment*, p. 89.

²⁴ Детаљи о активностима и класификација медреса у Пакистану у: Saleem H. Ali, *Pakistani Madrasas and Rural Underdevelopment* pp 85–101.

²⁵ Абдул Вехаб, велики реформатор ислама из 12. века, који је укинуо модерне друштвене промене које су тада уведене сматрајући да су стране исламу и његовим коренима. Његова правна решења представљају повратак изворном шеријату.

²⁶ UNODC, *World Drug Report 2010*, p. 40.

²⁷ Исто, p. 22.

произвођача. Око пет одсто од укупне количине дроге која доспе у Централну и Западну Европу потиче из Пакистана.²⁸

Унутрашњим међуетничким напетостима²⁹ додатно је допринео огроман број авганистанских избеглица, које су се од ратних опасности склониле на територију Пакистана и од којих је чак 1,7 милиона³⁰ остало на том простору до данас. Међу државама Јужне Азије Пакистан је држава са највише тероризма, али која улаже најмање напора у његово сузбијање. Зато је веома иронично да од 2001. године Пакистан има водећу улогу у рату против тероризма који су покренуле Сједињене Државе.

Тероризам и екстремизам стварају Пакистану веома сложене проблеме: с једне стране негативно утичу на социо-економску ситуацију у земљи, а с друге стране подржавају даљи развој милитантног понашања. У Пакистану постоји готово 300.000 људи који су тренутно далеко од својих домова јер учествују у борбама на разним ратиштима. Као додатак пакистанском тероризму, у рату против тероризма у Пакистану од августа 2008. погинуло је више од 740 особа у око 80 америчких напада.

Економско стање нације најчешће је тесно повезано с политичком ситуацијом. Године ратова и сукоба уназадиле су пакистанску економију, али су губици које је национална економија претрпела због рата против тероризма већи од губитака насталих током рата против Индије.

Од почетка рата против тероризма, 2001. године, до 2010. године губици привреде Пакистана износили су више од 43 милијарде долара. Највећи део губитака остварен је у периоду 2004–2009. године, чак 35 милијарди долара. Утицај на економију нагло се повећао од 2007/08, када је пакистанска војска почела обимне операције у унутрашњости.

Пакистан је у почетном периоду рата против тероризма остварио убрзан раст БДП због великог обима страних инвестиција, посебно из САД. Стране инвестиције су повећане са 383 милиона америчких долара у 2001. години на 823 милиона долара у 2002. години (графикон 3). Негативне последице рата, као што су опадање стопе раста БДП, смањење инвестиција (домаћих и страних), незапосленост, инфлација, опадање прихода, повећање каматних стопа и цена, несташице струје, застој у секторима производње и услуга и друго, дошле су до изражаја тек неколико година касније.

Графикон 3 – Раст БДП Пакистана (у %)

²⁸ Исто, р. 55.

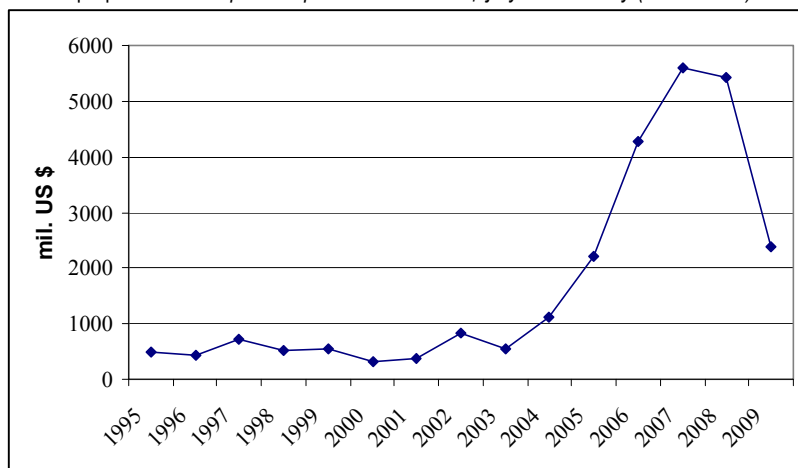
²⁹ Пакистан има десетак великих етничких група и међу многим влада нетрпељивост.

³⁰ То је само број регистрованих избеглица, док је стварни број много већи.

³¹ PAKISTAN ECONOMIC SURVEY 2009-10, Economic and Social Indicators, www.finance.gov.pk/survey/chapter_10/Economic_Indicators.pdf

Према подацима пакистанског министарства финансија, раст БДП у 2008. години опао је са 6,8 на 3,7, колико је износио 2007, да би 2009. године опао на 1,2 одсто. Најоштрији пад укупних инвестиција такође је забележен у том периоду. На графикаону 4 види се да је раст инвестиција, који је 2004, 2005. и 2006. године износио скоро 100%, у 2007. години сведен на око 25%, да је 2008. био негативан и да је 2009. године дошло до суноврата од – 40%.³²

Графикон 4 – Стране директне инвестиције у Пакистану (1995–2010)

UNCTADstat³³

Пакистански спољни дуг је са 46,2 милијарде долара у 2007/08. повећан на 52,8 милијарди у 2008/09. години. Према наведеним подацима пакистанске владе, извоз је до 2008. године остваривао раст од 16 до 18% који се у 2009. претворио у негативан раст од – 6,4%. Увоз је у 2009. години пао за чак –10,3%, иако је у претходним годинама имао раст од 30%. Тако екстремно смањење увоза указује на недостатак средстава у земљи.

Од 2007. године безбедносне и хуманитарне операције коштале су Пакистан око четири милијарде долара, што чини 2,4% БДП. Пакистанска влада је потрошила и око 600 милиона долара за помоћ за три милиона људи који су расељени због тероризма или антитерористичких акција. Председник Пакистана Асиф Али Зардари указивао је више пута на економске и социјалне проблеме које Пакистан има због борбе против тероризма. Позвао је међународну заједницу да пружи пакистанском народу „обећану“ економску помоћ у значајнијој количини од дотадашње и, посебно, да уложи у развој енергетике. Сједињене Америчке Државе су дале Пакистану солидну новчану помоћ, али према неким рачуницама, с обзиром на број становника у тој земљи (око 170 милиона), сва та средства износе само долар по становнику. Такође, председник је позвао западне партнере да помогну Пакистану тако што ће омогућити пакистанској роби приступ на тржишта Европе и Сједињених Држава.

³² UNCTAD, unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=89

³³ Исто.

Бангладеш

Бангладеш је једна од сиромашнијих земаља у развоју. Према подацима ММФ-а, БДП по становнику износи око 1.400 долара годишње, па је та земља била на 153. месту у свету у 2009. години.³⁴ Политички и економски развој Бангладеша отежан је због корупције, радикализма и насилних политичких сукоба. Ривалство између лидера две највеће политичке странке често доводи до демонстрација, штрајкова и политички мотивисаног насиља. Сиромаштво, корупција и недостатак добре управе доприносе радикализацији друштва и регрутовању исламских радикала, што погодује успону тероризма, па се тешко може утврдити да ли је у тој земљи тероризам узрок или последица сиромаштва.

Већину становника Бангладеша чине муслимани. Држава даје снажну подршку исламу: признат је као државна религија уставним амандманима из 1988. године. Међутим, то није исламска држава са шеријатом као законским основом, нити је Куран темељ државности и друштва. Осим тога, у Бангладешу нису забрањене друге религије.

Ислам је веома значајан у приватном животу многих становника:³⁵ чак 100% грађана тврди да религија има важну улогу у њиховом свакодневном животу. Међутим, народ Бангладеша је посвећен демократској владавини иако је било неколико покушаја да се успостави аутократска власт. Према спроведеној Галуповој анкети, већина од чак 61% грађана сматра веома важном демократски изабрану владу, а од њих чак 32% сматра да је она од суштинске важности за њихово друштво. Више од 87% грађана Бангладеша има поверења у своју актуелну владу,³⁶ а та влада (формирала је 2008. године Авами лиге) спроводи секуларизацију и забрањује екстремне исламске групе. Према другом истраживању агенције Галуп,³⁷ 67% грађана сматра да верске вође не треба директно да учествују у доношењу устава. Дакле, грађани Бангладеша за сада не испољавају склоност да личну побожност замене са теократском влашћу или верским насиљем.

До стварања терористичких група у Бангладешу дошло је по повратку бангладешких муџахедина из Авганистанског рата.³⁸ Те групе су у земљу донеле политичко насиље, идеју џихада и тактике преузете од терористичких група у иностранству. Тероризам се у Бангладешу споро развијао у годинама које су уследиле, а кулминирао је 2005. године. У августу те године дошло је до серије бомбашких терористичких акција, са 400 или 500 истовремених експлозија (подаци се веома разликују), на 300 локација у Бангладешу. Све бомбе су експлодирале 17. августа у интервалу од пола сата, између 11.30 и 12.00 сати, а у експлозијама је погинуло само двоје људи. Али, генерално, тероризам у Бангладешу и није усмерен на људске жртве. Акције су срачунате на стварање материјалне штете и, пре свега, треба суграђанима и власти да скрену пажњу на политичко-верске циљеве извођача, а то је стварање праве исламске државе с шеријатским правом.

Одговорност за ту акцију преузела је терористичка организација Џаматул Муџахедин Бангладеш, за коју се сматра да је повезана са Ал Каидом, мада то никад није доказано. Она је у реализацији тог терористичког чина имала подршку друге

³⁴ International Monetary Fund, World Economic Outlook Database

³⁵ Gallup, Religion, Secularism Working in Tandem in Bangladesh, www.gallup.com/poll/121937/Religion-Secularism-Working-Tandem-Bangladesh.aspx.

³⁶ Исто.

³⁷ *Islam and Democracy*, Gallup organization, Princeton, NJ, 2006.

³⁸ Naureen Chowdhury Fink, *Assessing the Terrorist Threat in Bangladesh*, International Peace Institute, 2010.

исламске терористичке групе, под називом Харкат ул Џихад ал Ислами, а одмах после те акције Влада Бангладеша је забранила рад обе групе.

Бангладеш је после тога ушао у фазу нагле политичке стабилизације. Разлог за то био је скуп мера које је предузела Влада после наведеног напада. У 2009. години није било ниједне жртве тероризма, а Влада је значајно обуздала чак и субверзивне активности исламских екстремистичких група.

У Бангладешу се може запазити низ позитивних тенденција које доприносе отпорности државе и друштва према тероризму и насилној верској радикализацији. Становништво је развило осећај позитивног национализма и заједништва, вероватно још у току крвавог рата за отцепљење од Пакистана 1971. године, због чега се лако не препушта губитку националног (бенгалског) идентитета и утапању у ислам. У очувању друштва од тероризма важну улогу има и цивилно друштво, са неколико невладиних организација које се баве унапређењем положаја жена, образовања, слободног предузетништва, људских права итд., што има извештан значај за очување толерантног облика ислама као доминантне струје.

Страно присуство, које ни у једној земљи није добродошло, такође је један од чинилаца који доприноси смањењу опасности од тероризма. Иако Бангладеш све мање зависи од иностране помоћи, међународни актери одавно имају кључни значај у земљи углавном због тога што је привреда Бангладеша изузетно сиромашна и не би могла да опстане без стране помоћи. Такође, због тероризма као регионалне претње додатно се наглашава значај међународне и мултилатералне сарадње у Јужној Азији. С друге стране, обим и утицај међународног ангажмана треба ограничити на разумну меру како не би био доведен у питање суверенитет земље. То би могао да буде додатни подстрек тероризму, који се јавља као отпор империјалним амбицијама великих сила.

У случају Бангладеша не може да се утврди директна повезаност између терористичких акција и слабљења економских параметара, изузев наглог пада СДИ после великог напада 2005. године. Током претходних година, важнији параметри економског развоја, раст БДП и прилив страних инвестиција, нису се мењали са развојем тероризма.

Табела 4 – Бруто домаћи производ и стране директне инвестиције Бангладеша

Година	Раст БДП (%)	СДИ (млн. долара)
2000.	5,94	578,6
2001.	5,27	354,5
2002.	4,42	328,3
2003.	5,26	350,2
2004.	6,27	460,4
2005.	5,96	845,3
2006.	6,63	793
2007.	6,43	666
2008.	6,19	1,086
2009.	6,01	716

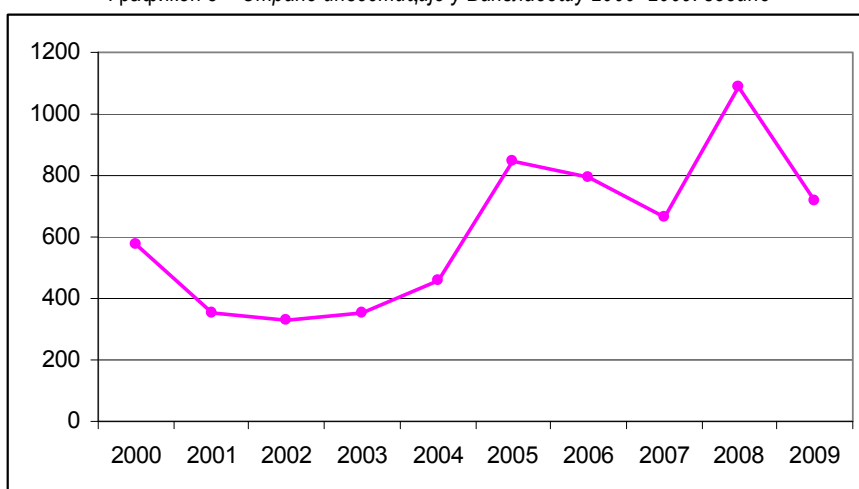
(Извор: UNCTADstat³⁹)

³⁹ Раст БДП, према UNCTAD-у, unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx, подаци о СДИ подаци УН, UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx>

На основу података у табели 4, БДП изражен у процентима углавном континуирано расте. Не може се утврдити да ли је то повезано са обрачунавањем са тероризмом, али раст БДП после 2005. године није падао испод шест одсто.

Стране инвестиције у Бангладеш, чија привреда зависи од њих, опале су непомредно после догађаја 2005. године. Међутим, пад од 52 милиона долара није драстичан ако се посматра у односу на претходну годину. С друге стране, то је био озбиљан ударац привреди Бангладеша ако се узме у обзир да су СДИ у претходном периоду убрзано расле. Тако је у 2006. и 2007. години могао да се очекује прилив СДИ од најмање 1.000, односно 1.200 милиона долара, али је износио двоструко мање.

Графикон 5 – Стране инвестиције у Бангладешу 2000–2009. године

(Извор: аутор, према подацима UNCTADstata⁴⁰)

Већи пад СДИ у 2007. години можда је последица и политичке кризе која је почела пред изборе октобра 2006. и ванредног стања уведеног јануара 2007. године. Тада су стране инвестиције опале са 793 на 666 милиона долара. Већ 2008. године оне су поново рапидно расле, са 666 на 1.086 милиона долара, па би се могло закључити да су због нестабилне ситуације у земљи страни инвеститори само привремено били уплашени. Међутим, још већи пад је забележен 2009. године, али тако је било у свим земљама које имају значајан прилив америчког и европског капитала, јер је 2009. година у тим деловима света била обележена светском економском кризом. Дакле, тај пад није везан за тероризам.

Генерално, може се закључити да привреда Бангладеша не трпи толико од тероризма колико од унутрашњих политичких криза и сукоба. Најзначајнији облик економске штете од тероризма јесу материјални трошкови који су настали због уништења бројних објеката до 2005. године. Али, будући да се од тада нису дешавале такве акције, тај фактор се не може окарактерисати као хронични проблем до којег доводи тероризам у Бангладешу.

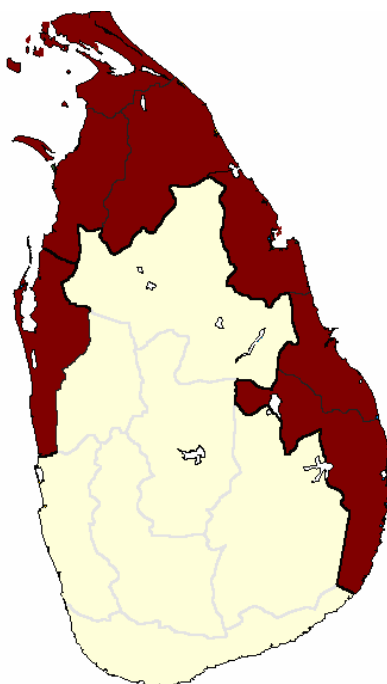
⁴⁰ Исто.

Шри Ланка

Сукоб између Тамилских тигрова и Владе Шри Ланке био је прави грађански рат који је званично трајао од 1983. до 2009. године, мада су активности те терористичке организације почеле још раних 70-их година. Историјски корени тог сукоба потичу још из колонијалног доба, када су Енглези, у 19. веку, окупирали острво и претворили га у колонију Цејлон (садашња Шри Ланка). Тамили, који су ту живели, били су и тада мањина, али су чинили боље образоване слојеве становништва, па су их Енглези често запошљавали у администрацији. Тако су имали разне повластице у односу на остале становнике Цејлона. После стицања независности, 1948. године, те повластице су укинуте, а водећу улогу је преузео већински народ – Синхалези. Индијски Тамили, које су Енглези населили на плантажама чаја, изгубили су грађанска права и одбијени су им захтеви им се призна право гласа какво су имали многобројнији Синхалези.

Права криза је почела 1970. године. Након што је изабрана за премијера, Сиримао Бандаранаике, представник коалиције Слободарске партије Шри Ланке и две левичарске партије, није тражила тамилску подршку да би задржала власт, па тамилски представници у Парламенту нису имали никакав утицај на политику земље.

Мапа 2 – Простори „тамилске државе“

Како објашњава Д. Олапели,⁴¹ односи Синхалеца и Тамила почетком следеће деценије били су веома напети. Године 1981. та напетост је прешла у отворено насиље и број тамилских милитантних организација се у Шри Ланки током година повећавао. Касније су се неке од њих угасиле, док су се друге одрекле милитантног деловања и придружиле демократским струјама у земљи. Једина активна милитантна организација су Ослободилачки тигрови тамилске државе (*The Liberation Tigers of Tamil Eelam* – LTTE), познати као Тамилски тигрови. То је сепаратистички покрет чији је циљ стварање засебне тамилске државе (*еелам*) у северним и источним покрајинама Шри Ланке. Тамилски тигрови контролишу већину подручја у северној покрајини, али су организовали терористичке акције широм државе. На мапи 2 обележене су области које тамилски терористи желе да отцепе од Шри Ланке.

Тамилски тигрови су једина терористичка организација која је имала своју пешадију (*оружани тигрови*), морнарицу (*поморски тигрови*) и авијацију (*ваздушни тигрови*). У извештају од 10. јануара 2008, ФБИ навео је да су Тамилски тигрови једна од најопаснијих и најсмртоноснијих екстремистичких организација у свету и да свет треба да буде забринут због могућности да „инспиришу“ терористичку мрежу широм света. Према извештају К. Фер,⁴² та организација остварује импресивне приходе од дијаспоре: из Швајцарске око 650.000 америчких долара месечно, из Канаде око милион канадских долара и из В. Британије око 385.000 долара. Поред тога, имају и друге изворе прихода, као што је трговина драгуљима и вероватно наркотицима.

Честа мета Тамилских тигрова су политички лидери. До сада је та терористичка група убила чак 47 истакнутих политичких личности.⁴³ Жртве су били министри, посланици, лидери политичких партија, председнички кандидати, па и сам председник (председник Шри Ланке Ранасинге Премадаса убијен је 1. маја 1993. године). Најпознатија жртва тамилских терориста је некадашњи индијски премијер Раџив Ганди, који је убијен 22. маја 1991. године.

Током скоро 30 година сукоба и деловања терористичких група привреда Шри Ланке је имала огромне губитке. Највећи губитак није у материјалној штети, која није била велика као у другим земљама Јужне Азије, већ у губитку страних инвестиција, што је најзначајније утицало на успоравање развоја земље. Иако Шри Ланка има изузетно привлачне могућности за инвестирање (туризам, специфични пољопривредни производи и друго), земљу у којој бесни грађански рат дуже од две деценије мало ко је сматрао сигурним одредиштем за свој капитал. Иако је страних инвестиција било, њихов обим ни изблиза није онолики колики би био без тих сукоба. Централна банка Шри Ланке, на основу бројних параметара, израчунала је износ очекиваних инвестиција у привреду да није било тероризма (табела 5).

⁴¹ Ollapally D., *The Politics of Extremism in South Asia*, Cambridge University Press, 2008. pp 147–149.

⁴² Fair C, књига *Urban Battle Fields of South Asia: Lessons Learned from Sri Lanka, India and Pakistan* припремљена је као извештај за U.S. Army, RAND Corporation, 2005, p. 31.

⁴³ Листа лидера жртава тамилског тероризма дата је на Порталу о јужноазијском тероризму, SATP, www.satp.org/satporgtp/countries/shrilanka/database/leaders_assassinated_byLTTE.htm

Табела 5 – Губитак страних директних инвестиција 1982–2006. година

Година	Стране директне инвестиције	Очекиване инвестиције (мил. долара)	Губитак (мил. долара)
1982.	63,6	63,6	–
1983.	37,5	70,1	32,6
1984.	32,6	77,2	44,6
1985.	24,4	85,1	60,7
1986.	28,2	93,1	64,9
1987.	58,2	103,3	45,1
1988.	43,0	113,8	70,8
1989.	18,0	125,4	107,4
1990.	42,0	138,2	96,2
1991.	63,0	152,3	89,3
1992.	121,0	167,8	46,8
1993.	187,0	184,9	–
1994.	158,0	203,7	45,7
1995.	53,0	224,4	171,4
1996.	120,0	247,2	127,2
1997.	430,0	–	–
1998.	193,0	107,1	–
1999.	177,0	330,3	153,3
2000.	176,0	363,3	187,3
2001.	172,0	366,0	194,0
2002.	185,0	420,9	235,9
2003.	201,0	484,0	283,0
2004.	227,0	556,6	329,6
2005.	233,8	613,3	379,5
2006.	451,1	675,4	224,3
Укупно	2.872,4	6.432,4	2.937,0

Cost of the War in Sri Lanka, NPC; Annual Reports, Central Bank of Sri Lanka⁴⁴

Крајњи резултат (до 2006. године) јесте да је Шри Ланка изгубила око три милијарде долара потенцијалних инвестиција.

У тој држави нема екстерних фактора који би могли да се окриве за развој тероризма, као што се за исламски тероризам у осталим државама региона одговорност често пребацује на САД и Авганистански рат, нити је тероризам у Шри Ланку „увезен“ из окружења. Тамилски тигрови потичу са територије државе у којој делују, а своје интересе и посебан идентитет исказују насилним средствима јер им Влада и друштво нису оставиле друге могућности.

⁴⁴ Подаци су објављени на www.kadirihamarinstitute.lk/html/pdf/The%20Socio-Economic%20Cost%20of%20Terrorism_Saman%20Kelegama.pdf, приступљено 12. децембра 2010.

Закључак

Поређење искустава земаља Јужне Азије упућује на неке опште закључке који су значајни за свако друштво које је изложено терористичком деловању, али наводи и на посебне, регионалне одговоре на актуелне изазове. Наиме, свака привреда у региону има мање или веће губитке који су последица деловања терористичких група. У свим државама терористи причињавају велику материјалну штету – уништавају инфраструктуру, а због покушаја безбедносних снага да сузбију тероризам из привреде се извлаче знатна финансијска средства. Такође, у свим земљама региона токови страних инвестиција су обрнуто пропорционални интензитету тероризма. Делимично је изузетак Индија, у којој, без обзира на проблеме изазване терористичким деловањем, општи економски параметри, као што су раст БДП и стране инвестиције, константно расту убрзаним темпом. Наравно, инвестиције би биле још веће да нема терористичких акција, али су потенцијални губици прихода више локални: ограничени су на делове територије који су под контролом маоиста.

Терористичке активности и организације, њихови мотиви, средства и методи у земљама Јужне Азије изузетно су разноврсни и њихова поређења ради тражења конструктивног решења била би потпуно бескорисна. Свако поређење би водило ка ублажавању става према некој терористичкој групи као „мање лошој“ од неке друге или до градације на линији „оправдан – неоправдан тероризам“, а то је управо оно што је у многим државама света било узрок његовог распламсавања.

Анализом циљева и деловања терористичких група у Јужној Азији може се доћи једино до закључка о недостатку колективне друштвене визије заједништва као скупа различитости, којима обилује тај регион. Бројне групације у тим земљама покушавају своје специфичне идентитете да искажу насилним средствима зато што им влада и друштво не остављају друге могућности или зато што нису ни покушале да своје циљеве уведу у регуларне институционалне и политичке токове.

Насупрот томе, поређењем разноврсних одговора владајућих структура у региону на тероризам може се доћи до корисних закључака о успешности различитих приступа. Зашто је Пакистан, на пример, једна од земаља са највише тероризма на свету (и највише у региону), а Шри Ланка дом најопасније терористичке организације у свету постаје јасно када се има увид у политичко деловање политичких структура (власт и опозиција) тих држава у протеклих неколико деценија. У Пакистану су наведени као разлози подстицање радикалне исламизације друштва, што је у датом тренутку имало само улогу политичке кампање, и потпуна умешаност у рат на суседној територији у виду организовања кампова за обуку војника (касније терориста), снабдевања оружјем и друго. Ако се томе дода деценијска владавина војних (истовремено исламских) режима, са свим насилним елементима диктатура (организовање милитантних група ради заштите режима, политичка убиства итд.), постаје јасно зашто је Пакистан на ивици друштвеног колапса, без јасних и функционалних обележја државе. На другој страни, нетолеранција, национална искључивост и потпуни недостатак разумевања за интересе великих друштвених групација директни су узроци тероризма Тамилских тигрова.

Насупрот томе, Бангладеш је пример друштва које је, бар за сада, јасно опредељено против тероризма. Влада је, без оклевања, спровела одлучне антитерористичке акције када је први пут дошло до озбиљног угрожавања безбедности и резултати нису из-

остали. Чињенице да је Бангладеш земља са веома ограниченим материјалним и финансијским средствима и да се неминовно осећа присуство терористичких организација у његовом окружењу само увећава значај успеха у сузбијању тероризма.

У Индији је државна сила која је управљена према политичким противницима само подстицала даље насиље, које је затим прерасло у тероризам. Због тога је индијска власт у пат-позицији с маоистичким терористима, без приступа великом делу сопствене територије и са огромним економским губицима који су последица тог конфликта. С друге стране, анализа општих економских параметара указује на позитивне тенденције у виду изузетно брзог привредног раста и, што је још важније за наведени проблем, сталног раста страних инвестиција. Очигледно, постоји велико поверење међународних компанија у Владу Индије, а то поверење је заслужено недвосмисленим опредељењем за пут напретка у свим сегментима друштва, укључујући и јасан негативан став према свим облицима тероризма.

Деловање тероризма на територији одређене државе није проблем који је искључиво наметнут споља. Екстерни узроци настанка и деловања терористичких организација постоје у већини земаља региона и углавном су очигледни, али владајуће структуре и друштво у целини носе подједнако важан терет одговорности. Двоструким стандардима, које имају многе владе, очигледно се неће решити проблем тероризма. Такође, употреба државне силе, директно или подстицањем других терористичких покрета у борби против непријатеља власти, доводи само до ширења и интензивирања насиља. Искуства из земаља Јужне Азије јасно показују да је мета милитантних групација које организују само на почетку „неко други.“ лоша власт, суседна држава, страна влада..., и да се веома брзо последице таквих активности као бумеранг враћају друштву из којег потичу. На примеру Пакистана види се да ни новац стечен на тај начин не води ка економском развоју јер рат увек испостави већи рачун.

Највећи изазов сваке државе суочене с тероризмом на својој територији или у окружењу јесте да препозна сваки терор и политичко насиље као непријатеља сопственог друштва. Да су владе и друштва не само тог региона већ и многих држава финансијера насиља из свих делова света заузели јасан негативан однос према тероризму, не би ни могао да добије садашње размере.

У региону Јужне Азије ни најбоље осмишљене стратегије за сузбијање тероризма неће имати трајне ефекте уколико се те земље не отворе за промене опште друштвене атмосфере. Ипак, мора да постоји стратегија за ублажавање погубних ефеката тероризма на те привреде. Најважније обележје такве стратегије требало би да буде *заједнички приступ* решавању проблема кроз партнерство земаља Јужне Азије. Наиме, само партнерским приступом може да се обезбеди координација активности и повећа интензитет антитерористичких активности.

Важни аспекти заједничке стратегије у борби против тероризма требало би да буду контрола наоружања и трговина дрогом. Сарадња у спречавању наоружавања терориста важан је део стратегије зато што се оружје и терористи скоро неометано крећу преко граница јужноазијских земаља па акција појединачних држава не би имала много смисла. Друго, значајан део стратегије у борби против тероризма јесте усвајање заједничког става и активности везаних за трговину дрогом, која је један од главних извора финансирања терористичких организација. Иако се чини да је једноставна и неопходна, борба против тог облика криминала је проблем за неке

владе у региону. Реч је о томе да неке земље, иако се боре против тероризма, немају или не желе да имају контролу над другим криминалним токовима, док неке сматрају да спречавање трговине наркотицима, као разгранате међународне криминалне активности, превазилази могућности њихове полиције. А будући да се тим огромним сумама новца не може ући у траг, могуће је и да неке владе имају користи од те трговине или да су главни организатори моћнији од државе.

Нажалост, због наглашеног међудржавног ривалства, регионална сарадња по било којем основу не остварује се задовољавајућим темпом и интензитетом. Јужноазијско удружење за регионалну сарадњу (SAARC) спада у најнеефикасније регионалне интеграције. Постоји нада да ће та интеграција јачати са економским успоном Индије, чији изузетан економски раст отвара могућности за успостављање нових регионалних економских веза. Снажна привредна сарадња земаља у региону довела би до повезивања у бројним друштвеним сферама. Регионална интеграција не би омогућила само заједничку борбу против тероризма, већ би се остваривањем заједничких интереса и бољих животних услова допринело и општем смањењу напетости и успостављању регионалне стабилности.

Литература

1. Asian Centre for Human Rights: *The Adivasis of Chhatisgarh*, Victims of the Naxalite movement and Salwa Judum campaign, March 2006.
2. Baruah, S.: *India against itself: Assam and the Politics of Nationality*, New Delhi: Oxford University Press, 1999.
3. Byman, D.: *Deadly Connections: States that Sponsor Terrorism*, Cambridge University Press, 2007.
4. Deepa, Ollapally M.: *The Politics of Extremism in South Asia*, Cambridge University Press, 2008.
5. Деспотовић, Љ., Дробац, М.: *Геополитика и тероризам – у времену глобализације*, „Стилос Арт“, Београд.
6. Еспозито, Џ.: *Исламска претња*, „Просвета“, Београд, 1994.
7. Fair, C.: *Urban Battle Fields of South Asia: Lessons Learned from Sri Lanka, India and Pakistan*, RAND Corporation, 2005.
8. Fink, N., C.: *Assessing the Terrorist Threat in Bangladesh*, International Peace Institute, 2010.
9. Гилмор, В., С.: *Прљави новац – Развој међународних мера за борбу против прања новца и финансирања тероризма*, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2009.
10. Jamal, M.: *Madrasas in South Asia: Teaching Terror?*, Routledge, 2007.
11. Johnson, R.: *A Region in Turmoil: South Asian Conflicts since 1947*, Reaktion Books, 2005.
12. Ikram, S. M.: *Modern Muslim India and the Birth of Pakistan*, Lahore: 1995.
13. Kronstadt, A., K., Bruce V.: *Terrorism in South Asia*, Congressional Research Service, The Library of Congress, 2005.

14. Ollapally, D.: *The Politics of Extremism in South Asia*, Cambridge University Press, 2008.
15. Prakash, V.: *Terrorism in India*, Volume III, Kalpaz Publications, 2009.
16. Ramesh, T., Wiggen, O.: *South Asia in the World: Problem-Solving Perspectives on Security, Sustainable Development, and Good Governance*, United Nations University Press
17. Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, 2009.
18. Sreedhar: *Taliban and the Afghan Turmoil*, New Delhi: 1997.
19. Wilson, A., J.: *Sri Lankan Tamil Nationalism*, London: Hurst and Company, 2000.
20. Gallup organization: „Islam and Democracy“, *Princeton*, NJ, 2006.
21. Jayahanthan, S.: „The Tamil Question“, *South Asian Journal*, No. 3, 2004.
22. Милошевић, В.: „Тероризам – 'црна рупа' XXI века“, у: *Исламска претња и олимпијске игре 2004*, Центар за антитероризам и светски мир, Београд.
23. Петковић, В., М.: „Тероризам – рат у континуитету“, *Војно дело*, вол. 61, бр. 4, стр. 248–275, 2009.
24. Singh, Rana P. B.: „Heritage Contestation and Context of Religion: Political Scenario from Southern Asia“, *Politics and Religion*, no1/2008, vol. II.
25. Ранковић, М.: „Савремени/глобални тероризам: социолошки приступ“, *Социологија*, Vol. XLVI(2004), N° 4.
26. Ali, S., H.: „Pakistani Madras and Rural Underdevelopment“, у Jamal Malik, *Madrasas in South Asia: Teaching Terror?*, Routledge, 2007, стр. 85–101.
27. Симеуновић, Д.: „Проблем дефинисања савременог тероризма“, *Српска политичка мисао*, бр. 30–4, 2005, vol 15, Београд, 2005, стр. I–XII.
28. Singht, A., K.: „India: Maoists Targeting Economy“, *South Asia Intelligence Review*, June 2010.
29. Sultana, A.: „Taliban or Terrorist? Some Reflections on Taliban's Ideology“, *Politikologija religije*, бр.1/2009. god. III.
30. Тара, М.: „Evolution of Maoism in Nepal: Understanding Maoist Insurgency from Wider Perspective“, *Panorama*, Global online publication 2005.
31. Трифковић, С.: „Рат против терора: концепт, пракса и слабости“, *Српска политичка мисао*, бр 3–4, 2005, vol 15, Београд, 2005, стр. 9–18.
32. Upreti, B., R.: „Nepal: A Tragedy of Triple Conflict“, *South Asian Journal*, No. 7. 2005.
33. Burton, F., and West, B.: *A Closer Look at India's Naxalite Threat*, STRATFOR, www.stratfor.com/weekly/20100707_closer_look_indias_naxalite_threat#ixzz0wgC628Q7
34. Cost of the War in Sri Lanka, NPC; *Annual Reports*, Central Bank of Sri Lanka
35. Документи индијских маоиста: *Constitution of the CPI(Maoist)*, India-Pakistan Joint Statement, May 2008, *Strategy & Tactics of the Indian Revolution*, Central Committee of the CPI(Maoist), Sept. 21, 2004., *Party Programme by the Central Committee of the CPI(Maoist)*, Sept. 21, 2004 на сајту www.bannedthought.net/India/CPI-Maoist-Docs/index.htm
36. IMF, *World Economic Outlook* 2009. www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/index.htm
37. International center for Ethnic Studies, *Cost of the War in Sri Lanka*, www.ices.lk/sl_database/ethnic_conflict/cost_of_war.shtml

38. Maitra dr Anjana, Mishra prof. R. N. *The Maoist Menace: Terrorism in India*, Boloji, www.boloji.com/analysis2/0304.htm
39. Masud Kazi Anwarul, *South Asian Stake in Emerging Global Construct*, Paper no. 3959, July-2010, www.southasiaanalysis.org/papers40/paper3959
40. Ministarstvo unutrašnjih poslova Indije, Godišnji izveštaj 2009–2010, [www.mha.nic.in/pdfs/AR\(E\)0910.pdf](http://www.mha.nic.in/pdfs/AR(E)0910.pdf)
41. PAKISTAN ECONOMIC SURVEY 2009–10, Economic and Social Indicators, www.finance.gov.pk/survey/chapter10/Economic_Indicators.pdf
42. SATP, Листа лидера – жртава тамилског тероризма, www.satp.org/satporgtp/countries/shrilanka/database/leaders_assassinated_byLTTE.htm
43. Singht, Ait Kumar, India: Maoists Targeting Economy, South Asia Intelligence Review, SATP, June 2010, www.eurasiareview.com/201006284011/india-maoists-targeting-economy-south-asia-intelligence-review.html
44. The Prevention Of Terrorism Act, India, Act No. 15, 2002, на www.satp.org/satporgtp/countries/india/document/actandordinances/POTA.htm
45. Уједињене нације – социјални индикатори, unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/illiteracy.htm
46. UNCTAD, *World Investment Report 2010*, www.unctad.org/templates/webflyer.asp?docid=13423&intltemID=2068&lang=1
47. UNCTAD, unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=89
48. UNODC, *World Drug Report 2010*
49. South Asia Terrorism Portal, <http://www.satp.org/>,
50. South Asia Analysis Group <http://www.southasiaanalysis.org/>
51. Terrorism Research Center Inc. (2001.) www.terrorism.com/index.shtml

АВГАНИСТАН – БОРБА ЗА ЈЕДНУ ЗЕМЉУ*

Klaus Olshausen**

„Постоје две околности, које у пракси могу да наступе као мотив за мир на место неспособности за даљи отпор. Прва је невероватност, а друга превисока цена успеха.“

(C. Clausewitz, Ullstein-Ausgabe, S.49)

Година 2011, десета година међународног ангажовања у Авганистану, биће одлучујућа за међународну заједницу, НАТО и авганистанску владу за даљи ток међународног ангажовања.

За развој Авганистана у ближој будућности од суштинске важности је одлука самита НАТО на врху у Лисабону, крајем новембра 2010. године. Већ наредне године у неким провинцијама и дистриктима преће се потпуна одговорност за безбедност на авганистанске безбедносне снаге (*afghanische Sicherheitskräfte* – ASF).

Упркос томе, у великом делу земље безбедносна ситуација је и даље тешка.

Кључне речи: ISAF, НАТО, Талибани и Ал Каида, међународно ангажовање, авганистанске безбедносне снаге, предаја одговорности за безбедност Авганистана

Одлукама TCN¹ које су донете 11. марта 2011. године и које је 22. марта потврдио председник Карзаи, започео је процес, еуфемистички означен као „предаја одговорности“. То треба да уследи актом владе крајње слабог легитимитета, која је крајем 2010. године поништила извештај о одржаним парламентарним изборима са чак 1/3 неважећих гласачких листића, владе која и даље губи поверење, јер њени резултати ни у ком случају не указују већ, сасвим супротно, прећуткују раширену корупцију.

То појачава разочарење и недоумице у овом одговорном процесу, код многих влада и парламената, али, пре свега, код становништва оних држава које имају трупе у саставу ISAF-а (*International Security Assistance Force*) – Међународних стабилizacionих безбедносних снага.

Познавајући добро ову ситуацију, милитантне групе противника то користе и повезују се, пре свега Талибани и Ал Каида, настављајући да врше бескрупулозно насиље са врло вештом стратегијском комуникацијом са политички колебљивим

* Овај текст је објављен у часопису швајцарске војске *Military Power Revue* бр. 1/2011 стр. 38–45 под називом „Afghanistan – ein umkämpftes Land“. Са немачког језика текст је превео мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији.

** Др Клаус Олсхаузен (Klaus Olshausen), генерал-потпуковник у пензији, председник „регистрованог“ друштва Клаузевиц, Einsteinplatz 1, D-53340 Meckenheim, Deutschland, E-Mail:k1ols@aol.com.

¹ Troop Contributing Nation (Група земаља учесница ISAF мисије).

или њима наклоњеним државама. Јер, Талибани и остали екстремисти знају да Северни Вијетнам није добио рат против САД у Вијетнаму него у САД. Тако би се могло десити да НАТО (и међународна заједница) борбу против устаника изгуби не у Авганистану већ у својим сопственим државама.

Питање је, такође, да ли међународна заједница и НАТО државе и њени партнери имају и могу да сачувају вољу и истрају до краја у „предаји одговорности“ или би даљи развој ситуације можда условио брзу предају одговорности или чак бег из ње. Ова скептична процена биће сасвим јасна ако се упореде изјаве НАТО самита на врху у Лисабону са формулацијом нпр. продужетка мандата за немачки контингент оружаних снага.

Ситуација ће се још додатно заоштрили пошто је председник Карзаи, почетком марта 2011. године, поновио, као већ једном маја 2007. године,² захтев да НАТО „обустави војне акције“!?

Сви елементи ове тренутне слике и постављена питања дају довољан повод да се досадашњи развој догађаја поново стави под лупу и да се из различитих углова сагледају и прикажу сви аспекти за будућност.

Геополитички и геостратегијски аспекти

Из геостационарне орбите Авганистан се препознаје као површина ограничена високим планинским ланцима, без приступа морима, који се на крајњем истоку граничи великом силом – Кином.

Након повлачења совјетских трупа 1989. године, ова област у геостратегијским аспектима није наишла на нарочиту пажњу ни код једине суперсиле Америке, ни код великих сила и западноевропских држава. У овом периоду водио се дугогодишњи грађански рат. Тада брутална владавина Талибана готово читавом земљом и присуство Ал Каиде, политички једва препознатљиво уз упорно и тихо своје организовање, али само до напада на амбасаду САД у Најробију (1998) и на ракетни разарач ОС САД *Cole* 2000. године у луци Аден (Јемен).

Тек са масовним терористичким нападом Ал Каиде на Њујорк и Вашингтон 11. септембра 2001. године и одговора САД као акта самоодбране по члану 51 Повеље УН са операцијом *Enduring Freedom* (Трајна слобода) вратило је Авганистан у фокус интересовања светске јавности. Савезници унутар НАТО-а са различитим снагама и низ партнерских држава, као што су Аустралија и Нови Зеланд, подржали су САД у овој војној и политичкој операцији од октобра 2001. године. Такође, и Јапан је подржао америчко ангажовање у оквиру ове широке коалиције.

Велике силе Кина и Русија тада су подржале Резолуцију СБ УН о Авганистану. Релативно рано обе су почеле анализирати геополитичке последице у случају да САД дугорочније политички и војно буде присутан у Централној Азији преко Авганистана и Пакистана, па све до Индијског океана.

Паралелно са успешном политичком и војном демотажом талибанског режима у новембру 2001. године, почетком децембра исте године почео је тзв. Петербуршки процес о будућности Авганистана. Тако је ЕУ и њене државе чланице у овом региону

² Растанак од Авганистана – авганистански растанак, *Europäische Sicherheit*, Nr.7, Juli 2007, S.18 f.

постала јако присутна. Више од девет година после може се констатовати да ће се у догледно време геополитички утицај светске суперсиле САД и великих сила на овом простору још више испољавати са њиховим специфичним интересима и циљевима.

Ове геополитичке чињенице биће узете у обзир код свих мултилатералних и многих билатералних одлука које се тичу даљих поступака у Авганистану и за Авганистан као утицај Великих. Прогнозе да ова земља поседује налазишта сировина, као и њени потенцијали као транзитне земље за земни гас, изазива додатну пажњу.

Ка међународном ангажовању

Ангажовање међународне заједнице у Авганистану и за Авганистан од самог почетка одвијало се у врло различитим околностима. Сазнање да развој авганистанског грађанског рата, а од 1996. године и растућа заједничка игра Талибана и Ал Каиде и њено занемаривање као неважне ствари (*quantite negligeeble*) и неозбиљно бављење њоме, упркос јасној Резолуцији 1267 СБ УН, дошло је прекасно. Та сазнања су након 09.09.2001. године генерисала активитет и динамизам у разноврсном груписању са делимично превисоким циљевима: крајем 2001. године формирану Карзаијеву прелазну владу не само извести на пут, него са њом и преко ње створити један нови демократски Авганистан!? То је требало да постане један нови Авганистан у којем фанатизам, екстремизам и посебно тероризам Ал Каиде неће имати никаквих шанси. Али, изводљивост једне такве замисли није била никада систематски (пре)испитана. Напротив, нпр. на једном скупу држава Г 8 крајем 2001. године само су назначене широке области задатака подршке и одговорност појединих држава као и практичне активности које треба предузети. То је само један посебно груб пример да је крајњи циљ остао врло дифузан, а конкретни циљеви у областима као што су: правосуђе (Италија) изградња полиције (Немачка), изградња војске (САД), итд., разумљиво нису нити од појединих држава нити од Г-8 били прецизно одређени. Логично, код Г 8 и код других држава то није дало јасне заједничке представе о свим обимним и разноврсним средствима и способностима, која би за то била потребна. Тако се потврђују три поставке С. v. Clausewitz-а. Дакле, на том путу треба дефинисати политичку сврху, одредити циљ и адекватна средства за превазилажење комплексних и динамичних изазова (видети С. v. Clausewitz, Vom Kriege, Ullstein-Ausgabe, S. 659).

Од тада све међународне конференције које су уследиле у правилним размацима – на крају у Лондону и Кабулу – у јануару, односно у лето 2010. године, бавиле су се минималним циљем да се створе стабилни односи у Авганистану и кроз то коначно боље упозна регион, ограничавајући се на узвишене позиве на изградњу, управљање владом и стабилност. Они су знали и тада за замашне своте новца које су биле потребне за изградњу и уређивање државности у свим уобичајеним областима. Али, разноврсност и бројност међународних актера, билатерални програми и бројне невладине организације са њиховим конкретним пројектима превише су захтевали од прелазне авганистанске владе. Исто тако, они су узрок за многе некоординиране поступке у влади и дистриктима, градовима и селима. Такође, овде леже и узроци корупције.

Погоршање безбедносне ситуације у лето и јесен 2009. године у најважнијим деловима земље водило је, у многим државама међународне заједнице, ка новим

анализама и процесима преиспитивања донетих одлука. Савезна влада СР Немачке је прецизирала, са једне стране, правила поступања у ISAF-у ангажованих војника („џепна картица“ у пролеће 2009. године омогућава офанзивне радње за спровођење задатка не само у случајевима самоодбране и прве помоћи). То, пре свега, због поновљеног ракетног напада на немачке војнике у логору, као и учесталих напада на патроле. С друге стране, све је то рађено из унутарполитичких разлога: једна контроверзна дебата о немачком учешћу у НАТО мисији у Авганистану требало је да остане по страни због започете кампање странака за савезне изборе.

Паралелно с тим, овај период је обележила персонална промена главнокомандујућих: генерала McKiernan-а са генералом McChrystal-ом и почетак једне унутарамеричке дискусије о рату у Авганистану (који је од стране САД увек тако означаван). Ово достиже свој врхунац крајем септембра 2009. године када је критични извештај генерала McChrystal-а објавио *Washington Post*. Уместо да се ситуација искористи за интензивну заједничку расправу у целом савезу, али и у Немачкој (најмање један дан на после избора – 27.09.2009. године) одлучено је да се анализа у алијанси и Савезној влади помери за касније. Када је 01.12.2009. године председник САД Обама у једном говору пред кадетима Војне академије у West Point-у поновио своју одлуку да драстично појача америчке трупе, материјалну и персоналну подршку цивилној (*civil surge*) влади у Кабулу, Европљани су реаговали наглашавањем невојног аспекта и показали малу или никакву спремност, а неопходни војни део за нужну заштиту авганистанског становништва, повећали приближно у истој (сраз)мери као и САД. Пре свега, унутрашњеполитички разлози узроковали су да немачка Савезна влада своје одлуке одгоди на кратко пре Лондонске конференције 28.01.2010. године и поново нагласи да се овде не ради о „Конференцији за трупна места“.

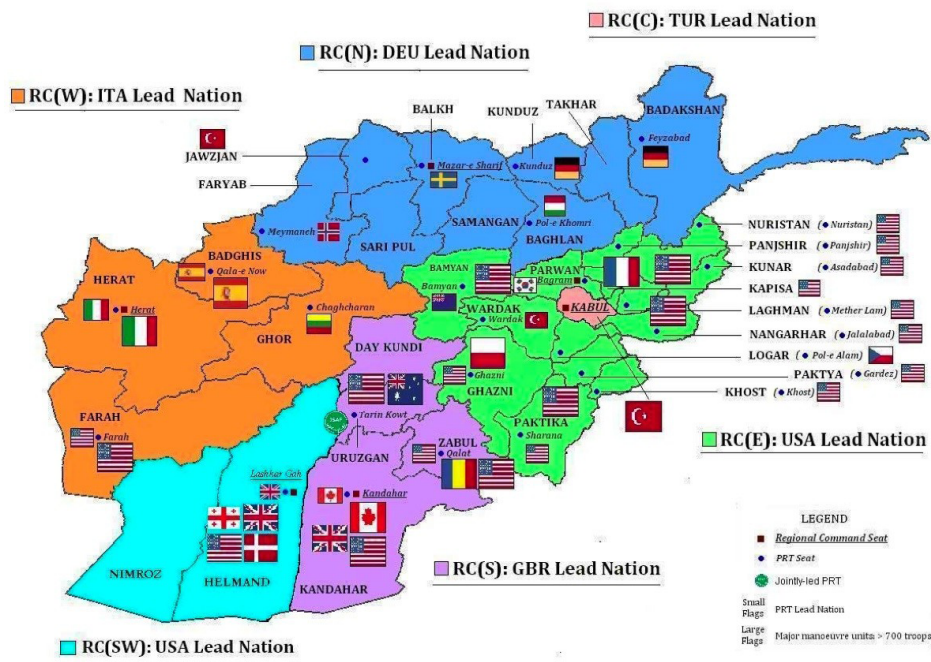
Јачање цивилних мера међународне заједнице у ISAF укључених држава који је резултирао видљивим и постепеним побољшањем руковођења Карзаијеве владе у готово свим областима, био је повод за нови позив за додатне напоре. У међувремену је извршена успешна преформација немачког контингента. За сада само са два од првобитно планирана три „Батаљона за обуку и заштиту“ са укупно 1.400 немачких војника у садејству са авганистанском армијом није било довољно. Потпунији успех је резултат доприноса додатних 500 америчких војника у Северном региону ISAF-а у Регионалној команди где је Немачка руководећа држава. Управо то је био одлучујући елемент за борбу против устаника и заштиту становништва. Да би ова немачка намера у Савезној скупштини (*Bundestag*) добила што је могуће ширу подршку, као чисто дефанзивна, приказана је као реактивна, како би велом прекрила офанзивне делове задатка.

Само један поглед на ефикасну заштиту авганистанског становништва, иницирање протеривања и поновно освајање нпр. провинције *Char Darah* у великој области Kunduz и делова провинције *Baghlan* показује да ефикасно „партнерство“ са авганистанским снагама безбедности не би било реализовано без ових офанзивних аспеката.

Већ у марту 2010. године изведена операција ISAF-трупа и авганистанских снага безбедности у дистрикту Мајџах и у међувремену готово осам месеци вођена борба у провинцији *Kandahar* показује да је успешна заштита становништва, потискивање, па чак и уништење различитих милитантних снага противника било могуће само кроз заједничку борбу авганистанских снага безбедности и ISAF-а.

International Security Assistance Force
Regional Commands, Major Units, Provincial Reconstruction Teams

15 November 2010

Карта Авганистана са зонама одговорности ISAF-а и држава учеснице мисије

Ка регионалном окружењу

Свих шест суседних држава Авганистана у вези са тешкоћама државе на Хинду-кушу имају сопствена виђења и интересе. Најкомпликованији однос постоји са суседним Пакистаном. Државна граница је једна практично порозна линија за све припаднике племена Паштун који живе са обе стране границе тзв. Durand-линије од 1893. године. Ову границу одредила је британска колонијална војска без обзира на националну или племенску припадност.

Након инвазије совјетских оружаних снага крајем 1979. године ова област је постала геостратегијски и међународно важна зона контроверзних операција и закулисних радњи. Устанак и отпор муџахедина против совјетских окупационих трупа нису подржавале само САД него и Пакистан разноврсним материјалним средствима и морално.

Од краја 2001. године област са обе стране авганистанско-пакистанске границе користили су Талибани, Ал Каида и друге екстремистичке снаге, како би међународно а пре свега америчко војно присуство, под годишње обновљеним мандатом УН, осујетили честим разноврсним нападима, терористичким атентатима, као и све учесталијим масовним самоубилачким атентатима. ISAF-нације под вођством НАТО-а до сада нису пронашле начин како да се ефикасно супротставе овој борби екстремиста којом се у знатној мери управља са северозапада Пакистана, из тзв. племенских области (*tribale areas*). Тако је Сједињеним Државама препуштено да овај тежак проблем реше у контакту и сарадњи са једном сасвим крхком пакистанском владом и пакистанском армијом, која је од пре неколико деценија, па све до данас, тежишно ангажована у индијско-пакистанском сукобу и око Кашмира.

Северни суседи Таџикистан, Узбекистан и Туркменистан имају тесне везе са Авганистаном, пре свега на основу својих тамо настањених етничких група. Додуше, ти односи су различито „тесни“. Али, ове различите етничке групе у земљи не испољавају сепаратистичке тежње и не захтевају припајање државама сопствених етничких група. Све три државе не желе никакав нови талибански режим у Кабулу и оне са логистичким базама подржавају ISAF-државе, свакако и из финансијских интереса.

Аутократски режими ових држава знају јако добро да би се са неуспехом међународне заједнице у Авганистану у њихове земље могле пренети масовне активности екстремних исламиста. Један јако амбивалентан однос према данашњем Авганистану има Иран уопште и у данашњој ситуацији посебно. Иран је у годинама после 1996. године према талибанском режиму имао однос – од критичког до одбацујућег и не само због преко 1,5 милиона избеглица које су у Ирану тражиле и нашле уточиште. Утолико је пад Талибана крајем 2001. године био сасвим прижељкиван. Разумљиво, сасвим другачије Иран оцењује трајније војно и политичко присуство САД у региону. То, у принципу, за Иран значи двофронтовску ситуацију, поред оштрог отпора САД и УН против његовог нуклеарног програма. Тренутна политика Ирана одсликава ове дискрепанце. С једне стране, Иран одржава добре односе са владом Хамида Карзаија, а са друге стране сазнања НАТО-а говоре да су исламски екстремисти у Авганистану били (и да даље јесу) подржавани од Ирана. Из тога се може закључи да је краткорочни интерес Ирана да војно присуство САД и њених савезника значи изградњу вршће стабилности региона, што је његов дугорочни интерес и да тако може битно да повећа свој утицај као регионалне силе.

Иако Индија нема директне границе са Авганистаном, њен конфликт са Пакистаном око Кашмира повећава њен интерес за владу у Кабулу која није по вољи Пакистана, пре свега због оружаних активности терористичких група из Пакистана. Једна, по Индију пријатељска влада у Кабулу могла би Пакистану, који већ дуго тежи „стратегијској дубини“, да је отежа – чак да је препречи.

Авганистан на крајњем истоку земље има једну врло узану границу са Кином. Иако је до сада подржавала све Резолуције СБ УН о Авганистану, она није учествовала у политичким и војним мерама на стабилизацији Авганистана. Трајније присуство међународних трупа у Авганистану она користи за повећање својих привредних активности. На такав начин обезбеђује свој интерес за сировине из Авганистана без ризика да на себе навуче озлојеђеност становништва због војног ангажовања, односно губитака унутар авганистанског становништва.

Оперативно-тактички поступци у самој земљи

Иако нико озбиљан није тврдио да би само војни одговор могао бити довољан за успешну стабилизацију Авганистана, или чак региона, а који се доста позива на „самоносећу стабилност,“ ипак су велики допринос дале две активности као војне мере за успех изабране авганистанске владе.

Прва је била консеквенца операције *Enduring Freedom*, широке коалиције предвођене Американцима. При том је постојала нада и очекивање да би после формирања прелазне Карзајеве владе и након почетка једног централизованог, што је могуће демократскије вођеног процеса од стране авганистанске владе, могле бити неопходне још само веома конкретне акције против милитантних вођа и група. Пре свих против оних који ширење поверења већине Авганистанаца у ауторитет централне владе жестоко нападају.

Друга је настала у оквиру преузимања надлежности ISAF-а од НАТО-а у августу 2003. године, најпре ограничена на простор Кабула. Специјални представник УН Алжирац *Lokhdar Brahimi* и други тражили су од НАТО војно присуство и изван Кабула ради подршке централној влади при изградњи тзв. „светионика“ у целој земљи. Код држава учесница такве „светионик“-замисли побудиле су мало интересовање. Једноставно је пуштено да се више од три године трајући процес заврши. Докле год алијанса буде имала потребу и за минималним постојањем „војних светионика“ на северу, западу и тек од јесени 2006. године на југу и истоку, свака од тада укупно 48 учествујућих нација мораће за ово припремити свој контингент.

Обе активности заснивају се, у суштини, на претпоставкама „најбољег случаја“ у погледу повећања владиних способности и легитимног ауторитета Карзајеве владе. Током времена ова претпоставка показала се све више као погрешна. Истина, милитантни талибански екстремисти и друге екстремистичке групе нису више присутне широм земље. Али, управо на југу, истоку и неким дистриктима на северу земље они су владали све до јесени 2010. године знатним деловима тих дистрикта и провинција. Такође, и данас они изводе бруталне застрашујуће акте, шире немире и страх код великог дела становништва. Они тако спречавају континуирану изградњу владе и рад од руководиоца, односно службеника које је поставио Кабул.

После одлука председника Обаме, са почетка децембра 2009. године и одлука Лондонске конференције крајем јануара 2010. године, војно ангажовање у Авганистану фокусирано је на заштиту становништва, посебно у угроженим деловима, односно центрима која су још под влашћу устаника. Раније, када авганистанске безбедносне снаге – армија и полиција у тим областима још нису биле у стању да решавају проблеме, повећање присуства међународних трупа било је неопходно. Ових потреба биле су свесне све НАТО-нације, али на крају била је то опет и пре свега ствар Американаца, који према овом делу „Нове стратегије“ захтевају знатније појачање трупа. Савезна влада СР Немачке је због унутрашње политичке ситуације и настојања да обезбеди широку парламентарну подршку ишла средњим путем. За њу је пут ка драстичном повећању средстава за изградњу цивилних структура и побољшање руковођења авганистанском владом тежишна ствара. Првобитно разматрање повећања трупног присуства са до 2.500 војника било је ограничено на само 540. Међутим, дошло је до америчке интервенције у погледу циљаног кон-

сензуса алијансе, а као резултат тога постигнут је договор да се од укупног броја конципира контингент од 1.400 војника (за два тзв. „Батаљона за обуку и заштиту“) за обуку авганистанске армије. Упоредо с тим, требало је вршити заштиту градова и села, посебно у провинцији *Kunduz* и деловима провинције *Baghlan*. Од пролећа 2010. године тиме се постигло да области из којих су Талибани били потиснути буде могуће даље држати. Само ако и где то успе, појачана цивилна помоћ Немачке и међународне заједнице моћи ће – првенствено кроз министарства авганистанске владе – да буде трајно примењена. У протеклих 10 месеци ново ангажовање у провинцијама *Helmand* и *Kandahar*, али такође и у *Kunduz* и *Baghlan* на северу, омогућило је напредак. Екстремисти се нису могли пробити назад, па је заштита становништва и изградња државних структура побољшана. Али, још увек се лако уочава да убедљиви успеси владе изостају и да милитантне опозиционе снаге једноставно још нису покорене.

У међувремену, постигнути резултати и утисци о промењеном цивилно-војном напретку не могу преко, у суштини, слабих цивилних структура Карзајеве владе никога у земљи и ван ње даље да заварavaju.

Транзиција

Одлуке и мере НАТО-а, које су инициране на састанку на врху у Лисабону крајем новембра 2010. године, биле су у марту 2011. конкретизоване. Дана 11. марта министри одбране НАТО-а и 20 ISAF-у партнерских нација, уз присуство авганистанског МО *Wardak*-а, потврдили су предлоге које су заједнички израдили НАТО и авганистанска влада о предаји првих региона и градова на авганистанску безбедносну одговорност.

Дана 22. марта председник Карзаи је саопштио ове прве кораке о постепеној контроли и гарантовању безбедности Авганистанаца од стране авганистанских снага безбедности. То се односило на провинције *Bamian* и *Panjshir*, градове *Herat*, *Mazar-i-Sharif* и *Laskar Gah*, као и западне провинције око главног града Кабула. У свим овим областима – према *Њујорк тајмсу* од 14. марта, које су већ биле релативно стабилне, било је стационирано мало америчких трупа. Председник Карзаи је накратко овима припојио још и дистрикт *Metharlam* на истоку. Од јуна 2011. године, у тим областима развојни процес ће се одвијати, према много раније договореним критеријумима. Да се с тим може рачунати једва од данас до сутра, потврђују изводи из једног НАТО извештаја. Према томе, тај процес у овим областима може потрајати 12, чак и 18 месеци.

Министар одбране САД Гејтс (*Gates*) зато је од својих колега тражио да не причају много о скором повратку или редуцирању трупа, него да се и даље концентришу на тежак рад до постизања циља.

Насупрот томе, стоје унутрашња политичка стварност и размишљања у већини НАТО држава, а такође и у САД. Последње анкете проведене у САД показују да преко 60% испитаника ангажовање у Авганистану жели да види што пре завршеним. Када би се нпр. захтевало премештање трупа у друге регионе Авганистана, где би оне биле још хитно борбено употребљене, добијање позитивног одговора држава било би више него неизвесно.

Свако једнострано редуцирање трупа, којим руководе матичне државе, према сопственом календару уместо конкретних услова и договора у областима ангажовања, носи опасност да Талибани и друге милитантне снаге само то и чекају – да се међународне трупе са знатнијим деловима повуку из најважнијих области. Тада би, у догледно време, слабу авганистанску владу са њеним недовољно обученим и опремљеним оружаним снагама устаници масовно напали и поново, део по део, изградили сопствене исламистичке диктаторске владајуће структуре. Упркос свим указивањима НАТО-а и УН на бројна побољшања која су се десила последњих година, генерал Petraeus и министар одбране Гејтс поново су нагласили да је ситуација врло крхка и да није „преокретљива“ набоље. То може, у овој важној ситуацији, алијансу да упозори на два битна принципа. Први – основа сваког правила колективног ангажовања у кризама је „заједно у, заједно из“ и, други – на почетку њиховог проширеног ангажовања у Авганистану формулисани став НАТО-а „да повлачење (излазна стратегија) долази после и зависи од успешне изградње легитимних авганистанских безбедносних структура“. При томе је државама чланицама НАТО-а и партнерским државама у ISAF-у јасно да после шест година сваки успешан исход овог безбедносно релевантног доприноса алијансе одлучујуће зависи од тога да разноврсне невојне акције и задаци самих Авганистанаца буду коначно усмерени и ка циљу, да буду координирани, са јасним приоритетима и ефектно проведени. На томе су, како влада у Кабулу, региони и дистрикти, тако и међународна заједница са више од 2000 актера инсистирали. То су задаци које је Обама у свом програму од децембра 2010. године са неопходним цивилним делом (*civil surge*) посебно нагласио. Сваки пропуст у тим подручјима иде наруку Талибанима, јача њихов утицај на напаћено становништво и отежава остварење задатака НАТО-а.

Озбиљни планови међународне заједнице, у којима и Немачка учествује у разноврсним војним и невојним задацима, биће од немачког становништва (као и у многим државе које су послале трупе у Авганистан) *скептичним* оцењено а у војном делу *веома одбојним* оцењено. Зато је у деловима Авганистана стање слично ратним потребно отворено означити и с тим повезане изазове разјаснити. Пре свега, становништву у државама које су послале трупе треба предочити детаљан смисао и циљ заједничких цивилних и војних напора у Авганистану. У време растућег исламског екстремизма у овом немирном региону постизање стабилности служи коначно и нашој сопственој безбедности. Да један други Талибански режим и терористички логор у Авганистану и Пакистану може да представља знатну опасност не само за Централну Азију, Русију и Индију или државе Персијског залива, него и Немачку и све Европљане – очигледно није свима јасно. А ко још памти да се од многих коментатора и политичара тако често цитирана светска заједница у Резолуцији СБ УН број 1267 већ (још) 1999 (!) с погледом на Авганистан гласи: „да је сузбијање међународног тероризма есенцијално за међународну безбедност и одржавање мира.“

Након извештаја о напретку Савезне владе Немачке и преиспитивања ангажовања у Авганистану током Обамине администрације у децембру 2010. године планом корак по корак вршиће се предаја првих региона на авганистанску одговорност, што ће, наравно, подржати НАТО. Процена је да би први елементи ISAF-а већ 2011. године требало да буду повучене, а све „борбене трупе“ до 2014. године. То би могло да значи да НАТО као целина и/или поједине нације данашње стање у

Авганистану, вероватно и у наредне три године, приказују и процењују тако да им послужи као добродошло оправдање за „повлачење“ својих контингената.

У неповољном случају то би могло значити да све трупе, дакле и инструктори и саветници авганистанске армије и полиције, као и многи међународни помагачи могу да напусте земљу. Ниједна влада држава које су послале трупе неће хтети да остави своје војнике и инструкторе у једном Авганистану, ако опасна ситуација остане на тако високом нивоу као што је то тренутно сада или се чак и погорша. То, пре свега, уколико би се „борбене трупе повукле“.

Тада би то уместо „предаје на одговорност“ било повлачење. „Стратегија обуздавања“ тада би (за)сигурно пропала. Прва драстична, директна и негативна последица за безбедност држава чланица алијансе (што се никоме не жели) могло би бити спречавање (ометање) таквог развитака и евентуално би водило (морало би) ка обновљеном ангажовању оружаних снага.

ОЦЕНЕ САД О СПОСОБНОСТИМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ АРМИЈЕ КИНЕ (НОАК) ЗА ВОЂЕЊЕ САЈБЕР ШПИЈУНАЖЕ¹

Милан Миљковић
Министарство одбране Републике Србије

Сајбер ратовање и шпијунирање постаје вероватна стратегијска алтернатива за државе које су процениле да у конвенционалној војној конфронтацији са САД неће превладати. У том смислу, амерички експерти оцењују да Кина види сајбер нападе и сајбер шпијунажу као компоненте интегралне стратегије којом планира да победи технички супериорнијег и бројчано јачег противника. Због тога је НОАК усвојио стратегију под називом „Интегрисано мрежно електронско ратовање“, *wangdian yitizhan* – кинески назив, која даје смернице за примену компјутерских мрежних операција (CNO) и одговарајућих техника и алата, где значајно место има и обавештајни рад и извиђање у сајбер простору. Сматрају да је прикупљање техничких информација о војним пројектима у САД вероватно координирано од стране Кинеског информативног центра за одбрамбену науку и технологију (CDSTIC), који је потчињен Главном одељењу НОАК за опремање. По оцени страних експерата, у оквиру НОАК, спровођење офанзивних мисија и електронско ратовање (EW) поверено је 4. управи Генералштаба НОАК (Управа за електронска против дејства),² док су дефанзивне мисије и обавештајни рад поверени 3. управи ГШ НОАК (надлежној за за сигнални обавештајни рад – *SIGINT*). Оцењују да Трећа и Четврта управа ГШ НОАК имају у својој надлежности бројне јединице које надгледају и прате стране комуникационе мреже, обезбеђује безбедност компјутерских и комуникационих система НОАК и спроводе сајбер извиђање приоритетних циљева у свету. Са доктринарног аспекта, сматрају да концепт народноослободилачког рата, примењен у области обавештајног рада, путем сајбер шпијунаже од стране „сваког Кинеза који се разуме у компјутерску технологију“ представља, у ствари, примену стратегије „тоталне и масовне шпијунаже“ на коју западни обавештајни експерти још немају ефикасан одговор.

Кључне речи: *интегрисано мрежно електронско ратовање, компјутерске мрежне операције, компјутерске операције за експлоатацију (CNE), сајбер шпијунажа, извиђање у сајбер простору.*

¹ Приређено за The US-China Economic and Security Review Commission, Northrop Grumman Corporation Information Systems Sector, 7575 Colshire Drive, McLean, VA 22102, October 9.

² Генералштаб НОАК чини седам управа за: оперативни обавештајни рад, сигнални обавештајни рад, електронске контрамере, комуникацију и везу, мобилизацију, спољне односе и менаџмент.

Увод

Циљеви извиђања противничких комуникационих чворова су прикупљање обавештајних података, крађа софтвера, компромитовање интегритета система или базе података друге стране, као и управљање перцепцијом противника.³ У вези с тиме, Кина је у западним медијима јавно цитирана као актер који се најчешће појављује иза активности сајбер шпијунаже, а САД су у последње време спремне јавно да потврде да сајбер шпијунажа коју спроводи Кина представља једно од највећих и најчешћих контраобавештајних изазова за САД.

Представници Владе САД оцењују да Кина од 1990. године развија капацитете за извођење сајбер напада и шпијунаже. Наводи се сведочење бившег директора ЦИА Џорџа Тенета, пред Комитетом Сената за владина питања, 1998. године, који је тада саопштио да „ЦИА има податке да неколико држава ради на развијању капацитета за информационо ратовање“.⁴ Такође, цитира се сведочење експерта ЦИА за информационо ратовање Џона Серабиана, фебруара 2000. године, пред Заједничким економским комитетом у вези са сајбер капацитетима Кине.⁵ Серабијан је оценио да сајбер ратовање и шпијунарање постаје „вероватна стратегијска алтернатива за државе које су процениле да у конвенционалној војној конфронтацији са САД неће превладати“. Тада је представник ЦИА навео извесне оцене неидентификованог кинеског генерала, који је, по тврдњи Серабијана изнео да „ми можемо да учинимо противничке командне центре нефункционалне, тако што ћемо променити податке у њиховима базама. Осим тога, можемо да слањем дезинформација доведемо до тога да противнички командни елементи доносу погрешне одлуке“.

Наводе да је Кина развила и сопствени компјутерски оперативни систем сличан Линуксу, назван Кулин, који је развијен на кинеском Националном универзитету за одбрамбене технологије и чије је коришћење одобрила Народноослободилачка армија Кине (НОАК). То се узима као доказ да су у његовој изградњи учествовале и кинеске безбедносне службе. Циљ изградње овог оперативног система је да обезбеди додатну заштиту постојећим оперативним системима западне производње који се користе у Кини. У том смислу, Кулин има исту намену као и оперативни програм *Security-Enhanced Linux* који је наменски направљен за потребе америчке Агенције за националну безбедност (U. S. National Security Agency). Прва јавна верзија Кулина објављена је 2007. године. Иначе, поједини амерички званичници заступали су ставове да је Кулин израђен да би омео напредак конкурентних земаља у области сајбер ратовања.

Амерички обавештајни експерти оцењују да Кина поседује значајне обавештајне капацитете, као и да кинеске обавештајне службе имају посебан интерес на пољу прикупљања података везаних за модерну информациону технологију. Према годишњем извештају Министарства одбране САД из 2003. године, од 1991. године у Кини постоји око 4000 индивидуалних обавештајних организација. Многе од њих повезане

³ SANS Institute, „Security Essentials with CISSP and CBK,” Volume I, 2003 p. 522.

⁴ George J. Tenet, Director of the Central Intelligence Agency, Testimony Before the Senate Committee on Government Affairs, June 24, 1998 <http://www.cia.gov/cia/public_affairs/speeches/1998/dci_testimony_062498.html>

⁵ Congressional testimony of John A. Serabian, Jr., Information Operations Issue Manager, Central Intelligence Agency, before the Joint Economic Committee on Cyber Threats and the U.S. Economy, February 23, 2000 <http://www.cia.gov/cia/public_affairs/speeches/2000/cyberthreats_022300.html>

су са државним институцијама, предузећима, истраживачким институтима и академијама које су у вези са кинеском одбрамбеном индустријом. Сматрају да је прикупљање техничких информација вероватно координирано од стране Кинеског информативног центра за одбрамбену науку и технологију (*CDSTIC*), који је потчињен Главном одељењу НОАК за опремање. Ово одељење надгледа комплексну мрежу фабрика, института и академија који су потчињени кинеској нуклеарној, аеронаутичкој, електронској, бродској и другим индустријама. Свака од ових институција има предузећа за увоз и извоз, која олакшавају увоз технологије и знања у Кину.

Кинеске обавештајне организације, по оцени америчких експерата, агресивно прикупљају податке о америчким достигнућима у науци и технологији, дајући тежиште на сектору високе технологије концентрисаном у Јужној Калифорнији, Силиконској долини. Обавештајно покривање САД од стране Кине може да укључује 1500 кинеских дипломата распоређених у око 70 представништва у САД, 15.000 кинеских студената који сваке године допутује у САД, око 10.000 Кинеза који долазе путем 2700 делегација које сваке године посећују САД.⁶

Поред класичних обавештајних активности, информације присутне у медијима (отворени извори) засигурно помажу кинеским напорима у прикупљању потребних информација. На пример, 1991. године Кинески информативни центар за одбрамбену науку и технологију (*CDSTIC*) издао је приручник за прикупљање научних и технолошких података, који у енглеској верзији носи назив *Sources and Techniques of Obtaining National Defense Science and Technology Intelligence*. Приручник даје детаљне информације о страним „отвореним изворима“ и публикацијама у којима се могу наћи подаци о одбрамбеној технологији страних земаља. Са подацима о slabим тачкама америчке информационе инфраструктуре и другим подацима добијеним из отворених извора и другим методама,⁷ кинеске обавештајне службе могу да своје активности фокусирају на обавештајне активности према метама високог значаја.

Амерички експерти закључују да је Народно ослободилачка армија Кине (НОАК) препознала да оружане снаге САД умногоме зависе од технологије, и то не само по питању командовања и контроле, него и за потребе прикупљања обавештајних информација и извођења прецизних напада. Оцењују да Кина види сајбер нападе и сајбер шпијунажу као компоненте интегралне стратегије којом планира да победи технички супериорнијег и бројчано јачег противника.

Кинеска стратегија за вођење компјутерских мрежних операција и обавештајног рада у сајбер простору

Одржавање под контролом протока информација код противника, као и остваривање информационе доминације над противником су једни од кључних циљева НОАК на стратегијском и оперативном нивоу, како је наведено у два најважнија јав-

⁶ Federation of American Scientists Intelligence Resource Program, "Ministry of State Services," January 1998 <<http://www.fas.org/irp/world/china/mss/ops.htm>>

⁷ Поред регуларних војних сајбер јединица, хакери или други појединци, обучени у програмирању и ко-ришћењу компјутерских мрежа, основни су извори сајбер шпијунаже. Ови појединци су често под покровитељством и вероватном подршком државног апарата земље из које је потекао сајбер напад.

но доступна кинеска војно теоријска доктринарна документа, у Науци о војној стратегији и Науци о војним операцијама.⁸

Наука о војној стратегији и Наука о војним операцијама идентификују противнички командно информациони и обавештајно извиђачки систем (C4ISR) као мету највећег приоритета за компјутерске мрежне операције и обавештајни рад у сајбер простору.

Због тога је НОАК усвојио стратегију под називом „Интегрисано мрежно електронско ратовање“, *wangdian yitizhan* – кинески назив или INEW- енглеска скраћеница, која даје смернице за примену компјутерских мрежних операција (CNO) и одговарајуће технике и алате, где значајно место има и обавештајни рад и извиђање у сајбер простору.

Анализирајући наведену кинеску INEW стратегију, у чланку *Jane's Intelligence Review* објављеном 2002. године, пензионисани потпуковник ОС САД Тимоти Томас наводи да ова стратегија има три елемента: 1) извиђање, 2) напад и 3) заштиту. Мрежно и електромагнетно извиђање, по његовој оцени, омогућује НОАК да прикупља информације о потенцијалним метама, развија и израђује планове за напад на противничке критичне инфраструктуре. Компјутерски информациони напади обухватају, по оцени Томаса, следеће активности: ометање, саботирање и уништавање информација у противничком компјутерском мрежном систему уз употребу специјалне компјутерске опреме или софтвера. Заштита се односи на превенцију од противничког извиђања, надгледања и напада на кинеске компјутерске системе.

Усвајање ове стратегије наводи на закључак америчке експерте да НОАК планира употребу компјутерско мрежних операција, како у мирнодопско време тако и за време ратних операција. INEW стратегија, заснива се на примени електронског ратовања (EW) у циљу извиђања, загушења, обмањивања и потискивања противничког информационог тока (од тренутка стицања информације, њене обраде, до њене дистрибуције). На основу тога, може да се закључи да НОАК, употребом операција СНА, има намеру да саботажом информационог тока противника утиче на његову перцепцију.¹⁰

Иначе, сматрају да је идејни творац INEW стратегије генерал мајор *Dai Qingmin*, промотер модернизације капацитета НОАК за вођење информационих операција. Оно што је интересантно јесте да поједини ставови генерала *Dai Qingmin*, и других кинеских експерата, потврђују да је Кина одлучна да развије и капацитете за спровођење сајбер шпијунаже и обмањивања. Током 2002. године, генерал *Dai Qingmin*, је у престижном листу *Кинеска војна наука* изнео шест форми информационог ратовања које развија НОАК. То су:

- оперативна безбедност,
- обмана,
- компјутерско-мрежни напади,
- електронско ратовање,
- обавештајни рад и
- физичка деструкција.¹¹

⁸ Wang Houqing and Zhang Xingye, chief editors, *The Science of Campaigns*, Beijing, National Defense University Press, May 2000. See chapter six, section one for an overview of information warfare in campaign settings. Peng Guangqiang and Yao Youzhi, eds, *The Science of Military Strategy*, Military Science Publishing House, English edition, 2005, p. 338.

⁹ *Jane's Intelligence Review*, „Confrontation central to Chinese cyber warfare aims,” June 1, 2002.

¹⁰ OSC, CPP20020624000214, „On Integrating Network Warfare and Electronic Warfare,” China Military Science, Academy of Military Science, Winter 2002.

¹¹ *Dai Qingmin*, „On Integrating Network Warfare and Electronic Warfare,” China Military Science, Feb 2002, pp 112–117 as translated and downloaded from the FBIS web site.

Осим тога, *Dai Qingmin* је у чланку под називом „Нови погледи о информационом ратовању“ (*Innovating and Developing Views on Information Operations*) изнео да Кина своје технолошке недостатке може да превазиђе развијањем и применом добрих стратегија сајбер ратовања.¹² Неке од тих стратегија су: „Ометање или саботирање противничког информационог система, стварајући код противника лажну слику о намерама наших снага, уз истовремено извођење изненадног информационог напада, због чега непријатељ има погрешан увид о нашим намерама и због тога спроводи погрешне акције“.

Dai Qingmin наводи и девет метода сајбер и електронског ратовања, а поред осталих метод сајбер шпијунирања и обманљивања, коришћених у сајбер вежбама НОАК:

- убацивање информационих бомби;
- извођење информационог-електронског извиђања;
- измена података у рачунарским базама и мрежама;
- бацање информационог смећа;
- ширење пропаганде;
- спровођење информативног обманљивања;
- пласирање клонираних информација;
- организовање информационе одбране;
- формирање умрежених станица за прикупљање обавештајних података.¹³

Осим *Dai Qingmin*, и други истраживачи са Кинеске академије за војне науке, Кинеског националног одбрамбеног универзитета и Академије за командовање и комуникације у *Wuhan*-у објавило је радове везане за сајбер ратовање.¹⁴ Интересантно је приметити да се кинески експерти, у својим текстовима, више фокусирају на извођење психолошких операција, обавештајни рад и обманљивање путем операција у сајбер простору, за разлику од америчких стручњака који тежиште у раду дају на компјутерским мрежним нападима.¹⁵

Повећан значај информационог ратовања (IW) у теорији и пракси Народно-ослободилачке армије Кине, усвајање INEW стратегије и ставови о значају примене обавештајних активности у сајбер простору, по оцени страних експерата, указује на то да Кина развија свеобухватне технике сајбер шпијунаже (computer network exploitation – CNE) ради подршке обавештајне делатности стратегијског значаја и стварања добре основе за успех у будућим конфликтима.

Водеће кинеске јединице за извођење компјутерских мрежних операција и обавештајни рад у сајбер простору

Као што је наведено, кинеска стратегија за интегрисано мрежно електронско ратовање (*Integrated Network Electronic Warfare – INEW*) подразумева примену офанзивних, тј. компјутерских мрежних нападних операција (*computer network attack –*

¹² Major General Dai Qingmin, „Innovating and Developing Views on Information Operations,” Beijing Zhongguo Junshi Kexue [China’s Military Science Journal, Beijing] August 2000.

¹³ Major General Dai Qingmin, „Innovating and Developing Views on Information Operations,” Beijing Zhongguo Junshi Kexue, [China’s Military Science Journal] August 2000.

¹⁴ Op. cit. Department of Defense 2003 p. 36.

¹⁵ Edward Sobieski writes that this could come as a result of the fundamental differences in strategic planning exhibited by Western and Eastern military planners, analogizing the differences in strategy with the differences between the games of Go and Chess. Op. cit. Sobieski 2001.

CNA) и дефанзивних задатака, где се сврставају обавештајна делатност у сајбер простору (CNE) и компјутерско-мрежна одбрана (CNO).¹⁶

По оцени страних експерата, у оквиру НОАК, спровођење офанзивних мисија и електронско ратовање (EW) поверено је 4. управи Генералштаба НОАК (Управа за електронска против дејства),¹⁷ док су дефанзивне мисије и обавештајни рад поверени 3. управи ГШ НОАК (надлежној за за сигнални обавештајни рад – SIGINT). Осим тога, западни стручњаци не потцењују ни значај многих јединица Милиције НОАК које су специјализоване за информационо ратовање.

Као посебно важан моменат за увођење сајбер нападних операција и сајбер шпијунаже у доктрину и праксу НОАК оцењују постављење генерала *Dai Qingmina* 2000. године за шефа 4. управе ГШ НОАК. Сматрају да је његовим постављењем 4. управа добила надлежност за вођење информационог ратовања и тиме је Кина почела са практичним спровођењем INEW стратегије.¹⁸ У сваком случају, 3. и 4. управа ГШ НОАК сматрају се за две најзначајније кинеске формације надлежне за извођење сајбер операција.

Трећа управа ГШ НОАК

Трећа управа је раније носила назив Други биро Централне војне комисије и састојао се од три организационе целине које су биле одговорне за прикупљање, превођење и дешифровање страних војних података.¹⁹

Трећа управа ГШ НОАК, која је већ дуже време надлежна за реализацију сигналних обавештајних активности (SIGINT), упркос чињеници да у прошлости није спроводила офанзивне активности, са бројним особљем, искусним преводиоцима и техничарима, сматра се веома погодном за извођење компјутерских одбрамбених (CND) и шпијунских активности (CNE).

Ова управа има под својом надлежношћу бројне станице за сигнални обавештајни рад (SIGINT) на територији свих војних области Кине.²⁰ Намена јој је праћење и прикупљање података о страним сигналним комуникацијама, њихова анализа, као и заштита комуникација унутар НОАК.

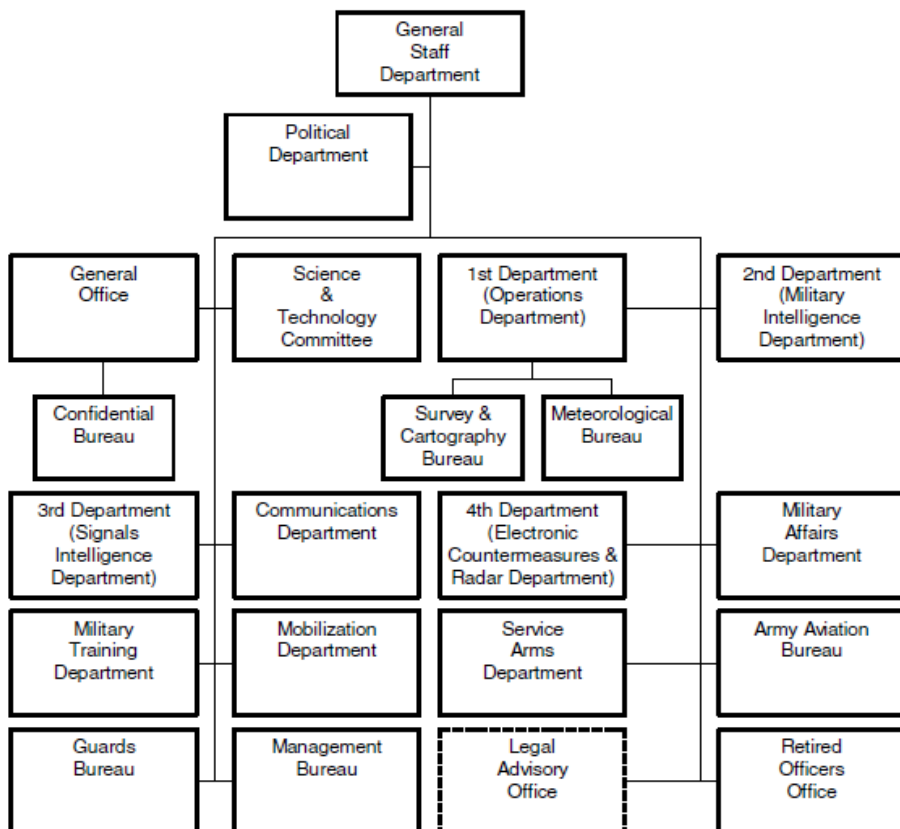
¹⁶ Компјутерско-мрежне операције (CNO) једне су од најсавременијих и најмодернијих способности развијених за потребе подршке војних операција. Значај тих операција порастао је са наглим порастом коришћења умрежених компјутерских система и телекомуникационе инфраструктуре од стране војних и цивилних структура и организација. Компјутерско-мрежне операције (CNO), заједно са електронским ратовањем, користе се за напад, ометање, прекид и уништење противничких информационих и компјутерских система. У војним операцијама компјутерско-мрежне операције деле се на нападне (CNA) и одбрамбене (CND) и повезане компјутерске операције за експлоатацију (CNE). Компјутерске операције за експлоатацију омогућавају извођење операција и обавештајно прикупљање података преко компјутерских мрежа, са циљем да се из противничких база података прикупљају подаци.

¹⁷ Генералштаб НОАК је састављен од седам управа за: оперативни обавештајни рад, сигнални обавештајни рад, електронске контрамере, комуникацију и везу, мобилизацију, спољне односе и менаџмент.

¹⁸ Regarding the GSD 4th Department's leadership of the IW mission, see James Mulvenon, "PLA Computer Network Operations: Scenarios, Doctrine, Organizations, and Capability," in *Beyond the Strait: PLA Missions Other Than Taiwan*, Roy Kamphausen, David Lai, Andrew Scobell, eds., Strategic Studies Institute, April 2009, p. 272–273.

¹⁹ The Third Department is also known as the Technical Reconnaissance Department. See "Lantern Through the Night: Central Military Commission Second Bureau, Xinhua, July 4, 2011, at http://www.js.xinhua.net/xin_wen_zhong_xin/2011-07/04/content_23160214.htm.

²⁰ Desmond Ball, "Signals Intelligence In China" *Jane's Intelligence Review*, 1 August, 1995.

Слика 1 – Генералштаб НОАК²¹

Мрежа SIGINT уређаја и инсталација у надлежности Треће управе је по процени америчких експерата способна за надгледање свих радио и телефонских комуникација. Са друге стране, Трећа управа такође је надлежна за заштиту компјутерских система НОАК, ради спречавања приступа осетљивим и тајним информацијама од значаја за националну безбедност.

Као њен пандан у САД, Агенција за националну безбедност – NSA, Трећа управа је проширила своје досадашње и традиционалне SIGINT активности. Сајбер шпијунажа или компјутерско-мрежна експлоатација (computer network exploitation CNE), како га називају у америчкој терминологији, представља најмодернију SIGINT активност и Трећа управа вероватно представља национални извршни орган за спровођење сајбер шпијунаже (CNE), пре свега због своје традиционалне главне

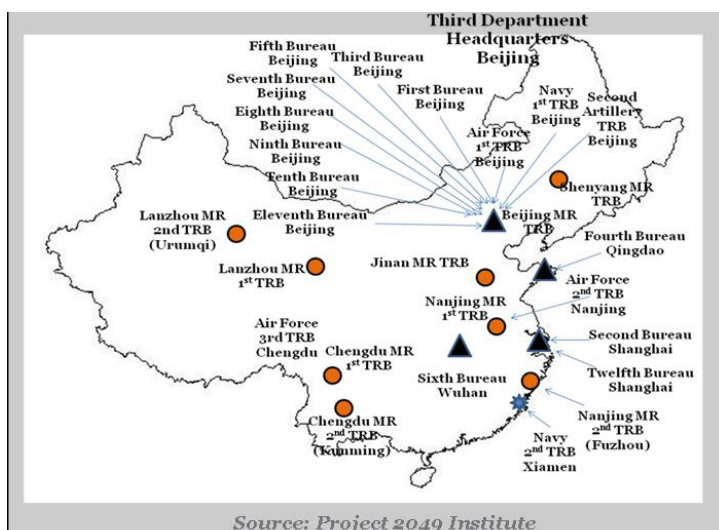
²¹ Organizational chart from „The General Staff Department Of The Chinese People's Liberation Army: Organization, Roles, & Missions,” by David Finkelstein, in The People's Liberation Army as Organization Reference Volume v1.0, James C. Mulvenon and Andrew N. D. Yang, eds, RAND Corp., 2002.

надлежности за SIGINT на државном нивоу, компјутерских и техничких капацитета за енкрипцију и декрипцију, као и највећи број запослених лингвиста.²² Према незваничним изворима, Трећа управа ГШ НОАК има око 130.000 запослених, распоређених у штабовима 12 оперативних бироа и три истраживачка института.

Оперативни бирои Треће управе НОАК

Трећа управа ГШ НОАК има директну надлежност над 12 оперативних бироа. Штабови осам од дванаест бироа смештени су у Пекингу – два су базирана у Шангају, један у месту Qingdao, а један у месту Wuhan.²³

Оперативне бироје Треће управе треба разликовати од Бироа за техничко извиђање (*Technical Reconnaissance Bureaus – TRBs*), који се налазе под командом седам војних области, као и од бироа у надлежности видовских команди.²⁴

Слика 2 – Размештаји бироа за извиђање НОАК

²² See James Mulvenon, —PLA Computer Network Operations: Scenarios, Doctrine, Organizations, and Capability, in *Beyond the Strait: PLA Missions Other Than Taiwan*, eds. Roy Kamphausen, David Lai, and Andrew Scobell, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, April 2009, p. 274; and Bryan Krekel, —Capability of the People's Republic of China to Conduct Cyber Warfare and Computer Network Exploitation, Northrop Grumman Corporation Information Systems Sector Report for the US-China Economic and Security Review Commission, at http://www.uscc.gov/researchpapers/2009/NorthropGrumman_PRC_Cyber_Paper_FINAL_Approved%20Report_16Oct2009.pdf. For an excellent review of Chinese cyber operations, see Desmond Ball, —China's Cyber Warfare Capabilities, Security Challenges (Australia), Vol. 7, No. 2 (Winter 2011), pp. 81-103, at <http://www.securitychallenges.org.au/ArticlePages/vol7no2Ball.html>.

²³ For reference to the First, Eighth, and S&T Intelligence Bureaus in Hanjiachuan, see — Introduction to the Hanjiachuan Military Retiree Institute, Haidian District Military Retiree Network, <http://hdjxb.bjhd.gov.cn/znjg/jxs/jxs12/>.

²⁴ Бирои за техничко извиђање (TRBs) своје извештаје достављају командама војних области и командама видова. Међутим, сматра се да Треће одељење НОАК овим бироима доставља задатке и смернице општег нивоа, као и задатке за прикупљање и анализу одређених СИГИНТ обавештајних података.

Бирои који су потчињени Трећој управи ГШ НОАК имају специфичне задатке, као што је пресретање радио и сателитске комуникације, криптологија, превођење страних порука и комуникација, информациона безбедност и обавештајна аналитика. Поред надгледања унутрашње комуникације између јединица НОАК, бирои Треће управе, који су размештени дуж кинеске границе, могу да надгледају и прате радио-саобраћај у иностранству и лоцирају стране предајнике путем радио-гонометрисања.

Штаб Првог бироа (Јединица 61786) налази се, као и Команда Треће управе, у северозападном делу Пекинга. У његовој надлежности је најмање 12 подбироа који су активни у различитим деловима Кине и немају регионалне задатке (покривање одређене територије) него функционалне, као што су декрипција, енкрипција и други задаци у вези са информационом безбедношћу.

Други биро (Јединица 61398) највероватније покрива територију САД и Канаде, фокусирајући се на политичке, економске и војне обавештајне податке. Потчињени подбирои су концентрисани у Шангају, осим једног за који се верује да се налази у близини места Kunming.

Трећи биро (Јединица 61785) и његов штаб налази се у јужном делу Пекинга, у предграђу Daqing. Трећи биро исто има функционалну мисију. С обзиром на потчињене саставе, мисија Трећег бироа може бити праћење радио-комуникација дуж граница Кине, радиогонометрисање и проналажење локација емитера. Биро има најмање 13 потчињених јединица.

Четврти биро (Јединица 61419) и његов штаб налази се у месту Qingdao и сматра се да је Четврти биро територијално надлежан за Јапан и Кореју.

Пети биро (Јединица 61565) и његов штаб налази се у у Пекингу, у дистрикту Daqing и највероватније да је тај биро територијално надлежан за Русију.

Шести биро (јединица 61726) и његов штаб смештен је у месту Wuhan, у дистрикту Wuchang. Његови подбирои распоређени су широм централне Кине, од града Xiamen на источној обали, до града Yunnan, што индикује да су усмерени ка Тајвану и Јужној Азији.

Седми биро (Јединица 61580) и његов штаб смештени су у североисточном пекиншком дистрикту Naidian. Задатак седмог бироа још није дефинисан. Подељен је на најмање десет подбироа. Запошљава преводиоце енглеског језика. Одређени инжењери специјализовали су компјутерско-мрежну одбрану и напад.

Осми биро (Јединица 61046) је, ценећи стране језике којима говоре његови припадници, вероватно фокусиран на западну и источну Европу, као и средњи Исток, Африку и Латинску Америку.

Девети биро вероватно служи Трећој управи ГШ НОАК за израду стратегијских обавештајних анализа и за управљање великим базама података. У односу на остале бирое најмање података има о овом бироу.

Десети биро (Јединица 61886) и његов штаб, који је некад носио ознаку јединица 7911, налази се у Пекингу, у његовом северозападном делу, у насељу Xinx Road. Овај биро је вероватно одговоран за територију Централне Азије, као и према одређеним областима у Русији, тежишно пратећи активности Русије на плану ракетних и нуклеарних проба.

Једанаести биро (Јединица 61672), распоред и концентрација његових подбироа на северу Кине, као и чињеница да његови лингвисти знају руски језик, указују да су његове активности усмерене према Русији. Остаје непознаница која је разлика у задацима овог и петог бироа, који такође у свом саставу има руске лингвисте.

Дванаести биро (Јединица 61486) и његов штаб налази се у Пекингу, у дистрикту Zhabei. Сматра се да је функционални задатак овог бироа праћење сателита, пресретање сателитске комуникације и прикупљање обавештајних SIGINT података путем прикупљачких станица лоцираних у свемиру.

Амерички обавештајни стручњаци закључују да специфични бирои Треће управе који су надлежни за сајбер шпијунажу (компјутерско-мрежну експлоатацију – CNE) остају и даље недовољно описани. Седми биро доводи се у везу са техничким аспектима сајбер операција. Осим тога, за поједине регионалне бирое, као што је Први биро, или Четврти биро у месту Qingdao, сматра се да су одговорни за превођење информација које су добијене пресретањем или путем сајбер извиђања, као и продукцију обавештајних информација добијених од преведених материјала. Такође, цени се да је Дванаести биро, који је одговоран за техничких извиђање, (TECHINT) проширио обим својих надлежности.

Истраживачки институти Треће управе НОАК

Команда Треће Управе има у свом саставу и целине надлежне за научно- истраживачки рад, као што су Научно-технолошки биро за сигнални обавештајни рад, Биро за сајбер извиђачку инфраструктуру и Биро за науку, технологију и опремање. Биро за науку, технологију и опремање у својој надлежности има три института која су одговорна за развој компјутерске опреме, сензорске технологије и криптографије. То су:

– **56. истраживачки институт.** Народноослободилачка армија Кине поседује једне од најбржих суперкомпјутера. Овај институт је лоциран у месту Wuxi, у провинцији Jiangsu. Суперкомпјутери омогућавају формирање и разбијање софистицираних кодова и лозинки, што је изгледа један од задатака ових истраживачких института.

– **57. истраживачки институт,** који је надлежан је за развој система за пресретање и обраду сигнала и

– **58. истраживачки институт,** који је вероватно фокусиран на развој криптологије и информационе безбедности.

Четврта управа ГШ НОАК

Дискусија о кинеској сајбер инфраструктури била би некомплетна без разматрања улоге Четврте управе ГШ НОАК, надлежне за електронско ратовање. Ова управа, која је формирана 1990. године, одговорна је за вођење електронског ратовања (EW), укључујући ELINT и тактичке електронске подршке (ESM). Традиционална улога ове управе у извођењу офанзивних операција електронског ратовања (EW), постављање генерала Dai Qingmina за руководећег ове управе 2000. године, као и подаци из отворених извора о улози ове управе у примени INEW стратегије, указују, како сматрају амерички експерти, да ова управа има примарну надлежност у спровођењу офанзивних облика сајбер операција.

Четврта управа, која је вероватно надлежна за компјутерске мрежне нападе (CNA), има под својом командом најмање четири бироа, једну бригаду и два пука.

Сви они који треба да постану припадници Четврте управе обучавају се у Електро-техничкој академији НОАК у месту Hefei.

Оперативне јединице Четврте управе су *ECM* бригада са штабом у месту Langfang, потчињени батаљони у местима Anhui, Jiangxi, Shandong и другим локацијама у Кини. Најмање две јединице су стациониране на Hainan острвима, од којих се једна највероватније ангажује на праћењу сателита САД. Јединице нивоа пукова распоређене су на Hainan острву и вероватно се такође користе за праћење страних сателита.

Бирои за техничко извиђање (*Technical Reconnaissance Bureaus*) у надлежности војних области

Бирои за техничко извиђање који су у надлежности седам војних области Кине, чији се Штабови налазе у местима Beijing, Chengdu, Guangzhou, Jinan, Lanzhou, Nanjing и Shenyang одговорни су за сигнални обавештајно-извиђачки рад према тактичким и стратегијским циљевима противника, али имају и задатак да реализују компјутерске-мрежне операције.²⁵ Задаци Бироа за техничко извиђање су прикупљање обавештајних података, лоцирање СИГИНТ система страних оружаних снага, анализа радио саобраћаја страних земаља, превођење, криптологија, компјутерска мрежна одбрана и компјутерска експлоатација (сајбер шпијунажа). Међутим, њихова примарна улога је подршка командама војних области, као и подршка граничним јединицама НОАК. Свака војна област под својом командом има најмање један биро за техничко извиђање.

Биро за техничко извиђање (Јединица 66407) **пекиншке војне области** је са својим штабом лоциран у планинском делу области Xiangshan. У свом саставу има руске лингвисте, а потчињене јединице су лоциране дуж границе са Монголијом.

Војна област Chengdu има два бироа за техничко извиђање. Први биро (Јединица 78006) има штаб у Chengdu. Забележена је потражња ове јединице за енглеским лингвистима. Други биро је лоциран у северном делу Kunminga са потчињеним јединицама у Baoshan, Malipo, и другим пограничним градовима.

Војна област Guangzhou (Јединица 75770) има биро за техничко извиђање са штабом у предграђу Guangzhoua и по својом командом има најмање осам јединица које су распоређене у јужном делу Кине. Регистровано је да су припадници овог бироа били ангажовани на праћењу комуникација преко интернета (VOIP) и проучавању интернет вируса.

Војна област Jinan има под својом командом биро за техничко извиђање (Јединица 72959) који је лоциран у месту Jinan, и цени се да запошљава око 670 специјалиста за разну технику, укључујући стручњаке за микроталасне релејне пресретаче.

Војна област Lanzhou има у својој надлежности два бироа за техничко извиђање. Први биро (Јединица 68002), који је лоциран у јужном делу града Lanzhou, у

²⁵ Dennis Blasko, „PLA Ground Force Modernization and Mission Diversification: Underway in all Military Regions,” in *Right Sizing the People's Liberation Army: Exploring the Contours of China's Military*, Roy Kamphausen, Andrew Scobell, eds., Strategic Studies Institute, September 2007, p. 366- 372 Ellis L. Melvin, *A Study Of The Chinese People's Liberation Army Military Region Headquarters Department Technical Reconnaissance Bureau*, June 19, 2005 | Virtual Information Center, *People's Republic of China Primer*, 04 August 2006, available at: http://www1.apaninfo.net/Portals/45/VIC_Products/2006/08/060804-P-China.doc.

дистрикту Qilihe, има потчињене јединице у местима Kashi's Shule, Altay и Yining, које вероватно прате војне активности дуж кинеске границе са Индијом, Пакистаном, Таџикистаном, Киргистаном, Казахстаном, Русијом и Монголијом.

Војна област Nanjing има у својој надлежности два бироа за техничко извиђање који су вероватно усмерени према војним активностима Тајвана, као и активностима САД у Западном Пацифику.

Биро за техничко извиђање **Војне области Shenyang** (Јединица 65016), који је лоциран у Shenyang, у дистрикту Dongling, усмерен је према циљевима у Русији, Кореји и Јапану.

Јединице Милиције НОАК за информационо ратовање

Од 2000-те године, НОАК је почео са формирањем јединица Милиције НОАК за информационо ратовање,²⁶ које су попуњене стручњацима из комерцијалног ИТ сектора. Ове јединице представљају „оперативну везу“ између јединица НОАК за вођење компјутерских мрежних операција и кинеских цивилних експерата за вођење СНО.²⁷

Као пример наводи се податак да је почетком 2003. године у кинеским медијима објављена иницијатива власти из војног региона Guangzhou за формирање јединица милиције НОАК за информационо ратовање (IW) уз помоћ локалних ИТ компанија, које би биле база за персоналну, финансијску и инфраструктурну подршку јединицама Милиције НОАК за информационо ратовање.²⁸ Тако је гарнизон Guangzhou, користећи капацитете локалних ИТ фирми, формирао четири милицијска батаљона за вођење информационог ратовања.²⁹

Осим тога, милицијска јединица у гарнизону Tianjin извршила је 2004. године преформацију потчињених јединица ради повећања капацитета за извођење операција под „информатизованим условима“, укључујући формирање наменских јединица за вођење информациононих операција, како наводи дневни лист НОАК.³⁰

²⁶ The PLA's 8 million strong militia system, under the control of the State Council and the Central Military Commission (CMC), is an active reserve system comprised of males 18-35 who are not currently serving in the PLA; the militia system augments active duty PLA units in virtually every area of military operations. See: China's National Defense in 2004, Information Office of China's State Council, December 2004, <http://english.peopledaily.com.cn/whitepaper/defense2004/defense2004.html> | China's National Defense in 2006, Information Office of the State Council of the People's Republic of China, December 2006, Beijing, available at: http://english.chinamil.com.cn/site2/newschannels/2006-12/29/content_691844.htm

²⁷ OSC, CPP20031002000138, „Telecom Experts in Guangzhou Doubling As Militia Information Warfare Elements,” *Guofang*, Academy of Military Science, 15 September 2003 | OSC, „PLA C4ISR Activities Roundup, 1 April-30 May 2006.

²⁸ „Minbing Wangluo Zhan Fendui Zhize (Duties of the Network Warfare Militia Unit), 16 March, 2008, available at: http://old.chinayn.gov.cn/info_www/news/detailnews.asp?infoNo=26366. | China And Northeast Asia,” *Jane's Sentinel Security Assessment*, April 3, 2009. | OSC CPP20090102670001, „PRC S&T: Ezhou Militia Establishes Network Presence,” *Guofang*, Academy of Military Science, May 2001. | OSC, CPP20031002000138 „Telecom Experts in Guangzhou Doubling As Militia Information Warfare Elements,” *Guofang*, Academy of Military Science, 15 September 2003.

²⁹ OSC, CPP20031002000138, *Ibid*. The exact date of creation for this unit is not specified in article, published in late 2003, however, the authors make reference to a series of these units' technical accomplishments that suggest the battalions were operational at the time of writing.

³⁰ OSC, CPP20050301000186, „Roundup of C4I Activities in PRC, 13 November 2004-15 January 2005,” 15 January 2005.

Оцене о повезаности кинеских хакерских организација и НОАК

Аналитичари САД сматрају да хакере у Кини не спонзорише држава, већ су „контролисани од стране државе“.³¹ Као доказ тога наводе примере масовне мобилизације кинеских грађана за вођење сајбер операција и то после значајних међународних инцидената. На пример, после бомбардовања кинеске амбасаде у Београду, маја 1999. године, кинески хакери су напали бројне америчке политичке, војне и цивилне сајтове. Следећи пример је инцидент између извиђачког авиона РВ ОС САД и кинеског борбеног авиона 1. априла 2001. године, после чега су кинеске хакерске групе, као што је „Honker Union of China“ и „Chinese Red Guest Network Security Technology Alliance“, организовали масовне нападе на америчке компјутерске системе. Амерички извори, као интересантан податак, наводе чињеницу да се патриотска хакерска група Black Eagle Base, чији су припадници били ухапшени 2006. године, захвалила Министарству за државну безбедност³² (guojia anquan ju) и Комисији НОАК за науку и технологију (COSTIND) за обуку њених припадника док су се налазили у затвору.

Наводе да су у међувремену многе од раније истакнутијих кинеских хакерских група трансформирале у легитимне фирме за компјутерску безбедност. Велике групе као што су „Xfocus“ and „Black Eagle Base“ преформирале су се у комерцијалне ИТ компаније и цени се да су у тесној вези са кинеском државном безбедношћу. Тако је на пример компанија „NSFocus“, истакнута фирма за компјутерску и информациону безбедност, потекла од хакерске групе „Green Army Alliance“, која је била посебно активна од 1997. до 2000. године.³³

Амерички експерти претпостављају да је у целокупној операцији сајбер шпијунаже ангажован велики број група или појединаца који су појединачно ангажовани на различитим задацима. Ове групе су вероватно комбинација припадника НОАК, цивилне обавештајне лужбе и хакера. Овакве врсте напада често почињу са email порукама које у себи имају додатне (attached) фајлове, који садрже програме који нападачу омогућавају да има контролу над компјутером жртве. Када такав фајл, обично слику или документ отвори програм компјутера жртве (Powerpoint, Wordpad, Adobe Acrobat или другим) почиње са активирањем „backdoor“ програма. Тај иницијални продор email-ом и злонамерним програмима често је само прва фаза напредне операције, јер подаци на рачунару прве жртве напада најчешће нису стварна мета нападача.

Анализа форензичких података у вези са продором злонамерних програма приписују се софистицираним оператерима, хакерима, које спонзоришу државе, који су одговорни за специфичне задатке, као што су: 1) добијање и успостављање приступа мрежи, 2) извиђање циљне мреже ради идентификације информација од вредности и 3) извлачење података.

³¹ iDefense, „Inside the China Eagle Union hacker group,” *iDefense Intelligence Operations*, April 29, 2002 [White paper available upon request sent to iDefense at di@iddefense.com]

³² *US-China Economic and Security Review Commission Report on the Capability of the People's Republic of China to Conduct Cyber Warfare and Computer Network Exploitation October 9, 2009* http://news.cnet.com/8301-13639_3-10381621-42.html?part=rss&subj=news&tag=2547-1_3-0-20

³³ Scott Henderson, *The Dark Visitor*, p.29.

1) Први тим је намењен за улазак у компјутер жртве, одржавање флексибилног присуства на циљној мрежи и обезбеђивање да не само једна „врата“ остану отворена, већ да постоји више доступних врата, у случају да нека постану „затворена“;

2) Када је први тим успешно успоставио приступ противничкој мрежи, могуће је претпоставити да други тим обавља задатке извиђања, лоцирања и експилтрације циљаних података.

Користећи познавање противничке компјутерске мреже (*network intelligence*) током ранијих операција извиђања, тимови копирају податке са сервера противника до другог сервера који се понаша као „пролазна тачка“, где се прикупљени подаци компресују, шифрују, умножавају пре него што се испоручују кроз шифроване канале до више екстерних сервера који делују као „тачке за испоруку“. Ове крајње тачке, такође, могу бити маскиране, обезбеђујући да истражитељи не идентификују крајње одредиште података.³⁴

Амерички експерти као доказ тврдње о могућем ангажовању хакера од стране НОАК наводе ставове кинеског експерта *Shen Weiguang*, који су изнети у једном од првих докумената везаних за кинеску доктрину сајбер операција: „Они који ће узети улогу у информационом ратовању, не морају бити војници. Било ко, ко се разуме у компјутере може да постане 'борац у мрежи'...., брза мобилизација за потребе сајбер рата неће бити усмерена само према младим људима, ... информационе и телекомуникационе компаније ће бити прве мобилизоване и прве ће бити ангажоване у борбеним операцијама ....“³⁵

Shen Weiguang, који сада важи за водећег стручњака у овој области, на тај начин описује концепт „борбе из куће“, која представља измењени и много персоналнији вид народнослободилачког рата, који ће многи Кинези водити из својих домова и са својим компјутерима.

Хипотетички, амерички експерти сматрају да НОАК ангажује хакерске организације користећи доктрину и филозофију „наоружаног народа“, што говори да тај концепт доживљава свој препород, користећи масовност и присутност компјутерске технике и претварајући је у масовно оружје. У закључку износе предност овог концепта, сматрајући да је, у поређењу са западним концептом обучавања великог броја војних специјалиста за сајбер ратовање, нискобуџетне хакерске групе могу да, исто тако, значајно подрже војне сајбер операције званичних оружаних снага, уз знатно мање ангажовање владиних капацитета.

Закључак

Америчке процене су да је Кина формулисала и примењује интегрисану стратегију дипломатске, информационе, војне и економке политике ради постизања националних циљева. Централна обавештајна агенција (ЦИА) и Министарство одбране САД у својим извештајима оцењују да Кина види сајбер ратовање као одрживу асиметричну стратегију у случају сукоба са технолошки супериорнијим противником.

³⁴ Brian Grow, Keith Epstein and Chi-Chu Tschang, „The New E-spionage Threat.“ *BusinessWeek*, April 10, 2008, available online at:http://www.businessweek.com/magazine/content/08_16/b4080032218430.htm

³⁵ Lieutenant Colonel (ret.) Timothy L. Thomas, „Behind the Great Firewall of China: A Look at RMA/cyber warfare Theory From 1996-1998,“ November, 1998, <<http://fmso.leavenworth.army.mil/fmsopubs/issues/chinarma.htm>>

Оцењују да су НОАК и кинеске безбедносне службе почеле са широким применом капацитета за сајбер шпијунажу ради интензивирања обавештајних операција према САД и другим развијеним земљама. Објашњавају да категорија података који су украдени немају инхерентну новчану вредност, као што имају бројеви кредитних картица или банковних рачуна, што је често у фокусу сајбер криминалних организација. Значајне информације војне и војнотехничке природе или анализе политике Владе САД нису такве да могу да се лако учине вредним и платежним на тржишту криминала, осим уколико немају купце које спонзорише држава, што подразумева целу активност спонзорише држава, без обзира на припадност оператера на рачунару који изводи операцију сајбер шпијунаже.

Обим ових сајбер операција, дубоко познавање противничке компјутерске мреже, карактеристика и природа података који су „извучени“, указује да нападаче држава страна која је укључена у активности у вези са одбрамбеном технологијом, у активности односа Кине и САД, као и у прикупљање војних и обавештајних података о информационом систему и операцијама ОС САД.

Сматрају да Кина вероватно користи напредне капацитете НОАК за сајбер шпијунажу (CNE) ради подршке њене обавештајне активности усмерене према америчким владиним институцијама и индустријском сектору, уз коришћење дуготрајне, софистициране операције сајбер шпијунаже. За америчку страну проблем представља чињеница да су то дисциплиноване, стандардизоване операције које се примењују са софистицираном техником, уз примену најмодернијих софтвера, са дубоким познавањем противничке компјутерске мреже, као и са способношћу да се одрже активности непримећено у противничкој мрежи, некад и у трајању од неколико месеци, што компјутерски експерти називају *zero – day attack*.

Оцењују да Трећа и Четврта управа ГШ НОАК имају у својој надлежности бројне јединице које надгледају и прате стране комуникационе мреже, обезбеђују безбедност компјутерских и комуникационих система НОАК и спроводе сајбер извиђање приоритетних циљева у свету. Једни од његових најјачих капацитета су велики број лингвиста који су специјализовани за области банкарства и финансијских трансакција, војних активности, енергетике и дипломатских послова. Комбинацијом примене СИГИНТ и компјутерско-мрежне експлоатације (CNE), тј. сајбер шпијунаже, аналитичком обрадом обједињених материјала добијених од транскрипта телефонских разговора и пресретнутих e-mail порука, омогућава разумевање планова, способности, и активности организација или појединаца у блиској будућности. Технологија за препознавање кључних речи и гласова омогућава велику ефикасност у сакупљању информација усмерених према одређеним личностима и метама. Унапређени компјутери омогућавају ефикасно разбијање и енкрипцију софистицираних кодова и лозинки. Осим тога, надгледање и праћење појединих комуникационих канала могу да подрже софистициране психолошке операције и операције управљање перцепције противника. На основу расположивих информација, сматрају да Трећа управа ГШ НОАК има капацитета за спровођење CNE операција.

Са доктринарног аспекта, оцењују да концепт народноослободилачког рата, примењен у области обавештајног рада, путем сајбер шпијунаже од стране „сваког Кинеза који се разуме у компјутерску технологију“ представља, у ствари, примену стратегије „тоталне и масовне шпијунаже“ на коју западни обавештајни експерти још немају ефикасан одговор.

Литература

1. Academy of Military Science, May 2001. | OSC, CPP20031002000138 „Telecom Experts in Guangzhou Doubling As Militia Information Warfare Elements,“ *Guofang*, Academy of Military Science, 15 September 2003.

2. Brian Grow, Keith Epstein and Chi-Chu Tschang, „The New E-spionage Threat,“ *BusinessWeek*, April 10, 2008, available online at: http://www.businessweek.com/magazine/content/08_16/b4080032218430.htm

3. Bryan Krekel, –Capability of the People’s Republic of China to Conduct Cyber Warfare and Computer Network Exploitation, Northrop Grumman Corporation Information Systems Sector Report for the US-China Economic and Security Review Commission, at http://www.uscc.gov/researchpapers/2009/NorthropGrumman_PRC_Cyber_Paper_FINAL_Approved%20Report_16Oct2009.pdf.

4. Congressional testimony of John A. Serabian, Jr., Information Operations Issue Manager, Central Intelligence Agency, before the Joint Economic Committee on Cyber Threats and the U. S. Economy, February 23, 2000 <http://www.cia.gov/cia/public_affairs/speeches/2000/cyberthreats_022300.html

5. Dai Qingmin, „On Integrating Network Warfare and Electronic Warfare,“ *China Military Science*, Feb 2002, pp 112–117 as translated and downloaded from the FBIS web site.

6. David Finkelstein, Organizational chart from „The General Staff Department Of The Chinese People’s Liberation Army: Organization, Roles, & Missions,“ in *The People’s Liberation Army as Organization Reference Volume v1.0*, James C. Mulvenon and Andrew N. D. Yang, eds, RAND Corp., 2002.

7. Dennis Blasko, „PLA Ground Force Modernization and Mission Diversification: Underway in all Military Regions,“ in *Right Sizing the People’s Liberation Army: Exploring the Contours of China’s Military*, Roy Kamphausen, Andrew Scobell, eds., Strategic Studies Institute, September 2007, p. 366–372

8. Desmond Ball, „Signals Intelligence In China“ *Jane’s Intelligence Review*, 1 August, 1995.

9. Desmond Ball, – China’s Cyber Warfare Capabilities, *Security Challenges (Australia)*, Vol. 7, No. 2 (Winter 2011), pp. 81–103, at <http://www.securitychallenges.org.au/ArticlePages/vol7no2Ball.html>.

10. Ellis L. Melvin, *A Study Of The Chinese People’s Liberation Army Military Region Headquarters Department Technical Reconnaissance Bureau*, June 19, 2005 | Virtual Information Center, People’s Republic of China Primer, 04 August 2006, available at: http://www1.apaninfo.net/Portals/45/VIC_Products/2006/08/060804-P-China.doc.

11. Federation of American Scientists Intelligence Resource Program, „Ministry of State Services,“ January 1998 <http://www.fas.org/irp/world/china/mss/ops.htm>

12. George J. Tenet, Director of the Central Intelligence Agency, Testimony Before the Senate Committee on Government Affairs, June 24, 1998 <http://www.cia.gov/cia/public_affairs/speeches/1998/dci_testimony_062498.htm

13. iDefense, „Inside the China Eagle Union hacker group,“ iDefense Intelligence Operations, April 29, 2002, White paper available upon request sent to iDefense at di@idefense.com]

14. James Mulvenon, „PLA Computer Network Operations: Scenarios, Doctrine, Organizations, and Capability,” in *Beyond the Strait: PLA Missions Other Than Taiwan*, Roy Kamphausen, David Lai, Andrew Scobell, eds., Strategic Studies Institute, April 2009, p. 272–273.

15. James Mulvenon, „PLA Computer Network Operations: Scenarios, Doctrine, Organizations, and Capability,” in *Beyond the Strait: PLA Missions Other Than Taiwan*, Roy Kamphausen, David Lai, Andrew Scobell, eds., Strategic Studies Institute, April 2009, p. 272–273.

16. James Mulvenon, *PLA Computer Network Operations: Scenarios, Doctrine, Organizations, and Capability*, in *Beyond the Strait: PLA Missions Other Than Taiwan*, eds. Roy Kamphausen, David Lai, and Andrew Scobell, Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, April 2009, p. 274;

17. Jane’s Intelligence Review, „Confrontation central to Chinese cyber warfare aims,” June 1, 2002

18. *Lantern Through the Night: Central Military Commission Second Bureau*, Xinhua, July 4, 2011, at http://www.js.xinhuanet.com/xin_wen_zhong_xin/2011-07/04/content_23160214.htm.

19. Lieutenant Colonel (ret.) Timothy L. Thomas, „Behind the Great Firewall of China: A Look at RMA/cyber warfare Theory From 1996–1998, November, 1998, <http://fmso.leavenworth.army.mil/fmsopubs/issues/chinarma.htm>

20. Major General Dai Qingmin, „Innovating and Developing Views on Information Operations,” *Beijing Zhongguo Junshi Kexue*, [China’s Military Science Journal] August 2000

21. *National Defense in 2006*, Information Office of the State Council of the People’s Republic of China, December 2006, Beijing, available at: http://english.chinamil.com.cn/site2/newschannels/2006-12/29/content_691844.htm

22. OSC, CPP20020624000214, „On Integrating Network Warfare and Electronic Warfare,” *China Military Science*, Academy of Military Science, Winter 2002

23. OSC, CPP20031002000138, „Telecom Experts in Guangzhou Doubling As Militia Information Warfare Elements,” *Guofang*, Academy of Military Science, 15 September 2003 | OSC, *PLA C4ISR Activities Roundup*, 1 April-30 May 2006.

24. OSC, CPP20050301000186, „Roundup of C4I Activities in PRC, 13 November 2004–15 January 2005,” 15 January 2005.

25. Prepared for The US-China Economic and Security Review Commission, Northrop Grumman Corporation Information Systems Sector, 7575 Colshire Drive, McLean, VA 22102, October 9, 2009.

26. SANS Institute, „Security Essentials with CISSP and CBK,” Volume I, 2003 p. 522

27. Scott Henderson, *The Dark Visitor*, p.29

28. US-China Economic and Security Review Commission Report on the Capability of the People’s Republic of China to Conduct Cyber Warfare and Computer Network Exploitation October 9, 2009, http://news.cnet.com/8301-13639_3-10381621-42.html?part=rss&subj=news&tag=2547-1_3-0-20

СИСТЕМ ОЦЕЊИВАЊА И РАНГИРАЊА – ИСКУСТВА УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА И САД

Небојша Драговић, Саша Трандафиловић и Србислав Цвејић
Министарство одбране Републике Србије

Систем одбране деценијама је функционисао као потпуно затворен систем по „неким својим правилима“, па се често догађало да о развоју каријере нису одлучивала лична знања, способности, вештине и индивидуалне креативности у обављању професионалних војних дужности и задатака, већ неке „друге карактеристике“.

У времену које неминовно долази, развој каријере ће све мање зависити од субјективизма претпостављених, а све више од реално вреднованих резултата сваког појединца у војној организацији, и то у обостраном интересу.

Због тога, сагледавање међународних савремених и научно потврђених постулата који се односе, поред осталог, и на оцену перформанси запослених у војној организацији и развој каријере, могу представљати „корисна искуства“ у креирању каријере професионалних припадника нашег система одбране.

У савременим оружаним снагама службена оцена професионалног припадника има велики значај приликом доношења персоналних одлука о његовом постављењу, унапређењу или упућивању на неки од утврђених облика школовања или усавршавања, односно даљем развоју војне каријере.

Сама чињеница да Уједињено Краљевство од 1960. године примењује концепт професионалних оружаних снага неминовно указује на то да њихово вишедеценијско искуство може садржати позитивне елементе приликом предлагања институционалних решења за развој каријере официра у оружаним саставима других држава, посебно земаља у транзицији.

За оружане снаге земаља у транзицији једно од значајних искустава ради прилагођавања војне организације и њеног функционисања савременим системима представља и амерички модел унапређења официра, односно подофицира.

Суочавајући се са савременим изазовима и променама у систему безбедности и одбране, у стратешко-доктринарним документима оружаних снага САД, који су усвојени 2002. године (Стратешки план људских ресурса оружаних снага и др.), наглашена је потреба редефинисања политике људских ресурса која, пре свега, подразумева прилагођавање насталим променама кроз законску регулативу и програм менаџмента људских ресурса који морају да обезбеде адекватан број професионалних

припадника оружаних снага са потребним стручним знањима, вештинама, могућности-ма и мотивацијом, спремних да у сваком тренутку изврше планиране мисије и задатке.

Америчко искуство у оцењивању и рангирању професионалних припадника ору-жаних снага предмет је проучавања не само земаља у транзицији, већ и развијених (западних) земаља, при чему се може констатовати да је већина земаља из нашег окружења, укључујући и бивше југословенске републике, заправо кренула у правцу „пресликавања америчког модела управљања људским ресурсима“.

Зато ће у овом раду бити приказан и систем оцењивања и рангирања подофи-цира Маринског корпуса САД, као и развојног циклуса официра Команде САД ва-здухопловства за Европу.

Кључне речи: Уједињено Краљевство, САД, развој каријере, основне фазе развоја каријере, процес оцењивања и рангирања, школовање, тренинг, напредовање, карак-теристике официра и подофицира, Марински корпус, Команда ваздухопловства САД

Увод

Уједињено Краљевство, у складу са савременим светским тенденцијама и ак-туелним безбедносним променама, непрестано спроводи реформу система одбране и трансформацију оружаних снага ради заштите својих виталних интереса, при чему се реформе система одбране огледају у изградњи бројчано мање ору-жане силе, пре свега модерно обучене и опремљене за реализацију утврђених ци-љева и задатака (самостално или у саставу коалиционих, односно НАТО снага).

Попуна за све видове оружаних снага обезбеђује се по систему добровољног ја-вљања и служења у оружаним снагама, због чега је у току године присутна релативно висока флукуација официрског кадра, тако да сваке године оружане снаге напусти око 2.000 официра, док се истовремено прими око 1.500 официра по разним основама.

Начелно, професионална војна служба за официре Уједињеног Краљевства у редовној компоненти траје до 22 године ефикасног радног стажа или док не напу-не 55 година живота, док за подофицире старосна граница износи 40 година живота.

Програм развоја каријере официра Уједињеног Краљевства

Систем одбране Уједињеног Краљевства и његових оружаних снага професији официра поклањају изузетну пажњу. Кроз развој каријере, прецизно дефинисаном политиком напредовања, официри се мотивишу да се стално професионално уса-вршавају и уједно припремају за наставак каријере по изласку из система.

Сагледавањем претходних искустава у развоју каријере официра, Министар-ство одбране Уједињеног Краљевства 2005. године доноси „Програм развоја кари-јере официра“ (*Officer career development program*).¹

¹ Септембра 2005. године је завршена нова верзија Програма развоја каријере официра (*Officer Career Development Handbook – OCDH, UK, Ministry of Defence, September 2005.*). Програм је настао на основу

Наглашавајући улогу официра у развоју сопствене каријере, овај програм је заснован на следећим основама:

- индивидуални и организациони циљеви остварују се кроз интегрални приступ и кроз односе између три основна елемента каријере (структура каријере, управљање каријером, школовање и тренинг), уз наглашен лични професионални развој каријере официра;

- систем развоја каријере мора бити јаван, отворен и заснован на реалним оценама, јер само на тај начин официри и војна организација могу имати реалну слику о могућностима развоја;

- официри се мотивишу да заједно са официрима који ће вршити оцењивања и менаџерима каријере утичу на развој своје каријере, при чему ће институције које управљају људским ресурсима настојати да избалансираним приступом омогуће остваривање индивидуалних и организационих циљева;

- менаџери каријере морају кроз одговарајуће планове развоја омогућити официрима личну процену могућности развоја, као и да донесу одговарајуће одлуке о наставку своје каријере у или ван оружаних снага;

- оцењивање је основни елемент који се користи при постављању на више дужности или унапређењу у виши чин кроз годишњи систем оцењивања (*The Officers Joint Appraisal Report – OJAR*), којим се описују могућности и потенцијали официра и на тај начин, како појединцу тако и војној организацији, олакшава доношење одлука у вези с даљим развојем.²

Развој каријере

Развој каријере предвиђа три основне фазе, односно циклуса (табела 1), у зависности од нивоа дужности које се рефлектују у одговарајућим чиновима.

Табела 1 – Основне фазе развоја каријере официра

Развој каријере			
Ниво	Чин	Фаза	Активности
Први ниво	до капетана	прва фаза	Официр започиње своју каријеру обављањем почетних дужности у јединицама и том приликом стиче потребна знања и искуства, формира став о даљим могућностима развоја каријере и одлучује да ли ће наставити каријеру у оружаним снагама.
Други ниво	мајори	друга фаза	Официр развија своје способности, стиче стручна знања и потребна искуства обављањем рада у јединици или команди. Ова фаза траје до унапређења у чин потпуковника или, ако се не унапреди, до стицања услова за пензију. Кроз ову фазу стичу се знања из пет основних војних области, ради одлучивања о типу даље специјализације или изласка из система.

докумената Управљање каријером официра у будућности (Future Career Management of Officers – FCMO, UK, Ministry of Defence, Mart 2000) и Прегледа курсева за официре (The Review of the Officers Career Courses ROCC, UK, Ministry of Defence, May 2002.

² (Officer Career Development Handbook - OCDH, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. I-1).

Трећи ниво	од потпуковника	трећа фаза	Ова фаза траје до завршетка каријере и ослања се на претходно стечена знања и искуства, као и на додатним специјалистичким курсевима. Већина официра остаје у областима за које су обучавани у претходној каријери, док се само најспособнији унапређују у више дужности.
------------	-----------------	------------	---

Извор: „Officer Career Development Handbook – OCDH“, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. I-1

Почетком сваког развојног циклуса официр пролази кроз едукативни део, који се наставља серијом краћих тренинга ради савладавања сложенијих оперативних знања и вештина, а затим специјалистичким курсевима којим се официри припремају за рад на конкретним дужностима (слика 1). Тиме се официрима омогућава да стекну потребна знања и искуства која су, уз годишње оцењивање, неопходан услов за постављење на одговарајуће дужности и даље напредовање. При томе је веома мали број официра предвиђен и припремљен за највише нивое командовања и управљање стратегијским ресурсима (ниво 4).

На крају сваке фазе, односно циклуса, врши се детаљна анализа достигнутог степена каријере, након чега се приступа изради плана даљег развоја каријере под називом „Званични преглед каријере“, који је од изузетне важности за даљи развој каријере официра. При изради званичног прегледа каријере имају се у виду претходне оцене, реални потенцијали официра, потребе оружаних снага за одређеним чиновима, знањима и искуствима, као и амбиције (жеље) официра за развој личне каријере у оружаним снагама.

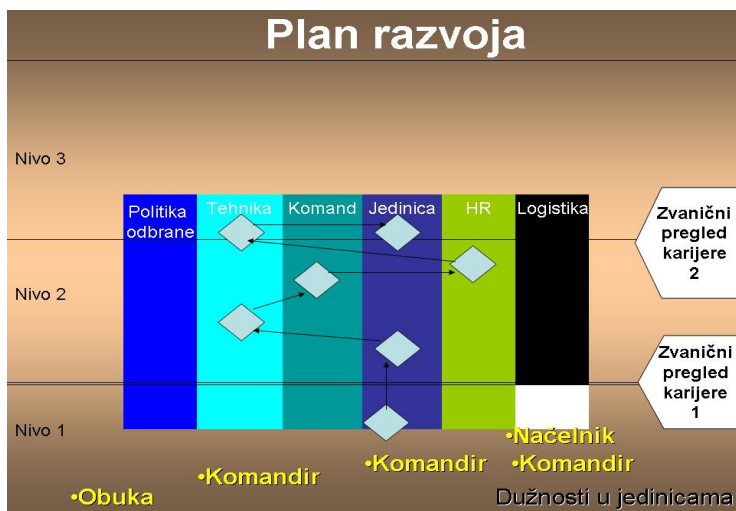
Слика 1 – Модел управљања каријером
(Извор: „Officer Career Development Handbook – OCDH“, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. 1B-1)

„Први званични преглед каријере“ припрема се на крају прве фазе ради сагледавања и планирања развоја каријере официра у наредним циклусима, при чему се овај преглед израђује само за официре који су прошли процес селекције и који су, са аспекта потреба оружаних снага, предвиђени за унапређење у наредни чин, а пре упућивања на Средњи командни и штабни курс.

Кроз анализу квалификација и знања које официр поседује, вршења дужности и искуства стеченог у првој фази, као и претходних годишњих оцена, процењују се потенцијали и могуће варијанте развоја каријере официра. У овој процени учествују официр и менаџер каријере (у улози саветника официра), који у непосредним разговорима процењују могућности постављења на следећу и наредне дужности, унапређења у виши чин, као и области у којима је могућ развој. При томе, важно је напоменути да у овој фази план развоја није дефинитиван и да је подложен изменама у односу на потребе система, новелиране жеље официра, као и на евентуалне промене у могућностима напредовања.

Овако формулисан план развоја каријере омогућава официрима да реално и уз помоћ менаџера каријере сагледају начине и могуће правце развоја своје каријере, у складу са жељама официра, али и реалним могућностима и потребама војног система.

Суштина „Другог званичног прегледа каријере“ јесте да се на основу анализе првог и другог циклуса процени могућност наставка каријере у оружаним снагама и да се, сагласно томе, планира развој каријере у трећој фази (слика 2).

Слика 2 – План развоја каријере официра
(Извор: „Officer Career Development Handbook – OCDH“, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. 1B-3)

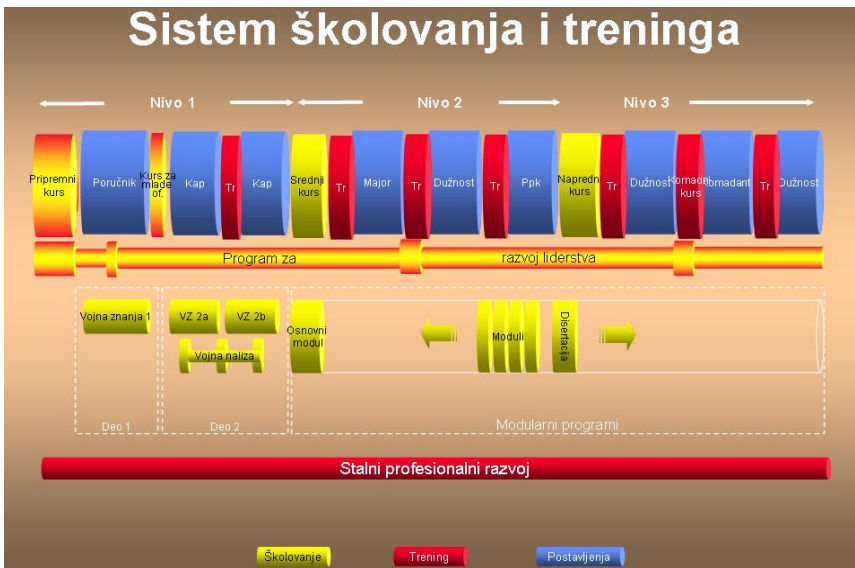
По завршетку првог и другог циклуса официри већ имају довољно стечених искустава и каријеру најчешће настављају у областима у којима су раније обављали дужности и где су пружили максималан учинак, при чему се даљи развој каријере заснива на показаним резултатима и, сходно томе, планираним тренинзима ради припреме за специјализацију у одређеним областима.

Систем школовања и тренинга

Систем школовања и тренинга представља саставни део Програма развоја каријере официра, којим се у потпуности прати развој каријере официра кроз одређени облик школовања на почетку сваке фазе, сет тренинга и специјалне курсеве за обављање одређених радних дужности (слика 3).

За официре је веома значајно да стално унапређују општа и посебна знања и способности, тако да је на почетку сваке фазе предвиђено одговарајуће школовање како би се официр на најбољи могући начин припремио за планиране тренинге и курсеве. Након тога наставља се серија тренинга на којима се стичу потребна знања и вештине потребне за обављање одређених војних дужности.

Ради обављања специфичних дужности предвиђени су и посебни специјалистички тренинзи који у потпуности припремају кандидате за вршење тих дужности.

Слика 3 – Систем школовања и тренинга

(Извор: „Officer Career Development Handbook – OCDH“, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. 1A-1)

У првој фази едукација започиње почетним курсом у трајању од 44 недеље који покрива основне области, неопходне за почетне дужности. Након тога, у току радног времена организује се курс војних знања за млађе официре који се одвија у два дела: први део је организован као онлајн курс који полазници завршавају преко заштићене рачунарске мреже у трајању од око 50 часова за савладавање предвиђене материје, док други део траје три недеље кроз обавезну стручну обуку за унапређење у чин капетана.

За припрему официра ради унапређења у чин старијег капетана организује се курс војних знања који се одвија у радном времену у трајању од око 60 часова за савладавање предвиђене материје, док је Програм војне анализе обавезан за официре који се припремају за унапређење у чин мајора и делом се реализује у школским центрима.

Поред наведених облика усавршавања организују се и специјалистички курсеви који официре припремају за вршење дужности на конкретним радним местима, уз стицање знања која нису обухваћена претходним курсевима.

У другој фази даљи развој каријере официра усмерава се у пет основних области. То су: командно-борбене дужности, област управљања људским ресурсима, политика одбране, техничке и логистичке дужности.

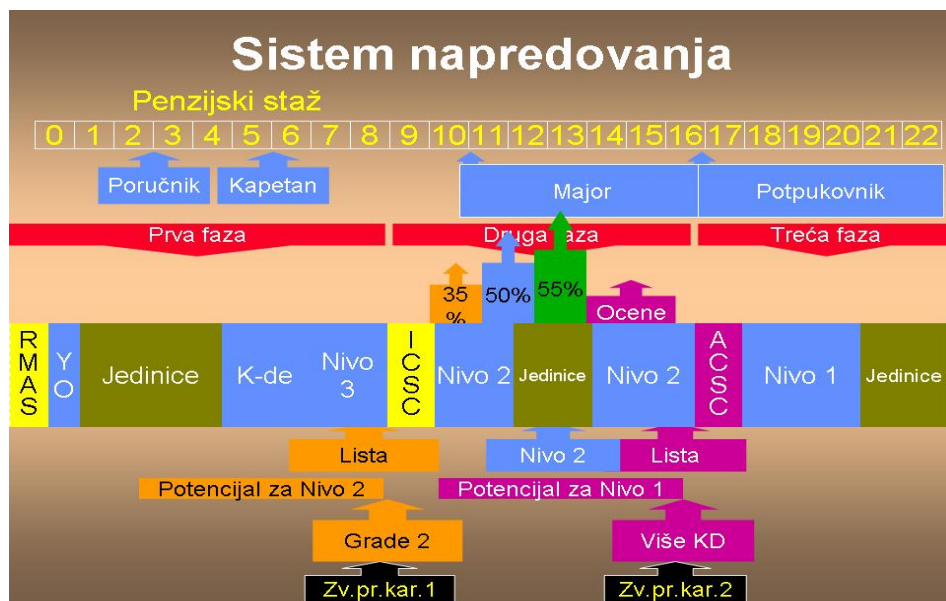
На почетку ове фазе официри се упућују на 30-то недељни Средњи командни и штабни курс ради оспособљавања за командне и штабне дужности и развијања командних, комуникацијских и аналитичких способности.

За конкретну припрему за рад на одређеним дужностима предвиђен је специјалистички тренинг, који се мора завршити пре постављања на ту дужност. Ови тренинзи су повезани са областима којима припада одређена дужност и трају од 2 до 40 дана.

На почетку треће фазе одабрани официри упућују се на Напредни командни и штабни курс који траје 42 недеље. И у овој фази спроводи се специјалистички тренинг којим се наглашава специјализација у појединим областима.

Систем напредовања

Систем напредовања у потпуности је условљен Програмом развоја каријере, при чему се истовремено заснива и на годинама ефективног радног стажа у вршењу професионалне војне службе (слика 4).

Слика 4 – Систем напредовања
(Извор: „Officer Career Development Handbook – OCDH”,
UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. 10A-2)

За унапређење у виши чин потребно је да официри имају одређени број година радног стажа и то:

- за чин поручника потребно је да официр има две године радног стажа;
- у чин капетана унапређују се поручници који имају пет година радног стажа, од тога 2,5 године у јединици, односно на трупним дужностима;
- за чин мајора потребно је да се у чину капетана проведе најмање три године, од тога најмање 18 месеци непрекидно проведених у јединици. Временска зона за промоцију у чин мајора почиње после 10 година радног стажа и то тако што се у првој години након тог периода само 35% капетана унапређује, у другој 50% од преосталог броја и у трећој 55% од преосталог броја. У следеће три године у чин мајора унапредити се сви преостали капетани који задовољавају потребне услове, и
- за чин потпуковника потребно је да мајор има најмање четири годишња оцењивања у којима се потврђује да има потенцијал за чин потпуковника.³

Систем оцењивања

Систем оцењивања обавезан је за професионалне војнике, подофицире и официре до чина пуковника. При томе, пуковници на руководећим дужностима описно се оцењују (успешно или неуспешно обављање дужности), док се генерали не оцењују.

У највећем броју случајева, за официра који се оцењује (субјект оцењивања) задужена су два официра (први претпостављени субјекту оцењивања и други официр на вишој дужности у односу на првог официра), при чему се у одговарајућим случајевима укључује и трећи официр, и то:

- када је други официр оценио подобност официра за унапређење за два чина више као високу или изузетну;
- када постоји суштинско неслагање између првог и другог официра настало чињеницом да је процена другог официра недвосмислено суштински различита од процене првог официра и да та разлика постоји и након обављених консултација првог и другог официра ради превазилажења супротних процена;
- за официре на одговарајућим командним дужностима (команданти бродова, подморница, диверзантских јединица, поморских ваздухопловних ескадрила, авио пука и друге дужности);
- у посебним случајевима када надлежни организациони сектор то сматра неопходним.⁴

Наведени модел оцењивања подразумева да се официру који је субјект службеног оцењивања обезбеди целовито упознавање официра са процесом оцењивања и његове улоге у њему. Процес оцењивања траје током целе године, при чему се могу издвојити три фазе формалних разговора између официра који се оцењује и првог официра који даје, односно саставља службену оцену.

По ступању на нову дужност, односно на почетку периода оцењивања (прва фаза) први официр ће објаснити дужности које се захтевају од официра – субјекта оцењива-

³ „Officer Career Development Handbook – OCDH”, UK, Ministry of Defence, September 2005, стр. 14–29.

⁴ „Tri-service guidance for appraisal reporting”, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 6–2.

ња, уз презентовање личних циљева, жеља за даљим усавршавањем и до тада постигнутих резултата у обављању претходних дужности од стране субјекта оцењивања.

Друга фаза реализује се у периоду када први официр има довољно времена да сачини одговарајућу оцену, с тим да официр који се оцењује има довољно времена да до краја периода оцењивања елиминира све недостатке који су му предочени, уз смернице првог официра како да се ти недостаци исправе.

Трећу фазу представља крај оцењивања, када официр који се оцењује добија од првог официра званичну службену оцену о раду и даљим потенцијалима, с тим што се том приликом обавезно успоставља разговор у смислу образложења оцене и дискусије о датој оцени.⁵

Официр који се оцењује има право у увид састављене службене оцене, и то по следећим елементима:

- лични подаци: увид се односи на проверу исправности личних података који се уписују у службену оцену да би се, по потреби, исправили ако нису тачно унети;

- жеље по питању следеће дужности и напредовања у каријери: суштина увида у садржину овог елемента јесте сигурност официра који се оцењује да су жеље по питању напредовања које су унете у његов лични профил и даље релевантне. При томе, лични профил треба да садржи визију даљег напредовања субјекта оцењивања (краткорочно и средњорочно – до 6 година унапред), као и жеље по питању усавршавања, развоја и дужности у његовом чину или у следећем вишем чину, ако субјект оцењивања задовољава услове за унапређење у тај чин. То никако не подразумева да ће субјект оцењивања бити упућен на било који облик усавршавања ако је такав профил у колизији са потребама службе;

- тренутне дужности и лични циљеви: тренутне дужности (као и лични циљеви где је то потребно) садрже преглед главних елемената дужности и задатака субјекта оцењивања, као и секундарних дужности и активности које треба узети у обзир током периода оцењивања, чиме се обезбеђује основа за оцењивање резултата. Зато је од суштинског значаја да се тачно и детаљно опишу дужности и задаци који су поверени официру који се оцењује, као и све промене које су се дешавале током периода оцењивања (на пример, субјект оцењивања упућен је у одређену мисију и сл.);

- промена ангажовања и добровољно превођење: коришћење ове могућности подразумева навођење субјекта оцењивања да се изјасни за евентуалну промену ангажовања ради упућивања на друге дужности или задатке;

- коментари субјекта: официру који се оцењује допушта се могућност коментара на оцену првог официра, што не подразумева обавезу првог и другог официра (или и трећег у предвиђеним случајевима) да дају директне одговоре. Међутим, ти коментари се узимају у обзир у форми образложења када први и други официр припремају своју оцену, како би на тај начин били доступни менаџерима каријере и члановима комисије за селекцију. При томе, ако субјект оцењивања увидом у садржај састављене службене оцене сматра да је извештај првог официра коректан и правичан, у року од 24 часа навешће да не жели давање писаног коментара и да је сагласан са даљим процедуралним поступком. У супротном, субјект оцењивања има додатних пет радних дана за достављање коментара у писаној форми на састављену службену оцену;

⁵ („Tri-service guidance for appraisal reporting”, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 7–1).

– приступ консолидованој службеној оцени: када се службена оцена финализује, субјект оцењивања о томе добија обавештење и има право увида у потпуни извештај који, ако жели, може да преузме у виду копије.⁶

Улога првог официра јесте да крајње објективно оцени и пружи савете о каријери субјекта оцењивања, и то на такав начин да други официр, менаџери каријере и чланови комисије за селекцију имају реалан увид у резултате и потенцијале оцењиваног официра.

Процес оцењивања подразумева четири фазе формалних разговора првог официра са другим официром и субјектом оцењивања и тај процес се завршава када други официр добије увид у закључену службену оцену.

Те фазе су:

1. На почетку периода: процес дефинисања и договарања о кључним дужностима субјекта оцењивања треба да започне чим он преузме дужност. Текуће кључне дужности треба да пруже увид у главне компоненте примарних и секундарних дужности и задатака официра који се оцењује, па самим тим представљају и основу за оцењивање. Компоненте се обично преузимају из услова рада, профила дужности или описа посла, при чему се субјекту мора тачно ставити до знања шта се од њега очекује, уз истовремено идентификовање потребе за обуком и усавршавањем ради извршавања дужности и задатака који се од субјекта оцењивања очекују.

2. Консултације: представљају неопходан сегмент свих система оцењивања, којим се обезбеђује доследан приступ оцењивању резултата и потенцијала официра. Под консултацијама се подразумева упознавање другог официра од стране првог о прелиминарној (оквирној) оцени и препорукама које први официр намерава да саопшти субјекту оцењивања. По потреби, други официр може посветити већу пажњу субјекту оцењивања ради балансираног увида у његов рад у односу на колеге истог ранга.

3. Формални преглед оцењивања у средини периода (Mid/Period Appraisal Review): у идеалним околностима ово оцењивање требало би спровести на средини периода који се оцењује, а ако то није могуће, између четвртог и осмог месеца, при чему треба водити рачуна да се субјекту оцењивања обезбеди довољно времена за уклањање евентуално уочених недостатака.

4. Крај периода оцењивања: представља завршни период у којем се пре сачињавања службене оцене обавезно захтева мишљење официра који се оцењује, уз могућност давања коментара.⁷

Оцена првог официра има превасходну сврху да пружи повратне информације официру који је субјект оцењивања, при чему извештај треба да буде објективан и јасан, тако да субјекту оцењивања пружи недвосмислену слику његових потенцијала и резултата, али и официрима који ће вршити накнадна оцењивања, менаџерима каријере, као и члановима комисије за селекцију ради стицања целовите слике о официру који се оцењује, у поређењу са колегама истог ранга.

Оцена треба да буде састављена тако да идентификује предности и слабости официра који се оцењује, узимајући при томе у обзир сложеност његових дужности (оцена која говори само о предностима вероватно није искрена и објективна, чиме се заправо официру ускрађује могућност да добије праву повратну информацију о томе и да у складу с тим побољша своје резултате и развије своје потенцијале).

⁶ „Tri-service guidance for appraisal reporting”, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 7–2.

⁷ „Tri-service guidance for appraisal reporting”, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 8–1.

За оцењивање резултата (табела 2) користе се следеће ознаке оцена:

Табела 2 – Ознаке оцена резултата

A	Резултати на највишем нивоу по свим питањима
A-	Резултати изнад стандардних по свим питањима
B+	Резултати изнад стандардних по већини питања
B	Резултати по очекиваном стандарду по свим питањима
B-	Резултати по очекиваном стандарду по већини питања
C	Резултати по очекиваном стандарду по неким питањима
D	Резултати испод стандарда по већини или по свим питањима
IK	Недовољно знање
NA	Без оцена

(Извор: „Tri-service guidance for appraisal reporting“, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 8–5)

Резултати већине официра су на нивоу очекиваних стандарда, узимајући у обзир чин и искуство, па је због тога укупна службена оцена субјекта оцењивања „В“ очекивана за већину официра, док мањи број одступа испод или изнад ове оцена.

У пракси се дешава да први официр да „погрешно“ вишу оцену (изнад објективне) субјекту оцењивања, мислећи да му тиме чини услугу, јер се такве оцене у даљем поступку пореде са претходним оценама и што се за њих може захтевати ревизија, односно поновно преиспитивање, а што никако не иде у прилог првом официру.

Као помоћ првом официру, у оцењивању субјекта оцењивања користе се атрибути (својства) за мерење резултата (табела 3), при чему нису увек сви применљиви, па због тога први официр треба да прилагоди предложене карактеристике дужностима које субјект оцењивања обавља.

Табела 3 – Атрибути за мерење резултата

Лидерство	– пројектује своју личност и карактер чиме мотивише подређене да обављају своје задатке: – промовише позитивну свест о циљу и смеру; – инспирише, утиче, усмерава и подржава друге како у рутинским, тако и у захтеваним активностима под стресом; – улива самопоуздање, тимски дух и радно јединство; – ствара елан и успех; – руководи одлично и правично; – демонстрира одговорност према надређенима; – даје лични пример доследно се држећи вредности и правила; – мотивише друге да прихвате промену када је неопходна; – предано спречава и ефикасно разрешава случајеве дискриминације, узнемиривања или насиља; – показује позитиван став према припадницима оружаних снага из редова мањина и према женама; – опходи се према другима на коректан начин, уз поштовање.
Професионална ефикасност	– ефикасно реализује свеукупно постављене задатке; – показује потпуно разумевање професионалног окружења; – настоји да увећа професионално знање и разумевање нових технологија и развоја; – демонстрира познавање свог вида и војне доктрине.
Ефективна интелигенција	– примењује урођену интелигенцију да идентификује, анализира и решава проблеме, како практичне тако и интелектуалне; – примењује флексибилност мишљења; – прилагођава се новим околностима здравим расуђивањем и иновативношћу.

Расуђивање	– ефикасно користи доступне информације у доношењу исправних и правовремених одлука; – преузима прихватљив ризик ради постизања циља.
Иницијатива	– креира и користи прилике за побољшања; – показује предузимљивост и спреман је да предузме одговарајуће кораке; – предвиђа и решава проблеме.
Управљање	– ефикасно планира, организује и одређује приоритете; – ефикасно распоређује ресурсе и оптимизира капацитете у оквиру ограничења; – на одговарајући начин преноси своја овлашћења на друге; – поставља захтевне а остварљиве циљеве и пружа подршку све до успешног завршетка; – ефикасно управља променама; – развија успешно интерперсоналне односе са другима; – ствара ентузијазам и висок морал, уважава и награђује резултате; – изграђује и подржава успешне тимове; – демонстрира ефикасност као члан тима.
Поузданост	– показује свест о дужности и посвећености; – лојалан, вредан поведења и доследан.

(Извор: „Tri-service guidance for appraisal reporting“, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 8–6)

У текстуалном опису резултата субјекта оцењивања први официр треба да унесе што више детаља и појединости о уоченим предностима и слабостима коришћењем табеле атрибута за мерење резултата, пружајући при томе смернице о томе како даље развијати предности и отклањати недостатке.

Истовремено, први официр треба да сачини изричит коментар о лидерским способностима субјекта оцењивања, са оценом успеха и карактеристикама које субјект испољава, уз што више детаља о његовој професионалној ефикасности и коментаром шта је, односно шта није испунио од планираних дужности и обавеза. При томе, извештај о оцени резултата знатно добија на квалитету ако први официр илуструје своју оцену указивањем на конкретне резултате или неуспехе.

Оно што је такође важно јесте да све што се наведе у извештају мора бити поткрепљено чињеницама, односно адекватним доказима, с тим што веома кратак описни текст може оставити утисак да официр који се оцењује не заслужује квалитетну оцену. С друге стране, мала је вероватноћа да ће свеобухватан и преширок извештај утицати на менаџере каријере и чланове комисије за селекцију у доношењу коначне оцене о даљој каријери официра.

Приликом сачињавања службене оцене први официр мора да има у виду и суштину „кодекса понашања оружаних снага“ који, поред осталог, подразумева да официри који су претпостављени другима имају нарочиту обавезу да личним примером „поведу друге“.

С тим у вези, веома битне карактеристике официра које су од изузетне важности приликом његовог оцењивања (табела 4) јесу:

- 1) комуникационе вештине;
- 2) развој подређених и
- 3) храброст и вредности.

Табела 4 – *Битне карактеристике (особине) официра*

Комуникационе вештине	<ul style="list-style-type: none"> – добра усмена комуникација и способност информисања и убеђивања; – логични, флуентни, убедљиви и прецизни писани радови; – одлична, прецизна и компетентна артикулисаност наређења; – ефикасно презентовање и излагање брифинга; – прецизаност и ефикасаност приликом оцењивања.
Развој подређених	<ul style="list-style-type: none"> – подржавање подређених у њиховом професионалном напредовању и развоју; – захтевање од подређених да се придржавају принципа једнаких шанси.
Храброст и вредности	<ul style="list-style-type: none"> – физички и морално храбар; – показује храброст у доношењу тешких и непопуларних одлука и признаје грешке; – придржава се принципа једнакости и различитости у опхођењу са подређенима, себи једнакима, као и надређенима; – поседује интегритет и част; – самоуверен; – тактичан, кооперативан, дисциплинован и контролисан; – понаша се у складу са правилима и даје беспрекоран лични пример; – добре интерперсоналне вештине и одговарајући смисао за хумор.

(Извор: „Tri-service guidance for appraisal reporting“, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, 8–8)

Један од основних услова за несметано функционисање оружаних снага прет-поставља радну средину без дискриминације, узнемиравања и застрашивања, у којој сваки појединац има једнаке шансе да допринесе ефикасности организације. Због тога је први официр дужан да у службеној оцени наведе да ли су поступци субјекта оцењивања у складу или одступају од општеприхватљивих стандарда, водећи рачуна (по потреби, уз дати коментар) о томе да ли се суштински ради о строгом командовању или малтретирању подређених.

У оцењивању потенцијала официра који је субјект оцењивања, тачна и објективна оцена је захтеван задатак који је од суштинског значаја за обављање дужности и задатака у свим видовима оружаних снага, како би се потенцијали војних кадрова искористили на најбољи могући начин.

Због тога циљ првог официра треба да буде давање оцене способности официра са или без додатне обуке, да ли може да обавља задатке у вишем чину или у истом у другим областима, и то до 6 година унапред.

Основу објективног оцењивања представљају „видљиве“ карактеристике понашања и радних резултата официра који се оцењује и зато први официр, кад год је то могуће, треба да користи доказе из обављања кључних и секундарних дужности и задатака, као и конкретних активности које је субјект оцењивања показао у одсуству свог претпостављеног официра, а што истовремено представља тестирање субјекта у ситуацији сналажења у вишем чину.

Ако такви докази нису на располагању, долази до изражаја субјективност првог официра. При томе, основу за минимизирање те субјективности представљају критеријуми и задати елементи који су осмишљени ради пружања помоћи првом официру у одлучивању (табела 5).

Табела 5 – Критеријуми у функцији одлучивања оцењивача

Лидерски стил	<ul style="list-style-type: none"> – демонстрира способност командовања на вишим нивоима; – даје визију, свест о заједничком циљу и јасне директиве; – показује храброст и самоувереност; – инспирише, мотивише и улива самопоштовање код других; – показује решеност да донесе и спроведе и непријатне одлуке; – спремно прихвата повећану одговорност; – даје најбољи лични пример, доследан војним вредностима и стандардима; – улаже напоре у стална побољшања и подстиче друге на то; – први иницира промене.
Професионална способност	<ul style="list-style-type: none"> – способан да обавља низ дужности нивоа вишег чина или у специфичној области; – демонстрира ратне и оперативне вештине на високом професионалном нивоу; – ефикасно примењује професионалну експертизу и настоји да је унапреди; – демонстрира јасно разумевање војних питања и доктрина; – показује знање у ширим аспектима одбране и текуће ситуације.
Примена интелигенције	<ul style="list-style-type: none"> – размишља, резонује и доприноси на вишем нивоу од свог тренутног статуса; – брзо улази у суштину проблема и доноси креативна решења; – демонстрира здраво расуђивање при доношењу одлука; – предузима кораке да предупреди проблеме; – исказује додатни ментални капацитет за преузимање већих обавеза и посла; – прилагођава се и реагује на промене у свим околностима.
Руководилачки квалитети	<ul style="list-style-type: none"> – демонстрира способности планирања, организовања и дефинисања приоритета у ширем спектру; – оптимизира капацитете организације у складу са расположивим ресурсима; – осмишљава процесе и структуре ради ефикасне контроле; – даје овлашћења подређенима и при том задржава сопствену одговорност; – ствара, мотивише и пружа подршку тимовима ради постизања успеха; – подстиче лично усавршавање код својих подређених.
Интерперсоналне вештине	<ul style="list-style-type: none"> – показује вештине писане и усмене комуникације које се захтевају од виших чиновца; – показује способност пружања савета и утицаја на свим нивоима; – развија и подстиче ефективне интерперсоналне односе; – демонстрира преданост и подршку као члан тима; – показује највиши ниво понашања, интегритета, поштења и поверења; – демонстрира своју посвећеност вредностима једнакости и различитости; – способан да обавља задатке у здруженим или мултинационалним операцијама.

(Извор: „Tri-service guidance for appraisal reporting“, Ministry of Defence, DS/PS/PERS Strategy, march 2005, стр. 8–11)

Имајући у виду могуће ситуације у пракси, постоји вероватноћа да неки од наведених критеријума и задатих елемената неће бити применљиви у датом облику, па је задатак првог официра да их прилагоди фактичком стању.

Полазећи од чињенице да закључци првог официра недвосмислено представљају не само процењени квалитет субјекта оцењивања, већ и препоруке за наредне дужности вишим официрима, менаџерима каријере и члановима комисије за селекцију, први официр у свом извештају мора да нагласи области у којима су евидентни специфични потенцијали субјекта:

а) екстраполација тренутних официрских старешинских дужности и руководећих капацитета, уз процену могућих резултата на вишем нивоу;

б) обавезан коментар по питању официрских склоности и амбиција за будуће дужности, са проценом времена у којем официр треба да буде унапређен и, оно што је веома битно, његово место у односу на друге субјекте оцењивања истог чина (на пример „најбољи“, „осредњи“, „у горњој половини“, „међу последња три“ и сл.);

в) за оне са изузетно високим потенцијалом за одређене дужности тачно нагласити у којим би областима били најквалитетнији;

г) користити квалификације као што су: „може“, „мора“, „требало би“, „могао би“;

д) обратити пажњу на интелектуално-физичку способност („моторну снагу“), наклоности, спретност у суочавању са комплексним ситуацијама, као и лични капацитет у ефикасном опхођењу према другима са вишег нивоа или у другим околностима.⁸

Од првог официра се тражи да сачини објективне препоруке и погодности за унапређење официра, при чему су све препоруке подређене процедурама и регулативама појединачних видова и служби оружаних снага.

Већина официра може да буде погодна за унапређење или да поседује потенцијал за унапређење у будућности, што први официр треба да означи степеном „да“ или „у развоју“, што подразумева могућност да у будућој каријери, кроз стицања искуства у постојећем чину, следећа препорука буде позитивна у смислу даљег унапређења и развоја каријере официра.

Систем оцењивања и рангирања подофицира Маринског корпуса и развојног циклуса официра Команде ваздухопловства САД за Европу

Бројно стање оружаних снага САД по структури кадра, са процентуалним учешћем одређеног чина према утврђеним формацијским местима, приказано је у табели 6.

Правно-нормативна ограничења у вези са структуром кадра утврђена су законским и подзаконским прописима, и то: један генерал на 300 до 400 официра; број пуковника, потпуковника и мајора процентуално је зависан од укупне величине официрског састава; број подофицира са високим чином ограничен је на 5% од укупног броја високих подофицира, док је укупан број подофицира ограничен на 3,5% у односу на укупан број подофицира и војника.

⁸ „Tri-service guidance for appraisal reporting“, Ministry of Defence, DSDS/PERS Strategy, march 2005, стр. 9–1.

Табела 6 – Бројно стање оружаних снага САД

Оружане снаге САД		ФМ	
Чин	Упоредни чин	Број	%
GENERAL/ADMIRAL	ГЕНЕРАЛ ПУКОВНИК	35	0,0025
LT GENERAL-VICE ADMIRAL	ГЕНЕРАЛ ПОТПУКОВНИК	126	0,0089
MAJ GENERAL-REAR ADMIRAL	ГЕНЕРАЛ МАЈОР	276	0,0195
BRIG GENERAL-REAR ADMIRAL L	БРИГАДНИ ГЕНЕРАЛ	439	0,0309
COLONEL-CAPTAIN	ПУКОВНИК	11.521	0,8120
LIEUTENANT COL-COMMANDER	ПОТПУКОВНИК	28.421	2,0032
MAJOR/LT COMMANDER	МАЈОР	43.925	3,0960
CAPTAIN-LIEUTENANT	КАПЕТАН	70.262	4,9781
1 st LIEUTENANT- LIEUTENANT (JG)	ПОРУЧНИК	30.941	2,1808
2 nd LIEUTENANT-ENSIGN	ПОТПОРУЧНИК	24.808	1,7486
УКУПНО ОФИЦИРИ		210.754	14,8551
УКУПНО ПОДОФИЦИРИ		576.654	40,6457
УКУПНО ВОЈНИЦИ		618.727	43,6112
CADETS-MIDSHIPMEN	СТУДЕНТИ	12.596	0,8878
УКУПНО ШКОЛОВАЊЕ		12.596	0,8878
УКУПНО СВЕ КАТЕГОРИЈЕ		1.418.731	

(Извор: Ђорђевић С., Управљање људским ресурсима у систему одбране Републике Србије, Министарство одбране, Војна академија, Београд, 2007, стр. 39.)

Правилима војне службе регулисан је пропорционалан однос између официра и подофицира: Ваздухопловство – 1 према 4; Копнене снаге – 1 према 5; Морнарица – 1 према 6 и Марински корпус – 1 према 8.⁹

При томе, систем напредовања „унапређење или престанак службе“ заснива се на избору најквалитетнијег кадра, па су због тога каријере официра релативно кратке (обавезно је пензионисање после 30 година активне војне службе, осим за генерале), уз релативно нефлексибилно напредовање у каријери.

Примера ради, на основу извршених анализа каријере 100 потпоручника на почетним дужностима (извор попуне: 22% из војних академија, 31% из школе за официрске кандидате и 47% са факултета у грађанству), добијени су следећи резултати: 99 унапређено у чин поручника; 77 у чин капетана; 40 у чин мајора; 32 у чин потпуковника и 15 у чин пуковника, док се у чин бригадног генерала унапређује само један од 300 потпоручника.¹⁰

Систем напредовања нормативно-правно је дефинисан периодом provedеним у одговарајућем чину и вршењем одговарајућих дужности (табела 7).

⁹ Girard M., Organizacija Marinskog korpusa SAD, Европска команда САД:Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 8.

¹⁰ Извор: Ђорђевић С., Управљање људским ресурсима у систему одбране Републике Србије, Министарство одбране, Војна академија, Београд, 2007, стр. 9.

Табела 7 – Потребан период за останак у одговарајућем чину

ЧИН	ГОДИНЕ СЛУЖБЕ/ДУЖНОСТ
Потпоручник и поручник	до 4 године (командир вода)
Капетан	од 4 до 10 година (командир чете или штабни официр у команди батаљона или бригаде)
Мајор	од 10 до 16 година (начелник у команди батаљона или штабне дужности у бригади или виду оружаних снага)
Потпуковник	од 16 до 21 године (командант батаљона или штабне дужности у бригади, виду или здруженом штабу)
Пуковник	од 21 до 26 година (дужност команданта бригаде или штабне дужности у виду или здруженом штабу)

(Извор: Ђорђевић С., Управљање људским ресурсима у систему одбране Републике Србије, Министарство одбране, Војна академија, Београд, 2007, стр. 41)

Унапређивање подофицира у служби, у односу на почетни чин, начелно се врши након две, четири, девет, четрнаест, осамнаест и двадесет једне године службе.

За разлику од модела Уједињеног Краљевства, који приоритетно уважава улогу и каријеру официра у систему војне хијерархије, институционални систем САД подједнаку пажњу посвећује каријери официра и подофицира.

Полазећи од чињенице да сваки вид, род и специјалност оружаних снага САД има институционално уређење (Закон 10, законик САД, МО директиве и инструкције и др.), систем оцењивања и рангирања подофицира и развојног циклуса официра приказане се на примеру Маринског корпуса САД (подофицири) и Команде ваздухопловних снага САД за Европу (официри).

Оцењивање и рангирање подофицира Маринског корпуса САД

Марински корпус оружаних снага САД представља један од високо-специјализованих родова америчких оружаних снага, са бројним саставом оперативних снага од око 100.000 професионалних припадника тог корпуса.

Административним приручником за досијеа појединаца (МСО Р1070.12 IRAM) утврђена је обавеза оцењивања стручности и владања подофицира и, на основу тога, њихов даљи статус у вршењу професионалне војне службе кроз следеће могућности: 1) остајање у оружаним снагама без тренутног напредовања на основу стечених квалификација за обављање одговарајућих дужности; 2) унапређење, као и 3) престанак професионалне војне службе.

Оцене стручности подразумевају начин извршавања поверене дужности и задатака подофицира који се оцењује кроз следеће референце: испуњење мисије (обављање посла и вичност); лидерство (вођење подређених, развој подређених, давање личног примера, уважавање позитивних карактеристика подређених и комуникационе вештине); интелект; разборитост (способност за доношење одлука и расу-

ђивање); карактер (храброст, реаговање у стресним ситуацијама и иницијатива); физичка спремност; лична појава; професионално војно образовање; курсеви Института Маринског корпуса, као и образовање ван дужности.¹¹

На основу одређених стандарда стручности и атрибута (одговарајуће описно рангирање) утврђују се оцене стручности (табела 8).

Табела 8 – Оцене стручности

ОЦЕНА	ОПИСНО РАНГИРАЊЕ	СТАНДАРДИ СТРУЧНОСТИ
до 1,9	Неприхватљиво	Неприхватљиво обавља посао у већини дужности, уопште непоуздан. Потребна значајна помоћ и блиско надгледање чак и код најједноставнијих задатака.
2,0–2,9	Незадовољавајуће	Прихватљиво обавља посао у неким од дужности, али се не може ослонити на њега. Потребна помоћ и блиско надгледање свих задатака, осим оних најједноставнијих.
3,0–3,9	Испод просека	Обавља рутинске послове прихватљиво, али је потребно блиско надгледање када се обављају дужности који нису рутинске природе.
4,0–4,4	Просечно	Може се ослонити на њега у вршењу редовних дужности на потпун и компетентан начин, али је обично потребна помоћ у поступањима која нису рутинске природе.
4,5–4,8	Одлично	Одлично обавља посао у свим редовним дужностима, али је потребна помоћ у поступању у изузетно тешким или необичним задужењима.
4,9–5,0	Изванредно	Врхунски обавља посао на свим дужностима. Чак и изузетно тешка или неубичајена задужења могу му се доделити са потпуним поверењем да ће бити обављени на потпуно компетентан начин.

(Извор: Hussey M., Оцењивање стручности и владање подофицира, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 2–7)

Саставни део укупне оцене чине и оцене владања, са основним циљем да дају позитиван допринос у смислу одржавања успостављене дисциплине, кроз следеће референце: понашање; став; интересовање; поузданост; љубазност; сарадња; послушност; прилагодљивост; утицај на друге; морална подобност; чисте/умерене хиџијенске навике, као и учешће у активностима.

На основу одређених стандарда владања и атрибута (одговарајуће описно рангирање) утврђују се оцене владања (табела 9).

¹¹ Hussey M., Оцењивање стручности и владање подофицира, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 2–1.

Табела 9 – Оцене владања

ОЦЕНА	ОПИСНО РАНГИРАЊЕ	СТАНДАРДИ ВЛАДАЊА
до 1,9	Неприхватљиво	Хронични преступник; осуђен од стране општег, специјалног или вишег војног суда на казну затвора.
2,0–2,9	Незадовољавајуће	Осуђен од стране општег или вишег војног суда на казну затвора.
3,0–3,9	Испод просека	Нема повољних утисака у вези са квалитетима наведених референци. Није постигнут задовољавајући успех кроз прописан програм контроле тежине или војног изгледа (појаве). Владање је недовољно да се вреднује.
4,0–4,4	Просечно	Нема преступа и неповољних утисака у вези са ставом, интересовањима, сарадњом, послушношћу, насталим последицама неусмерености, љубазношћу и поштовањем војних правила.
4,5– 4,8	Одлично	Нема преступа, уз позитивне и повољне утиске о квалитетима наведеним у референцама. Показује поузданост, добар утицај, трезвеност, послушност и марљивост.
4,5–5,0	Изванредно	Нема преступа и показује у изванредном степену квалитете наведене у референцама. Поштује колектив, наредбе и војна правила. Показује позитиван утицај на остале примером и убедљивошћу.

(Извор: Nussey M., Оцењивање стручности и владање подофицира, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 2–9)

По истеку периода на који се односи оцењивање подофицира, први надлежни старешина даје оцене стручности и владања (табела 10), са следећом садржином:

Табела 10 – Оцене стручности и владања

Име: _____ Чин: _____ Период: _____ до _____ први официр _____			
Стручност	Оцена	Владање	Оцена
Испуњење мисије		Понашање	
Лидерство		Став	
Интелект		Интересовање	
Разборитост		Поузданост	
Карактер		Љубазност	
Физичка спремност		Сарадња	
Лична појава		Послушност	
Професионално војно образовање	Да	Прилагодљивост	
Војни курсеви Института Маринског корпуса	Да	Утицај на друге	
Образовање ван дужности	Да	Морална подобност	
		Чисте/умерене хигијенске навике	
		Учешће у активностима	

(Извор: Nussey M., Оцењивање стручности и владање подофицира, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 2–11)

На основу датих оцена и уз обавезу поређења са претходним оценама подофицира, први надређени старешина саставља извештај, са препоруком о даљој каријере и доставља га другом претпостављеном официру, уз обавезу да претходно информише подофицира којег је оценио по датој препоруци и оценама стручности и владања.

Након прегледа, односно увида у извештај првог надређеног старешине, други претпостављени официр заузима став о предложеној препоруци и у писаној форми га доставља команданту чете ради доношења коначне одлуке.

У случају неповољног извештаја, први надређени старешина је дужан да тај извештај достави лицу које је негативно оцењено, уз његово право да у року од 5 дана (није обавезујуће) напише коментар у форми изјаве о извештају.

Истовремено, први надређени старешина је обавезан да такав извештај достави другом претпостављеном официру (уз документовање о незадовољавајуће обављеном послу, недостајућем потенцијалу и неприхватљивом професионалном карактеру), који може заузети следећи став: 1. „слаже се“; 2. „не слаже се“ или 3. „тражи додатне информације“. У случају да се не слаже са извештајем првог надређеног старешине, други претпостављени официр неповољан извештај доставља трећем официру (чији ранг не може бити испод нивоа командног официра батаљона) ради доношења коначне одлуке.

Подофицир који сматра да неповољан извештај није објективан има право да уложи жалбу Одбору за корекцију при Команди Маринског корпуса САД.

Развојни циклус официра ваздухопловних снага САД

Попуна официра ваздухопловних снага САД, односно постављења у официрски чин, врши се из следећих извора:

- Ваздухопловна академија САД (Colorado Springs у трајању од 4 године);
- Корпус за обуку резервних официра (одговарајући смерови на универзитетима у трајању од 4 до 5 година);
- Школа за обуку официра у трајању од 11 недеља (услов: завршен факултет).¹²

По постављењу у официрски чин одмах се приступа техничкој обуци различитог временског трајања (пилот, навигатор, управљање снагама и др.).

Развој каријере официра ваздухопловних снага захтева следећа додатна образовања, односно усавршавања: основно развојно образовање (BDE); средње развојно образовање (IDE), као и више развојно образовање (SDE).

Основно развојно образовање (BDE)

Основно развојно образовање (BDE) подразумева тактички ниво усавршавања официра у чину од поручника до капетана, са основним циљем да пружи неопходну стручну основу за будући развој каријере официра и лидерску позицију, односно већу одговорност у обављању поверених војних дужности.

¹² Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 3–1.

Овај облик суштински представља надоградњу основних вештина стечених за добијање официрског чина која се стичу кроз усавршавања приказаних у следећој илустрацији.

Облици усавршавања кроз основно развојно образовање

Основно развојно образовање (BDE)

- Ваздухопловни и свемирски основни курс Course (ASBC): обавезно присуство у трајању од 12 месеци;
- Школа за официре ескадриле (SOS): 80% обавезног присуства у трајању од 12 месеци;
- Припремни програм ваздухопловства (AFIP): високоселективан програм у трајању од две године на универзитету George Washington, уз обавезу похађања и приправничког програма у Пентагону;
- Технолошки институт ваздухопловства (AFIT): магистарски програми, у зависности од потреба службе.

(Извор: Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 3–1)

Средње развојно образовање (IDE)

Даљи развој каријере официра подразумева оперативни ниво стручног усавршавања (за чин мајора) кроз средње развојно образовање (IDE) са основним циљем да официра припреми за будуће дужности и повећа његове лидерске одговорности у извршавању командних дужности и проширењу стручног искуства ради извршења утврђених мисија и задатака ваздухопловства, при чему се основне вештине стичу кроз облике усавршавања приказаних на следећој илустрацији.

Облици усавршавања кроз средње развојно образовање

Средње развојно образовање (IDE)

- Ваздухоплови командно-штабни колеџ (ACSC): једногодишњи резидентни курс у Maxwell ваздухопловној бази у Alabama;
- Поморска последипломска школа (NPS): једногодишњи магистарски програм у рангу Ваздухопловног командно-штабног колеџа ради стицања звања за потребе ваздухопловства;
- Виша академска знања на Технолошком институту ваздухопловства или цивилним универзитетима у рангу Ваздухопловног командно-штабног колеџа ради стицања звања за потребе ваздухопловства.

(Извор: Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 3–2)

Овај ниво стручног усавршавања је изузетно конкурентан, јер се само 20% кандидата селекује за наведене програме од стране Одбора за развојно образовање Команде ваздухопловства.

Више развојно образовање (SDE)

Више развојно образовање (SDE) подразумева оперативни ниво усавршавања официра у чину од потпуковника до пуковника, са основним циљем да пружи даљу стручну основу о питањима са којима се суочава Команда ваздухопловства, Министарство одбране и Национална безбедност САД кроз облике усавршавања који су приказани на следећој илустрацији.

Облици усавршавања кроз Више развојно образовање

Више развојно образовање (SDE)

- Ратни колеџ ваздухопловства (AWC): једногодишњи резидентни програм у Maxwell ваздухопловној бази у Alabamи који је сличан Ваздухопловном командно-штабном колеџу, с тим што је осмишљен за виши стратешки ниво лидерства, односно припрему за позиције вишег лидерства (стратешко лидерство, етика, стратегија и међународна безбедност и ратовање).
- Индустијски колеџ оружаних снага (ICAF): десетомесечни курс ради припреме официра за позиције вишег лидерства, са посебним тежиштем на материјалној набавци и здруженој логистици, као и њиховој интеграцији у националну безбедносну стратегију за време рата и мира;

Национални ратни колеџ: једногодишњи резидентни програм чији садржај чине основе државе и политике, стратешки економски преглед, способности здружених снага, основе војне мисли и стратегије, процес национално-безбедносне политике, војна стратегија и операције, доношење кризних одлука и др.

(Извор: Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 3–3)

И овај ниво стручног усавршавања је изузетно рестриктиван, јер се веома мали број кандидата селекује за наведене програме од стране Одбора за развојно образовање Команде ваздухопловства.

Основни циљеви који се желе постићи унапређењем официра ваздухопловних снага могу се идентификовати као следећи:

- да се официру пруже повратне информације о начину обављања војне дужности, како може побољшати резултате, као и очекивања која се од њега захтевају;
- да се Одбору за селекцију доставе објективни извештаји о најбољим кандидатима за напредовање;
- да се обезбеде услови и поступак за избор и напредовање најквалитетнијих официра;
- да нико не може и не треба да, по аутоматизму, буде унапређен;
- да се изабере довољно официра жељеног квалитета за одговарајуће нивое;
- да се обезбеде одговарајућа напредовања ради задржавања високо-квалитетног и мотивисаног кадра за вршење војних дужности.¹³

¹³ Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 4–1.

При томе, у реализацији наведених циљева треба имати у виду нормативно-правна ограничења (Закон 10, законик САД, МО директиву 1320.12, МО инструкцију 1320.14, Инструкцију Команде ваздухопловства и друга акта) по којима сви официри могу напредовати до чина капетана; у чин мајора 95%; у чин потпуковника 85% и у чин пуковника 55% официра у односу на почетни чин.

По добијању извештаја о оцени официра (са препоруком другог надлежног старешине у вези с могућом каријером официра) од свих организационих јединица ваздухопловних снага, Персонални центар Команде ваздухопловства приступа обради персоналне документације „најбоље квалификованих кандидата“ за унапређење, уз обавезну проверу свих података ради њихове евентуалне допуне, након чега се персонални досије доставља официру (кандидату) ради упознавања и могућности предлагања евентуалних измена података за која поседује одговарајуће доказе.

По формирању досијеа кандидата који се предлаже за унапређење, руководећи ниво Персоналног центра Команде ваздухопловства сачињава предлоге препорука за унапређење оних официра за које сматра да то заслужују, уз одговорност за тачност података и обавезу да њихов број није већи у односу на нормативно-правна ограничења, и те предлоге доставља на поступак следећем нивоу одлучивања у Команди ваздухопловства, односно тзв. „вишим проценитељима“.

Након добијања предлога препорука за унапређење официра, виши проценитељи сачињавају коначне препоруке за унапређење (чији саставни део чине извештаји о начину и ефикасности обављања дужности, службеним оценама, обуци, службеним похвалама, дисциплинским прекршајима и другим битним подацима о кандидатима), које се достављају Централном одбору за селекцију, ради доношења коначне одлуке о унапређењу официра и указа председника САД о проглашењу и произвођењу официра у одговарајући чин.

По Закону 10 и законнику САД, Централни одбор за селекцију чини 5 активних официра вишег нивоа од официра који се унапређује (председник одбора мора бити официр највишег чина), од којих једног именује начелник Здруженог Генералштаба САД, док други морају имати чин у који се официр унапређује.¹⁴

Законом је установљена и обавеза саветовања на појединачној основи за све официре који нису кандидовани за унапређење, ради давања образложења о разлозима због којих нису предложени за унапређење.

Закључак

Протеклих година, у оквиру започетих реформи система одбране, углавном су пројектоване и реализоване промене које су имале за циљ усклађивање организационе шеме система одбране са материјалним и финансијским могућностима државе, при чему је реформа неминовно обухватила и запослене у систему одбране.

Због тога се поставља питање да ли је при томе анализиран људски потенцијал који је систем одбране тада поседовао са аспекта будућности самог система, одно-

¹⁴ Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006, стр. 4–9

сно да ли је учињен напор да се најквалитетнији кадар задржи у систему одбране или је циљ био да се бројно стање номинално сведе на пројектовани ниво, без претходног сагледавања могућих последица. Другим речима, да ли су запослени имали времена и начина да се припреме и да ли су могли да планирају своју каријеру, или су то у име њих чинили носиоци одлучивања изван система одбране.

Са аспекта модела „предвидиве каријере“ може се навести следећи пример: у једном периоду, а посебно 2005. године, основ за прекид радног односа у систему одбране био је година рођења. Свако ко се теоријски или емпиријски бави питањем управљања људским потенцијалом морао је да посумња у намере таквог критеријума и његову сврху, пре свега имајући у виду да су тада из система отишли запослени у пуном радном напону (доктори наука и магистри у војнотехничким институцијама, професори и асистенти на Војној академији и ВМА, врхунски официри са степеним високоспецијализованим знањима и сл.).¹⁵

Војна организација захтева специфична војна знања иманентна таквој организацији. Због тога избор и издвајање најбољих од свих потенцијалних кандидата за постављење на одређену војну дужност, односно за упућивање на школовање или даље усавршавање, представља изузетно важно питање ради остварења пројектованих циљева војне организације, али и важну фазу животног циклуса запослених у војном систему. При томе, за селекцију је пресудна квалитетна евалуација која се најефикасније може извршити кроз квалитетан систем оцењивања запослених, уз истовремену примену и других релевантних критеријума у односу на захтеве са којим знањима, вештинама, способностима и другим особинама треба да располажу кадрови, како би квалитетно обављали специфичне војне дужности.

Оцењивање представља верификацију успешности или неуспешности резултата рада и због тога захтева успостављање таквог начина оцењивања који избегава субјективне оцене о појединцу и примену различитих критеријума оцењивача у зависности од „личних“ симпатија према оцењиваном лицу.

Да би се реализовали постављени циљеви неопходно је на другачији начин дефинисати систем вођења у служби, систем унапређивања и систем оцењивања, односно успоставити оптимални систем развоја каријере који омогућава млађим официрима да покажу своје праве вештине, најбољим официрима да врло брзо достигну врх пирамиде, осталима да одложи или укине могућност унапређења,¹⁶ као и да се вреднује значај сваког чина, у складу са специфичним одговорностима.

За систем одбране, који је хијерархијски уређен, изузетно је значајно да се професионалним припадницима наше војске омогући напредовање у складу са индивидуалним стручним способностима, али и потребама Министарства одбране и Војске Србије. То ни у ком случају не значи да треба преузети, по некаквом аутоматизму, наведени модел Уједињеног Краљевства, Сједињених Држава или било који други, чија једина могућа функција може да буде, односно само да представља корисно искуство у креирању решења која одговарају нашем систему одбране и његовом развоју.

¹⁵ Миленковић С., Веселиновић С., Милојевић А., Проблеми и перспективе војне професије, Војно дело, Београд, 2009, стр. 189.

¹⁶ Ђорђевић С., Управљање људским ресурсима у систему одбране Републике Србије, Министарство одбране, Војна академија, Београд, 2007, стр. 99.

Усталом, шта значи примена „по аутоматизму“ можда најбоље говори следећи пример, на који нам је добронамерно указано када смо приступили реформским променама система одбране: „Република Чешка је имала оно од чега сте ви почели, односно сто хиљада војника, тенкове, 'руски тип' армије. Све је то требало не само поништити, већ и поново изградити. Тај пут реформи јесте био дуг и проблематичан, али смо током њега увек имали некога ко нам је помагао. Издвојила бих као пример Енглеску која је са нама много радила. У регулативи нашег система одбране можете уочити тај 'енглески модел'. Морам напоменути да нам је Енглеска великодушно помагала и финансијски и стручно, али да је донекле представљао проблем то што смо ми другачији тип државе од Енглеске. Када будете одлучивали који модел бисте могли да 'пресликате', добро би било да се окренете државама које су вам сличније него што је Енглеска, којој смо веома захвални на помоћи, била слична нама“.¹⁷

Основну покретачку снагу за успешно функционисање и даљи развој система одбране чине најбољи официри. Зато сваки официр треба да зна каква му се каријера нуди у зависности од потреба војне организације и резултата које ће показати у реализацији утврђених циљева и задатака и, најзад, када му престаје професионална војна служба.

При томе, систем оцењивања има велики значај за доношење одлуке о даљој каријери официра, па приказани модели могу представљати корисну основу приликом креирања оних решења која могу да омогуће стварање неопходних услова за напредовање најспособнијих официра, односно изградњу системских решења којима ће се кроз објективно мерљиве критеријуме целовито вредновати способности и опредељивати даља каријера официра, односно професионалних припадника Министарства одбране и Војске Србије.

Литература

1. Officer Career Development Handbook – OCDH, UK, Ministry of Defence, September 2005.
2. Tri-service guidance for appraisal reporting, Ministry of Defence, UK, DSDS/PERS Strategy, march 2005.
3. Миленковић С., Веселиновић С., Милојевић А., Проблеми и перспективе војне професије, Војно дело, Београд, 2009.
4. Ђорђевић С., Управљање људским ресурсима у систему одбране Републике Србије, Министарство одбране, Војна академија, Београд, 2007.
5. Шинделкова К. Ј., „Искусва Чешке у процесу евроатлантске интеграције, Реформа сектора безбедности у Србији, ЦЦВО, Београд, 2007.
6. Girard M., Организација Маринског корпуса САД, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006.
7. Hussey M., Оцењивање стручности и владање подофицира, Европска команда САД: Систем евалуације официра и подофицира, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006.
8. Vogel M., Систем процене и унапређења официра ваздухопловних снага, Европска команда САД: Војно професионално образовање официра, програми обуке и систем унапређења, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2006.

¹⁷ Шинделкова К. Ј., „Искусва Чешке у процесу евроатлантске интеграције, Реформа сектора безбедности у Србији“, ЦЦВО, Београд, 2007, стр. 141.

О ДЕФИНИСАЊУ И ДЕФИНИЦИЈАМА
НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Предраг Илић

Правни факултет Интернационалног универзитета
у Новом Пазару

У раду се разматра проблем дефинисања појма националне безбедности. Прво се расправља о појму безбедности уопште и изводи дефиниција безбедности у ужем и ширем смислу речи. Затим се даје преглед свих значајнијих дефиниција националне безбедности српских аутора и аутора из држава насталих на територији бивше Југославије, као и најпознатијих дефиниција страних аутора. После критичке анализе тих дефиниција, аутор даје своје дефиниције националне безбедности у ужем и ширем смислу речи.

Кључне речи: *безбедност, национална безбедност, дефинисање, дефиниције националне безбедности, класификација дефиниција националне безбедности.*

Као и наука о безбедности уопште, тако је и наука о националној безбедности релативно млада и неразвијена, па су у њој још увек актуелни скоро сви елементи процеса концептуализације и реконцептуализације. Овде се, пре свега, мисли на наполе у правцу дефинисања основних појмова и истраживачких проблема ове науке.

О значају дефинисања у свим наукама, а посебно у друштвеним, не треба посебно говорити. Још је из азбуке методологије друштвених наука познато да су дефиниције почетни чиниоци сваког процеса сазнања и да тај процес „и није ништа друго до непрестано дефинисање предмета сазнања“¹.

Први појмови које у науци о националној безбедности треба утврдити и разјаснити су, свакако, појмови безбедности уопште и националне безбедности. На чињеницу да ти појмови нису утврђени или да нису утврђени и објашњени на задовољавајући начин већ деценијама скрећу пажњу научне јавности и страни и домаћи аутори. Наводимо неколико карактеристичних примера из српске и некадашње југословенске литературе.

Тако је Војин Димитријевић (1973: 7, 19) још пре четири деценије написао да је безбедност или сигурност „један од највише помињаних а најмање објашњених појмова“, односно, да је национална безбедност „једна од најчешће употребљаваних и најмање дефинисаних речи у речнику међународне политике“. Три деценије после њега, Љубомир Стајић (2004: 22) пише да „постоје озбиљни спорови у научним круговима о садржини појма дефиниције безбедности (sic!) с обзиром на широк дијапазон садржаја, елемената, појава и односа у друштвеној, природној и техничкој сфери, које би тај појам требао да обухвата“. Две године после Стајића загребачки аутор Синиша Таталовић (2006: 11) пише

¹ Šešić B. (1974): *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, стр. 49.

да „поједини аутори тврде“ да је појам сигурности „један од најчешће употребљаваних појмова уопће“, па додаје: „Но, они при томе упозоравају да је то истовремено и један од најмање објашњених појмова“. Нешто касније (2006: 145) он тврди и да појам националне сигурности „није једнозначно и у потпуности дефиниран“, односно да „међу теоретичарима... нема сугласја око одређења појма националне сигурности“.

Годину дана после овог аутора, Андреја Савић (2007: 13) пише да се, у савременим условима, поставља питање: „Да ли је потребно или не научно дефинисати појам безбедности и ако јесте како је то могуће урадити на један опште прихватљив начин јер постоје озбиљни спорови у научним круговима о садржини појма дефиниције безбедности (sic!) с обзиром на широк дијапазон садржаја, елемената, појава и односа у друштвеној, природној и техничкој сфери, које би тај појам требало да обухвата.“ У истој књизи, али нешто касније (2007: 40), он додаје: „У литератури је присутно мноштво дефиниција појма националне безбедности, при чему је пут у раскривању битних елемената појма доста компликован и, не ретко, подложен странпутицама и нејасноћама“. И, најзад, на самом крају прве деценије 21. века, један од најмлађих српских аутора, Саша Мијалковић (2009: 44, 53) пише да у нашој земљи „не постоји јединствено схватање појма безбедности, а ни порекла и значења овог термина“, односно да „у теорији безбедности, а ни у литератури сродних наука, не постоји јединствено одређење безбедности“. Касније (2009: 182–184) он наводи неких 20-ак међусобно различитих дефиниција националне безбедности, подељених у три групе.

Оваква ситуација по питању дефинисања два почетна, а тиме и најважнија појма науке о националној безбедности указује, сама по себи, на то да на путу тог дефинисања стоје многобројне потешкоће. На неке од њих треба посебно скренути пажњу, а најпре о тешкоћама у дефинисању појма безбедности уопште.

Прва потешкоћа је термилошке, односно семантичко-лексикографске природе, везана за значење речи (термина) које се у српском и другим језицима користе за означавање појма безбедности. Како је, међутим, овај аутор том питању посветио посебан рад, овде се неће задржавати на њему.²

Као што се и из тог и многобројних других радова посвећених разматрању појма безбедности може видети, појам безбедности је један од најсложенијих апстрактних појмова којима оперише људски ум. Он се, за разлику од већине других апстрактних појмова, употребљава не само за означавање одређених стања и особина људи и других живих бића, него и предмета, објеката и ствари, као и одређених простора и пространстава. Најчешће се, наравно, говори о безбедности људи – како појединачно, тако и људских група, организација, институција и заједница. Али, говори се и о безбедности животиња уопште, или појединих врста животиња – посебно дивљих. Говори се, затим, и о безбедности флоре и појединих биљних врста. На крају, говори се и пише и о безбедности појединих ствари и предмета, апарата и постројења, односно система – саобраћајних, енергетских, нуклеарних, итд., као и безбедности појединих простора и пространстава (земаља, региона, континента, планете Земље, Сунчевог система, Млечног пута и космоса у целини).

Због овако широке употребе појма безбедности нужно је, најпре, утврдити шта је то што је заједничко и живим бићима и тзв. мртвој природи у вези с њим. Иако то на

² Илић П. (2011): „Семантичко-лексикографски аспекти појма безбедности“, *Војно дело*, 3/11, стр. 85–99.

први поглед изгледа веома тешко, ипак је могуће закључити да се појам безбедности углавном односи на одређено **стање** неког субјекта или објекта, односно стање у којем се налазе одређена жива бића или одређене ствари, предмети и простори.³ У покушају објашњавања и дефинисања тог стања испоставља се да је то много лакше учинити помоћу тзв. негативних, него помоћу позитивних појмова и дефиниција. Тако бисмо безбедност било ког субјекта или објекта могли најједноставније да дефинишемо као такво његово стање за које је карактеристично непостојање (одсуство) било какве озбиљне опасности по његово постојање (тј. живот) и деловање.

Али, у логици се изричито тврди да добра дефиниција не сме да буде негативна, односно да позитивне појмове не ваља дефинисати негативно.⁴ Како је појам безбедности изразито позитиван и афирмативан, неопходно је учинити напор у правцу његовог позитивног дефинисања. У остваривању тог напора од знатне помоћи може да нам буде подсећање на синониме за безбедност из рада о семантичким аспектима појма безбедност (сигурност, осигураност, обезбеђеност, безопасност, безбрижност, спокојност, заштићеност).⁵ Они се, углавном, односе на одређено стање за које се може рећи да га карактерише заштићеност или осигураност (обезбеђеност) постојања или опстанка одређеног субјекта или објекта.

Када се ради о живим бићима, онда је само по себи јасно да је то постојање активно, тј. да се ради о животу и активном деловању тих бића. Када је, пак, реч о тзв. мртвој природи и просторима, на први поглед се чини да се ту не може говорити о животу и било каквој активности. Али, природне науке су већ одавно утврдиле да и ствари и предмети на извештан начин „живе“, односно „раде“ и „дишу“. И за космос је, такође, утврђено да је историјска појава и да се развија, односно пулсира. Зато се може рећи да је за опстанак и живих бића и тзв. мртве природе карактеристично извесно, мање или више уочљиво, активно или пасивно деловање и функционисање. У складу са тим може се, даље, закључити да се **безбедност уопште** може дефинисати као **стање било ког субјекта или објекта који нормално и релативно неометано постоји и делује, односно функционише**. То нормално и релативно неометано постојање значи, пре свега, да га не угрожавају неке озбиљне и тешке опасности.

Како би нас даље разматрање безбедности и живог и неживог света одвело далеко од бити наше теме, ми ћемо се и овде (као и у раду о семантичким аспектима појма безбедности) свесно ограничити само на хуману сферу, тј. на појам безбедности у људском свету. Ово ограничавање дозвољава указивање на опстанак и нормално, релативно неометано деловање као основну вредност за све људе и њихове организације, институције, заједнице и системе.⁶

³ Будући да су појмови и субјекта и објекта вишезначни, напомињемо да се овом приликом под субјектом подразумевају људи-појединци и њихове групе, организације и заједнице, док се под објектом подразумевају пре свега делови тзв. мртве природе (предмети, ствари, простори и сл.).

⁴ Шешкић Б., нав. д., стр. 41-42; Petrović G. (1972) *Logika*, Školska knjiga, Zagreb, str. 141.

⁵ Илић П., исто.

⁶ Радомир Лукић дефинише вредност на следећи начин: „вредност је идеално својство извесних објеката (предмета, радњи, садржаја свести) које им људи придају, а који се састоји у томе да их чини пожељним за људе, јер им користе за побољшање свога живота, односно уживају у њима“, *Sociološki leksikon* (1982), Savremena administracija, Beograd, str. 121. По В. Димитријевићу и Р. Стојановићу, вредности су „стања или особине која људи желе, сматрају добрим, лепим или корисним...“ (Димитријевић В., Стојановић Р. (1996): *Међународни односи*, Службени лист, Београд, стр. 257).

Али, оно омогућава увођење и неких других вредности битних за појам безбедности. Уз опстанак, односно очување живота, људима је, наиме, важно да то не буде само пуко очување егзистенције, тј. животарење, већ слободан, квалитетан, достојанствен и изванредан живот. Зато се, уз оно што је већ речено о значају опстанка за појам безбедности уопште, може рећи да је безбедност у људском свету везана не само за опстанак и живот људи већ и за неке њихове друге битне вредности, као што су слобода, квалитет, достојанство, извесност и др.

Чињеница да се о безбедности говори као о нечијем стању, али и као о вредности, циљу, идеалу, осећању, особини, интересу, функцији, систему, активностима и мерама, итд., указује додатно на сложеност овог појма и на даље тешкоће у покушају његовог дефинисања. Због тога треба поновити да се овде говори, пре свега, о безбедности као стању, што не искључује накнадна разматрања безбедности као вредности, интереса, циља, функција, итд.

Даљи проблем у дефинисању безбедности представља чињеница да се о безбедности може говорити у објективном и у субјективном смислу речи. У *објективном смислу*, под безбедношћу се подразумева одређена стварно постојећа ситуација, стицај околности, тј. стање које постоји независно од људи и њихових група и заједница, за које је карактеристично оно већ поменуто нечије заштићено, слободно и нормално постојање и деловање, односно одсуство било каквог озбиљног угрожавања. (То стање, додуше, може бити и резултат одређених људских активности и мера, али се и тада посматра као нешто што објективно постоји, односно доводи до заштићености, слободе, итд.). Тако се на једном месту безбедност дефинише као „**стање** у коме је обезбеђен опстанак и деловање установа или лица од појава или радњи који тај опстанак или деловање из било којих разлога угрожавају”.⁷ На другом месту безбедност се дефинише као „**ситуација** у којој нешто или неко није изложен никаквој опасности”,⁸ а сигурност као „**стање** особе или колектива који су гарантовано заштићени од ризика сваке врсте који би их могли угрозити”.⁹ По Арнолду Волферсу (Arnold Wolfers) „безбедност је, у објективном – погледу, **одсуство претњи** усвојеним вредностима...”.¹⁰ Иако је прва дефиниција помало таутолошка, а друга и четврта су у суштини негативне, оне су овде наведене јер, упркос тим недостацима, врло добро погађају бит безбедности у објективном смислу речи.

Насупрот томе, под безбедношћу у *субјективном смислу речи* подразумевају се одређени ставови и осећања људи у погледу безбедности, као објективно постојећег стања. Тако Буркин М. (Bourquin M.) дефинише безбедност као „стање једне особе која се **осећа** заклоњена од опасности или верује да је тако”.¹¹ Волферс за безбедност у субјективном погледу каже да она „значи **одсуство страха** да ће те (тј. усвојене – прим. П. И.) вредности бити нападнуте”.¹² У вези са овим крајње субјективистичким гледиштима која се односе на појам безбедности, треба подсетити на ставове В. Димитријевића да они који гаје оваква осећања могу да буду у заблуди о својој без-

⁷ *Osnovi narodne odbrane*, Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja” (1969), Beograd, str. 36.

⁸ *Opšta Larousse enciklopedija* (2004): JRJ, Zemun, str. 181–182/1.

⁹ Исто, стр. 1649/3.

¹⁰ Наведено према: Simić D. (2002), *Nauka o bezbednosti*, Službeni list, FPN, Beograd, str. 29.

¹¹ Наведено према: Димитријевић В., нав. д., стр. 33.

¹² Наведено према. Симић Д., нав. д., стр. 29.

бедности, а да се ипак осећају безбедним, као што је, наравно, могућ и обрнут случај.¹³ Неко се може осећати небезбедним, иако је објективно заштићен, тј. није стварно угрожен, што је, скоро редовно, увод у параноју (која, пак, за оне који се брину о безбедности представља не умишљен, већ стварни безбедносни проблем).

Иако листа тешкоћа у дефинисању појма безбедности овим није закључена, у наставку ће бити речи још само о могућем разликовању безбедности у ужем и у ширем смислу речи, при чему ће предност бити дата позитивним дефиницијама.

Све што је, наиме, до сада речено, даје нам основа за закључак да се **безбедност уопште**, у хуманој и друштвено-политичкој сфери, може, у ужем смислу речи, дефинисати као **стање заштићеног, слободног, квалитетног и извесног постојања и деловања појединца, људских група, организација, институција и заједница**. Ако бисмо то покушали да изразимо и једном негативном дефиницијом, као помоћном, онда бисмо безбедност уопште могли да одредимо као **стање које се карактерише одсуством озбиљних опасности за то постојање и деловање** (стање неуgroжености). А како сва досадашња истраживања у оквирима науке о безбедности јасно сведоче да на то стање утиче право мноштво различитих чинилаца објективног и субјективног карактера, могло би да се каже да се, у ширем смислу речи, безбедност може дефинисати као **свеукупност чинилаца објективне и субјективне природе који утичу на опстанак и друге битне вредности људи и њихових група, организација, институција и заједница**.

Чини нам се да ове дефиниције безбедности уопште омогућавају кретање ка дефинисању националне и других конкретних врста и нивоа безбедности – од појединачне (индивидуалне) и друштвене (социјеталне), до међународне и глобалне.

* * * * *

Раније смо већ констатовали да на путу дефинисања националне безбедности постоје многобројни проблеми и потешкоће. Уз подсећање на цитиране тврдње српских и некадашњих југословенских аутора о томе, треба напоменути да слично мисле и многи страни аутори. Међу оним савременим, тим питањем се на почетку последње деценије 20. века посебно бавио енглески теоретичар Бери Базан (Barry Bizan), у својој књизи *Људи, државе, страх* (1991). Он је констатовао да сложеност појма безбедности одвраћа многе истраживаче од целовитог приступа појавама (националне) безбедности, усмеравајући их на истраживање неких опипљивијих димензија те појаве, као што су војска, полиција и сл. По њему, иначе, још увек нема продубљеног разумевања феномена безбедности и због неколико других разлога: 1. због неконструктивног супротстављања између присталица реалистичке и идеалистичке школе при разради концепта моћи и мира; 2. због природе стратешких студија која предмет проучавања сужава на војне видове безбедности; 3. због утицаја хладноратовског међународног безбедносног окружења на свођење концепта безбедности на концепт моћи и 4. због интереса политичких елита да појам националне безбедности не буде прецизно одређен, да би оне могле да обликују стратегију којом јачају своју моћ у држави и друштву.¹⁴

¹³ Димитријевић В., исто.

¹⁴ Симич Д., нав.д., стр. 131.

Уважавајући аргументацију Б. Базана, сматрамо да се и у покушају дефинисања националне безбедности код нас, као и код дефинисања појма безбедности, мора поћи од термилолошких, односно семантичких проблема, који су посебно наглашени у првом, придевском, елементу ове синтагме („национална безбедност“).

У српској (и некадашњој југословенској) политичкој терминологији придев „националан, а, о“ скоро се искључиво везивао и још увек се везује за нацију, као специфичну друштвено-економску, политичку и културну заједницу, односно велику етничку групу која се од других таквих група разликује по многим својим карактеристикама (углавном по језику, обичајима, фолклору, психичким и духовним одликама, итд.). У складу са таквом употребом те речи, синтагма „национална безбедност“ требало би да означава безбедност одређене нације. Тако би израз „српска национална безбедност“ требало да означава безбедност српске нације, независно од тога где се њени припадници налазе, односно живе. С обзиром, пак, на чињеницу да у малој држави каква је Србија живе припадници чак 26 различитих нација, морало би да се говори о националној безбедности исто толико нација, што би неизбежно стварало велике забуне и проблеме у теоретским и другим комуникацијама. Још би компликованија ситуација по овом питању била у Русији, Индији и Кини, у којима живе на стотине различитих нација, или у тзв. имиграционим земљама какве су САД, Канада, Аустралија и др., које се не могу национално одредити.

У Западној Европи и на западу уопште под нацијом се, међутим, углавном подразумева скуп грађана неке државе, чиме се националност изједначава са држављанством. У складу с тим, у науци о међународним односима се од самих њених почетака изрази „нација“ и „народ“ веома често користе као синоними за изразе „држава“ или „земља“, па се и израз „национална безбедност“ употребљава као синоним за безбедност одређене државе.¹⁵ У „Рјечнику владе и политике“ Питера Х. Колина (Peter H. Collin) (2002: 206) именица нација („Nation“) се преводи као „земља и људи који живе у њој; нација“, а придев „национални“ („National“) као „народни, национални, државни“. Ова синонимност није спорна у национално хомогеним државама, јер се у њима националност и држављанство у потпуности или скоро у потпуности поклапају. Тако, рецимо, израз „јапанска национална безбедност“ означава, истовремено, и безбедност јапанске државе и безбедност јапанске нације. Али, како је правих национално хомогених држава веома мало, употреба синтагме „национална безбедност“ може да изазове одређене проблеме. Упркос томе што се ради о термину који није најсрећније изабран, он се ипак одомаћио и у науци о међународним односима и у наукама о безбедности, које су из ње произашле, па се и у овом раду користи као ознака за безбедност одређене државе (земље), а не нације.

О поистовећивању националне безбедности и безбедности одређене државе речито сведоче и многобројне дефиниције националне безбедности, о којима ће нешто касније бити речи.

Иако многи аутори тврде да је израз „национална безбедност“ први употребио познати амерички новинар Волтер Липман (Walter Lippman) 1943,¹⁶ треба подсети-

¹⁵ Димитријевић В., нав. д., стр. 19-20; Димитријевић В., Стојановић Р. (1996), нав. д., стр. 105–106, 259.

¹⁶ В.: Masleša R. (2001) *Теорије и системи сигурности*, Magistrat, Sarajevo, стр. 38.; Tatalović S., нав. д., стр. 143; Стајић Љ., Гафиновић Р. (2007) *Увод у студије безбедности*, Драслар партнер, Београд., стр. 41. итд.

ти на чињеницу да је он коришћен и пре Другог светског рата у Европи, прецизније у Француској и у Краљевини Југославији. Једна од дирекција Министарства унутрашњих дела Краљевине Југославије, од 1940. носила је, наиме, назив „Дирекција националне безбедности“, по угледу на сличну дирекцију у тадашњем (и послератном) Министарству унутрашњих послова Француске.

Додатни термилошки проблем у дефинисању националне безбедности представља чињеница да се за безбедност одређене државе често користи термин државна безбедност, односно да се та два израза поистовећују. Оваква пракса била је нарочито присутна у време хладног рата, будући да се национална безбедност схватала пре свега као безбедност државе од војних и субверзивних подухвата, ма од куда они долазили. Безбедност једне државе тада се, углавном, сводила на обезбеђење суверенитета и територијалне целокупности, с једне стране, и на безбедност унутрашњег правно-политичког поретка, с друге. Како се, због тога, безбедност државе често поистовећивала са безбедношћу одређеног режима на власти, употреба израза државна безбедност као синонима за националну безбедност показала се као врло проблематична. Она је, наиме, доводила саговорнике у ситуацију да, како то примећује В. Димитријевић, никада нису били сигурни у то на чију се безбедност конкретно мисли – да ли само на безбедност државе као установе у ужем смислу речи, на безбедност одређене нације, на политичку заједницу свих држављана или на све грађане једне државе, независно од њихове етничке, верске, социјеталне и идеолошке припадности.

Ако је таква, синонимна употреба ова два израза до скоро и била лако разумљива, данас се, после свих дешавања у последње три деценије, она више не може разумети и правдати. Државна безбедност се, наиме, данас третира само као један од саставних елемената (односно компоненти) националне безбедности, као сложеног појма у савременим политичким и правним наукама.

Иначе, као што је то био случај са дефинисањем појма безбедности уопште, тако се и појам националне безбедности може дефинисати у објективном и у субјективном смислу речи. Пошто је број субјективистичких дефиниција националне безбедности веома мали, најпре ћемо почети од њих, па ћемо се, после тога, детаљније задржати на дефиницијама у објективном смислу речи.

Притом треба поћи од раније цитиране дефиниције безбедности уопште А. Волферса, јер је она и дата у функцији дефинисања националне безбедности. Тако бисмо, с пуно основа, могли да кажемо да је национална безбедност у објективном погледу стварно „одсуство претњи усвојеним вредностима“ једне државе, а у субјективном погледу „одсуство страха да ће те вредности бити нападнуте“.

За разлику од Волферса, који с разлогом указује на потребу сагледавања и дефинисања националне безбедности и са објективног и са субјективног становишта, Гарнет Џ. (Garnett J.) тврди да „национална безбедност није објективна чињеница, него **субјективно осећање**, осећање поуздања“ (feeling of confidence).¹⁷ Већ помињани М. Буркин одређује националну безбедност као „**одсутност** било каква **страха** од напада, угрожавања интереса или пријетње друге државе или других држава“.¹⁸ Нешто дужу и аргументованију дефиницију националне безбедности, али, такође, субјективистичку,

¹⁷ Наведено према: Димитријевић В., нав. д., стр. 33.

¹⁸ Наведено према: Vukadinović R. (2004): *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, str. 155.

дају Чарлс Кегли (Kegley, Charles W.) и Јуџин Виткоф (Wittkopf, Eugene R.) (2006: 373). По њима је национална безбедност „психолошка ослобођеност једне земље од страха да ће држава бити неспособна да се одупре претњама које се односе на њен опстанак и националне вредности, а које потичу из иностранства или из саме земље“.

Огроман број дефиниција националне безбедности у објективном смислу речи могуће је класификовати на различите начине. Тако Савић А. говори о ужем и ширем одређењу националне безбедности. „Ужа своде националну безбедност на средишњу категорију традиционално схваћеног појма националног интереса, односно на спољну безбедност државе“, а шира „... уводе и неке друге елементе као што су одсуство претњи, политичке, економске и социјалне вредности квалитета живота као и појединце, друштвене групе и друштво у смислу објеката које треба штитити од спољних претњи.“ У наставку овог класификовања, Савић (2007: 52–53) цитира и парафразира један број дефиниција националне безбедности које сврстава у шира одређења (дефиниције Ч. Кеглија и Ј. Виткофа, Б. Базана, Е. Хеведија, А. Гризолда, Р. Маслеше и др.). Мијалковић С. (2009: 182–185) дели све дефиниције националне безбедности на традиционална одређења, на савремена проширена схватања и на „одређења која се по стилу разликују од претходних“. У прву групу он сврстава дефиниције Б. Јаворовића, Н. Ђорђевића, М. Буркина, Бенковица и Бекета, С. Таталовића, Е. Хеведија и М. Милошевића, у другу дефиниције А. Анжића, А. Гризолда, Р. Вукадиновића, С. Таталовића (опет), С. Ковачевића и С. Милетића, а у трећу дефиниције В. Липмана, Б. Базана, Ч. Кеглија и Ј. Виткофа, А. Савића и С. Петровића.

Ми сматрамо да би се дефиниције националне безбедности, уз наведене начине, могле класификовати и на следеће начине: а) с обзиром на то да ли националну безбедност сагледавају у објективном или у субјективном смислу речи, тј. на објективистичке и субјективистичке; б) с обзиром на време настанка, на старе (традиционалне) и нове (модерне); в) с обзиром на порекло њихових аутора, на домаће и стране и г) с обзиром на то како претежно одређују националну безбедност – као стање, активност, способност, заштићеност, итд. Пошто је о првој класификацији већ било речи, одмах прелазимо на другу.

Најпре ћемо дати преглед дефиниција из српске литературе.

Иако у *Малој политичкој енциклопедији* (1966: 96) нема одреднице „национална безбедност“ она је, ипак, садржана у одредници „безбедност“ на следећи начин: „Безбедност у најширем правно-политичком смислу обухвата **мере и активности** (подв. П. И.) чувања и заштите од угрожавања независности и интегритета једне земље (државе, нације) и унутрашњег уставног и правног поретка“. Иста дефиниција наша се и у *Политичкој енциклопедији* (1975: 79).

Ни у *Војном лексикону* (1981: 56) нема одреднице „национална безбедност“, али се и тамо о њој говори у оквиру одреднице „безбедност“: „у односу на суштину и стварно значење Б. (езбедност) се може дефинисати као стање, организација и функција. Б. као **стање** представља заштићеност неког добра, вредности, тековине друштва. У политичко-безбедносном смислу обухвата целокупну **заштићеност државе** од свих видова субверзивне делатности спољног и унутрашњег непријатеља и других штетних делатности и утицаја...“.

Први теоретичар који се бавио дефинисањем националне безбедности у Србији био је В. Димитријевић (1973: 19). Он је на једном месту констатовао да се „национална безбедност... раније често означавала као „спољна безбедност државе“. На

другом месту он (1986: 259) наглашава да у покушају да се дође до једне општеу- својене дефиниције националне безбедности „треба, пре свега, установити да она мора имати два елемента. Један је вредносни а други је сазнајни (когнитивни). Треба, дакле, знати о којим се вредностима ради и шта представља опасност за њих“. Упркос овим напоменама и детаљним разматрањима оба наведена еlemen- та, овај аутор, међутим, није дао своју дефиницију националне безбедности.

Први аутор који је код нас то и учинио био је, према нашим увидима, Ненад Ђорђевић (1985: 29). Он пише: „Под националном безбедношћу подразумевамо **заштиту и омогућавање несметаног функционисања основних вредности датог друштва**: постојећих производних снага и односа и њима одговарајуће друштвене надградње; тери- торијалног интегритета и суверенитета. Национална безбедност има свој међународни и унутрашњи вид. Унутрашња безбедност означава несметано функционисање дру- штвено-економског и политичког система и очување јавног реда и мира. Међународни појам безбедности подразумева заштиту територијалног интегритета и суверенитета“.

Деценију после Ђорђевића једну дефиницију националне безбедности понудио је и Сретен Ковачевић (1996: 96), али је под њом подразумевао безбедност нације као друштвене групе, а не државе. Тако он каже да је национална безбедност „**ста- ње** у коме не постоји угрожавање основних вредности на којима се заснива опста- нак, развој и просперитет **одређене националне заједнице**, као и права нацио- налних мањина и етничких скупина које уживају у одређеној држави, призната по међународним критеријумима и нормама“.

Недуго за њим, Слободан Милетић (1997: 13), говорећи о безбедности државе, пише да је безбедност „правно уређиваним и обезбеђиваним друштвеним односима, успоста- вљено, одржавано и унапређивано **стање у држави**, које омогућава ефективну заштите- ност државе и грађана који у њој живе од свих (спољних и унутрашњих) противправних аката (активности) којима се угрожава уставни поредак, суверенитет, независност и тери- торијална целокупност државе, рад државних органа, обављање привредних и друштвених делатности и остваривање слобода, права и дужности човека и грађанина“.

У првом уџбенику националне безбедности објављеном у Србији, Андреја Савић (2007: 59) каже: „... сматрамо да би се национална безбедност могла дефини- сати као **унутрашња и спољна безбедност** у односу на безбедносне изазове, ри- зике и претње, с једне стране, и активности специјализованих институција и систе- ма националне безбедности у остваривању државне самобитности и заштите ви- талних интереса, уз поштовање владавине права, с друге стране.“

Љубомир Стајић и Радослав Гађиновић (2007: 44) сматрају да „под национал- ном безбедношћу можемо подразумевати **способност државе** да самостално или у сарадњи са другим државама или организацијама заштити виталне вредности и интересе друштва од спољних и унутрашњих облика угрожавања, и да тиме обез- беди опште услове за несметани политички, економски, социјални и културни раз- вој друштва и благостање својих грађана“.

У *Појмовнику безбедносне културе* (2009: 80), Светлана Станаревић дефинише на- ционалну безбедност као „**способност државе (нације)** да опстане тако што ће зашти- тити свој територијални интегритет и суверенитет, остварити политичку самосталност и, уз помоћ државних атрибута, заштитити своје унутрашње вредности од свих облика угрожавања, без обзира на то да ли долазе споља или се налазе унутар државе.“ У на-

ставку она каже: „Национална безбедност се доводи у везу или се поистовећује са државном безбедношћу... Истовремено, она се користи и за то да означи настојања једне нације да организовано оствари и заштити виталне националне интересе.“

Пишући о појму државне безбедности, Иван Димитријевић, у истом *Појмовнику* (2009: 35), тврди да он „подразумева заштиту институција државе и носилаца власти“ и да се често поистовећује са појмом националне безбедности. Затим наставља: „Међутим, национална безбедност обухвата и питање опстанка државе, територијалног интегритета, политичке самосталности, квалитета живота и друго. Према појединим тумачењима, државна безбедност је унутрашња, а национална безбедност је спољашња безбедност државе“.

Саша Мијалковић (2009: 181) сматра да је национална безбедност „**стање** несметаног остваривања, развоја, уживања и оптималне заштићености националних и државних вредности и интереса које се достиже, одржава и унапређује функцијом безбедности грађана, националног система безбедности и наднационалним безбедносним механизмима, као и **одсуство** (појединачног, групног и колективног) **страха** од њиховог угрожавања, те колективни осећај спокојства, извесност и контрола над развојем будућих појава и догађаја од значаја за живот друштва и државе“.

Шта се може рећи о наведеним дефиницијама националне безбедности? Све оне заједно, а неке од њих и појединачно, садрже пуно елемената корисних за формулисање једне релативно прихватљиве, односно употребљиве дефиниције националне безбедности. У свима се, мање-више успешно, одређују референтни објекти безбедности и вредности које се штите, а има покушаја да се одреде и референтни субјекти безбедности, као и фактори и субјекти угрожавања. Али, истовремено, све оне имају одређене мане, на које је потребно указати. Тако се, рецимо, у поменутиим енциклопедијама и лексиконима уопште и не помиње израз „национална безбедност“. Дефиниција Н. Ђорђевића је преширока. Уз то, у њој се мешају појмови друштва и државе, као референтних објеката безбедности. Дефиниција А. Савића је кружна, таутолошка и недовољно јасна, јер се дефиниендум (национална безбедност) дефинише недовољно јасним и таутолошким дефиниенсом (унутрашња и спољна безбедност), чиме се дефиниција враћа на почетак. С друге стране, из ове дефиниције се не види јасно референтни објект националне безбедности, као ни то да ли се она схвата као стање, као способност или активност. Дефиниција С. Милетића, иако веома добра, пренаглашава правни аспект националне безбедности. По Стајићу и Гађиновићу референтни објект националне безбедности су држава и грађани, а по С. Станаревић држава и нација. Најкомплетнија и најамбициознија је дефиниција С. Мијалковића, али је, зато, и шира него што је неопходно. Уз то, она садржи елементе непотребног компромиса између националних и државних вредности и интереса.

Упоредна анализа многобројних дефиниција националне безбедности које дају инострани аутори указује на то да се оне разликују по скоро свим до сада помињаним критеријумима (објективистичке и субјективистичке, традиционалне и савремене, уже и шире), али да се као посебан критеријум разликовања може узети и то како се у њима национална безбедност превасходно дефинише: као способност државе, или као њена активност, као стање у којем се налази, као физички опстанак државе, или као нешто различито од свега тога.

Тако је већ помињани Волтер Липман дефинисао националну безбедност на следећи начин: „Једна нација је безбедна све док не мора да жртвује суштинске вредно-

сти уколико жели да избегне рат, а ако је нападнута **способна** је да их одбрани победом у једном таквом сукобу¹⁹. Нешто краће, али врло сличне дефиниције националне безбедности, у традиционалном духу, дају и М. Берковиц (Berkowitz M.) и Г. Бек (Beck G.) који одређује националну безбедност као „**способност** државе (нације) да своје унутрашње вредности заштити од спољних опасности“,²⁰ као и Ђакомо Лучијани (Luciani, Giacomo): „Национална безбедност је... способност државе да се одупре спољној агресији“.²¹ Пенелопа Харцланд-Тунберг (Hartzland-Thunberg, Penelope) одређује националну безбедност као „**способност** једне нације да успешно следи своје националне интересе... на било ком месту у свету“,²² а по Чарлсу Мајеру (Maier, Charles), национална безбедност је „способност за контролисање оних домаћих и страних услова за које јавно мњење дате заједнице верује да су неопходни за уживање свог самоопредељења или самосталности, просперитета и благодња“.²³

У другој групи аутора налази се Емин Хеведи (Hewedy, Amin), који одређује националну безбедност као „**делатност** националних држава којом оне, у складу са својим друштвеним могућностима, у садашњости и будућности, узимајући у обзир глобалне промене и развој, штите властити идентитет, опстанак и интересе“.²⁴ По Мајклу Лоуву (Louw, Michael H. N.), национална безбедност „укључује традиционалну политику одбране и, такође, невојне **акције** државе у циљу заштите својих укупних потенцијала да би опстала као политички ентитет у очувању утицаја на друштвени поредак и бринула се за своје унутрашње и међународне циљеве“.²⁵ Френк Трегер (Trager, Frank N.) и Ф. Симони (Simonie, F. N.) тврде да национална безбедност „подразумева онај **део политике владе** чији су циљеви стварање повољних националних и међународних политичких услова за заштиту или побољшање виталних националних вредности насупрот актуелним или потенцијалним противницима“.²⁶

У трећој групи теоретичара налазе се, углавном, аутори из суседне Хрватске. Тако Владимир Иблер (1982: 273) сигурност државе дефинише као „зброј фактичких околности и прилика, опће **стање** у којем се држава налази, а које јој пружа и зајемчује сигурност од вањских опасности што би могле угрозити њене животне интересе, њену територијалну цјеловитост и – у крајњем случају – сам њен опстанак.“ Синиша Таталовић и Мирко Биланџић (2005: 32) на једном месту праве неку врсту компромиса између аутора из друге и треће групе, закључивши да „... национална сигурност подразумијева, с једне стране, **стање** сигурности националне државе те свјесно и организирано **дјеловање** државе и друштва усмјерено у циљу осигурања опстанка, развоја и егзистенције појединца,

¹⁹ Наведено према: Симић Д., навед. д., стр. 30.

²⁰ Наведено према: Димитријевић В., нав. д., стр. 20. Интересантно је да наведене ауторе Р. Маслеша (2001: 37/1), у својим *Теоријама и системима сигурности*, наводи као Бенковиц и Бекет (Benkowitz i Becket), а то за њим понављају и Р. Гађиновић, у раду »Класификација безбедности“, *НБП*, 2/07, стр. 11. и С. Мијалковић (2009/182).

²¹ Наведено према: Бајагић М. (2007): *Основи безбедности*, КПА, Београд, стр. 29.

²² Исто.

²³ В. Prabhakaran Paleri (2008), *National Security: Imperative and Challenges*, That McGraw – Hill Publishing Company Limited, New Delhi, str. 46.

²⁴ Наведено према: Симић Д., нав. д., стр. 30.

²⁵ Наведено према: Бајагић М., нав. д., стр. 29.

²⁶ Исто.

друштва и државе, односно њиховог осигурања од свих извора угрожавања у савременом свијету.“ Таталовић (2005: 146) понавља ту тврдњу и на једном другом месту. У хрватској верзији популарне *Википедије*, за националну сигурност се каже да је то „појам који се може дефинирати као **стање заштићености** темељних вриједности друштва и на њима заснованих институција, заштита виталних националних интереса, интегритет државног подручја и њезиних институција, односно најопћенитије као сигурност политичког народа“.²⁷ Уз поменуте дефиниције, треба напоменути и то да се у једном документу Организације Уједињених нација из 1986, (национална) безбедност дефинише као „**стање** у коме државе сматрају да нема опасности од војног напада, политичког притиска или економске присиле, тако да могу слободно да се развијају и напредују“.²⁸

Уз ауторе из три поменуте групе има и оних који одређује националну безбедност преваходно као физички опстанак државе. Тако Радован Вукадиновић (2006: 187), пишући о комплексности појма националне безбедности, каже: „У првом реду сигурност подразумемијева **физички опстанак** једне државе и њезиног становништва, заједно са основним атрибутима независности и сталним материјалним просперитетом држава.“ Скоро исто пише и Рамо Маслеша (2001: 38): „Национална сигурност преваходно подразумемијева **физички опстанак** државе кроз заштиту територијалног интегритета и суверенитета, политичку самосталност са свим државним атрибутима на заштити основних људских права и слобода и других вриједности грађана, те осталих вриједности друштва пред вањским и унутрашњим угрожавањем.“ У ову групу дефиниција могла би се уврстити и она позната лапидарна (али не баш много јасна) дефиниција Џорџа Кенана (Кенан Георг) да је национална безбедност „физичка нетакнутост националног живота“.²⁹

На крају треба нагласити да има много дефиниција које је врло тешко било како класификовати због тога што њихови аутори одређују националну безбедност на посебан, себи својствен начин. Тако, рецимо, Божићар Јаворовић тврди да „национална сигурност подразумемијева **унутарњу и вањску сигурност државе**, у односу на вањске и унутарње опасности и угрожености. Ради се о глобалној сигурности која осигурава опстанак и нормално дјеловање државе са свим елементима њене независности, слободе и територијалне цјеловитости, те уставног поретка (укључујући све могућности његове демократске промијене и развоја“.³⁰ Анжић дефинише националну безбедност као „**одлику самосталне и суверене државе** која предузима одговорност за властиту сигурност, одговорност за глобалну сигурност, као и за сигурност свог народа, а састоји се од: сигурности националног окружења, заштите живота људи, заштите личног и другог интереса, заштите човјекових права и слобода одбране и успоставе националне сигурности и уређења темељних функција друштва и сигурности околине“.³¹ Гризолд Антон каже: „Националну безбедност најопштије одређујемо као **безбедност политичког народа**; њен садржај обухвата: безбедност националне територије (укључујући ваздушни простор и територијалне воде), заштиту живота људи и њиховог власништва, очување и одржање националне суверености и остава-

²⁷ W http://hr.wikipedia.org/wiki/Nacionalna_sigurnost, приступљено 17. 2. 2012.

²⁸ Наведено према: Стајић Љ., навед. д. стр. 26.

²⁹ Наведено према: Димитријевић В., нав. д., стр. 20.

³⁰ Наведено према: Маслеша Р., нав. д., стр. 37.

³¹ Исто.

ривање основних функција друштва (социјално-економске, друштвено-политичке, културне, еколошке, привредне и друге“.³² У сарајевском *Лексикону сигурности* (2001: 348–349) пише: „У политичком смислу сигурност подразумева **степен заштите државе** од угрожавања изнутра и извана (унутарња и вањска сигурност)“.

Међу дефиницијама које је у свом делу „Људи, држава и страх“ анализирао Б. Базан, налазе се и две дефиниције које у средишту пажње имају квалитет живота људи, као вредност која се штити. У првој, коју је дао Национални колеџ одбране (National Defence College) каже се: „Национална безбедност подразумева очување угодног живота људи подударног са потребама и легалним намерама других. Она укључује слободу од оружаних напада и притисака, слободу од унутрашњих субверзија и слободу од ерозије политичких, економских и социјалних вредности које представљају суштину квалитета живота“.³³ По дефиницији Ричарда Улмана (Richard Ullman) „претње националној безбедности су извесне акције или последице неких догађаја које (1) драстично прете да у релативно кратком времену деградирају квалитет живота становника једне државе, или (2) значајно прете да ограниче домет расположивих политичких аранжмана владе државе или приватних, невладиних ентитета (појединаца, група, удружења) унутар те државе“.³⁴

Уз све до сада наведене дефиниције националне безбедности, треба поменути још неколико других. Тако је по Јану Беламију (Bellamy, Ian) „сигурност као таква... релативна слобода од рата, здружена с релативно високим очекивањима да пораз неће бити последица ниједног рата који би се могао догодити“.³⁵ По Мухамеду Ејубу (Ayoub, Mohammed) „сигурност-несигурност се дефинира у односу на рањивости – **унутарње и вањске** – које пријете или су у могућности срушити или ослабити државне структуре, и територијалне и институционалне, и владајуће режиме“ (наглашено у оригиналу),³⁶ док по Едварду Коложеју (Kolodziej, Edward) „сигурност ... подразумева и средства присиле за обуздавање агресора и све начине уверавања, потпомогнуте изгледима за постизање узајамних користи у сврху преобразбе сукоба у сурадњу“.³⁷

У класификацији дефиниција националне безбедности наведене су све значајније дефиниције српских аутора и аутора из држава које су настале на територији бивше Југославије, као и најпознатије дефиниције иностраних аутора. Упоредивање домаћих и страних дефиниција указује на многе сличности, али и на разлике међу њима. Иако се аутори из иностранства много дуже баве проблематиком националне безбедности, ни код њих, као ни код домаћих аутора, нема сагласности око неке општеприхваћене дефиниције. И многе дефиниције страних аутора имају сличне недостатке као и дефиниције наших аутора. У неким од њих, иако су веома познате, не води се нимало рачуна о неким општеприхваћеним логичким правилима дефинисања (адекватност, акуратност, нециркуларност, јасноћа, итд.). Таква је, на пример, помнута Кенанова дефиниција, а уз њу и дефиниције Џ. Гарнета, Б. Јаворовића и неке друге. Многе од њих су таутолошке и циркуларне до неразумљивости.

³² Наведено према: Симић Д., нав. д., стр. 30–31.

³³ Наведено према: Бајагић М., навед. д., стр. 30.

³⁴ Исто.

³⁵ Наведено према: Collins Alan (2010) *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Zagreb, str. 17.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

Међутим, без обзира на сву разноликост наведених дефиниција националне безбедности, може се констатовати да највећи број аутора националну безбедност одређује као одређено **стање државе** (С. Ковачевић, С. Мијалковић, С. Милетић, В. Иблер, С. Таталовић, М. Биланџић, *Војни лексикон*, *Википедија*, ОУН). Уз то изричито апострофирање безбедности као стања, евидентно је да и многи аутори који националну безбедност одређују на другачији начин, пре свега као активност и способност, имају на уму, у крајњој линији, такође одређено стање државе, односно његово достизање и очување, као основни циљ наведених активности, односно смисао наведених способности. Тако је, рецимо, Хеведијево одређење националне безбедности као „делатности националних држава којом оне... штите властити идентитет, опстанак и интересе“ очигледно усмерено на постизање таквог (пожељног) стања у којем су наведене вредности држава заштићене. Слично се може констатовати и за схватање Мајкла Лоува, односно за крајњи смисао „традиционалне политике одбране и ... невојне акције државе“, као и за смисао Лучијанијеве и Берковиц/Бекове „способности државе да се одупре спољној агресији,“ итд. Из ове констатације може се закључити да је дефинисање националне безбедности, као одређеног стања у којем се налази једна држава, од кључне важности за успешно дефинисање овог несумњиво сложеног појма.

Свакако, било би веома корисно када би дефиниција националне безбедности могла да садржи одговоре на неколико важних питања: пре свега на питање ко је објекат заштите (тзв. референтни објекат безбедности), односно које се његове вредности штите; а затим на питања ко или шта угрожава те вредности, ко је задужен (одговоран) за безбедност (тзв. референтни субјекат безбедности) и, на крају, како се, тј. којим методима и средствима достиже и чува безбедност? Дефиниције наведене у овом раду показују, међутим, да су ретки аутори који су покушали да изведе такву дефиницију, јер је, само по себи, јасно да би она морала да буде врло широка и недовољно конзистентна, односно рогобатна. Због тога се већина аутора са разлогом опредељује пре свега за прецизирање референтног објекта безбедности и за навођење његових најбитнијих вредности које се штите.

Када је у питање одређивање референтног објекта безбедности, огромна већина наведених аутора се, изричито или прећутно, опредељује за државу, као политичку заједницу која је субјекат међународног јавног права и међународних односа. Неки аутори, међутим, уз државу наводе и нацију (С. Станаревић, С. Мијалковић), друштво (Н. Ђорђевић) и режим (М. Ејуб) или само нацију (С. Ковачевић), друштво (Стајић Љ./ Гађиновић Р.) и политички народ (А. Гризолд).

Што се тиче вредности које се штите, старије дефиниције углавном истичу опстанак државе и класичне атрибуте државности – сувереност (независност) и територијалну целокупност и, евентуално, квалитет живота. Новије дефиниције, тј. дефиниције објављене после краја хладног рата, скоро редовно усвајају сугестију

Б. Базана из 1991. да се при дефинисању националне безбедности морају имати на уму не само војна, него и политичка, економска, социјална и еколошка област људског деловања.³⁸ Тако, као што је већ наведено, А. Гризолд сматра да садржај безбедности политичког народа обухвата: „безбедност националне територије..., заштиту живота људи и њихова власништва, очување и одржање националне суверености и остваривање основних функција друштва (социјално-економске, друштвено-политичке, културне, еко-

³⁸ Наведено према: Таталовић С., нав. д., стр. 145–146. Базан је, том приликом, цитирао дефиниције М. Лоува, Ђ. Лучијанија, П. Хартланд-Тунберг, Ф. Трегера и Ф. Симони, Р. Улмана и Националног колеџа безбедности.

лошке, привредне и друге)“. По С. Таталовићу и М. Биланџићу, „национална сигурност треба осигурати (!) стање у којем ће бити осигурана (сиц!) слобода државе и друштва, територијални интегритет и суверенитет државе у оквирима међународно прихваћених аранжмана, људске слободе и права грађана, политичка и социјална стабилност друштва и државе, стабилан економски развој и функционирање правне државе, стабилан јавни поредак и особна сигурност грађана те здрави и стабилни еколошки увјети.“

Уз одређивање према референтном објекту безбедности и вредностима које се штите, један број аутора указује и на референтне субјекте националне безбедности. Тако Анжић, Берковиц и Бек, Лоув, Лучијани, Стајић и Гађиновић, Станаревић, Трегер и Симони и Хеведи изричито наводе државу као референтног субјекта који је одговоран за националну безбедност. Анжић је, уз то, сматра и референтним субјектом и глобалне безбедности. Из дефиниција неких аутора (Белами, Савић, Хартланд-Тунберг) индиректно се може извући закључак да и они виде државу као референтног субјекта националне безбедности. Стајић и Гађиновић сматрају да држава „самостално или у сарадњи са другим државама или организацијама“ штити виталне вредности и интересе друштва, док Мијалковић, поред државе, референтним субјектима националне безбедности сматра и (њене) грађане и наднационалне безбедносне механизме.

У својим дефиницијама националне безбедности један број аутора помиње и одређене субјекте и факторе угрожавања националне безбедности. Другу државу или државе као субјекте угрожавања нечије националне безбедности изричито помиње само М. Буркин, али се она индиректно подразумева и у свим оним дефиницијама у којима се говори о спољним претњама и опасностима, тј. опасностима за националну безбедност од противника и непријатеља изван граница одређене државе (земље). Када су, пак, у питању фактори угрожавања националне безбедности, најчешће се помињу спољни фактори – рат (Липман, Белами) и војни напад, тј. оружана агресија (Лучијани, Коложије), а затим, сасвим уопштено, спољне претње и опасности (Берковиц и Бек, Иблер, Истон), угрожавање независности и интегритета и уставног и правног поретка (*Политичка енциклопедија*), субверзивне активности спољних и унутрашњих непријатеља (*Војни лексикон*) и, најуопштеније – унутрашње и спољне претње, односно угрожавање изнутра и споља (Ејуб, Јаворовић, Кегли и Виткоф, Стајић и Гађиновић и *Лексикон сигурности*).

* * * * *

Имајући у виду све што је речено, национална безбедност може се дефинисати, у ужем и ширем смислу.

Под националном безбедношћу у ужем смислу речи подразумева се **стање заштићеног, слободног, стабилног и извесног постојања, функционисања и развоја једне државе (земље)**. Ако се и овде послужимо и једном негативном дефиницијом, могли бисмо да кажемо да се под националном безбедношћу, у ужем смислу речи, подразумева **стање у којем нема озбиљних претњи и опасности за опстанак једне државе, за њену независност, територијалну целокупност и уставно-правни поредак, као и за живот, права и слободе њених грађана и здраву животну средину** (стање неуgroжености или безопасности).

С обзиром, пак, на неспорну чињеницу да на то изузетно важно и пожељно стање утиче читаво мноштво различитих чинилаца и околности објективне и субјективне природе, национална безбедност у ширем смислу речи може се дефинисати као **свеукупност објективних и субјективних чинилаца и околности** (чињеница, односа, проце-

са, организација, институција и активности) **од којих зависи опстанак, функционисање, развој и друге битне вредности једне државе** (њена независност, територијална целокупност, уставно-правни поредак, живот, права и слободе њених грађана и здрава животна средина). Иако многи од тих чинилаца и околности могу да делују на националну безбедност и позитивно и негативно, овде се мисли, пре свега, на оне који делују позитивно, односно на оне који доприносе достизању и очувању безбедности. Они чиниоци и околности који доводе до угрожавања опстанка и функционисања државе могу се укључити у дефиницију небезбедности, као супротности безбедности.

Литература

1. Бајагић М.: *Основи безбедности*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007.
2. Beridan I., Tomić I., Kreso M.: *Leksikon sigurnosti*, Sarajevo, 2001.
3. Vukadinović R.: *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
4. Dimitrijević V.: *Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1973.
5. Димитријевић В., Стојановић П.: *Међународни односи*, Службени гласник, Београд, 1996.
6. Ђорђевић Н.: *Bezbednost i Jugoslavija*, Jugoart, Zagreb, 1985.
7. Ibler V.: *Rječnik međunarodnog javnog prava*, Informator, Zagreb, 1982.
8. Keqli Č. V., Vitkof J. R.: *Svetska politika – trend i transformacija*, Centar za studije jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija MSP SCG, Beograd, 2006.
9. Collins A.: *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Zagreb, 2010.
10. Ковачевић С.: *Основи безбедности и одбране*, ВШУП, Земун, 1996.
11. Masleša R.: *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo, 2001.
12. Мијалковић С.: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.
13. Милетић С.: *Полицијско право*, Полицијска академија, Београд, 1997.
14. *Opšta Larousse enciklopedija*, 1–3 JRJ, Zemun, 2004.
15. *Osnovi narodne odbrane* (1969) Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja“, Beograd;
16. Paleri P.: *National Security: Imperative and Challenges*, That McGraw – Hill Publishing Company Limited, New Delhy, 2008.
17. *Појмовник безбедносне културе* Центар за цивилно-војне односе, Београд;
18. Petrović G.: *Logika*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
19. Савић А.: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007.
20. Simić D.: *Nauka o bezbednosti*, Službeni list, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
21. *Sociološki leksikon* Savremena administracija, Beograd, 1982.
22. Стајић Љ.: *Основи безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2004.
23. Стајић Љ., Гађиновић П.: *Увод у студије безбедности*, Београд, 2007.
24. Šešić B.: *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, 1973.
25. Tatalović S.: *Nacionalna i međunarodna sigurnost*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
26. Tatalović S., Bilandžić M.: *Osnove nacionalne sigurnosti*, MUP Republike Hrvatske, Policijska akademija, Zagreb, 2006.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ПРОЦЕНЕ

Бранислав Милосављевић
Министарство одбране Републике Србије

Безбедносна процена је основ за правовремено планирање и организовање ради предузимања превентивних мера и активности везаних за спречавање нежељених догађаја. За квалитетно организовање и спровођење послова и задатака безбедности неопходна је, пре свега, безбедносна процена. Сваки другачији приступ тим пословима, без квалитетно урађене процене, не може дати задовољавајуће резултате у обављању послова безбедности. Безбедносна процена настаје на основу проверених и сређених података и чињеница, уз примену научних метода и искуства. Процена је полазни елемент у стварању безбедносне превентиве, односно безбедносна превентива настаје на основу усвојене безбедносне процене.

Кључне речи: *безбедносна процена, начела процењивања, безбедносни податак, безбедносна информација, методологија израде безбедносне процене.*

Увод

Безбедносна процена настаје на основу свестраног и темељитог проучавање свих елемената и чинилаца који су значајни за предмет процењивања. Због тога се при изради процене морају користити тачни и актуелни подаци, али се мора водити рачуна и о начину исказивања тих података. На основу наведеног у процени доносе се закључци. Квалитетна процена омогућава сагледавање различитих облика угрожавања безбедности, форми и метода њиховог наступа, циљева и средстава којима се испољавају. Безбедносна процена је анализа услова у одређеном простору и времену који су значајни за извршење конкретног задатка. Број чинилаца који се процењују зависи од предмета процењивања и, по правилу, увек се разматрају појединачно и у целини, при чему је посебно значајно утврђивање њихове међусобне условљености и повезаности. Утицаји који се процењују према томе одакле потичу могу, условно, да се поделе на: 1) утицаје који потичу од сопствених могућности и намера, 2) утицаје који потичу од противникових могућности, намера и акција и 3) утицаји који потичу из друштвеног окружења. На основу тога, лакше се доноси одлука и адекватно планирају задаци, мере и средства којима се спречава такво деловање. Процес процењивања је комплексан задатак. Спроводи непрекидно, јер то није једноставан задатак у којем се добијени подаци уобличавају у једну форму.

Појмовно и теоријско одређење безбедносне процена

Појам *безбедносна процена* је синтагма од појмова *безбедност* и *процена*. Синтагме су синтаксичке јединице у којима су две или више речи обједињене значењем и функцијом у реченици. У овом случају, реч је о лексичко-семантичкој анализи на основу које треба да се одреди значење појма *безбедносна процена*.

Термин *безбедност* користи се за означавање много ширег појма од изворног значења. Под њим се подразумева жељено стање система које се постиже отклањањем претњи и ризика који долазе из и изван система. *Безбедност* је појам са вишеструким значењем. Најчешће се тумачи на основу претпоставке да се под тим термином подразумева одређено стање, организација, функција или систем, или све то заједно.¹ Дефиниција појма безбедности нема опште прихватљив садржај јер се тим појмом обухватају веома различити елементи, појаве и односи у друштвеној, природној или техничкој сфери. Но, и поред тога, при одређивању појма *безбедност* полази се углавном од става да је безбедност основни атрибут државе и да је везан за њену заштитну функцију. Појмом *безбедност* су у најширем политичко-правном смислу обухваћене мере и активности чувања и заштите од угрожавања независности и интегритета једне земље (држава, нација) и унутрашњег уставног и правног поретка. У првом случају реч је о спољној, а у другом – о унутрашњој безбедности. Према објекту заштите, разликују се национална, јавна, колективна, лична и имовинска безбедност, али и остали облици безбедности.²

Појам *процена*, најшире схваћен, значи одређење или утврђивање вредности о нечему, о некој области живота и деловања.³ У епистемолошком смислу, користи се за означавање некаквог или нечијег мишљења или суда о својствима, вредностима и нечему што је значајно за неку област живота и деловања.

Ако се у етимолошком смислу споје та два појма и поређају у хијерархијском логичком низу, добија се значење синтагме које одражава њен суштински семантички и синтаксични карактер. Из тога произилази да је *процена процес мисаоне и практичне активности у којем се, на основу проверених и сређених података и чињеница, уз примену научних метода и искуства, доноси закључци о предмету процењивања*. Такво схватање појма *процена* задовољава практичне потребе. При решавању сваког проблема (задатка) анализирају се одређени чиниоци. Након тога, приступа се процесу у којем се сви делови проблема повезују и синтетишу у јединствену целину. За сваку могућу варијанту предвиђају се позитивни и негативни ефекти, а на основу њих – доноси закључак о одређеном проблему.

Процена је посебан вид објашњења безбедносне појаве јер се не зауставља на објашњењу узрочно-последичних веза у појави и појаве са светом. У њој настоје да се објасне и друге унутрашње и спољне везе одређене појаве, али и однос и снага тих веза и односа који појаву усмеравају у одређеном правцу и утичу на њен карактер, манифестационе облике и последице које изазива. Према томе, проценом треба да се укаже на снагу и доминацију појединих елемената који утичу на структуру и ка-

¹ Драган Симић, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 29 и 30.

² *Мала политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1996, стр. 86.

³ *Речник српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1973, стр. 265.

рактер појаве.⁴ Према неким ауторима, процена је мисаона активност којом треба, на основу анализе, да се предвиде могући развој и тенденција развоја безбедносних ситуација у будућности.⁵ Осим тога, процена се дефинише као обавештајни документ вишег степена који настаје у процесу свестраног и темељитог проучавања релевантних информација добијених из обавештајних и других извора, као и свих елемената и чинилаца који су значајни за област стратегијске и обавештајне делатности.⁶

Према доктринарним документима, а један од њих је документ под називом Обавештајне процедуре (*Intelligence Procedures- AJP 2.1*),⁷ безбедносном проценом систему командовања треба да се обезбеде поуздани подаци (информације) за доношење одлуке о планираним акцијама (операције). Предмет обавештајне процене је анализа противникове ситуације и оцена његових способности, вероватности намера и тока акција у одређеном времену. Процес стварања процене обухвата анализе појединих ситуација, али и целокупне ситуације. Дакле, процена је низ аналитичких и логички мисаоних процеса. Методе и етапе у реализацији могу да се мењају и да варирају у зависности од разних утицаја који потичу од предмета процењивања. У доктринарним документима⁸ која се, на пример, искључиво односе на супротстављање тероризму, безбедносна процена се дефинише као континуирани процес прикупљања и проверавања свих расположивих информација у поступку идентификације терористичких циљева.

Под безбедносном проценом ситуације, према *Лексикону безбедности*,⁹ подразумева се анализа одређених чинилаца који, појединачно и скупно, утичу на степен безбедности у датој средини. У закључном делу процене исказује се прогноза будућих понашања, тј. активности носилаца угрожавајућих делатности и задаци целокупног система безбедности у супротстављању таквој делатности. Поред тога, безбедносна процена се одређује и као први и основни корак у планирању безбедносних мера и постављању организационе структуре која треба да спроведе прописане мере и поступке. Она треба да укаже на главне безбедносне проблеме због чијег се решавања прописују безбедносне мере и процедуре и доносе безбедносни планови. Од квалитета процене зависи квалитет целокупног система безбедности.¹⁰

Слична дефиниција садржана је и у доктринарним документима¹¹ НАТО-а, у којем је процес стварања процене први корак у супротстављању претњама и основ за предузимање осталих безбедносних мера. Безбедносна процена је и мисаони процес, у којем треба, на основу анализе безбедносних података, да се процени, тј. предвиди, могући развој безбедносних ситуације у будућности. Дакле, таква процена је основа за правовремено планирање и организовање, и омогућује предузимање превентивних мера пре самог догађаја.¹²

⁴ Видан Марковић, *Теорија безбедности са методологијом истраживања безбедносних појава*, Југоарт, Загреб, 1988, стр. 280 и 281.

⁵ Љубомир Стајић, *Основи безбедности са основама истраживања безбедносних појава*, ФЦО, Београд, 2005, стр. 30 и 31.

⁶ Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 89.

⁷ *Intelligence Procedures-AJP 2.1*, NATO Standardization Agency, Brussels, March 2002.

⁸ *Joint Pub 3-07.2 Joint Tactics, Techniques and Procedures for Antiterrorism*, 17. March 1998, part V, pp. 5-7.

⁹ Обрен Ђорђевић, *Лексикон безбедности*, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 299 и 300.

¹⁰ Зоран Драгишић, *Безбедносни менаџмент*, Службени лист, Београд, 2007, стр. 38.

¹¹ *AJP, Allied Joint Intelligence, Counter-intelligence and Security Doctrine*, NATO Standardization Agency, Brussels, July 2003.

¹² Обрад Стевановић, *Руководјење и командовање*, Полицијска академија, Београд, 1999, стр. 83 и 84.

Процес стварања процене има и одређене карактеристике (принципи). То су:¹³

- интердисциплинарна истраживања,
- хеуристичко усмерење,
- недоступност неопходних (потребних) података,
- истраживање малих случајева (догађаји) с великим утицајем,
- специфична и применљива истраживања.

На основу наведених дефиниција безбедносне процене могу да се одреде следећи заједнички дефинијенси као битне одреднице тог појма:

- представља мисаону активност,
- настаје на основу тачних и проверених безбедносних података,
- чини основу за предузимање даљих мера на спречавању штетног деловања различитих облика угрожавања,
- основ је за предузимање адекватних превентивних мера.

То је комплексан задатак који мора да се обавља непрекидно, уз ангажовање свих расположивих снага и средстава којима располажу службе. Процес прикупљања података реализује се коришћењем одређених поступака, познатих као методе рада, који се примењује у зависности од извора података.

Безбедносна процена је анализа одређених чинилаца који, појединачно или скупно, утичу на степен безбедности у одређеној средини или друштву, али и анализа организованости и спремности система (службе) безбедности да се супростави угрожавајућим делатностима. Приликом разматрања безбедносне ситуације оцењују се разна латентна и тренутна конфликтна стања, њихови узроци и могући развој. Закључни део процене треба да садржи прогнозу будућих понашања и активности носилаца угрожавања безбедности.¹⁴ Под тако дефинисаном проценом подразумевају се: 1) анализа, 2) предвиђање и 3) закључивање. На основу анализе сагледавају се чињенице о одређеној опасности које су битне за адекватно одлучивање – објективна анализа је поуздан основ за адекватно предвиђање. Сврха и вредност предвиђања су у томе што се, на основу онога што је утврђено анализом, сагледавају нужност и вероватноћа онога што ће се догодити. То је изузетно важно јер чини основ за правовермено планирање и организовање система ради предузимања превентивних мера и активности на спречавању нежељених догађаја.

Основна начела стварања и коришћења безбедносне процене

Безбедносна процена намеће потребу за писаним документом, односно материјализовањем чињеница до којих се дошло применом посебних мера и средстава. Наиме, сваки податак и свако сазнање треба да се искажу тачно и потпуно у писаној форми, а за то је неопходна способност да се резултати рада формализују кроз

¹³ Roy Godson, *Intelligence Requirements for the 1980 (Number Two) Analysis and Estimates*, Washington, National Strategy Information Center, 1980, p. 52.

¹⁴ Обрен Ђорђевић, *исто*, стр. 299.

унапред утврђен документ. Писана реч, ономе ко се тиме бави, намеће велике обавезе и одговорност да целокупна сазнања до којих се дошло о одређеној појави, али и предвиђању будућих облика испољавања, материјализује кроз безбедносну процену. Квалитет процене зависи од садржаја података, али и од форме у којој су ти подаци исказани и обрађени, и тако учињени доступним корисницима.

Као значајна радна функција, стварање безбедносне процене намеће одређена правила понашања, одређене принципе, односно начела стварања и коришћења безбедносне процене. Та начела су подједнако значајна и за ствараоце и за кориснике процене. Доследним поштовањем основних начела обезбеђују се неопходан квалитет процене и успешно доношење одлуке за предузимање даљих акција служби безбедности. Према томе, није реч само о начелима писане процене и њиховог коришћења, већ о начелима процеса процењивања. Поред тога, начела представљају синтезу одредаба Закона и других нормативних аката којима се одређује поступање служби безбедности, али и искуства из досадашње праксе. На основу тога, размотрићемо следећа начела: објективности, систематичности, потпуности, тајности, благовремености и прогностичности.¹⁵

Начело објективности најопштија је карактеристика у истраживању безбедносних појава. Као и у науци, објективност има два аспекта: 1) одређен однос према стварности и 2) основне формалне карактеристике поступка долажења до сазнања.¹⁶ Безбедносне појаве и проблеми су део друштвене стварности и проучавају се, између осталог, да би се дошло до истине. А до истине се може доћи само објективним, непристрасним приступом у прикупљању и проучавању одређених чињеница.

Процена као документ вишег степена обраде података може да одговара потребама уколико има довољно одговарајућих квалитетних података за ваљано закључивање и предвиђање. Уколико су подаци необјективни, тј. нетачни, процена губи основну функцију. Начело објективности у процесу израде безбедносне процене остварује се коришћењем објективних (поузданих) података и информација и применом научних метода у процесу обраде безбедносних података. Различитим односом према расположивим подацима може да се умањи степен објективности процене, јер неки подаци могу да се прецене, потцене или предимензионирају. Објективност процене умногоме може да се умањи због скептицизма, субјективизма и предрасуда оних који прикупљају и обрађују податке, али и оних који израђују процену. Озбиљне грешке у раду могу да изазову предрасуде, које воде у једностраност, при чему се само неки сегменти који су погрешно одређени узимају у обзир и, на основу тога, доноси закључак. Предрасуде се најчешће испољавају у процени доказа и перцепцији узрока и последица, али и у процени вероватноће одређених догађаја.¹⁷ Већи степен објективности безбедносне процене постиже се проверавањем сваког податка и утврђивањем његове веродостојности. У читавом про-

¹⁵ О начелима процењивања упоредити: Милан Милошевић, *исто*, стр. 90 и 91; Милан Мијалковски, *Тероризам и противтерористичка борба*, ГШ ВСЦГ, Београд, 2003, стр. 90 и 91, и Андрија Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 285–291.

¹⁶ Војин Милић, *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1978, стр. 260.

¹⁷ О предрасудама видети више у: Jr. Richard J. Heuer, *Psychology of Intelligence Analysis*, Center for the Study of Intelligence Central Intelligence Agency, доступно на: www.cia.gov/csi/books/19104/. pdf., pp. 105–144.

цесу стварања процене морају се проверавати подаци до којих се дошло и који се користе у процесу израде процене, јер се само на тај начин могу објективно сагледати одређени безбедносни проблем. Због тога се оцењује веродостојност података, а они могу да буду проверени, делимично проверени и непроверени.

Поред утврђивања веродостојности података, неопходно је да се одреди и поузданост извора података – провером извора може се утврдити и веродостојност података. Понекад се поузданост извора може априори одредити, на пример, ако податке пружа техничко средство, односно ако до података долазимо применом техничких средстава. У том случају извор је поуздан, без обзира на то какве податке пружа у конкретном случају.

Начело систематичности има изузетан значај приликом стварања и презентовања безбедносне процене. Будући да је реч о документу службе безбедности, мора да постоји јединство, тј, међусобна повезаност свих делова који чине целину о предмету процењивања и логички ред у садржини документа. Поред тога, основни принцип систематичности може да се заснива на различитим именуљима: хронологији догађаја, значају догађаја, логичком континуитету догађаја и унапред утврђеној форми. То начело посебно долази до изражаја у процесу стварања процене, када је неопходно да се створи целина од мноштва различитих података, јер између свих тих података постоји неки логички ред – међусобне везе и условљеност. Таква процена се мора заснивати на бројним, појединачно узетим и веома различитим подацима. Али одређеном систематиком сви ти подаци се доводе у међусобне везе и односе, и чине логичку целину и неопходан садржај документа. Због тога се мора унапред одредити форма процене: у утврђеној форми се боље и лакше исказује садржај и боље организује читав процес процењивања. То је предуслов за примену тог начела у процесу стварања процене. Поред тога, начело систематичности је заступљено и у процесу обраде података, њиховој процени, селекцији, класификацији, чувању и проналажењу, и у повезивању са другим подацима, ранијим сазнањима и одговарајућом широм проблематиком.

Послови безбедности су веома динамични. Догађаји се брзо одвијају, најчешће у континуитету – једни друге смењују, а форме и методи деловања се брзо мењају и прилагођавају конкретним околностима. Због тога се морају назначити време или период дешавања одређеног догађаја. Осим у вези с временом, начело систематичности је значајно и када је реч о јасној просторној одређености безбедносног догађаја. Под просторном одређеношћу подразумева се тачно утврђивање простора и места објекта са кога се одвијала, одвија или се очекује нека делатност. На тај начин се могу планирати конкретне мере и средства за праћење или супротстављање таквим делатностима и одредити носиоци, мере и средства у вези са таквом делатношћу. Одређивање простора на којем се одвијају или се очекују одређене друштвено штетне делатности има изузетан значај за остваривање превентивног рада. Конкретне мере, њихов интензитет и крајњи циљеви предузетих мера зависе од простора који је дефинисан као оквир догађаја који је предмет интересовања, односно процењивања. Од тога где се дешава одређени догађај зависи и кога ће се служба безбедности ангажовати.¹⁸

¹⁸ Андрија Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 291.

Начело потпуности је директно везано са одређивањем садржине безбедносне процене. То значи да начело потпуности проистиче из законских и подзаконских норми којима се одређује садржај безбедносне процене. Међутим, одређеност садржине процене не сме круто да се схвати и спроводи. Ради потпунијег сагледавања одређене безбедносне проблематике могу да се користе шири подаци, што је понекад нужно, а тежња ка потпунијем сагледавању одређеног проблема мора да постоји у свим фазама процењивања. Пре израде процене, у фази анализе података и информација, мора се тачно утврдити који подаци недостају за потпуније сагледавање стања или проблема и учинити максимални напор да се прибаве такви подаци. У процесу процењивања начело потпуности се мора доследно спроводити, јер само тако може да се постигне квалитет потребан за ваљано процењивање. Све док се не располаже довољном количином знања за процењивање треба тражити податке који ће допринети да се отклоне недостаци и употпуни одређена целина. Касније, на основу нових сазнања, процена може да се допуњава или коригује, мења или укине. Недостатак квалитетних показатеља може да умањи квалитет потпуности процене. У таквим случајевима се најчешће прибегава употреби неодређених и непрецизних термина, што не одражава квалитет, па зато, кад год је то могуће, треба дати што прецизније квантитативне (бројчане) показатеље. Поред квантитативних, значајни су и квалитативни показатељи. На пример, како се одређене појаве рефлектују на друштвену свест или како поједини садржаји угрожавају безбедносне интересе државе.

Начело тајности значи нужна ограничења у размени, тј. у протоку података, односно да се садржај безбедносне процене може користити само под одређеним условима и у службене сврхе. У примени тог начела неопходна је потпуна дисциплина, јер свако непоштовање тог начела може да има штетне последице. Због тога су нужна и одређена ограничења, као што су утврђене листе корисника, правило израде, дистрибуција, коришћење процене и чување садржаја процене. Тајност рада намеће нужно ограничење у погледу јавности, односно доступности информација и података који су настали за потребе процењивања на основу података које је прикупила служба. То су, уједно, функционална ограничења, која су условљена природом послова безбедности.

Тајност у раду службе безбедности¹⁹ произилази из околности да се носиоци непријатељске делатности организују и припремају на тајан и прикривен начин. Због тога се не сме дозволити да се открије ангажовање службе безбедности у вези с њиховом делатношћу. Користећи специфичне и веома деликатне изворе, методе и средства, помоћу којих се долази до података значајних за безбедност земље, служба безбедности мора да заштити своје изворе, методе и средства за рад. Када се процена или њени делови достављају корисницима у оквиру матичне службе или корисницима ван ње, изворе, методе и средства треба давати под шифром или их уопште не треба давати.

Начело благовремености у процесу стварања и коришћења безбедносне процене значи да се расположиви подаци у одговарајућој форми достављају одмах унапред одређеним корисницима. Наиме, процена је вреднија уколико је добијена правовремено. Протоком времена она губи вредност, тако да уколико касније дође кориснику, утолико је мање вредна. При томе се мора водити рачуна да се због

¹⁹ О начелу тајности видети више у: Андрија Савић, исто, стр. 286, и Обрен Ђорђевић, *Основи државне безбедности*, посебан део, ВШУП, Београд, 1988, стр. 22.

благовремености не запостављају друга битна начела процењивања, као што су систематичност, економичност, јасноћа у излагању, тачност и поузданост података. Да би се боље разумело то начело, треба знати да се о садржају процене обавештава и по хоризонталним и по вертикалним линијама руковођења. Хоризонталним се назива обавештавање у оквиру организационе јединице, а под вертикалним обавештавањем подразумева се обавештавање највиших политичких, државних и руководећих органа службе безбедности.²⁰ За остварење тог начела неопходан је одговоран однос свих учесника према садржају безбедносне процене и према захтевима у погледу благовремености.

Појам *прогнозирање* потиче од грчке речи *prognostikos* а значи претходно са знање или претходно значење. За тај појам су непосредно везани и појмови: *предвиђање*, *предсказивање*, *распознавање*, *сазнање*, *закључивање унапред* и слично.²¹

Начело предвиђања је методолошки строго контролисани поступак заснован на чињеницама, на претходно стеченом знању и на искуству онога који се бави предвиђањима и прогнозом.²² Прогностички део је круна безбедносне процене. Реализује се тако што се на основу прошлих и садашњих чинилаца предвиђају будућа кретања, односи и стања. Реч је о томе да се постојећа сазнања, до којих се дошло у раду, користе за предвиђање будућих догађаја, појава и кретања, али и интензитета и снаге утицаја појаве која се процењује. За објашњење тог начела може да послужи концепт аналитичке пирамиде која има широку основу од чињеничних информација и странице сачињене од квалитетних претпоставки, које воде ка највероватнијем будућем сценарију на врху. У основи пирамиде су неоториве чињенице и поуздане информације, а врх има прогностички карактер.²³ Прогностички карактер процене произилази из чињенице да је безбедносна процена замишљена слика будућег стања (догађаја). Као таква, добија се анализирањем свих утицаја и релевантних чињеница и стално допуњује и коригује новим сазнањима. Сам поступак предвиђања је сложен, али није немогућ. Од предвиђања се не може очекивати да буде прецизно. Очекује се да буде глобално и прецизно у вези с важним чиниоцима, односно да се могу толерисати евентуална одступања од стварности.

Методологија за израду безбедносне процене

Без обзира на различите методологије израде безбедносне процене, заједничко за све је то да се стварају на основу прикупљених података о предмету процењивања. Успех безбедносне процене, између осталог, условљен је и бројношћу, квалитетом, провереношћу и тачношћу података о предмету процењивања. Зато је потребно да се пре израде процене, тј. пре почетка процењивања, прикупи и провери што већи број података.

²⁰ Андрија Савић, *исто*, стр. 290.

²¹ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1966, стр. 722.

²² Богдан Шеших, *Општа методологија*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 358.

²³ Kent Sherman, *Estimate and Influence*, доступно на: www.cia.gov.

Не постоји јединствена и опште прихваћена методологија израде безбедносне процене. Међутим, постоји неколико кључних поступака у процесу доношења поуздане процене. То су: 1) дефинисање проблема, 2) стварање хипотеза, 3) прикупљање информација, 4) оцена хипотеза, 5) избор највероватније хипотезе и 6) текуће праћење нових информација.²⁴

Подаци су улазна величина у процесу процењивања, па су посебно значајни: 1) садржина податка и 2) извори податка. Зато је, између осталог, важно да се провери тачност података, односно објективност извора података, посебно када се подаци узимају као индикатори будућих или могућих догађаја, или када се користе као елемент процене могућег развоја безбедносне ситуације.

Приликом израде безбедносне процене треба обезбедити јединствен методолошки поступак у оцени стања безбедности и изради безбедносне процене. Међутим, није могуће обезбедити јединствене методолошке поставке на националном нивоу, пошто постоји велики број субјеката који доносе безбедносне процене и планове безбедности, али је важно да различити нивои руковођења, и вертикално и хоризонтално, обављају процене на јединствен начин у оквиру једне организације. Државне организације које доносе процене безбедности углавном прописују методологију израде процене и обавезну структуру, које се морају придржавати сви који раде на изради безбедносне процене.

С обзиром на методологију и структуру израде безбедносне процене у великом броју организација, структуру општих безбедносних процена, уз одређене разлике од организације до организације, чине следећи елементи:²⁵

- општи концепт безбедносне процене,
- анализа стања релевантних безбедносних појава,
- утврђивање стања безбедности,
- доношење закључака са оценом стања безбедности,
- прогноза кретања стања безбедности,
- безбедносни задаци.

Општи безбедносни концепт је теоријски приступ у изради безбедносне процене који је одређен субјектом система безбедности. Постоје три субјекта система безбедности: конвенционални, неконвенционални и суплементарни субјекти. Конвенционални субјекти безбедности обављањем редовне делатности директно остварују функцију безбедности (полиција, војска, царина, инспекције, тужилаштво, суд и органи надлежни за извршење кривичних санкција). Неконвенционални су они субјекти безбедности који обављањем своје редовне делатности индиректно реализују функцију безбедности (народна скупштина, влада, председник републике, органи иностраних послова). Суплементарни субјекти безбедности обављањем редовне делатности доприносе реализацији функције безбедности (локална заједница и органи локалне самоуправе, јавне службе и друге организације).

Анализа стања релевантних безбедносних појава обухвата прикупљање и обраду безбедносних података. Такав податак је сваки податак који се односи на посматрану безбедносну појаву добијену преко специфичних извора и коришћењем

²⁴ Richard Heuer, *Psychology of Intelligence Analysis*, доступно на: <http://cia.gov/ncsi/books/1904/indeh.html>

²⁵ Зоран Драгишић, *исто*, стр. 49.

специфичних метода и средстава. Прикупљање података је систематска активност органа безбедности, усмерена на прикупљање изворних података значајних за безбедност земље.

Утврђивање стања безбедности резултат је деловања позитивних и негативних безбедносних појава, које се, у крајњем, појављују као укупна угроженост једне организације и њених капацитета да одговори на угрожавање. На основу резултата утврђивања стања безбедности треба утврдити тенденције и нове појавне облике безбедносних претњи држави, законитости у испољавању негативних безбедносних појава и узроке настанка негативних безбедносних појава. Стање безбедности утврђује се применом метода за израду безбедносне процене, а то су, у начелу, статистичке методе, методе анализе, методе синтезе и слично.

Доношење закључка са оценом стања безбедности представља синтезу свих безбедносних проблема и дефинисања индикатора безбедности. Приликом доношења оцене стања безбедности оцењује се и рад делова система безбедности или целокупног система безбедности.

Процена даљег развоја безбедносних догађаја је мисаони процес у којем се, на основу анализе безбедносних података, процењује, односно предвиђа могући развој безбедносне ситуације у будућности. Таква процена има изузетну важност јер чини основу за правовремено планирања и организовање ради предузимања превентивних мера.

Безбедносни задаци су завршна фаза, у којој се одређују задаци за све организационе јединице или поједине делове. Они су основа за даље поступање и активности органа и система безбедности ради предузимања мера отклањања опасности угрожавања безбедности.

У прошлости су многи системи безбедности пропадали или су драстично мењали искључиво због погрешних процена. Да би процена одговарала захтевима, неопходно је да се избегну сви стереотипи, да се ослободи свих сувишних детаља, општих и познатих чињеница, и свега што је чини непотребно опширном.²⁶

Закључак

Безбедносна процена се обавља ради правовременог планирања и предузимања мера против разноврсних облика угрожавања безбедности државе. Њена основна вредност је у минимизирању неизвесности, односно ако је неизвесност у вези с постизањем циља проценом сведена на минимум, она је сигуран елемент за дефинисање важних чинилаца при утврђивању варијанте одлуке. Вредност предвиђања је у томе да се на основу онога што је утврђено анализом сагледају нужност и вероватноћа онога што ће се десити. Стога приликом предвиђања не треба бити искључив: упутно је да се предвиди више варијаната испољавања деструктивне делатности. Међутим, тешко се може судити о квалитету процене јер се неизвесност не може у потпуности елиминисати. О квалитету процене може се судити тек са одређене временске дистанце, када она губи употребну вредност.

²⁶ Marin Stephen, *Homeland Security and the Analysis of Foreign Intelligence*, Markle Foundation Task Force on National Security in the Information Age 15 July 2002, pp. 7.

Литература

1. *AJP, Allied Joint Intelligence, Counter-intelligence and Security Doctrine*, NATO Standardization Agency, Brussels, July 2003.
2. Савић, А.: *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
3. Марковић, В.: *Теорија безбедности са методологијом истраживања безбедносних појава*, Југоарт, Загреб, 1988.
4. Милић, В.: *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1978.
5. Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1966.
6. Roy, Godson: *Intelligence Requirements for the 1980 (Number Two) Analysis and Estimates*, Washington, National Strategy Information Center, 1980.
7. Симић, Д.: *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.
8. *Intelligence Procedures-AJP 2.1*, NATO Standardization Agency, Brussels, March 2002.
9. *Joint Pub 3-07.2 Joint Tactics, Techniques and Procedures for Antiterrorism*, March 1998.
10. Sherman, K.: *Estimate and Influence*, доступно на: www.cia.gov
11. Стајић, Љ.: *Основи безбедности са основама истраживања безбедносних појава*, ФЦО, Београд, 2005.
12. Милошевић, М.: *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001.
13. *Мала политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1996.
14. Stephen, M.: *Homeland Security and the Analysis of Foreign Intelligence*, Markle Foundation Task Force on National Security in the Information 2002.
15. Ђорђевић, О.: *Лексикон безбедности*, Партизанска књига, Београд 1986.
16. Стевановић, О.: *Руковођење и командовање*, Полицијска академија, Београд, 1999.
17. Heuer J., Richard Jr.: *Psychology of Intelligence Analysis*, Center for the Study of Intelligence Central Intelligence Agency, доступно на: www.cia.gov/csi/books/19104/
18. *Речник српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1973.
19. Драгишић, З.: *Безбедносни менаџмент*, Службени лист, Београд, 2007.
20. Kegley, W., C.: *The New Global Terrorism, Characteristics, Causes, Controls*; Pearson, New Jersey 2003.
21. Шешић, Б.: *Општа методологија*, Научна књига, Београд, 1974.

ИЗБОР КОНЦЕПТА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – УТЕМЕЉУЈУЋЕ ТЕОРИЈЕ И ДИЛЕМЕ

Блажо М. Радовић

Министарство одбране Републике Србије, Управа за стратегијско планирање

Питање националне безбедности и опирање Републике Србије за један од постојећих концепата безбедности је у условима хетерогености и слојевитости српског друштва и динамичног међународног окружења од суштинског значаја за изградњу њене безбедности и националног безбедносног идентитета. У потрази за концептом безбедности Републике Србије у раду се полази од интегралног разматрања неодвојивих матрица теорија међународних односа и безбедности, како би се сагледала исходишта, предности и недостаци расположивих концепата безбедности. Указујући на теоретску разуђеност наведене области која, као и међународни односи, има упориште у различитости политичких теорија, рад упућује да теоретске перспективе истовремено омогућавају сагледавање проблема на више начина, али нам због очигледне супротстављености и додатно отежавају избор. Подељено теоријско мишљење, хетерогеност српског друштва и слојевита друштвена и политичка пракса усложњавају достизање једнозначног и јединственог концепта националне безбедности Републике Србије и подстичу бројне дилеме избора.

Рад наводи на потребу сазнања о изградњи сложеног и активног теоријско-примењеног приступа који би на вишедимензионалан, садржајан и консензусан начин помирио различите друштвене потребе и интересе, међународне и унутрашње утицаје, и изразио однос Републике Србије према националној безбедности. Изградњом наведеног приступа различитост српског друштва у сагледавању безбедносних концепата, а тиме и виталних националних интереса могла би да постане предност, а не мана. Наведеним би се остварио значајан обрт у њеној досадашњој политичкој пракси који би могао довести до стицања претпоставки за остваривање функције безбедности, али и друштвеног развоја Републике Србије, у складу са динамиком унутрашњих и међународних односа и интересима њених грађана.

Кључне речи: *концепт националне безбедности, безбедносни кључ, безбедносни идентитет, безбедносна заједница, Србија*

Увод

Национална безбедност, уз остале друштвене чиниоце, представља један од носилаца развоја, меру одржања и стабилности сваког друштва. Зато је избор одговарајућег концепта¹ националне безбедности од прворазредног друштве-

¹ Eng. *concept* од *conception* – замисао, идеја, план, зачеће, у: Branislav Grujić i Ilijana Srđević, *Rečnik englesko-srpski i srpsko-engleski (Dictionary english-serbian and serbina-english)*, Jasen, Beograd, 2001.

ног значаја. Пре питања – који концепт, приступ и методологију безбедности треба применити на примеру Србије, потребно је одговорити на питања: ко или шта би требало да буде у средишту интереса безбедности, ко или шта су претње и савезници безбедности, ко се стара о безбедности и које методе можемо или би требало спровести за потребе безбедности?² На ова и слична питања, скоро читав век, настоје да одговоре различите интерпретације безбедности у кругу евро-америчке мисли, тачније њихови бројни представници и поборници. Бројност и подељеност, чак и епистемолошка супротстављеност теорија и теоретичара безбедности, има своје корене у спорном теоријском идентитету науке о међународним односима и светској политици³ која предмет свог истраживања заснива на ниски утемељујуће подељености политичке теоријске мисли.⁴ Наведена сложеност теоријске поставке додатно је усложнена процесом глобализације, техничко-технолошком револуцијом, интензивираним међународним и глобалним интеракцијама и бројним турбуленцијама у социјеталној и еколошкој сфери. Тако обременењено окружење рефлектује се и на унутрашње биће сваког друштва, које са своје стране ствара додатне потицаје, због чега се више него икада пре прича, пише и делује у сфери безбедности. У општој релативизацији друштвених категорија наша су се и безбедносна питања. Нарочито је интензивирано проналажење одговора на све бројније изазове које карактерише изненадност и велика брзина одвијања догађаја са непредвидивим последицама. Због тога осмишљавање примереног или чак најмање лошег концепта безбедности добија на замаху. Пред истим дилемама налази се и Србија.

Развој безбедности Србија је у дугом низу година заснивала на традицији, тј. на сопственим искуствима развоја државе. Процесом демократизације и развоја друштва започео је један вредносно и функционално нови талас промена и редефинисања безбедности, по узору на демократије политичког Запада. Тако се сложеност и слојевитост промена, а тиме и избора концепта безбедности у Србији, дешава истовремено под утицајем спољних и унутрашњих чинилаца, унутар хоризонталних и вертикалних структура друштва, на плану друштва у целини, социјалних група, појединца и њихових међусобних односа, као и у сфери вредносних ставова. Са сличним проблемима суочава се и најближе регионално окружење Србије, а у нешто измењеном облику и европско и светско окружење. Питање је да ли смо спремни и у стању да изнесемо толико обременењену праксу унутрашњих и међународних односа, у временски кратким оквирима? Самим тим поставља се питање и да ли смо спремни и у стању да изнађемо концепт националне безбедности који ће испунити своју функционалну намену, који ће бити довољно превентиван, развојан и отворен за будуће догађаје, а да истовремено, са најмање последица по животе и материјална добра, као и по правду и правичност, испуни очекивања грађана Србије који то од њега очекују?

² Terriff Terry, Croft Stuart, James Lucy and Morgan M. Patrick, *Security Studies Today*, Polity Press, Cambridge, 1999. p. 3.

³ Драган Р. Симић, „Још једанпут о четири велике дебате”, *Политичка ревија*, год. (XX) VII, вол. 18, бр. 4/2008, стр. 1479.

⁴ Jelica Stefanović-Štambuk, *Diplomatija u međunarodnim odnosima*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2008, str. 174–221.

Дихотомије науке о безбедности

Безбедност, а тиме и национална безбедност,⁵ у савременој литератури се сагледава у складу са различитим теоријским приступима које за **основну теоријску јединицу анализе** имају различита полазишта (држава, друштво, појединац, животна средина и др.). И поред низа изазова који стоје пред државом, као социјалном творевином и субјектом светске политике, она је успела да опстоји и даље као кључни чинилац изградње и очувања безбедности у свету. Задржавши монопол силе, држава и даље утиче и обликује свеколику међународну сцену, укључујући и активности новостворених недржавних субјективитета. Али, то није било довољно да се сагледавање безбедности задржи на традиционалистичком, рационалистичком, фундаменталистичком и позитивистичком сагледавању моћи, структура, субјеката и чинилаца који утичу на понашање држава у сфери безбедности. Притешњена глобализацијом,⁶ коју карактеришу истовремени процеси обједињавања и фрагментације,⁷ концепт националне безбедности нашао се у средишту између, са једне стране, међународне и глобалне безбедности, а са друге стране људске безбедности.⁸ То је онемогућило проналажење споразума или бар именитеља око њеног значења, првенствено око вредносних ставова и субјеката које треба штитити. То је довело до тога да концепт националне безбедности постане отворенији, подложнији променама и унапређењу са новим сазнањима из истраживачког поља науке о безбедности, како у дефинисању, тако и у пракси. У прилог наведеном говори и Стајићево проширено дефинисање националне безбедности као „способност(и) државе да самостално или у сарадњи са другим државама или организацијама заштити виталне интересе и интересе друштва од спољних и унутрашњих облика угрожавања и угрожености, и да тиме обезбеди опште услове за несметани политички, економски социјални и културни развој друштва и благостање својих грађана“.⁹

Редефинисање националне безбедности, на начин да уважи свеколику стварност и нову динамику светских односа, изложено је двома врстама ризика. Први, да се некритичким ширењем истраживачког поља науке о безбедности¹⁰ са новим питањима и проблемима распине теоретска и интелектуална оштрица науке, и тиме изгуби сврховитост и примењивост концепта националне безбедности и, други, да се искључивом контекстуалистичком оријентацијом науке концепт националне без-

⁵ Valter Lipman (Walter Lippmann), амерички интелектуалац и писац, је појам „национална безбедност“ први употребио у „U.S. Foreign Policy: Shield of the Republic“, Little, Brown and Company, Boston, 1943. Познат је као први који је употребио и појам „Hladni rat“ (Cold War), 1947. године у његовој књизи истоименог назива „The Cold War“ (ISBN 0-06-131723-3).

⁶ Станислав Стојановић, „Перспективе безбедности савременог света“, *Војно дело*, год. LX, бр. 4/2008, стр. 9–32.

⁷ О узроцима и облицима фрагментације у савременом друштву видети: Ljubiša R. Mitrović, *Balkan grana i most među narodima*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000., стр. 49-54.

⁸ Зоран Драгишић, „Национална безбедност – алтернативе и перспективе“, *Српска политичка мисао*, број 2/2010, год. 17. вол.28, стр. 217–232.

⁹ Ljubomir Stajić i Radoslav Gaćinović, *Uvod u studije bezbednosti*, Drasler partner, Beograd, 2007, стр. 44. Шире види у: ван. проф. др Зоран Драгишић, „Система националне безбедности – покушај дефинисања појма“, *Војно дело*, год. LXI, бр. 3/2009, стр.1642170.

¹⁰ Barry Buzan, *People, States and Fear*, 2nd ed., Harvester Wheatsheaf, London, 1991.

бедности подреди краткорочним политичким циљевима управљачке структуре, и на тај начин обесмисли и изгуби општедруштвени значај.

Одговор на прво питање налази се у одређивању када и под којим условима нови безбедносни изазови представљају безбедносну претњу и тиме постају предмет проучавања науке о безбедности, односно постају елемент бављења концепта националне безбедности. Џозеф Нај и Шин Лин Џонс сматрају да су то питања која су повезана са међународним насиљем, са државом као опредељујућим субјектом и објектом безбедности, док Адријан Хајд-Прајс препознаје да су то ситуације у којима долази до „претњи вредностима и начину живота политичких заједница, заједно са сукобима, посебно насилним сукобима“.¹¹ То не значи да су традиционална схватања концепта националне безбедности довољна. Напротив, она нису више у могућности да објасне сву сложеност светских прилика. Потребно их је допунити и проширити новим сазнањима, на начин да се укључе нови субјекти и јединице анализе распињући националну безбедност, како каже Андреја Савић, „нагоре – од националне и међународне према глобалној безбедности, надоле – према социјеталној и друштвеној, хоризонтално – према економској и безбедности животне средине; као кључним стубовима проширеног концепта националне безбедности у условима глобалног друштва у настајању“.¹²

У одговору на други ризик може се поћи од грамшијанизма Роберта Кокса и његове често цитиране реченице „Теорија је увек намењена некоме и некој сврси“.¹³ Наиме, национална безбедност је одређена као делатност државе и, самим тим, као првенствена одговорност њених структура, да ангажовањем свих расположивих капацитета, реалистички речено, сагледа „стварну стварност“. Ангажујући људске и интелектуалне капацитете, држава преко својих представника и, у неком смислу, владајућа елита може довести и науку о безбедности и њен производ сазнања – концепт националне безбедности, у оквиру својих пројектованих, краткорочних, политичких и других интереса или просто ради очувања поретка.¹⁴ Постмодернисти, попут Мишел Фукоа, сматрају да је моћ та која ствара знање, као и да се знање ослања на моћ обнављајући односе моћи у друштву.¹⁵

Да би национална безбедност испунила своју друштвену, а све чешће и међународну функцију, требало би да буде планира на такав начин да извесно одговори на питања безбедности, да поседује степен предиктивности догађаја и способност предузимања правовремених мера и акција према критичним појавама, ради очувања безбедности и у складу са друштвеним потребама. Посебно значајну улогу имају академски грађани који би требало да буду имуни на уоквиравања и маргина-

¹¹ Adrian Hyde-Price „Beware the Jabberwock!": *Security Studies in the Twenty-First Century* in *Europe's New Security Challenges*, eds. Heinz Gärtner, Adrian Hyde-Price, and Erich Reiter, Lynne Rienner Pub, London, 2001, p.35-40. (превод са енглеског језика Б.П.)

¹² Андреја Савић, „Теријско одређење националне безбедности“, у: Радослав Гађиновић (ур.), *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 18–19.

¹³ Robert W. Cox, „Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory“, *Millennium Journal of International Studies*, June 1981, 10 (2), p.128.

¹⁴ Robert W. Cox, „Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory“, *op.cit.*, p.128.

¹⁵ Види у: Richard Ashley, „The Geopolitics of Geopolitical Space: Toward Critical Social Theory of International Politics“, *Alternatives*, 12 (4), pp. 403–34.

лизацију којој прибегавају структуре моћи и способни да увиде проблем у савременој ери „...технократске професионализације научног рада и доминације размрвљеног аналитичког духа...?“¹⁶

Из наведеног произилази да је концепт националне безбедности, као „несводиво је-згро“ сваког друштва (А. Милетић), потребно посматрати интегрално и из угла интереса, потреба и вредности, али и као стање ствари, делатност, функцију и систем. Кумулативно сагледавање наведених становишта, уз уважавање постојећих ризика, омогућава прожимање теоријских поставки и утемељујуће праксе по принципу „повратне спреге“ и испуњавање функције безбедности према потребама друштва.

Револуција плурализма у науци о безбедности

Рачвање и убрзавање сложене међузависности и ширење истраживачког поља у области безбедности је реализму (неореализму) не само одузело искључив и самопрокламован легат над овом облашћу, већ је довело до приближавања ставова или, како неки наводе, „синтезе“ два наследника великих теоретских праваца, неореализма и неолиберализма. Такође, на куновски револуционаран начин дошло је до плурализма теорија и идеја о друштву и безбедности који су (међународну) безбедност поставили као равноправни подсистем међународних односа. То, наравно, не значи да су поставке унапређеног реализма у виду неореализма, превазиђене. То значи да је безбедност изашла из искључиво поједностављеног поимања моћи, структура анархичног међународног поретка (К. Волц),¹⁷ апсолутне добити (Џ. Гриеко),¹⁸ песимизма, несигурности, неповерења, страха од преваре, безбедносне дилеме и сталне офанзивне (Џ. Миршајмер)¹⁹ или дефанзивне (Р. Џервис)²⁰ борбе за преимућство ради опстанка. Више него икада пре, захваљујући пробојима неолибералне мисли са транснационалном и сложеном међузависношћу (Киохејн и Хај),²¹ неомарксистичке светскосистемске теорије (И. Валерстајн), теорије зависности – Латинамеричке школе и понашање елита у међународним односима (А. Г. Франк)²² дошло је до померања сазнајног поља безбедности, а са њим и поимања националне безбедности. Незаобилазна су и разматрања нормативне теорије о космополитизму и комуни-та-

¹⁶ Edgar Moren, *Kako misliti Evropu*, Svetlost, Sarajevo, 1989., str.144.

¹⁷ Volc N. Kenet, *Teorija međunarodne politike*, Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press, Beograd, 2008.

¹⁸ Joseph M. Grieco, „Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism“, *International organization*, Vol. 42, No. 3 (Summer, 1988), pp. 485–507.

¹⁹ John J. Mearsheimer, „The False Promise of International Institutions“ *International Security*, Vol. 19, No. 3 (Winter, 1994–1995), pp. 5–49. и „Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War“ *International Security*, Vol. 15, No. 1 (Summer, 1990), pp. 5–56.

²⁰ Robert Jervis, „Realism, Neoliberalism, and Cooperation: Understanding the Debate“ *International Security*, Vol. 24, No. 1 (Summer, 1999), pp. 42–63.

²¹ Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little, Brown, Boston, 1977.

²² John Baylis and Smith Steve, *The Globalization of World Politics – An introduction to international relations*, Second edition, Oxford University Press, London, 2002, pp. 205–9 i u Ljubiša R. Mitrović, *Balkan granica i most među narodima*, op.cit., str. 31–42.

ризму са питањима етике у међународним односима (Џ. Ролс),²³ затим радови критичке – Франкфуртске школе у вези социјалног и политичког комплекса, концепта хегемоније и анализе светског поретка (Р. Кокс),²⁴ еманципације (К. Бут),²⁵ активизма кроз радикалну демократију и сарадњу кроз комуникацију-дискурс етике (Ј. Хабермас и А. Линклатер).²⁶ Значајна су и постмодернистичка разматрања деконструкције и поновног читања „вештачки“ конструисаних идеја и концепата, генеологије и сл. (Џ. Дерида и Р. Ешли),²⁷ као и ставови феминистичке теорије либералне, марксистичке, постмодерне и „стендпоинт“ мисли о правима жена, капитализму и патријархату, конструисању родних типова и питању рода, конструкцији мушког знања (М. Залевски) и др.²⁸

Читав процес генерисања мисли о међународним односима, а тиме и безбедности, рачва се у два правца, аналогно рачвању друштвеним процесима: у правцу *обједињавања* и *уситњавања*. Први правац рачвања огледа се у покушају синтетизовања фундаменталистичких приступа, односно медијацији сазнања нео-нео дебатника реализма и либерализма у јединствену и унапређену целину, чему су склони социјални конструктивисти (А. Венд).²⁹ Други правац рачвања чини неуједначено мноштво правца мишљења који теже ка уситњавању, а у неким случајевима потпуном одбацивању темеља фундаменталистичких приступа. Једина заједничка карактеристика ових правца је не- спојивост промишљања о друштву и безбедности. Приказујући их у литератури као рефлективисте³⁰ којима начелно припадају заговорници критичке теорије, нове нормативне теорије, постмодернизма, феминизма, постпозитивизма, глобализације, „зелених“ и др. настоје да радикалном критиком и одбацивањем досадашњег појмовно-категоријалног одређења науке о међународним односима и науке о безбедности, као експанаторних тј. „објашњавајућих“, антифундационистички прекомпонују промишљање науке о међународним односима (безбедности).

Плурализам теорија и правца мишљења у науци о међународним односима и науци о безбедности није одраз суштинске анархичности природе ових наука. Није ни показатељ негативних или декадентних трендова у поимању света, његових закономер-

²³ John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, 1971.

²⁴ Robert W. Cox, „Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory” op.cit., pp.126–55.

²⁵ Ken Booth, „Security and Emancipation”, *Review of International Studies*, Vol. 17, No.4 (October 1991), pp. 313-326 i Columba Peoples, „Security after emancipation? Critical Theory, violence and resistance”, *Review of International Studies*, august 2010, on-line edition, pp.1–23.

²⁶ Andrew Linklater, „Towards a sociology of global morals with an ‘emancipatory intent’”, *Review of International Studies*, (33) 2007, pp.135–50.

²⁷ Richard Ashley, „The Geopolitics of Geopolitical Space: Towards a Critical Social Theory of International Politics”, op.cit., pp.403–34.

²⁸ Jane L. Parpart and Marysia Zalewski (ed.), *Rethinking the Man Question: Sex, Gender and Violence in International Relations*, Zed Books, London, New York, 2008.

²⁹ Alexander Wendt, „Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391–425. i „Constructing International Politics” *International Security*, Vol. 20, No. 1 (Summer, 1995), pp. 71–81.

³⁰ John Baylis and Smith Steve, *The Globalization of World Politics – An introduction to international relations*, op.cit., pp. 229–42.

ности и односа. Он је у најблажем смислу *дихотоман*. С једне стране, он нам указује на истинско плуралистичко устројство људске природе која је суштаствени елемент устројства света, његових промена и развоја. Унификације, обједињавања и уливања светских процеса заједно са сепарацијама, разједињавањима и преливањима чине људску историју у њеном ходу кроз време, као и питање рата и мира стално актуелним. С друге стране, плурализам теорија и праваца мишљења је одраз времена које карактерише истовремено постојање и међуделовање старих и нових узуса.

Плурализам теоријских перспектива истовремено омогућава сагледавање проблема на више начина, али нам због очигледне супротстављености и додатно отежава избор најпримеренијег или бар најмање лошег концепта (националне) безбедности. И поред наизглед отежавајућих околности избора, питање није како ћемо смањити број саставних делова таквог плурализма, често само да би остварили природу моћи за укрупњавањем и силином. Много је важније шта ћемо и колико научити од тог мноштва идеја и мишљења. Питање је и да ли хоћемо да разменом разноликости плурализма идеја и теорија путем конструктивног преговарања дођемо до унапређеног мишљења и оптималног избора концепта националне безбедности или ћемо безглаво побећи са страхом од разноликог и другачијег?

Србија на безбедносним размеђима

Стање у Србији, у безбедносном смислу, крајњи је одраз стања у региону, Европи и свету. Без надмене егоцентричности Србија реагује „пупчанички“, као и сви други саставни ентитети светског поретка, на стање и на начин на који реагује и сам светски поредак. То стање одсликава промена, хетерогеност, глобализација, настанак нових субјеката и међусобних односа, односно револуција плурализма у свим деловима друштва и живота. Различитост се понајвише огледа у обиму утицаја, величини пресликавања и јачини ехо ефекта које светски поредак оставља на своје саставнице, као и повратан ефекат саставница на светски поредак. Различитост се огледа и у међузависности која показује све предности и све мане које ти саставни делови, као субјекти, имају. И то се показује отворено, бескомпромисно и брзо. Балкански народи, нарочито српски, на један есхатолошки начин перципирају тај поредак ствари, што нам говори и вишевековно историјско памћење и искуство.

Када је Србија у питању, до изражаја долазе хетерогеност, слојевитост и плуралистичност њеног друштва, спољних и унутрашњих међуодноса. До изражаја долази њено позиционирање између процеса модернизације и ретрадиционализације, прошлости и будућности, постојање социо-политичких формација које нас упућују на постојање особеног развоја који је тесно везан за регион Балкана, утицај великих сила и (не)делање властитих елита и интелигенције. Она у себи истовремено садржи изражену индивидуалност и осећај за заједништво, склоност ка бунтовништву и смиреноумљу, показује загрљене предности и слабости у сваком свом саставном делу. Зато је опирање Србије за неки од постојећих концепата безбедности, у условима хетерогености и слојевитости српског друштва и динамичног међународног окружења утолико теже и од суштаственог значаја за изградњу његове безбедности и безбедносног идентитета. То није само политичко питање легитим-

них представника власти и друштвених елита, већ питање које ће увек имати многоструких утицаја, димензија и субјеката са различитим пројекцијама позиционирања националне безбедности у друштвеном контексту.

Постојећи концепт националне безбедности Србије је, у највећем делу, резултат интелектуалних напора институција државне управе, првенствено одбране, путем упоредне анализе, аналогije и парцијалне примене искустава различитих земаља. У почетку су предмет разматрања била и методолошка и организациона решења великих сила, а касније земаља које су по чиниоцима које одређују њихов субјективитет, као што су величина територије, број становника, економска моћ, издвајања за бруто национални доходак, одбрану и сл. најсличније Србији. У том подухвату епистемолошка заједница Србије и њени потенцијали били су укључени, на посредан начин, путем јавне расправе, али не и непосредним учешћем у стварању концепта.³¹ Питање на које покушавамо да одговоримо јесте да ли је такав плурализам стања, идеја и промишљања могуће помирити како би се дошло до најоптималнијег решења за концепт националне безбедности? Ако је могуће, онда како? Да ли је у таквим условима могуће створити безбедносну заједницу, кохерентну на унутрашњем плану и одговарајућу, конструктивну и корисну на спољњем плану? И, на крају, где се налази *безбедносни кључ* за Србију?

Спољна и унутрашња револуција плуралистичности, у којем се Србија у безбедносном смислу налази, индуктивно се преноси и на њено (не)опредељење за одређени концепт (националне) безбедности. Посматрано теоријски, садашња потрага за концептом (националне) безбедности Србије претежно је на размеђу три теоријска приступа: *контингентног реализма*, *либералног институционализма* и *светскосистемске теорије*. Одређених утицаја има и феминистичка теорија кроз принципе родне равноправности, али она неће бити сагледавана у овом раду. Међутим, испољавање наведених теоријских праваца није резултат свесног, рационалног, опредељењућег избора и њихове примене од стране субјеката креирања садашњег концепта националне безбедности. Пре би се рекло да је испољавање наведених праваца сагледавање „концепцијске стварности“ Србије из угла научне теорије. Овде долазимо до академски полемичке тачке, коју нећемо разрађивати у овом раду, о односу теорије и праксе и питања да ли теорија ствара праксу или пракса ствара теорију? Такође, извесно је да ће наведени приступи и њихова артикулација у виду *концепата колективне одбране*, *кооперативне безбедности* и *војне неутралности*, и у блиској будућности одређивати потрагу Србије за безбедношћу.³²

Наведени теоријски приступи и њихове концепцијске артикулације безбедности не упућују нас на недељиву истину, већ сагледавају шта је то по њима важно у вези с безбедношћу као предметом истраживања. Препознајући претежност њиховог испољавања у понашању Србије може се рећи да применом *контингентног реализма* Србија уважава основне претпоставке Волцовог структуралног реализма и неореали-

³¹ Milan Karagaća, „Strategija nacionalne bezbednosti – kompromis između stvarnog i mogućeg“, *Međunarodna politika*, god. LX, br. 1136, oktobar-decembar 2009, str. 9. i Радослав Гађиновић, „Стратегија националне безбедности стратешки документ државе“, *Национални интерес*, година V, вол. 6, број 3/2009, стр. 202.

³² Концепт колективне одбране (НАТО), кооперативне безбедности (заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ и руска иницијатива за нову европску безбедност) и војне неутралности пет земаља ЕУ (Аустрија, Финска, Ирска, Малта и Шведска) и Швајцарске.

зма о структурној анархији међународног система, опстанка у таквом међународном окружењу ослонцем на властите снаге, важности националних интереса, иако витални национални интереси нису дефинисани,³³ и при томе формира структурну и функционалну стратегију националне безбедности и низ стратегија које дотичу безбедност и одбрану. Посебно место у јавном дискурсу придаје важности суверенитета и територијалног интегритета, нарочито у вези са Косовом и Метохијом. Оптимистички одбацује реалистичку тврдњу да је држава мотивисана за надметање и „релативну корист“ и показује готово на сваком кораку спремност за међудржавну сарадњу.

Да ли Србија треба да тежи ка моћи или сарадњи, или моћи путем сарадње или сарадњи уз одсуство моћи? Систем вредности и опредељујуће безбедносно понашање, у којем доминира моћ без обзира на то да ли је она схваћена на реалистички начин као конвенционална сила, као способност или мека моћ, у ствари највише одговара моћним државама које ту моћ, у тако устројеном систему могу да испољавају и у којем их други препознају, уважавају или признају. Моћ треба препознати, али се ње не треба плашити. Наметање моћи и у садашњем систему безбедности треба разумети, али је не треба прихватити. Земљама без тако конципиране моћи, тј. малим земљама стоје на располагању принципи либералног институционализма и одбрамбеног реализма. У њима је сарадња изнад моћи, преговарање изнад сукоба, а међународно (јавно) право и поред свих мањкавости принципијелни ослонац.

Пракса је указала да доминантни субјекти политичког Запада прагматично уважавају позиционирање путем моћи, али не и путем насиља, као и оно које угрожава њихове економске и политичке интересе. Да ли је позиционирање тако стечене моћи могуће унети или остварити унутар њихове вредносно-безбедносне заједнице, то је сасвим друго питање. У таквим условима велике силе могу промену позиционирања или баланса моћи, али и става, третирати као нарушавање баланса моћи и увођење у стање несигурности и нестабилности међународног система безбедности, чији су они модератори. У противном, водећи се реалистичком перцепцијом, могу употребити „право јачег“ на отворен или прикривен начин, настојећи да стање доведу у *status quo* у којем они преовлађују и којег „контролишу“ на начин да „слабије“ државе настоје или неутралисати или увући у властиту политичко-безбедносну орбиту. Зато се намеће потреба артикулације стечене моћи субјекта који је ван „крuga великих земаља“ како не би изазвао сумњу, подозрење или безбедносну дилему (нпр. случај развоја нуклеарних потенцијала Ирана). Моћ коју би Србија стекла нпр. развојем енергетских, инфраструктурних и комуникационих капацитета морала би бити у неку руку препознатљива и предвидива за међународно окружење, али би делимично морала уважити и поједине интересе путем непосредног учешћа у расподели рада и добити. Истовремено би са таквом моћи морало ићи и поседовање властитог безбедносног изражаја који би на најбољи начин штитио плурализам међународних и националних интереса, али и који би могао да искористи потенцијале које Србији пружају геостратешки положај на цивилизацијском размеђу Балкана. У прилогу наведеном иде и поставка да је безбедност Србије условљена безбедношћу Европе и обрнуто, као и подударност основних спољнополитичких принципа и вољност интереса са великим силама ван евроатлантског потеза, попут Руске Федерације или Кине.

³³ Радослав Гађиновић, „Стратегија националне безбедности стратешки документ државе“, оп.цит., стр.208. и Зоран Кековић, „О Нацрту стратегије националне безбедности Републике Србије – критички прилог за расправу“, *Војно дело*, год. LXI, бр. 2/2009, Београд, стр. 101.

У случају **либералног институционализма** Србија придаје посебно место међународним институцијама, нарочито онима које се баве питањем безбедности (ОЕБС, ЕУ, НАТО), али и различитим безбедносним иницијативама које су махом покренуле земље политичког Запада. Србија истиче да је њихова улога за ширење безбедности или бар перцепције безбедности од изузетног значаја за регион Балкана и њу саму, и подржава све институционализоване облике међудржавне сарадње на билатералном и мултилатералном нивоу, како би унапредила регионалну и међународну безбедност. Препознаје, како су Коен и Мартин рекли, да „институције могу да обезбеде информације, смање трансакционе трошкове, учине закључке много кредибилнијим, установе тачке сусрета ради координације и уопштено речено, омогуће функционисање реципроцитета“.³⁴

Подстакнута добрим резултатима развоја ЕУ, нарочито након хладног рата, Србија посебно вреднује огромне ресурсе које су земље чланице ЕУ уложиле несумњиво верујући у предност међународних институција да путем економије обезбеде стабилност, за неутрализацију историјских антагонизама и спречавање рата, тј. осигуравање „бокова“ безбедности. Међутим, не можемо заборавити огроман стабилizacionи и идеолошки фактор на токове западне Европе у току и после хладног рата које су САД имале, као велика сила, директним утицајем свог војног, политичког и економског присуства на европском тлу. Либерални институционалисти верују да институције овога типа не могу спречити рат и тиме прихватају снагу војне моћи држава, али верују да могу нивелисати „страх од преваре“ настао као резултат неравноправне добити произашле из сарадње, која је толико често наглашава на код реалиста као природа државе у стању међународне анархије.

Србија верује да би међународне институције требало да функционишу на бази реципроцитета и ако је пракса показала тачност Волцове неореалистичке тврдње да велике силе и даље одређују природу међународног система.³⁵ Иако нису постигле „вечни мир“, међународне институције и даље имају значајну улогу у ограничавању ускогрудих калкулација држава и супротстављених интереса. Промовисањем слободног тржишта и трговине као „суштински мирољубивога“ алата који не води рату, оне настоје да путем међународне институционализације достигну што је могуће већи ниво сарадње међу државама, подстичући принцип „апсолутне добити“.

Насупрот либералима, *светскосистемска теорија*, настала под окриљем неомарксистичке теорије, артикулише тезу да ширење капитализма и акумулација капитала доводи до генерисања нестабилности и сукоба. Сматрају да држава није најважнији субјект међународних односа, да позиционирање и државе и класа унутар капиталистичке светске економије одређује њихово међусобно понашање и односе доминације. Такође, тврде да се тако устројен систем мења, да је историчан, тј. да има своју просторност, време, цикличне ритмове, свој почетак, крај и контрадикторности (Валерстајн),³⁶ као и да од одабране *стратегије развоја* зависи про-

³⁴ Keohane O. Robert and Lisa L. Martin, „The Promise of Institutional Theory”, *International Security*, Vol. 20, No.1 (Summer, 1995), p. 42.

³⁵ Kenet N.Volc, *Teorija međunarodne politike*, op.cit., str. 213–31.

³⁶ Stephen Hobden and Richard Wyn Jones, „Marxist Theories of International Relations”, u: John Baylis and Smith Steve, *The Globalization of World Politics – An introduction to international relations*, Second edition, Oxford University Press, London, 2002, pp. 206-8.

изводња одређеног типа друштва. Валерстајнова тврдња о постојању доминирајућег и *експлоататорског центра* (економски доминантне капиталистичке земље), *експлоатисане полупериферије* као фактора стабилности таквог система и *периферије* посредно упућује и на могућност аналогije са постојањем, у таквим условима, одређеног типа (концепта) безбедности, у складу са позиционирањем државе у светској економији. Светско-системска теорија развој Србије види условљен њеним местом у међународној подели рада, као и да српско друштво пролази кроз процес кристализације нове друштвене структуре. По тој логици такво стање ће усмеравати и њену перцепцију безбедности и безбедносног идентитета, који је због хетерогености и слојевитости српског друштва и даље транзиторног карактера, јер прошлост и даље одређује његову садашњост и будућност. Проблем представља и њено позиционирање као државе на светској полупериферији и европској периферији, као интегралног дела зависних друштава европског и светског Југа у којој доминира стратегија зависне модернизације и реверзибилне транзиције, које у основи имају неолибералну концепцијску одредницу.

Србија у својој потрази за безбедношћу препознаје, признаје и тежи ка моћи на псеудореалистичан начин, покушавајући да се у сваком тренутку макијавелистички прилагоди датим неповољним околностима и тако покуша да максимализује свој интерес. Интересантно је да своју квазиреалистичку позицију настоји да постигне из неолибералног и либералноинституционалистичког угла истовременим инсистирањем на отвореном и либерализованом тржишту, поштовању међународног права, људских права, па чак и заштити животне средине и ако то често њеним политичким интересима, процењеним енергетским потребама и технолошко-индустријској неразвијености не одговара.

Оваква наизглед концептуална неконзистентност није неприципијелна. Она је дедуктивни условљен одраз снага на савременој међународној сцени, слабости Србије и њене политичке, безбедносне и економске разуђености на унутрашњем плану. Истовремено, она је одраз њене унутрашње слојевитости која се индуктивно преноси и на њену неопредељеност за концепт националне безбедности, остављајући простор за бројне спекулације и процене.

Регионализам, идентитет и суверенитет

И поред наведених теоријских приступа којима бисмо могли на систематизован начин да опишемо понашање Србије у погледу одређења властите националне безбедности, не смемо занемарити велики утицај који остварују европске интеграције и пројектовање чланства Србије у ЕУ. Решење за безбедносна и друга питања се све чешће траже у *регионалним интеграцијама*, које ублажавају сукоб спољних и унутрашњих процеса, посебно изражен под утицајем процеса глобализације, нарочито оних делова глобализације које карактеришу истовремено обједињавајући и дезинтегришући процеси, трансграничност, злоупотребе и инструментализације ради остварења доминације, као и унутрашњи процеси етничке, верске или расне поделе. Наде се полажу у регионализацију и због претпоставки да подстичу економско повезивање, да стварају претпоставке за економске, политичке и безбедносне уније, као и да

земље доводе у равноправнији економски и политички положај на међународном плану. Као покриће за наведене тврдње користе се институционална искуства и аналогја са интеграционим процесима унутар ЕУ – европским интеграцијама.

Према Љ. Митровићу на геостратешком простору Балкана, а тиме и Србије, изражена су четири приступа регионализацији: *први*, иницијатива САД тзв. SECI³⁷ која се критикује због инструментализације простора Балкана у интересу САД, уз коришћење политичког оквира ЕУ (европске интеграције) и Турске; *други*, аутохтони приступ ЕУ – кроз политику условљавања у процесу приступања и придруживања за потенцијалне нове чланице, али и на унутрашњем плану ЕУ; *трећи*, пансловенска заједница и *четврти*, аутономна иницијатива балканских земаља. Без обзира на политички или економски предзнак наведених регионализација заједничко им је да јачају процес демократизације и решавања спорова, криза и сукоба мирним путем, подстичу иницијативу и јачају субјекте који делују на простору Балкана, подстичу да се путем сарадње проналазе упоредне предности, пронађе снага и способност како би земље региона постале равноправни партнери другим регијама и центрима моћи у политичким, економским и безбедносним процесима и тиме стекле регионални идентитет ради обједињавања заједничких акција на простору региона.³⁸

Следствено наведеном, интересантно је поимање Јустина Розенберга о суверенитету и анархији у међународним односима, који тврди да су и суверенитет и стање анархије у међународним односима резултат капитализма и као друштвеног и као производног система, а не природа међународних односа, као и да тако замишљен суверенитет и анархија у потпуности одговарају логици капитала. Настанком суверенитета од држава са капиталистичким тржишним уређењем суштински је „издвојен“ процес производње и ако су државе од Вестфалског мира и даље имале извештан посредан утицај на производњу. На тај начин држави је остала чисто „политичка“ улога, док је економија (производња) свој еволутивни пут наставила сепаратно од државе од које је тражила или заштиту или подршку за нове продоре. Капиталистичка предузећа су се од тог момента кретала у међународном пољу са много више аутономије у односу на државну контролу.³⁹ Из наведеног произилази да капитал односи не само да су створили предуслове за настанак суверенитета држава, већ данас тај исти суверенитет „раслабљују“ доводећи државе и друштва у опасност од различито степенованих облика насиља (сукоба). Како српско друштво и његове елите, а с њим и држава, препознаје суверенитет као национални интерес и вредност коју треба штити националном безбедношћу, остаје да се види како ће то у савременим, несталним међународним односима и међународној економији Србија то и успети.

Поред питања суверенитета као штићене вредности, савремена Србија, као и многе друге земље и народи, суочена је и са проблемом очувања културног, духовног и националног идентитета. Самим тим, питање очувања идентитета је уско везано за његову ослабљеност и малу одрживост у условима мондијализације, као превасходно политичког процеса и глобализације као превасходно економског про-

³⁷ SECI, *енг.* Southeast European Cooperation Initiative, види: <http://secinet.info/>

³⁸ Види: Љубиша Митровић, „Импликација различитих стратегија друштвеног развоја на националну безбедност земље“, у: Радослав Гађиновић (ур.), *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 53., 92–93., 100–1, 106–16 и 124.

³⁹ Stephen Hobden and Richard Wyn Jones, „*Marxist Theories of International Relations*“, op.cit., pp. 218–19.

цеса. Реакције на ове процесе тако растрешеног, али не и несталог идентитета су различите. На једној страни, државе, нације и народи могу реаговати аутархијом, изолацијом и повлачењем. На другој страни, могу реаговати разним облицима нестабилности, револуционарном контраакцијом, наглошћу и, на трећој страни, могу реаговати интеракцијом, здравом отвореношћу, комплементарношћу традиционалног и модерног. Начин реаговања је контингентан (услован) и зависи од интензитета наведених спољних утицаја, али и од правовремених поступака и стварања предуслова од стране државе, будности друштвених елита и појединачно грађана, тј. припадника народа. Развој и опстанак културног, духовног и националног идентитета у тесној је вези са избором одговарајућег концепта националне безбедности, а тиме и развој постојећег или настанка новог безбедносног идентитета.

Сарадњом до безбедносне заједнице

Оно у чему се преклапају поставке претходно наведених теорија и оно што бисмо могли назвати *безбедносни именитељ* у случају Србије јесте могућност остварења сарадње и извесног степена заједништва, који би могли да омогуће смањење предуслова за избијање насилних сукоба, па чак и трајан мир. Постоје три перспективе које произилазе из замисли о сарадњи, а окренуте су постизању или очувању мира: *колективна безбедност* (колективна одбрана), *безбедносна заједница* (кооперативна безбедност) и *безбедносни режими* (безбедносни комплекс).⁴⁰ Задржаћемо се на другој перспективи, односно замисли о безбедносној заједници⁴¹ коју је развио Карл Дојч и њеном темељу, тј. кооперативној безбедности⁴² или сарадњи у безбедности.

Увећана свест држава да се национална безбедност и њени циљеви једино могу постићи кроз сарадњу, која је последично увезана са регионалном и глобалном безбедношћу, настала је као резултат поглавито међудржавних односа. Потврђено је да се путем уређене сарадње лакше и дугорочније остварују циљеви унутрашње и спољне политике, истовремено постиже апсолутна добит, увећава поверење, постиже мањи степен сукоба интереса који се решавају политичким и дипломатским средствима, што у целини ствара услове за већи степен извесности, стабилности и безбедности држава и друштава која су у процесу сарадње. И поред изразите тежње ка сарадњи, не можемо игнорисати тензију која настаје између националних, међународних и глобалних процеса, као и чињеницу да су национални интереси и даље кључна преокупација за државе. Односно, чињеница је да се упоредо са реториком и праксом сарадње спроводе стратешке калкулације моћи, као и да се одржавају знатне конвенционалне и нуклеарне војне снаге. Наведено ће за извесно време и даље остати саставни део понашања држава, што представља својеврстан *безбедносни апсурд*. Он одсликава одсуство воље и интереса великих зема-

⁴⁰ Terry Terriff, Stuart Croft, Lucy James and Patrick M. Morgan, *Security Studies Today*, op.cit., pp. 25-8. и у заградама допунио аутор – не подразумева поистовећивање.

⁴¹ Karl W. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, ed. al. Princeton University Press, Princeton, 1957.

⁴² Richard Cohen and Michael Mihalka, *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, George C. Marshall European Center for Security Studies, Marshall Centre Paper No.3, Garmisch-Partenkirchen, 2001.

ља да достигну сагласност, како Џон Бејлис каже, о „потпуном прихватању идеје кооперативне безбедности као темеља националне стратегије“.⁴³

Сарадњу у безбедности (кооперативну безбедност) карактерише вредносна блискост, али не и једнакост, заједнички, али не и идентични циљеви, апсолутна добит и одсуство сумње. Због својих развојних домета она може бити везивни елемент између идеја и покушаја превазилажења безбедносне дилеме и успостављања трајне мирољубиве сарадње. Она може да представља „одређену повољну околност“, како то наводе Дојч у Розенау,⁴⁴ из које међународна сарадња прераста у међународно удруживање, тј. заједништво (*eng.* цоммунити). „Дух заједништва“ постиже се међусобном комуникацијом, у којој преговарање има суштинско и преовлађујуће место. Таква комуникација и преговарање представљају инструмент којим се ствара поверење да ће се спорови, кризе и настали сукоби решавати искључиво мирољубивим средствима, као и да ће промене бити искључиво мирољубивог карактера.⁴⁵ Уколико таква комуникација покаже позитивне резултате она постепено еволуира у говор заједништва, која подржана конкретним активностима води ближе „интегрисању“ људи и институција, и условном стварању тзв. *безбедносне заједнице*. Важно је напоменути да процеси интеграције и безбедности по себи нису ствар времена, него услова у којима се одвијају и који преовлађују.⁴⁶ Такође, Дојчови налази се преклапају са постмодернистичким поимањем „дискурса комунизма“ као замене за „дискурс моћи“, који је доводио до стварања савеза и водио, у крајњем, до рата. Суштина овог полазишта јесте да је реалистички начин размишљања, на који су индивидуе, државе и региони научени да размишљају, могуће „замени“ новим програмом који у основи има норму заједништва на основу којег ће они научити да сарађују једни са другима. Као директну последицу такве интерпретације, која би била потпомогнута епистемолошком заједницом, постмодернисти виде у унапређивању глобалне безбедности и настанку много мирољубивије глобалне политике.⁴⁷ Такође, представник критичке теорије, Хоркхајмер нас упућује да оно што реалисти представљају као „чињенице“ тј. да је свет заснован на моћи у којима моћни владају, у ствари представља производ специфичних „друштвених и историјских оквира“ на којима су утемељене традиционалне теорије.⁴⁸ Речи свакако треба да прате дела, као што безбедносни ставови исказани документима треба да прате мере јачања међусобног поверења. Немогуће је у дискусној етици говора (Хабермас) задржати само позитивистичко „оно што јесте“ и избацити нормативно „оно што би требало бити“, али је могуће рационалном дебатом доћи до консензуса и одговорности дебатних страна.

⁴³ John Baylis, „International and Global Security“, in: John Baylis and Smith Steve, *The Globalization of World Politics – An introduction to international relations*, op.cit., p. 274.

⁴⁴ James N. Rosenau, „New Dimensions of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics“, *Security Dialogue* 25, No.3, September 1994, pp. 255–81.

⁴⁵ Blažo M. Radović, *Moć i nemoć pregovaranja*, Biblioteka Educatio, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2010.

⁴⁶ Karl W. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, op.cit., str. 6. i Charles L. Glaser, „Realists as Optimists: Cooperation as Self-Help“, *International Security*, Vol. 19, No. 3 (Winter, 1994–1995), p. 51.

⁴⁷ John Baylis, „International and Global Security“, op.cit., p.267.

⁴⁸ Исто, стр. 235.

Једноставним укидањем „дискурса моћи“ нећемо добити „дискурс заједништва“, већ револуцију са непредвидивим последицама, често називан „вакуум власти“ или „вакуум у безбедности“. Треба настојати да се превазиђе поимање, говор и испољавање моћи, али је за веровати да оно никада неће бити напуштено. Свакако, један од начина је да говору заједништва нормативистички придодемо проширено значење као „говору добра“ и да му дамо предност у односу на „говор моћи“. И када се моћ испољава са друге стране, чак и приликом њене материјализације у виду насиља, агресије, сукоба и сл. не би требало напустити говор добра (заједништва). То не значи да је принцип самоодбране напуштен, да нема одбране од насиља, да нема супротстављања агресији. То значи да је промена дискурса могућа уколико принципијелно посматрамо говор заједништва, као говор добра, да му дајемо преимућство без обзира на отежавајуће околности или право на материјализовану одбрану или отпор. У противном, неће доћи до настанка извесне разлике у односу на „говор моћи“, апсолутне добити и крајњег учинка – еволуционе промене поимања и деловања безбедности.

У случају Србије то значи доследну билатералну и мултилатералну сарадњу у практиковању и очувању националне безбедности путем говора заједништва и поткрепљујућег понашања на међународној безбедносној сцени, у смислу кооперативне сарадње са другим државама. На ширем плану то подразумева праћење трендова у развоју тзв. „глобалног друштва“, различитих видова ризика, попут оних који су ван домашаја било које државе, као што су глобално загревање и загађење, природне катастрофе и технички (нуклеарни) акциденти. На ужем плану, посебно због заинтересованости Србије за придруживање Европској унији, то подразумева праћење интеграционих и других токова у ЕУ, који се односе на политичке и безбедносне оквире који превазилазе поредак заснован на националним државама.

Утемељујућа пракса, на којој је своја запажања заснивао и сам Дојч, указује да је „безбедносна заједница“ полазиште ширег друштвеног удруживања и заједништва. Да ли ће та безбедносна заједница прерасти у *амалгамирану* или *плуралистичку безбедносну заједницу* у многоме зависи од одржавања и природе интегративног процеса.⁴⁹ Амалгамиране безбедносне заједнице представљају „добро интегрисану националну државу“, али и стапање више држава у једну већу јединицу или постојање више држава са заједничким институцијама, док плуралистичку безбедносну заједницу чине независне државе чије им вредности и идентитети, као и предвидљивост понашања омогућавају висок ниво сарадње у безбедности, посебно долажењем до споразумних решења мирним путем. Заједничке вредности, норме и институције саме по себи не уклањају могућност сукоба, као што тврди Б. Расет, теоретичар „демократског мира“⁵⁰ али пружају већу извесност миру. Интересантни су подаци, настали као резултат обимног истраживања, да амалгамиране заједнице које су настале без интегративног процеса, тј. које су оформљене али се нису на унутрашњем плану интегрисале, нису никада постале безбедносна заједница, као и то да амалгамиране заједнице нису постале интегрисане у више од половине ситуација у којима су војна освајања коришћена за њену промоцију. Такође,

⁴⁹ Karl W. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, op.cit., p. 59.

⁵⁰ Bruce Russett, Christopher Layne, David E. Spiro, Michael W. Doyle, „*The Democratic Peace*“, *International Security*, Vol. 19, No. 4 (Spring, 1995), pp. 175.

страх од рата или припреме за рат спречавају процес интеграције, а самим тим и могућност да до безбедносне заједнице уопште и дође.⁵¹

Само у 20. веку на простору Балкана одиграло се шест сукоба великих размера⁵² уз непосредно или посредно учешће Србије и њеног становништва, што је историјски баласт за било какво формирање или укључивање у безбедносне заједнице. У 20. веку формиране су три Југославије⁵³ као амалгамиране безбедносне заједнице које нису биле у потпуности интегрисане, због чега је њихово разбијање, распад или разлаз условио у већини негативно политичко и безбедносно памћење. То је нарочито изражено у случају прве две творевине због великих људских жртава, душевног бола становништва, материјалне штете, разарања и пропуштеног века за мир и развој. У њима су сви били губитници. Интересантно је да сви народи и грађани новостворених држава на простору бивше СФРЈ, и поред негативног искуства са амалгамираним заједницама, теже као Европској унији, која наличи амалгамираности Југославије, мада их је тешко, на аргументован начин, довести у аналогну релацију.

Посебно интересантно је да су на октроисан и револуционаран начин све три амалгамиране заједнице (Југославије) настале и нестајале, и то после великих ратних сукоба, што иде у прилог Дојчовој тврдњи. Такође, степен вештачког убрзавања процеса амалгамирања довело је до вештачког имитирања интегрисаности тј. до настанка квазиинтегрисаности такве безбедносне заједнице. Имитација је подстицана ограниченошћу друштвених елита, али и искључиво резултатски оријентисаном влашћу. Окренутост искључиво успеху, доводи до несагледавања ширине захвата и последица које тај захват изазива већ окренутост претежно уским, парцијалним интересима. Често долази и до вештачки стимулисаног и подстрекаваног притиска над процесним током интеграције. Данас је то изражено на примеру парламентарних демократија нарочито због краткоће изборног циклуса легитимне воље грађана (3–5 година). Сваки процес, па и интегрисање безбедносних заједница у својој природи поседује и временски период „сазревања“, аналогно природи људске свести која се много спорије прилагођава новитетима него што је то случај нпр. са токовима технолошког развоја или финансијским трансакцијама. То не значи да ће временски ток интегрисања безбедносне заједнице трајати у недоглед. Његова динамика, као што је и Дојч потврдио, зависи од датих околности. Зато се они који усмеравају процес и они који учествују у његовој реализацији позивају на осећај и меру, добру процену и одговорност за процес интеграције од чије успешности зависи и настанак и опстанак безбедносне заједнице.

То води ка промишљању да наглост, а не постепеност, у стварању повољног окружења за интеграцију, је поред осталих чинилаца условила неинтегрисаност безбедносних заједница у којима је Србија имала удела, изванредан степен сталне политичке нестабилности и каснијег нестајања. Самим тим, постепеност се намеће као приступ Србије у изградњу или учешћу у изградњи било ког типа безбедносне заједнице. Стратешком логиком „корак по корак“ требало би осмишљавати учешће Србије у жељеним безбедносним заједницама, градити безбедносни идентитет и осећај за-

⁵¹ Исто, pp.6 and 28.

⁵² Први и Други балкански рат, Први и Други светски рат, Грађански рат на простору бивше СФРЈ и Косовски рат (НАТО агресија на Савезну Републику Југославију).

⁵³ Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – касније Краљевина Југославија, Социјалистичка Федеративна Република Југославија са својим претходним уставним менама и Савезна Република Југославија.

једништва. Како је идентитет, сам по себи, често нејасан, готово флуидан и концепцијски ирационалан и уз то подложен манипулацијама, морамо водити рачуна да у хетерогености српског друштва то може додатно да отежа опредељење где и на који начин се безбедносно одредити. Манипулација и политизација безбедности и безбедносног идентитета представља ризик по сарадњу у безбедности. У том случају они постају препрека за комуникацију, упознавање и познавање. Тада престају да буду сврховити и постају самодовољни и подређени уским циљевима моћи друштвених група. Тада безбедност и безбедносни идентитет престају да пружају сигурност, извесност, заштиту и уносе талас егзалтичне промене, нестабилности и сукоба. Тим пре, постепеност, прилагодљивост и стална свест о објективном стању српског друштва и степену његове интегрисаности са вредностима безбедносне заједнице којој тежимо или коју стварамо је од посебног значаја. Она би требала бити преовлађујуће опредељење, водилца и критеријум евентуалног избора и приступа некој безбедносној заједници, као и при избору концепта националне безбедности.

Вишеслојним сагледавањем и смисленим вођењем процеса мишљења о безбедности друштва водиће нас до релативног закључка, максимума мисли у датом тренутку, који је довољно добар за примену, али и довољно отворен за даљу промену и надоградњу. Иницијатива, активно деловање и артикулација процеса промене који, према Хабермасу, доводи народе (грађане) у стање свести у којем постоји сазнање о безбедносној заједници, помаже не само резултатски оријентисаном „притиску“ и активизму политичких елита већ и уважавању временског чиниоца, као обострано важних за успешно формирање, интегрисање и опстанак безбедносне заједнице.

Дакле, амалгамиране заједнице су у већини случајева функционално и суштински ограничене, што иде у прилог могућем опредељењу Србије, у овој фази развоја, за плуралистичку безбедносну заједницу. Има основа за тврдњу и да је плуралистичка безбедносна заједница извеснија, са већим степеном одрживости и опстајања. Она не претпоставља постојање и изградњу формалних савеза и пратећих институција као оквир који омогућава односе сарадње. Прихватљивије су из угла динамике и последичности стварања „духа заједништва“, односно немају прирону која неизоставно води нестабилности, насиљу и рату.

Закључак

Сложеност у условима глобализације одсликава се истовременим процесима обједињавања и фрагментације у готово свим аспектима савремених међународних односа и безбедности. Више него икада пре глобална дихотомија упоредо утиче на спољње и унутрашње прилике сваке земље, па и Србије. Реликтна прошлост, разноврсни интереси великих сила, устаљено и матрично понашање и реаговање остварује својеврстан притисак на друштвене токове на спољњем плану, док све израженија подвојеност, хетерогеност и слојевитост тај притисак на друштво остварује на унутрашњем плану. Теорије које се баве друштвом, самим тим и неподвојивим наукама о међународним односима и безбедности, покушавају да тежиштем на неком од делова друштва (безбедности) сагледају сву сложеност проблема. За сваку од њих у свету науке и праксе има места. Ниједна није занемарива, јер у постојећим плурализмима проми-

шљања о безбедности нека од њих може дати одговарајући и тражени одговор на питање који концепт безбедности треба одабрати и шта постижемо урамљивањем у одговарајући безбедносни концепт – националну безбедност? У најопштијем смислу то је потрага за принципима, структуром и системом који ће у реалном времену, у историјски прихватљивим околностима и међународном окружењу, пружити на одређеном нивоу извесност и предвидивост, а у ужем смислу безбедност и мир.

Избор концепта националне безбедности требало би да тражимо на вишеслојан начин, као што је и српско друштво вишеслојно и хетерогено. Можемо да трагамо испитујући властита аутохтона акумулирана искуства, особености наших садашњих прилика, али и у прилагођеној примени постојећих модела безбедности. Условности које постоје у земљи и региону додатно ће моделовати изградњу концепта националне безбедности који се са својим елементима (теоријом и праксом) ослања на национални и регионални развој.

На првом месту, концепт националне безбедности требало би да изрази односе према стратешком, партнерском и вишедимензионалном заједништву, који не подразумева искључиво савезништва, као елемент остваривања функције безбедности Србије. На другој страни, вишеслојан приступ могао би да помири различите друштвене потребе и интересе оличене не само у интересима политичких и привредних субјеката, већ и међународних елита и институција. Тиме, бар на нивоу безбедности, може доћи до помирења различитих интереса, али и хетерогеног јединства нашег друштва. Тако дефинисан, неједнозначан концепт, може повратно да утиче на стварање повољних претпоставки за друштвени развој земље, могуће унапређење стратегије развоја земље и тиме добро позиционирање у међународној подели рада као предуслова за стварање одређеног типа друштва које испуњава потребе и интересе грађана Србије, у интеракцији са динамиком унутрашњих и међународних односа. Концепт би требало да садржи одсуство сумње и доводи до безбедносне дилеме, путем говора и конкретних активности заједништва на очувању мира и стабилности, са преговарањем као средством мирног решавања спорова, криза и сукоба, у свом средишту. Употреба принципа кооперативне безбедности који се темеље на вредносној блискости и позиционој једнакости учесница, Србију и њене регионалне партнере опредељује да активно учествују у заштити заједничких вредности које деле у процесу стварања плуралистичке безбедносне заједнице. То подразумева развој политички и економски стабилног друштва, учешће у изградњи повољног безбедносног окружења на регионалном и глобалном нивоу кроз сарадњу, са крајњим исходом да се о безбедности више не мора ни говорити.

Наведено упућује на закључак да би Србија требало да на унутрашњем плану ствара, у безбедносном смислу, интегрисану заједницу, а споља плуралистичку, са регионализацијом као безбедносним кључем.

Литература

1. Baylis J. and Smith S.: *The Globalization of World Politics – An introduction to international relations*, Second edition, Oxford University Press, London, 2002, pp. 141–276.
2. Burchill S., Linklater A., Devetak R., Donnelly J., Paterson M., Reus-Smit C. and True J.: *Theories of International Relations*, Third edition, Palgrave Macmillan, Hampshire and New York, 2005.

3. Buzan B.: *People, States and Fear*, 2nd ed., Harvester Wheatsheaf, London, 1991.
4. Cohen R. and Mihalka M., *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, George C. Marshall European Center for Security Studies, Paper No.3, Garmisch-Partenkirchen, april 2001.
5. Cox W. R.: *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory* Millennium Journal of International Studies, June 1981, 10 (2), pp.126–55.
6. Deutsch W. K.: *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, ed. al. Princeton University Press, Princeton, 1957.
7. Dimitrijević V.: „Bezbednost i politička zajednica“, u: *Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1973.
8. Драгишић З.: *Национална безбедност – алтернативе и перспективе*, Српска политичка мисао, број 2/2010, год. 17. вол. 28, стр. 217–232.
9. Драгишић З.: „Система националне безбедности – покушај дефинисања појма“, *Војно дело*, год. LXI, бр. 3/2009, Министарство одбране Р. Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, стр. 162–176.
10. *Europe’s New Security Challenges*, eds. Heinz Gärtner, Adrian Hyde-Price and Erich Reiter, Lynne Rienner Pub, London, 2001.
11. Гађиновић Р. (ур.): *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
12. Гађиновић Р.: „Стратегија националне безбедности стратешки документ државе“, *Национални интерес*, година V, вол. 6, број 3/2009. стр. 195–210.
13. Glaser L. C.: „Realists as Optimists: Cooperation as Self-Help“, *International Security*, Vol. 19, No. 3 (Winter, 1994–1995), pp. 50–90.
14. Grieco M. J.: „Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism“, *International organization*, Vol. 42, No. 3 (Summer, 1988), pp. 485–507.
15. Jackson R. and Sorensen G.: *Introduction to International Relations – Theories and approaches*, Second edition, Oxford University Press, London, 2003, pp. 67–138, 227–66.
16. Jervis R.: „Realism, Neoliberalism, and Cooperation: Understanding the Debate“ *International Security*, Vol. 24, No. 1 (Summer, 1999), pp. 42–63.
17. Karagaća M.: „Strategija nacionalne bezbednosti-kompromis između stvarnog i mogućeg“, *Međunarodna politika*, godina LX, br. 1136, oktobar–decembar 2009, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 5–16.
18. Kegli V. Č. Jr. i Vitkof R. J.: *Svetska politika – trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope i Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, 2. izdanje, Beograd, 2006, str. 75–114 i 643–701.
19. Кековић З.: „О Нацрту стратегије националне безбедности Републике Србије – критички прилог за расправу“, *Војно дело*, год. LXI, бр. 2/2009, Министарство одбране Р. Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, стр. 89–104.
20. Keohane O. R. and Lisa L. M.: „The Promise of Institutional Theory“, *International Security*, Vol. 20, No. 1 (Summer, 1995), pp. 39–51.
21. Keohane O. R. and Nye S. J.: *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little, Brown, Boston, 1977.
22. Luard E.: *Basic Texts in International Relations*, Palgrave, London, 1992.

23. Mearsheimer J. J.: „The False Promise of International Institutions“ *International Security*, Vol. 19, No. 3 (Winter, 1994–1995), pp. 5–49.
24. Mearsheimer J. J.: „Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War“ *International Security*, Vol. 15, No. 1 (Summer, 1990), pp. 5–56.
25. Mitrović R. Lj.: *Balkan granica i most među narodima*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.
26. Митровић Љ.: „Импликације различитих стратегија друштвеног развоја на националну безбедност земље“, у: Радослав Гађиновић (ур.), *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 37–52.
27. Radović M. B.: *Моћ и немоћ pregovaranja*, Biblioteka Educatio, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2010.
28. Ракић М.: „Национална безбедност и традиција“, у: Радослав Гађиновић (ур.), *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 117–134.
29. Ракић М.: „Неки од предуслова безбедносног интегрисања у Европску унију“, *Политичка ревија*, год. (XX) VII, вол. 18, бр.4/2008, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 1119–1138.
30. Rosenau N. J.: „New Dimensions of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics“, *Security Dialogue* 25, No.3, September 1994, pp. 255–81.
31. Russett B., Christopher L., David E. S., Doyle W. M.: „*The Democratic Peace*“, *International Security*, Vol. 19, No. 4 (Spring, 1995), pp. 164–184.
32. Савић А.: „Теоријско одређење националне безбедности“, у: Радослав Гађиновић (ур.), *Србија – изградња националне безбедности*, књига III, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 15–36.
33. Симић Р. Д.: „Још једанпут о четири велике дебате“, *Политичка ревија*, год. (XX) VII, вол. 18, бр.4/2008, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 1465–1484.
34. Simić R. D.: *Наука о безбедности – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list SRJ i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
35. Stajić Lj. i Gaćinović R.: *Uvod u studije bezbednosti*, Drasler partner, Beograd, 2007.
36. Stefanović-Štambuk J.: *Diplomatija u međunarodnim odnosima*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2008.
37. Стојановић С.: „Перспективе безбедности савременог света“, *Војно дело*, год. LX, бр. 4/2008, Министарство одбране Р. Србије, Медија центар „Одбрана“, Београд, стр. 9–32.
38. Terriff T., Stuart C., Lucy J. and Morgan M. Patrick: *Security Studies Today*, Polity Press, Cambridge, 1999.
39. Volc N. K.: *Teorija međunarodne politike*, Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press, Beograd, 2008.
40. Wendt A.: „Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics“, *International Organization*, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391–425.
41. Wendt A.: „Constructing International Politics“ *International Security*, Vol. 20, No. 1 (Summer, 1995), pp. 71–81.

УЛОГА ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ У СУОЧАВАЊУ СРБИЈЕ СА ИЗАЗОВИМА ЕКОНОМСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Валентина Милосављевић*

Висока економска школа струковних студија, Пећ–Лепосавић
Зоран Драгишић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Очување глобалне безбедности захтева превентивно отклањање свих ризика који могу довести до криза и ратова у свету, а посебно оних економске природе. На економском, као и на политичком и стратегијском плану у светским размерама, данас су у игри велики улози и интереси земаља. Стога је улога економске дипломатије и економских представника све више усмерена на промоцију и заштиту националних интереса, односно на достављање информација и помоћ националној економији у освајању светског тржишта или одношењу победе у сучељавању са конкуренцијом. Комплексност историјског тренутка и веома неповољна економска ситуација у којој се налази наша земља намеће потребу за развијањем професионалне и квалитетне економске дипломатије, како би се у условима појачане међузависности са високо развијеним земљама остварило снажније убрзање развоја, и то пре свега у економској сфери.

Кључне речи: *економска безбедност, економска дипломатија, национални интереси, светска привреда, конкуренција*

Економска дипломатија – функције и циљеви

Под економском дипломатијом, у основи, подразумевају се дипломатске активности ради унапређења и заштите економских интереса државе. То су активности економског садржаја са циљем да се продре на светско тржиште и привуку стране инвестиције.

У изучавању економске дипломатије, као вештине и научне дисциплине, пионирску улогу и најдубљи траг остварили су Французи, па је и сам термин *економска дипломатија* француског порекла (*La diplomatie économique*). Француска је прва у свету основала школу за обучавање економских дипломата, назвавши је Школа за економско ратовање, која је за свој промотивни слоган узела Наполеонову изреку: „*Бити побеђен је могуће оправдати, али бити изненађен је неопростиво*“.¹

* Мр Валентина Милосављевић је спољни сарадник Високе економске школе струковних студија, Пећ–Лепосавић.

¹ Владимир Првуловић: „Економска дипломатија“, Мегатренд универзитет, Београд, 2006, стр. 19.

С обзиром на традиционалне везе француске и руске школе класичне дипломатије, тај термин се усталио и у руској терминологији (економическаја дипломатиа), а за разлику од њих, у англосаксонским државама искључиво се користи израз *међународни бизнис* или *трговинска дипломатија* (International business or Trade diplomacy). Под трговинском дипломатијом подразумевају се активности на промоцији и заштити интереса компанија на међународном плану, преговори са владама држава у којима послују „ћерке“ компанија, мере предупредивања могућих економских конфликта на домаћем и међународном плану, прикупљање пословних информација, као и глобална промоција извозних интереса преко дипломатског апарата, а све то уз непосредну сарадњу домаћих компанија.²

Западне дипломатије су, већ средином 80-их година прошлог века дале трајне налоге својим дипломатама да убудуће најважнији приоритет у њиховој активности буде економска дипломатија. Француска је учинила пионирске кораке у трансформацији своје класичне у модерну економску дипломатију. Таква трансформација започела је још са тзв. нафтном кризом, а нарочито је интензивирана за време председника Франсоа Митерана (Francois Mitterrand), који је од амбасадора затражио да убудуће апсолутни приоритет у њиховим активностима добије економска дипломатија. Његов наследник на месту председника Републике Жак Ширак (Jacques Chirac) наставио је са тим трендом у инструкцијама које даје својим дипломатама. На годишњем сусрету са амбасадорима Француске у свету, одржаном 1996. године, председник Ширак се шефовима француских дипломатских мисија обратио на следећи начин: *„Амбасадори Француске, ви сте, такође, амбасадори француске привреде. Велики изазови данас се догађају на економском плану, а да су француски грађани тога мање свесни. Ми морамо допринети прогресивној адаптацији наше економске машине у складу са променама у свету“*.³

Већ из овог наступа шефа једне велике и развијене земље види се да се у новом глобалистичком поретку нова задужења и одговорности постављају пред економске представнике у свету. Нови полет економије њихове земље мора у њима добити важност сарадника, који ће информацијама и сугестијама допринети усмеравању њихове извозне експанзије, трансформацији спољноекономског наступа, новим производним програмима и квалитету производа, који морају да задовоље свет или локално тржиште.

Дакле, главна функција економске дипломатије јесте заштита националних економских интереса у међународним економским односима. Са глобализацијом светске привреде и међународне политике, интерес појединих привреда да буду промовисане у иностранству и да се, на светском тржишту, изборе за што веће учешће и удео у оствареном профиту, постаје и државни интерес њихових земаља.

Економски представник данас је, пре свега, аналитички посматрач привредних кретања на светском тржишту и економске ситуације у земљи у коју је послат, прикупљач важних економских и поверљивих информација, аутономни и ауторитативни преговарач у економским пословима и иницијатор трансформација у привреди земље, у складу са интересима њене економске експанзије.

Економске дипломате воде свакодневну битку са конкурентима у потрази за поверљивим економским информацијама, надмећу се за освајање нових или проширење при-

² Naray, Oliver: „Commercial Diplomacy: A Conceptual overview”, 7th World Conference of TPOs, The Hague, The Netherlands, 2008; доступно на сајту: <http://www.tpo-net.com/en/WTPO-Conference/Documents/Conf7/Naray%20Conference%20paper.pdf>, стр. 2, 25/05/2012.

³ Владимир Првуловић: „Економска дипломатија”, Мегатренд универзитет, Београд, 2006, стр. 332.

суства на постојећим тржиштима, а све ради промоције националне привреде у светској размени, као и препорука како да привредници њихове земље што успешније продру у тај тржишни простор и освоје га сопственим производима, технологијом и улагањима.

Прикупљање важних економских и поверљивих информација свакако је једна од најделикатнијих активности економског дипломате. Информација је кључни елемент успешности сваког, па и економског посла. У економским односима данас, значај праве, проверене и благовремене информације, по многим ауторима, раван је значају капитала који је уложен у извесну економску операцију. На основу релевантних информација о најновијим трендовима, истакнути економски представници утичу на асортиман, карактеристике и квалитет извозних производа и производних листа.

У свим фазама производње, а касније и у наступу на светском тржишту, права информација је неопходна за правовремено и сврсисходно одлучивање и коначни позитивни економски резултат компаније. Дакле, права информација дефинише стратегију привредног, научног или финансијског наступа у иностранству.

На основу прикупљених теоријских и научних информација, затим прецизних методолошких информација, као и информација о окружењу, стручни тимови разматрају све аспекте одређеног проблема, елементе неопходне за стручну разраду пројекта, могућности успеха и потенцијалне ризике, конкурентску способност супарника на светском тржишту, евентуалне законске и административне баријере, и најповољнија подручја за експанзију.

У успешном спровођењу стратегија коришћења информација, посебно се истичу Јапанци и њихове компаније у свим областима, због чега се у Европи и Америци све више проучавају њихова искуства у стратегијама коришћења информација. Један од примера успешне стратегије коришћења информација је међународни пројекат биолошких истраживања „Frontiere humaine“ (Људска граница), који је 1987. године покренуо јапански премијер Накасоне на Самиту G-7 у Венецији. Овај пројекат демонстрира лидерске амбиције Јапана у међународним биолошким истраживањима. Одобравајући значајне стипендије за водеће научнике, Јапанци су створили читаву мрежу прилива научних информација о новим продорима у фундаменталним истраживањима о функционисању људског мозга, меморији, познавању генома, људске патологије и друго, која им обезбеђује супериорност над англосаксонским партнерима у овој области. Мрежа је развијена преко јапанских трговинских бироа у свету „Sogo Sosa“ (Sogo Sosa), који заједно са CIA чине праву обавештајну централу на планети.

Треба поменути да информације могу бити стратегијски искоришћене за дестабилизацију, чак и великих мултинационалних привредних гиганата, компромитовање њихових производа и драстичан пад њихових берзанских акција. Познати су примери медијских полемика о наводној санитарној и биолошкој неисправности „Кока-Колиних“ производа у лименкама произведеним у Белгији 2000. године, који су изазвали праву револуцију, затим афера „лудих крава“ у Енглеској и европске забране коришћења „енглеског“ јунећег меса, афера „лудих пилића“ у Белгији и други. Овакви примери потврђују да информација, права или гласина, може имати врло дестабилизациону улогу по економске активности једног предузећа.

Економске информације се, по садржају, могу условно класификовати на следеће категорије:

- информације о производним капацитетима и резултатима (фирме или државе);
- информације о пословном плану;

- информације о производним програмима и производним листама;
- информације о квалитету, цени и количинама одређених производа;
- информације о плановима за увођење новог производа или серије производа;
- информације о резултатима лабораторијских и научних истраживања вршених на новим производима;
- информација о плановима наступа на страним тржиштима;
- информације о конкурентима и анализа њихових могућности у сучељавању на светском тржишту;
- информација о плановима за сузбијање конкуренције;
- информације о изградњи нових производних капацитета;
- информације о намери страних улагача да инвестирају у дотичну фирму или земљу;
- информације о намерама дотичне фирме да инвестира у иностранству;
- информације о тајним финансијским трансакцијама и манипулацијама у иностранству;
- информације о стању берзанских акција;
- информације о наступу одређене фирме или земље на међународном тржишту капитала (кредити, позајмице, и сл.);
- информације о кадровима и предвиђеним кадровским променама;
- информације о коришћењу корупције у пословним пројектима;
- информације о осталим пословним тајнама фирме или земље, и друге.⁴

Свака од наведених информација је од капиталног значаја за економске дипломате, фирме или земље и може послужити за планирање пословне стратегије и наступа сопствене фирме или земље и њихово успешно сучељавање са конкурентима на светском тржишту. Због тога се овај део послова економског дипломате – прикупљање поверљивих економских информација, сматра најделикатнијим и захтева највеће истраживачке и конспиративне способности дипломатског агента и економско-дипломатског сервиса у целини.

Безбедност економских информација

Видели смо да је информација, уз капитал и људске ресурсе, један од кључних елемената сваког привредног подухвата, као и незаобилазан фактор сваког производног процеса. Зато не треба да чуди толика потреба за економским информацијама, која је технолошким усавршавањима и тренутном електронском комуникацијом на читавом свету умногоме олакшана. Тимови стручњака свакодневно раде на пословима праћења, откривања, прикупљања јавних и поверљивих економских информација, њиховој анализи и достављају их пословодним руководством своје фирме или државним органима.

Као што је економска информација један од кључних елемената економског успешног пословног подухвата, тако је безбедност економских информација важан елемент праве информације у служби интереса онога ко је поседује.

⁴ Владимир Првуловић: „Економска дипломатија”, Мегатренд универзитет, Београд, 2006, стр. 159.

Безбедност економских информација подразумева њену заштиту од нежељеног откривања, од модификације или преправљања, од претварања у дезинформацију или гласину, од коришћења против интереса онога ко је поседује, од убацивања електронског вируса или широке пролиферације конкурентима или јавности.⁵

Заштита националних интереса, борба против тероризма, спречавање недозвољених финансијских махинација, борба против шверца и црне берзе, корупције, „прања новца“, затим заштита јавног реда и мира, борба против порнографије, педофилије и других порока, сузбијање недозвољене имиграције, само су неки од разлога због којих развијене земље развијају софистициране системе надгледања међународног комуницирања у свим видовима. У време глобализације у којем живимо, најприсутнији разлози на надгледање међународног комуницирања су економске природе – економска шпијунажа и заштита економских интереса одређене земље.

У области међународног електронског комуницирања развијени су невероватни електронски системи за надгледање свих послатах и примљених порука. Случај англосаксонске шпијунске мреже „Ешелон“ (Echelon)⁶ посебно је занимљив. Мрежа од 120 сателита покрива целу планету и чини систем који је у стању да дневно контролише две милијарде порука, захваљујући вештачкој интелигенцији и задатим кључним речима. Сателитски шпијунски систем „Ешелон“ се, дакле, бави прикупљањем и анализом различитих политичких, безбедносних, економских, технолошких и других података, а њиме командује америчка Агенција за националну безбедност (NSA).

Имајући у виду чињеницу да су се до данас прислушни капацитети у свету знатно увећали, као и чињеницу да су технолошке методе и технике обезбеђења информација системски допуњаване новим открићима техника за „проваљивање“ и уклањање система заштите, закључујемо да не постоји апсолутно сигурна заштита економских информација од неовлашћеног откривања и, самим тим, нежељеног коришћења. Очигледно је да је безбедност економских информација поље на којем ће се још дуго истраживати нове, софистицираније мере заштите, али и питање на коме се мора свакодневно радити и водити рачуна, у сваком контакту са економском информацијом важном за интересе компаније или службе.

Економска безбедност државе

Суштина економске безбедности састоји се у нормалном функционисању економског система у целини и могућностима бесконфликтног и нормалног укључивања привредних субјеката у економски систем, како у земљи, тако и у оквиру светске привреде. Кључну улогу овде, како видимо, има држава. У том смислу, десуверенизација државе, посебно економских и политички слабих држава, не може да прође без угрожавања економске безбедности и свега што такво стање доноси.

Опасност од угрожавања економске безбедности државе од било каквих економских фактора, који утичу на положај државе у свету и у светској подели посла, увек постоји. У зависности од државе до државе, разликују се и опасности које се

⁵ Ibid, стр.187.

⁶ Wikipedia, Internet, <http://en.wikipedia.org/wiki/ECHELON>, 30/06/2012.

односе на економску безбедност. Но, заједничко свим разматрањима јесте да истичу следеће проблеме:

1. Повећање социјалне диференцијације (раслојавање на мали број богатих и велики број сиромашних), односно повећање нивоа сиромаштва, што води ка нарушавању социјалног мира и друштвеног сагласја око општих друштвених и политичких циљева заједнице и државе. Увећање сиромаштва у градовима доводи до повећања криминалних активности, наркоманије, организованог криминала, проституције, трговине „белим робљем“, децом, људима и људским органима.

2. Деформисање структуре националне економије, што доводи до следећих негативних последица: ослонца на немилосрдну и нерационалну експлоатацију сировина (дрвета, земљишта, воде, руда), смањења конкурентности произведене робе, рушења технолошког јединства постојећих привредних субјеката, распада образовног и научног система, као и научне заједнице, освајања од иностраних компанија унутрашњег тржишта, посебно у вези са прехраном, лечењем становништва, његовим образовањем, информисањем, одстрањивања домаћих компанија са локалног тржишта и увећања социјалних давања из буџета по овим основама (отпремнине, плаћање радног стажа, итд.).

3. Повећање неравномерности у социјално-економском развоју региона (неки региони сиромаше, други се богате). На пример, Херцеговина и Крајина у Републици Српској, прва сиромаша, друга се развија, или север и југ Србије, где се први развија, а други сиромаша.

4. Криминализација друштва и економске делатности, што је изазвано растом незапослености, срastaњем државних службеника са организованим криминалом, слабљењем система државне контроле и слично.

Мере и механизми економске политике морају бити тако конципирани да спрече спољашње и унутрашње факторе у својим намерама да угрозе економску безбедност земље. Рад државе на остваривању економске безбедности обухвата: разраду мера за излазак државе из зоне опасности, организацију рада и реализацију мера за превазилажење постојећег (непожељног) стања.

Неопходно је разматрање и издвајање (мониторинг) фактора, који у највећој мери могу да угрозе економску безбедност земље, као и разрада критеријума и индикатора економске безбедности. За државну стратегију овде је, дакле, важна: динамика и структура друштвеног производа, обим и темпо производње, регионална структура привређивања, као и улагања по регионима; стање ресурса, производног и научно-техничког потенцијала државе; способност прилагођавања привреде унутрашњим и спољашњим променама; стање буџета и кредитног система и квалитет живота становништва.

У документима америчке и руске владе проблематизују се два аспекта проблема економске безбедности, и то: економска безбедност државе као политичке творевине, и економски аспект националне безбедности.

Економска питања, дакле, постала су неутуђиви део представа о националној безбедности. У једном броју држава у први план се поставља питање безбедне доставе сировина, као и безбедност средстава за доставу тих сировина (гасоводи, нафтоводи, а у последње време и водоводи). У другим државама, опет, у први план се ставља тежиште на заштиту од економске шпијунаже, а код трећих тежиште је на економском суверенитету. Јасно је да овде интереси диктирају приоритете државне и националне безбедности.

У том смислу важно је нагласити да је већ током XVIII века у Великој Британији почело да доминира мишљење да је безбедност државе неодвојива од економског благостања, у првом реду од трговине. Уопштавање овог схватања познато је као теорија и пракса меркантилизма.

У XIX веку економска димензија безбедности и међународних односа била је повезана са дилемом „протекционизам – слободна трговина“. Немачки економиста Фридрих Лист заговарао је високе царинске баријере, апелујући и на патриотско осећање „купујмо домаће“, како би се спречио продор јефтине стране робе која уништава домаћу производњу, представљајући то као „економску агресију“. На тај начин се протекционизам претварао у елемент националне безбедности.

Управо је конкуренција Велике Британије и Немачке, односно њихових роба, сматрана крајем XIX века Ахиловом петом „краљице мора“, што се, на крају, претворило у сукоб и у један од повода за Први светски рат.

У погледу економске безбедности такође је занимљив пример јапанске спољне трговине. Наиме, спољнотрговинска политика Јапана еволуирала је од изразито протекционистичке у раним послератним годинама до сразмерно либералне почетком седамдесетих година. Ова еволуција била је условљена брзим порастом укупне, а нарочито конкурентске моћи јапанске привреде, која је имала за последицу бржи пораст извоза од увоза, пад дефицита у спољнотрговинском и платном билансу и њихово прерастање у суфиците, пораст девизних резерви и повећани извоз капитала. На тај начин, привредни амбијент у Јапану постаје спреман за трендове на светском тржишту и Јапан се залаже за либерализацију трговине као основе за привредни раст.

Можемо закључити да је економски аспект националне безбедности тесно повезан са спољном трговином. Зависност од увоза важних производа или сировина схвата се као знак зависности држава од државе или држава из којих се увози. Овде се ради о животно важној роби: храни, енергији и „стратешким“ сировинама, о зависности од увоза високе технологије и, треће, од увоза оружја. Иако Запад не престаје да прича о глобалном тржишту, он заправо примењује протекционизам који се остварује нецаринским баријерама, субвенцијама, пре свега у области пољопривредне производње, као и голом физичком силом НАТО агресије.

Педесетогодишње трајање хладног рата било је одраз, поред осталог, и делотворности постојања блоковских војних савеза. С распадом СССР-а распао се и Варшавски уговор, али је НАТО опстао. У прилог опстанка НАТО ишла је и процена земаља чланица да би од распуштања те војне силе имали много више штете него финансијских уштеда. Наиме, није тајна да је највећи профит и најбржи обрт капитала стваран управо производњом и извозом наоружања и војне опреме.

Једна од најбољих илустрација западног схватања економске безбедности јесте зависност развијених држава од увоза сировина, пре свега нафте и гаса. „Нафтни шокови“ седамдесетих година оставили су веома дубоке последице, а део тога могли смо да видимо и кроз судбину Србије, Ирака, Авганистана, Либије, а вероватно и Сирије и Ирана. Овде је умешан НАТО, који голом физичком силом обезбеђује јефтине сировине за Запад. То се ради иако економисти упозоравају да је то чисто економско питање које треба да се решава економским методама – кооперацијом држава, диверсификацијом доставе енергената и економском дипломатијом.

Страни кредитори, транснационалне компаније и мултинационалне корпорације делују у интересу држава из којих потичу и чију заштиту уживају широм планете, и

то на сваки могући начин, укључујући и оружану силу. На тај начин овладавају људским и производним ресурсима, тржиштем и профитом у одређеној области. У оквиру таквог економског ратовања поступа се без много размишљања о хуманости и правичности или једнакости шанси.

Први „Опијумски рат“⁷ (1839–1842) један је од првих примера војне интервенције ради заштите сопствених трговинских интереса. Кинески цар је 1839. године забранио илегални увоз и коришћење индијског опијума, који су британски трговци тајно допремали дилерима у град Кантон. По том основу, спаљено је 20.000 сандука опијума, а британски трговци су из Кантона протерани у Хонг Конг. Ово је погодило „British East India Company“, која је годишње на кинеском тржишту продавала 1.400 тона опијума, а влади Велике Британије то је био разлог да исте године поведе рат против Кине. Британска флота је окупирала кинеску обалу и поразила браниоце. Кинези су натерани да повуку забрану трговине индијским опијумом. Споразумом у Нанкингу, 1842. године, Кина је чак присиљена да пет лука отвори за приступ британским трговцима, одрекне се самосталног утврђивања царине и Британији преда на управу град Хонг Конг.

Дакле, привреда у свету функционише по правилима које намећу најразвијеније државе. Оне имају највећи утицај на уређивање општих услова пословања, посебно на трговину, финансије и производњу. Њихов утицај произилази из њихове економске снаге.

Очигледно је да су и у структурама НАТО-а преовладали економски, а не одбрамбени интереси. Сједињене Државе грозничаво настоје да искористе распад СССР-а и саме створе нови распоред снага у свету, тако да им нико не угрожава глобалне економске, финансијске и политичке интересе у светским размерама. Да би се учинио заокрет и остварио престиж и над другим земљама, амерички капитал је, као и до сада, проценио војноиндустријски комплекс као најкоњунктурнији за његову експанзију. Због тога је смишљена нова стратегија, која ће подстицати и помагати многобројне ратне сукобе широм света, али које ће контролисати њихови творци да не би дошло до већих регионалних сукоба или светског сукоба. Та нова стратегија заснива се на сукобима који су намењени земљама некадашњег трећег света, као и унутрашњим сукобима у вишенационалним и вишеконфесионалним заједницама. Њиховим дељењем настаје мноштво државица којима је неопходна сопствена војска, али и заштита од НАТО-а. Сви ти процеси праћени су снабдевањем наоружањем и војном опремом, чиме се запошљава профитабилна индустрија извозника капитала. При томе, НАТО наступа као претходница, чувар и заштитница ширења капитала западних моћника. Тако је НАТО од одбрамбеног прерастао у „Савез за одбрану интереса“.⁸

По свему судећи, државе у транзицији су принуђене на блиску сарадњу приватног и јавног сектора привреде, што имплицира развитак економских информација, које могу да користе у промовисању националних и реформи светског тржишта, укључујући и одбрану од поробљавања националних суверенитета.

Сагледавајући економску офанзиву великих земаља, очигледно је да се њихови интереси поклапају са интересима транснационалних компанија. На глобалном плану у истом правцу делују представници транснационалних компанија и најмоћнијих држава које иза њих стоје. Зато и не изненађује парола „капитал нема отаџбину“, чиме се означава неограничен домет стратегије глобализма. Отуда је изли-

⁷ Интернет, <http://countrystudies.us/china/15.htm>, 02/07/2012.

⁸ Center for Civil Security, Internet, <http://centercivil.blogspot.com/2007/12/general-u-penziji-dr-todor-petkovi-o.html>, 02/07/2012.

шно питање какав интерес имају Сједињене Државе, на пример, на Балкану (у Босни, на Космету), када су оне, као и друге западне земље, у служби мултинационалног капитала који нема граница.⁹

Водеће западне земље, на челу са САД, после доласка трупа КФОР-а на Косово и Метохију, почеле су да воде прави међусобни рат, у намери да за своје компаније осигурају најбоље погодности и профите. Обнова Косова и Метохије намеће огромне потребе; посла има много, а новца не недостаје.

Очигледно је да је Косово поприште економског рата. Свака од водећих земаља савезница у НАТО сада покушава на све начине да обезбеди привилеговане позиције на косовском тржишту и осигура остварење не само економских, већ и војних и политичких циљева. Американци су, пре него што су отворили међународни конкурс за избор најповољнијих понуда западних компанија, почели да финансирају на Космету неке од пројеката из сопствених државних фондова да би, на тај начин, дали приоритет компанијама из своје земље.

Да би се успело у оваквом економском рату понекад се користе и тенкови. Тако су Енглези, тек што су стигли пред термоелектрану у Обилићу, опколили је тенковима „челинџер“, под изговором да су то учинили због безбедности. Прилаз централа дозволили су само изабраним инжењерима, наравно Енглезима. Обнова централе зато није баш случајно поверена британским компанијама.¹⁰

Немци покушавају да до максимума искористе свој економски углед на Космету чији становници, често германофили, сада користе производе немачких фирми, а италијанске компаније рачунају на подршку сопствене владе, која им је обећала нови закон који би им повећао конкурентност и олакшао добијање уговора на Косову и Метохији.

Због свега тога још увек је тешко сагледати где је крај мирној подели ратног плена међу наводним западним савезницима, исто као што је неизвесно у који ће део света кренути у потрази за новим профитом. Ипак, једно је сигурно, испод маске о наводној хуманитарној интервенцији крије се жудња за профитом пред којим падају у воду сви облици хуманости, демократије и слободе. Профит и интереси капитала су једино што Запад истински признаје.

Приоритети економске дипломатије у суочавању са изазовима економске безбедности Србије

Економском дипломатијом Србије до сада су се бавили амбасадори и саветници за економију при амбасадама. Резултати рада досадашњих економских саветника нису задовољавајући.

У претходних 12 година Србија је веома скупо платила економска незнања кроз губитак механизма и полуга власти, а у интересу слободног протока роба, услуга и капитала. Повезивање Србије са светом водило је уклањању баријера на домаћем тржишту. Предузећа су принуђена да се упусте у утакмицу за коју нису оспосо-

⁹ Исто.

¹⁰ Center for Civil Security, Internet, <http://centercivil.blogspot.com/2007/12/general-u-penziji-dr-todor-petkovi-o.html>, 02/07/2012.

бљена. У таквим условима на домаћем и страном тржишту могу опстати само конкурентно најспособнија привредна друштва. Држава је све мање у могућности да изађе у сусрет захтевима домаћих предузетника и заштити их пред налетом стране конкуренције. Они су, на сугестију страних кредитора, приморани да по хитном поступку усвоје и прописе који искључују државну помоћ предузећима. Стране амбасаде и велике компаније су имплементирале своје интересе у Србији, а то је спиновано као „прилив страних директних инвестиција неопходних за развој Србије“.

О правичности се није много водило рачуна ни приликом продаје неких од највећих пословних система у Србији. Страни амбасадори су са високим функционерима владе Србије непосредно утврђивали поступак и цену продаје за низ друштвених и државних предузећа, од „Сартида“, преко цементаре „Нови Поповац“, до „Националне штедионице“ и „Дуванске индустрије Ниш“. Било је десетине „Greenfield“ и „Brownfield“ пројеката, али је највећи део прилива СДИ представљао куповину тржишта или природних ресурса.

Попут активности странаца и домаћи капиталисти су се понашали слично: кроз коруптивне делатности долазили су до јавних ресурса не обзирајући се на људе који су у таквим трансакцијама остајали без посла. Може се рећи да је на нашу привредну сцену ступила трка са странцима око прерасподеле богатства наслеђеног из претходног система.

Очигледно је да у свему томе није било експертско-професионалне улоге дипломатског апарата и мреже у свету да на време упозори и алармира државно руководство или антиципира евентуалне мере против наше привреде и земље.

Основни дугорочни проблем српске привреде, осим структурних недостатака, је неспособност да избалансира увоз и извоз. При томе проблем не лежи у чињеници да Србија бележи дефицит у привредном билансу, већ у висини тог дефицита и његовом хроничном карактеру. У Србији привредни раст, забележен претходних година, није довео до повећања извозне способности (или смањења зависности од увоза), већ до раста приватне потрошње. Дугорочни јаз између увоза и извоза се, као и у земљама у окружењу, покрива уз помоћ три основна механизма, а то су:

- прилив средстава из иностранства, који потичу од миграната;
- директне стране инвестиције, и
- кредитима из иностранства;

Дознаке од миграната се готово по правилу уливају у потрошњу, а не у инвестиције. Директне инвестиције из иностранства би могле да буду повезане са унапређењем извозне способности и конкурентности, али то, до сада, у Србији није био случај. Такође, инострани кредити би могли да финансирају инвестиције, што би довело до повећања индустријских капацитета и продуктивности. Међутим, текућа глобална финансијска и економска криза свакако има негативан утицај на ове новчане токове и учинила је да додатни приливи постану неизвесни.

Један од општих приоритета економске дипломатије Србије је управо изналажење могућности ублажавања последица светске економске кризе. Привреда Србије треба, у координацији са економском дипломатијом, да активира могуће „скривене“ потенцијале које она свакако поседује. Улога пословних дипломата биће усмерена на изналажење алтернативних могућности.

У Србији је покренут процес конвергенције увозне структуре српске привреде увозним структурама развијених земаља, а да претходно није дошло до приближавања српске извозне структуре извозним структурама развијених земаља. Донекле

је и логично очекивати да се увозна структура привреде гладне за увозом, посебно софистициранијих производа, приближи увозној структури развијених земаља.

Србија би требало да усмери максималне напоре, како би поправила неповољне перформансе спољнотрговинске размене Србије са развијеним земљама, испољене, пре свега, у домену структурне размене. Извозна структура темељи се, углавном, на ресурсно интензивним и производима ниже фазе прераде (обојени метали, гвожђе и челик, поврће и воће и сл.), док је структура увоза знатно разуђенија и заснована углавном на технолошки интензивним производима више фазе прераде.

Сасвим је јасно да без корених структурних реформи, односно реструктуирања домаће привреде и њеног извозног дела, као и без ојачавања институција, нема дугорочно одрживог, квалитетног раста извоза, односно побољшања извозне структуре. И поред тога што је извоз Србије заснован на примарним, односно радно-интензивним и технолошки нискоинтензивним производима, треба нагласити да би пораст удела развијених земаља у укупном српском извозу дугорочно довео до побољшања структуре укупног извоза услед континуираног унапређивања увозне тражње из ових земаља којој би српска извозна привреда морала да се прилагођава.

Сада када смо научили да постоји само интерес као здрава основа међународних економских односа и сарадње, а да је све остало демагогија, потребно је много урадити да се наша, још увек нејака привреда, помогне квалитетном економско-дипломатском акцијом и поузданим анализама светских прилика.

За успех економске дипломатије од пресудног значаја су људски ресурси, односно кадровски потенцијал. Споразумом Министарства спољних послова и Министарства економије одлучено је да Србија појача промоцију своје привреде у свету, па је 28 нових економских дипломата током 2010. године распоређено на дужност у такозваним дипломатско-конзуларним представништвима по земљама које су означене као приоритетни економски партнери Србије. Тежиште ове акције је стога управо на побољшању извоза, а резултат остаје да се види, како у квалитативном, тако и у квантитативном смислу.

Промена односа снага унутар круга водећих држава преноси се и на глобална кретања у економији. Тенденција опадања утицаја САД већ одавно је присутна и све више се појачава, док истовремено расте утицај групације BRIC држава (Бразил, Русија, Индија и Кина). Тежиште светске економије, а отуда и политике, све више се преноси на Исток, где се налазе и највећи светски аспиранти на регионалну хегемонију, а то су Кина и Индија, које представљају могуће економске и политичке изазове за америчку надмоћ. Након САД, наредних шест највећих економија и војних потрошача је управо у том подручју и све су то признате светске нуклеарне силе. На простору Евроазије данас живи око 75% светске популације. Ту се ствара близу 60% светског друштвеног производа и лежи око 70% свих енергетских резерви.¹¹ Потенцијали свих земаља евроазијске зоне, узети заједно, превазилазе чак и потенцијале америчког континента.

Србија је тек недавно схватила нужност и предност своје уравнотежене економске политике према свету. Економски аранжмани са државама у окружењу и чланицама Европске уније и даље су њен приоритет, али, уместо слања економских дипломата првенствено у земље ЕУ, где је Србија колико-толико етаблирана, шанса се мора тражити и на тржиштима Кине, Северне Африке, арапских земаља, Индије и Латинске Америке.

¹¹ Кегли – Јуџин: оп. цит. стр. 645.

Интересантно је напоменути да се политичка сарадња Србије са Латинском Америком у последњих пар година интензивирала због нама потребне подршке поводом питања независности Косова. Србија има амбасаде у четири државе Латинске Америке, и то у Мексику, Аргентини, Бразилу и на Куби.

Последњих пар година Србија је интензивирала своју дипломатску активност у овом делу света, како би ојачала своју позицију у међународним наступима при одбрани Косова и Метохије, у чему је и постигла изванредне резултате. На Генералној скупштини Организације Америчких Држава (ОАД) наша земља је успела да се избори да не дође до масовног таласа признавања једнострано проглашене независности Косова, па однос снага у Латинској Америци остаје на страни Србије.

Осим политичке сарадње, свакако је од пресудног значаја и спољнотрговинска сарадња са овим регионом, коју карактерише велики потенцијал и мала присутност наших компанија на овом великом незасићеном тржишту. Огроман потенцијал сарадње између Србије и Латинске Америке јесте у томе да велика већина земаља овог континента жели да постане економски и политички независна од САД, а за то су им потребна нова тржишта, као и нове технологије и опрема. Потребне су им наше технологије за прераду намирница биљног и животињског порекла, како би задовољили базичне потребе за храном. То је опрема за млекаре, пекаре, месаре, прераду воћа и поврћа, али и изградња термоенергетских постројења и петрохемијске индустрије. Посебна индустријска грана која би могла да забележи огроман пораст извоза у Јужну Америку је наменска индустрија. Венецуела већ годинама троши милијарде долара на набавку наоружања из Русије, а део тог колача могао би да припадне Србији.

Наша амбасада у Мексику може да послужи као добра подршка за проширивање економске сарадње са овом важном латинскоамеричком земљом. Мексико је чланица економске интеграције Северноамеричко удружење слободне трговине – NAFTA (North American Free Trade Agreement), али и многих других видова регионалне сарадње у латинскоамеричком региону. Из Мексика увозимо јака и слаба алкохолна пића, као и електричне апарате, машине и делове за машине, а у Мексико извозимо: кугличне и ваљкасте лежајеве, производе од пластике, дигитална кола, електронске трансформаторе, итд. Економски дипломата би требало посебну пажњу да посвети истраживању могућег извоза српских производа на пољу електро и машинске индустрије, као и нестандартне опреме за процесирање алкохола и алкохолних пића, прераду воћа и поврћа.

Државе чланице Боливаријанске алијансе народа Америке – ALBA (Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América) представљају велико потенцијално тржиште за Србију. Тренутно су са Кубом склопљени споразуми за производњу биотехнолошких производа у Србији. Воде се преговори да се у Србији производи лек против витилига, псоријазе и дијабетичарске ноге. Могућности сарадње наших компанија са кубанским фармацеутским компанијама и Институтима за биотехнологију су неисцрпни. На Куби постоји заинтересованост за опрему која се у Србији производи за прехранбену, хемијску, петрохемијску и фармацеутску индустрију. Наши институти за семена, који поседују семена високог квалитета и приноса, имају интерес у производњи семена на Куби. Куба је наишла на велико налазиште нафте, али не жели да се претвори у земљу извозницу већ да развија петрохемијску индустрију. Српске фирме су исказале заинтересованост да учествују у грађењу ових фабрика и Куба је одговорила позитивно. Куба отвара врата Србији ка Карибима и Ју-

жној Америци у нуђењу технологија, а Србија отвара врата Куби за Балкан и Источну Европу, када је реч о биотехнологији. Куба, која увози 80% својих потреба за храном, одлучила је да почне са супституцијом увоза отварањем производних погона, пре свега на пољу прераде и производње хране. Наша машинска индустрија је већ водила преговоре о производњи машина за две фабрике у околини Хаване.

У сличној ситуацији су и Боливија, Венецуела и Еквадор. Све три државе троше огромне суме новца на наоружање због могућег избијања сукоба између Венецуеле и Колумбије због пограничних инцидената и нарушавања територијалног интегритета. Наша војна индустрија би сигурно у овим пословима могла да нађе добар интерес.

Такође наша производња трактора и пољопривредних машина у овим државама има потенцијала, јер због топле климе постоје две сезоне за сетву и пољопривреда чини основни приход већине становништва. Будућност сарадње са Чилеом и Аргентином, али и са другим државама овог региона, налази се и у извозу пољопривредне опреме и опреме за рударство и транспорт, али и технологија за прераду воћа и поврћа. Аргентина и Чиле су велики произвођачи малина, купина и боровница, а како је у Србији пројектована и направљена прва на свету машина за ваздушно брање јагодичастих воћа, јасно је које су смернице сарадње. Са Чилеом у последњих неколико година наше фабрике наменске индустрије имају веома успешну сарадњу при извозу барута, технологија, муниције и наоружања. Из Чилеа увозимо вина и воће, а из Аргентине житарице, воће, итд.

Дакле, питање Косова и дипломатску иницијативу Србије у Латинској Америци требало би искористити за успостављање свеобухватне економске и културне сарадње на обострану корист. Многе наше компаније су пре деведесетих имале добре позиције и контакте на овом тржишту. Тренутна политичка ситуација само треба да послужи као окидач за поновно активирање старих веза за нове пословне изазове. Економска дипломатија треба да допринесе управо томе, да се на тржиштима на којима смо имали добре позиције оне поново заузму, а тамо где раније наша предузећа нису била присутна да се изврши добра процена пословних могућности и потенцијала тржишта и да се агресивним приступом освоје незаузети сегменти тржишта, али и да се истисне конкуренција нижом ценом и вишим квалитетом.

Диверсификација регионалне структуре спољнотрговинских односа Србије са светом има несумњив превентивни ефекат, јер ће јачати унутрашњу стабилност земље а домаћа предузећа чинити прихватљивијим и поузданијим партнером и за низ других држава. На тај начин економска дипломатија Србије допринноси предупређивању унутрашњих економских проблема и отклањању конфронтације које надметање на светском тржишту неминовно изазива.

Дакле, од пресудног је значаја да се одреде географски приоритети економске пажње и смер експанзије. Касније ће се, можда, ти приоритети, на основу информација економских дипломата и процене државних инстанци, преусмерити на неки нови регион, али је важно да је координација стална, а улога економског дипломате је да томе активно допринеси.

Уосталом, улога и значај економске дипломатије је управо у изналажењу, не само нових тржишта, него и нових могућности, модалитета и економске сарадње. Дакле, Србија треба да има стратегију за наступ економских дипломата из које би произашао оперативни програм наступа на циљним тржиштима, или у односу на конкретну земљу и конкретан пословни подухват.

Питање да ли Србија има толике извозне капацитете сасвим је на месту. Имамо једну робну понуду која је доста оскудна, сиромашна, немамо неки асортиман производа којима бисмо се могли подичити, и по томе смо ниско позиционирани на међународном тржишту.

Дилема у вези с тим да ли држава треба да помогне својим предузећима у наступу на европском и светском тржишту готово да и не постоји или, прецизније, не би требало да постоји. Једина права дилема јесте како обезбедити потребна средства за подршку и који су потези које треба повлачити у вишестепеном процесу промоције српске привреде на све захтевнијем светском тржишту.

Свесни смо да је Србији неопходна рационализација државне управе, ради стварања ефективне и ефикасне управе која ће ажурно пружати задовољавајући квалитет услуга. Бројни су примери који потврђују да је Србију скупо коштала неспремност и незнање да се снађе у светској економској арени. Сматрам да би наша економска дипломатија дала значајнији допринос у креирању економског милгеа земље, да је уместо, на пример, огромног броја државних агенција, тежиште стављено на стварање промишљеног, рационалног, али и офанзивнијег концепта економског представљања наше земље у свету, што се може остварити само са модерним и високообразованим кадровима, ревидираним ставовима и новим сазнањима, што морају да постану наши адути за наступајућу епоху.

Да ли је Србија заиста морала да сачека да јој шеф делегације Европске уније укаже на чињеницу да је неопходна рационализација државних агенција, али не на штету права грађана? У Србији постоји око 170 државних агенција. Ради илустрације, постоји и Агенција за истраживање поморских несрећа, иако Србија нема море, као и Агенција за заштиту животне средине и Фонд за заштиту животне средине, упркос чињеници да постоји и Министарство за заштиту животне средине. У Немачкој, која има 80 милиона становника, постоји шест независних регулаторних агенција.

Било како било, за остварење значајног економског напретка потребно је непрестано јачање конкурентности наше привреде, што је једини делотворан пут ка повећању извоза. У том смислу, процес интеграције наше земље у ЕУ представља за нашу привреду једну од најизгледнијих шанси, а без остваривања значајног напретка у привреди ова интеграција није могућа. Економска дипломатија треба да усмери своје напоре на повећање и побољшање извозних перформанси српских предузећа.

Очигледно је да не треба ништа препуштати случају. Нема економске експанзије на нова тржишта или опстанка на старим тржиштима без активног и офанзивног наступања у далеким земљама, посредовањем ефикасне и добро организоване економске дипломатије.

Стога, остаје да се надамо да је у нашој дипломатији, осим декларативних изјава, заиста схваћен пресудан значај квалитетне економско-дипломатске акције за излазак из економских и развојних проблема, а значајан учинак који оправдава средства је када привредне изложбе, одржане на потенцијалним новим тржиштима, резултирају склапањем огромних послова изградње, пројектовања, експлоатације, услуга и многих других пословних аранжмана.

Уместо закључка

Основна преокупација економског дипломате јесте како и на који начин обезбедити што повољнију позицију својој извозној привреди и предузећима на светским тржиштима, имајући у виду да на тим тржиштима владају закони беспштедне кон-

курвенције, не само економске него и неекономске природе. При томе у први план долази задатак: како заштитити своје националне економске интересе, односно остварити што већи удео у расподели расположивог светског бруто производа.

Умеће економске дипломатије не састоји се само у количини пружених информација и њиховој благовремености, већ у богатству идеја и креирању материје која је предмет преговарања. При разматрању приоритета српске дипломатије неспорна су три основна стратешка циља: наставак дипломатске борбе за очување уставног поретка земље, убрзање процеса европских интеграција и побољшање добросуседских односа.

Међутим, дипломатија мора да прилагоди своје приоритете очекивањима на економском плану. Дакле, приоритетни циљ је спречити да се у земљи продубљују економски проблеми. У наредном периоду предвиђа се интензивирање економске кризе што знатно усложњава проблеме и ставља економску дипломатију пред задатак да сама одређује приоритетне активности. Иностране инвестиције ће бити знатно смањене, и с обзиром на раст кредитних трошкова (односно недоступности кредита), многим предузећима ће бити тешко да одржавају своје текуће пословање, а о новим инвестицијама неће ни размишљати. При томе, пословне дипломате треба да имају у виду да, на дуге стазе, само оне инвестиције које проширују производњу или повећавају продуктивност могу да доведу до привредног раста. Извозно оријентисана привреда ће бити погођена сужавањем глобалног тржишта.

Ради операционализације приоритета економске дипломатије неопходно је успоставити успешно партнерство између јавног и приватног сектора. То значи да банке и друга српска предузећа успостављају што ужу сарадњу са Министарством иностраних послова. Србија, као мала и сиромашна земља са оскудним природним и радом створеним ресурсима, који су за једну трећину мањи од оних од пре три деценије, развој може да заснива искључиво у извозној оријентацији.

Међутим, није улога државе да буде предузетник и инвеститор, већ да ствара одговарајући институционални оквир, а то значи да доноси добре законе који подстичу економску ефикасност, да уведе јасна правила и обезбеди њихово доследно и непристрасно спровођење, а не да инвестира и прати пословне договоре са страним приватним улагачима.

Србија се по конкурентности котира врло ниско, са тенденцијом даљег пада, при чему је неспорно да су данас кључне баријере инвестирању у Србију бирократско-административне препреке, за разлику од ранијег периода у којем је то био политички ризик. С друге стране, и у условима економске кризе, пословне дипломате одлучујућу важност треба да придају промоцији Србије као инвестиционе дестинације.

Економска безбедност и стабилност је нови услов који је „грчка криза“ наметнула за улазак нових чланица у Европску унију. Србија и друге земље региона морају зато још марљивије прионити на реформе и нарочито сређивање својих буџета и државних трошкова, јер је то једини начин да се у отежаним околностима, и са перспективом да ће проширивање можда тећи нешто спорије, „квалификују“ као кандидати за чланство.

Последице изостајања стратегије економске безбедности Србије, односно политичке импровизације и кратковидости, најбоље се виде из следећих података Народне банке Србије:

1. Спољни дуг Србије на крају јуна 2011. године износио је 22,7 милијарди евра и у процењеном бруто друштвеном производу учествовао је 74,8 одсто.

2. Дуг јавног сектора на крају првог полугодишта ове године износио је 9,1 милијарду евра и чинио је 40,2 одсто укупног спољног дуга. Задуженост према иностранству државе и Народној банци Србије била је 8,4 милијарде евра, а гаранције државе износиле су 700 милиона евра.

3. Продајом хартија од вредности држава се у другом тромесечју задужила за 54,3 милијарде динара, тако да је укупан дуг по том основу на крају јуна износио 304,9 милијарде динара.

4. Укупан спољни дуг је за 62,5 милиона евра већи него на крају марта, док је јавни сектор повећао задуженост за 277,1 милион, а приватни сектор смањио за 214,6 милиона евра.¹²

Кредитна задуженост становништва Србије је све већа. Расте задуженост за стамбене, готовинске и потрошачке кредите, смањен је обим зајмова за рефинансирање. Доношење стратегије економске безбедности Србије је *condicio sine qua* поп успешног превазилажење проблема са којима се наша привреда суочава, као и проналажења пута стабилнијег привредног раста и развоја.

Наравно да дипломатска, па ни економско-дипломатска акција немају магичну моћ, нити могу разрешити основне унутрашње структурне проблеме привреде и земље. Оне морају бити у служби економског и политичког опоравка и стабилизације земље, али и њеног успешног представљања и продора у свет. Дакле, не само да прате, већ и да помажу економски развој, спољнополитички и спољноекономски наступ у свету.

У том смислу, од непосредног значаја је сарадња са регионалним трговинско-индустријским коморама и координација њиховог рада у сфери економске безбедности предузетништва, као и анализа и ширење позитивног искуства пословања у тој области. Подршка органима државне власти у доношењу и реализацији различитих практичних мера у борби против корупције, незаконитог преузимања предузећа и трговине фалсификованом и пиратском робом и мера за уклањање административних препрека, такође су активности економске дипломатије које су у директној вези са економском безбедношћу земље.

Литература

1. Бјелић, Предраг: *Светска трговинска организација*, Економски факултет, Београд, 2006.

2. Дашић, Давид: *Дипломатија, економска, мултилатерална и билатерална*, Универзитет „Браћа Карић“, Београд, 2003.

3. Кегли, В. Чарлс и Виктор, Р. Јуџин: „Светска политика – тренд и трансформације“, (превод са енглеског), Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Београд, 2004.

4. Ковачевић, Живорад: *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2003.

5. Марковић, Марина: *Пословна комуникација*, Клио, Београд, 2003.

6. Митић, Миодраг: *Дипломатија као средство за промоцију, остварење и заштиту пословних интереса*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.

¹² Народна банка Србије, Интернет, <http://www.nbs.rs/internet/cirilica/index.html>, 30/06/2012.

7. Naray, Oliver: „Commercial Diplomacy: A Conceptual overview“, 7th World Conference of TPOs, The Hague, The Netherlands, 2008; доступно на сајту: [http:// www.tponet.com/en/WTPO-Conference/ Documents/Conf7/Naray%20Conference% 20paper. pdf](http://www.tponet.com/en/WTPO-Conference/Documents/Conf7/Naray%20Conference%20paper.pdf)

8. Петковић, Тодор: *Poslovna špijunaža i ekonomsko ratovanje*, Public Trion, Београд, 2006.

9. Петровић, Перо: *Савремена пословна дипломатија*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2008.

10. Првуловић, Владимир: *Економска дипломатија*, Мегатренд универзитет, Београд, 2006.

11. Рот, Никола: *Знакови и значења*, Плато, Београд, 2004.

ПРИВАТНЕ ВОЈНЕ КОМПАНИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – БЕЗБЕДНОСТ ИЛИ ПРОФИТ

Милоје Здравковић
Министарство одбране Републике Србије

У чланку се обрађују битна питања која се односе на ангажовање приватних војних компанија из Сједињених Америчких Држава и Велике Британије на Косову и Метохији пре, током и после завршетка НАТО интервенције 1999. године.

У уводном делу анализирају се догађаји који су одлучујуће утицали на појаву приватних војних компанија на међународној сцени током последње деценије двадесетог века. Истовремено, поставља се питање да ли је употреба приватних војних компанија на Косову и Метохији била део решења који је допринео побољшању безбедности или, супротно, део проблема, с обзиром на то да ангажовање приватних војних компанија, у крајњој мери, има за циљ профит – као кључни елемент успешног пословања сваке компаније, а не безбедност. Најкарактеристичније примере ангажовања приватних војних компанија на Косову и Метохији заокружујемо констатацијом да је употреба компанија представљала део проблема, који захтева хитно решење путем усвајања правне регулативе на међународном нивоу, којом би се отклонили уочени недостаци и успоставио минимум контроле над радом компанија у операцијама подршке, наметања и одржавања мира.

Кључне речи: *приватне војне компаније, Косово, безбедност, профит.*

Увод

Последњу деценију двадесетог века обележио је нагли пораст броја и ширење деловања приватних компанија које, поред осталог, пружају услуге војног карактера и обављају различите послове физичко-техничког обезбеђења. После скоро четири стотине година од формирања првих држава вестфалског типа, као неприкосновеног стуба међународног поретка, државе и њене институције више нису једини субјекти који се старају о унутрашњој и спољној безбедности грађана. Савремене државе, корпорације, међународне и невладине организације, али и појединци и заједнице, све више поверења указују приватном сектору и препуштају му да води рачуна о њиховој безбедности.

Међутим, појава приватних војних компанија на међународној сцени проузрокована је значајним дешавањима која су се одиграла деведесетих година прошлог века. Завршетак хладног рата и прекид трке у наоружању две светске суперсиле нису произвели само вишак наоружања, већ и вишак војних лица, како официра, подофицира, тако и војника.

Оружане снаге постале су превелике за нове безбедносне услове у свету и неадекватне у односу на нове реалне потребе држава. Последица тога били су смањење укупног броја војника у армијама света са 29 на 20 милиона и драстично повећање запослених у приватним војним компанијама.¹ Велики број лица претходно запослених у државном сектору безбедности тражио је и проналазио запослење у приватним војним компанијама.²

Други важан догађај који је допринео појави приватних војних компанија био је ширење неолибералног концепта државе, понуђен као глобални лек излечења данашњег света, који је дао снажан подстицај приватизацији. Неолиберални концепт подстакao је приватизацију не само у војној индустрији, већ и у телекомуникацијама, транспорту, образовању и осталим до тада значајним државним институцијама. Појава приватних безбедносних компанија и почетак њиховог деловања показали су да се њихова главна предност огледа у могућности економисања државног буџета. „Приватне војне компаније постале су привлачне државама зато што су плаћене само повремено за извршавање посебних задатака, док су регуларне стајаће војске одувек коштале застрашујуће много“.³ Управо због високе цене финансирања оружаних снага, већина неолибералних држава отпочела је радикалну реформу оружаних снага, која је подразумевала смањење њиховог бројног стања и могућност преусмеравања дела државног буџета са војних на остале потребе.

Последњи, не мање значајни догађаји, унеле су корените промене у природи безбедносних претњи, а самим тим и начина њиховом супротстављању. Нови сукоби и ратовање уз већу примену „паметног“ оружја подразумевали су постојање велике зависности савремених војски од софистициране технологије, која се свакодневно унапређује. До пре неколико деценија најнапреднија технолошка достигнућа била су искључиво у власништву војске. То је значило да су на цивилном тржишту коришћена тек пошто би их војска исцрпно употребила, попут интернета и мобилне телефоније. Данас тај процес иде обрнутим смером. Савремене армије све теже самостално обезбеђују потребан ниво знања за одржавање савремене опреме (или им се то уопште не исплати), па се као неопходност наметнуло ангажовање стручњака из различитих научних области изван војних структура. То је, последично, подстакло додатни развој приватног сектора на пољу безбедности.⁴

Наведени догађаји подједнако значајно су утицали на појаву приватних војних компанија на међународној сцени. У наставку текста укратко ћемо се осврнути на досадашње ангажовање приватних војних компанија које су регистроване у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији, а које су се ангажовале у међународној мировној

¹ Оружане снаге САД данас имају око 1,4 милиона војника, за разлику од 1989. године када је њихово бројно стање износило 2,1 милион. Опширније о бројчаном смањењу војски види: *Fred Schreyer and Marina Caparin, Privatizing Security: Law, Practice and Governance of Private Military and Security Companies Geneva, March 2005*, 25. www.dcaf.ch/_docs/op06_privatising-security.pdf, (Било доступно 11. 12. 2010).

² Према подацима Конфедерације европских безбедносних компанија (*Confederation of European Security Services - CoESS*, у којој су 23 земље чланице, а придружене чланице: Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија, Норвешка и Србија, послује око 30.000 приватних безбедносних компанија са преко 1.250.000 запослених. <http://www.coess.org/stats.htm>. Приступило 11/03/2011.

³ *Wulf, Herbert. 2006. Good Governance Beyond Borders: Creating a Multi-level Public Monopoly of Legitimate Force. Geneva: Occasional Papers No 10.*

⁴ Током последње деценије прошлог века, Министарство одбране САД склопило је преко 3.000 уговора са приватним војним компанијама ради ангажовања стручњака из различитих научних области. *Singer, P. W. Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press. 2004.

мисији на Косову и Метохији. Покушаћемо да одговоримо на питање да ли је употреба приватних војних компанија на Косову и Метохији била део решења, који је допринео јачању безбедности становништва и међународних снага у покрајини или, супротно, да ли је то био део проблема, с обзиром на то да ангажовање ових компанија, у крајњој мери, има за циљ профит – као кључни фактор успешног пословања сваке компаније.

Свеобухватно истраживање наведене теме захтевало би обимну грађу до које није лако доћи, с обзиром на то да пословање приватних војних компанија није транспарентно. Због тога је намера овог текста превасходно да афирмише даље истраживање приватног сектора безбедности и укаже на значајну улогу коју су имале, и још увек имају, на пољу безбедности.

Приватне војне компаније на Косову и Метохији

Свака делатност, па и ангажовање компанија, може се посматрати двојачко, у зависности од тога који се аспекти ангажовања анализирају, у ком периоду, а посебно за чије потребе. Свакако да је ангажовање приватних војних компанија на Косову и Метохији за власнике компанија и војну индустрију државе из које компаније долазе позитивна и пожељна делатност, јер послешује даљи развој њихових економија. То се, међутим, не би могло рећи за становништво покрајине, посебно уколико се узму у обзир средства која компаније користе у реализацији својих циљева (реч је, пре свега, о средствима принуде) и недостатак законске регулативе који је евидентан на свим пољима када је реч о Косову и Метохији.

Додатни проблем представља чињеница да није лако проценити значај ангажовања сваке компаније понаособ, поготово ако се узму у обзир врсте услуга које пружају, власничка структура, организација, величина и обученост кадра.

Досадашње ангажовање приватних војних компанија на територији Косова и Метохије било је, пре свега, у области логистичке подршке, коју су пружале компаније попут *Brown and Root Services* – *BRS*, и консалтинг – односно саветовања, као што је то био случај са *DynCorp* и *Military Professional Resources Incorporation* – *MPRI*.

С обзиром на то да углавном поседују велике организацијске и финансијске капацитете, приватне војне компаније способне су да за веома кратко време промене и прошире своју делатност, зависно од врсте услуга које се на терену траже. Расположива документација указује на то да је, на пример, компанија *Sandline*, коришћењем расположивих ресурса у периоду пре и током сукоба 1999. године, проширила опсег свог ангажовања на извођење и обезбеђење борбених дејстава у сарадњи са албанским терористима на територији покрајине.

*Sandline*⁵

Током почетних сукоба снага безбедности тадашње СР Југославије и албанских терориста, 1998. и 1999. године, приватна војна компанија *Sandline* склопила је уговор о пружању оружане подршке Ослободилачкој војсци Косова.⁶ Када је уговор

⁵ Опширније о компанији *Sandline* на www.sandline.com

⁶ Специјални изасланик председника САД за Балкан Роберт Гелбард описао је ОВК као "несумњиво терористичку организацију". Опширније *Washington Ready to Reward Belgrade for 'Good Will': Envoy*, Agence France Presse, 23 February 1998.

обелодањен у јавности, морало је доћи до његовог раскида због ембарга Уједињених нација.⁷ Ипак, ангажовање приватне војне компаније *Sandline* претило је да угрози ионако погоршане међудржавне односе тадашње СР Југославије и Велике Британије, где је компанија регистрована, јер се њено понашање с правом поистоветивало са понашањем матичне државе.

Међутим, и даље остаје отворено питање – како је уопште могло доћи до склапања уговора између приватне компаније *Sandline* са терористичком организацијом као што је ОВК и да ли је и у којем степену дошло до реализације уговора пре ембарга Уједињених нација. Ипак, одговоре на постављена питања можемо добити само од власника компаније *Sandline*, која је убрзо променила назив и утопила се у још познатији *Блеквотер*, приватну компанију која се и данас доводи у везу за различитим злочинима почињеним на територији Ирака.⁸

Наведени случај ангажовања компаније *Sandline* показао је да приватне војне компаније и терористичке организације могу постојати и деловати заједно, што свакако не представља аргумент који говори у прилог ангажовања приватних војних компанија. Поред тога, не треба искључити ни могућност да *Sandline* директно подстиче сукобе ради наставка свог ангажовања у „нестабилним подручјима“, односно обезбеђења профита као кључног фактора успешног пословања компаније. Стога је ангажовање компаније *Sandline* на Космету било и остало пример негативних резултата на плану међународне безбедности.

*Brown and Root Services – BRS*⁹

У наставку сукоба југословенских снага безбедности и терориста ОВК, пресудну улогу имао је НАТО, који је, позивајући се на моралне аргументе, а ради спречавања „хуманитарне катастрофе“, бомбардовао СР Југославију 1999. године. Међутим, упоредо са бомбардовањем, дошло је до појаве великог броја избеглих и расељених лица, посебно на територији Македоније и Албаније. Међународне организације које се баве заштитом и збрињавањем избеглих и расељених лица, попут Црвеног крста, нису биле у могућности да обезбеде основне услове за живот избеглом становништву у кратком периоду, те су се за помоћ обратиле НАТО-у. С друге стране, НАТО, и сам „неприпремљен“ за такву врсту ангажовања, решење је пронашао у упошљавању приватне војне компаније *Brown and Root Services*, која делује у оквиру тексашке нафтне компаније *Halliburton*, чији је директор од 1995. до 2000. године био Дик Чејни.¹⁰

⁷ И поред ембарга УН, *Sandline* је током 1997. године, била ангажована у борбеним дејствима у Сјера Леонеу.

⁸ Приватне војне компаније променом власничке структуре најчешће мењају и свој назив. David Isenberg, *The Good, the Bad, and the Unknown: PMCs in Iraq*, BASIC, 2004, p. 3.

⁹ Опширније о компанији *BRS (Halliburton)* на www.halliburton.com/brs/brs.asp, променом власничке структуре компанија је променила назив у *Kellog, Brown and Root*.

¹⁰ Детаљније о вези *Brown and Root Services* са Белом кућом у Fred Schreyer and Marina Caparin, *Privatizing Security: Law, Practice and Governance of Private Military and Security Companies*, Женева, март 2005, стр. 70. доступно на www.dcaf.ch/_docs/op06_privatising-security.pdf

Компанија је најпре обезбедила логистичку подршку америчким трупима које су биле распоређене на простору Албаније и Македоније, а затим изградила камп за избегла и расељена лица.¹¹ Такав начин ангажовања, на пословима збрињавања избеглих и расељених лица, уз пружање подршке сопственим јединицама, показао је предност употребе приватних војних компанија која се огледа у способности да се брзо реагује у случају кризе. У немогућности логистичких јединица да пруже потребну подршку у кратком периоду, НАТО је решење проблема пронашао у употреби приватне војне компаније.

Истовремено, поменути случај указао је и на одређене недостатке. Наиме, ангажовање приватне војне компаније *Brown and Root Services* у изградњи избегличких кампова указало је на то да Уједињене нације, али и међународне организације које се баве пословима збрињавања избеглих и расељених лица, не поседују неопходна средства и капацитете. Наиме, хуманитарни рад који је обављала приватна војна компанија *Brown and Root Services* говори у прилог *слабљења ауторитета међународне заједнице* у заштити основних вредности, односно признавања Уједињених нација да нису у могућности да спроведу зацртане циљеве самостално и сопственим средствима, већ им је за то потребна помоћ и подршка приватних компанија.

После завршетка сукоба, јуна 1999. године, амерички војници ангажовани су у саставу КФОР-а и чинили су приближно петину од укупног броја војника.¹² Смештај великог броја америчких војника (око 8.500, прим. аутора), у кратком периоду обезбедила је већ поменута приватна војна компанија *Brown and Root Services* изградњом базе Бондстил поред Урошевца и изградњом кампа Монтејт поред Гњилана. Осим тога, велики број америчких војника умногоме је зависио од логистичке подршке, односно од редовног снабдевања војника основним животним намирницама. Послове подршке, с обзиром на то да је последњих година у војсци САД промењен доктринарни став да се у логистици ослања на услуге које пружају приватне компаније, америчка војска није могла да испуни, па је посао препустила већ поменутој приватној војној компанији *Brown and Root Services*. Потписан је петогодишњи уговор о логистичкој подршци, вредан 180 милиона америчких долара на годишњем нивоу, односно утрошена је приближно иста сума новца као приликом ангажовања те компаније у Босни и Херцеговини. Међутим, убрзо су трошкови ангажовања само током 1999. године достигли вредност у износу од милијарде америчких долара и премашили планирану петогодишњу суму.¹³

Према мишљењу Пентагона, ангажовање приватне војне компаније *Brown and Root Services* на Косову и Метохији обезбедило је америчком контингенту да се у потпуности посвети наменским задацима, односно употреба приватне војне компаније поспешила је *наменску употребу националних контингената*. Наиме, амерички војници су послове снабдевања и опремања препустили приватној компанији како би се у потпуности посветили извршавању задатака на терену. Обим подршке и величина посла који је пружила *Brown and Root Services* најбоље илуструје податак да су амерички војници КФОР-а у шали захтевали да се на униформама дода амблем са текстом „спонзорисани од стране *Brown and Root-a*“.¹⁴

¹¹ Singer, P. W. 2004. *Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press., p. 144.

¹² *Ibid* 145.

¹³ *Ibid* 144.

¹⁴ *Ibid* 136.

Ипак, у стручној јавности не постоји сагласност око тога које су основне, а које споредне делатности оружаних снага. Остаје отворено питање колико су приватне војне компаније могле да надоместе конкретно ангажовање снага на терену. Снабдевање не мора бити споредна делатност. Чак супротно томе, може бити од кључне важности за успех било које мисије на терену, посебно војне. Због тога наведени начин ангажовања прихватамо са извесном дозом резерве, јер се може тумачити и као пример ненаменског коришћења приватних компанија.

Осим тога, ангажовање *Brown and Root Services* указало је на постојање зависности војних јединица од стране приватних војних компанија, али и на њихове несразмерно велике трошкове у односу на сличне мисије, конкретно на мисије у БиХ. Такође, уочена зависност војних јединица од приватних компанија полако постаје неминовност, док се велики трошкови ангажовања најчешће објашњавају чињеницом да пословна пракса компаније не захтева транспарентност у раду, због чега је тешко стећи увид у праве разлоге тако високе цене ангажовања приватних војних компанија.

*DynCorp*¹⁵

И поред успешног пословања на Косову и Метохији, приватна војна компанија *Brown and Root Services* није реализовала већи број уговорених пројеката које је договорила са Пентагоном, због чега је покренут судски поступак пред Министарством правде Сједињених Америчких Држава.¹⁶ До покретања судског спора приватна компанија *Brown and Root Services* уживала је потпуни монопол и била је најчешће коришћена и најбоље плаћена америчка приватна војна компанија, не само на КиМ већ и у другим кризним подручјима света. Међутим, покретање спора резултирало је раскидом уговора између америчког КФОР-а и *Brown and Root*-а, што је искористила компанија *DynCorp* и преузела вођство у пословима снабдевања и логистичке подршке америчких јединица на терену, односно *LOGCAP*.¹⁷

Приватна војна компанија *DynCorp* убрзо је ангажована на пословима почетне обуке припадника Косовске полицијске службе и уклањања мина и других неексплодираних средстава која су остала после завршетка ваздушних напада НАТО-а.¹⁸ Посао чишћења мина и других неексплодираних средстава и ангажовање приватне војне компаније у обуци припадника Косовске полицијске службе, Министарство одбране САД тумачило је као предност коју је правдала *повећањем квалитета целокупне мисије*, јер је ангажовање компаније омогућило наменско упошљавање регуларних трупа КФОР-а на спровођењу редовних задатака, при чему су послови обуке и уклањања неексплодираних мина препуштени приватној компанији.

Осим наведених, амерички *DynCorp* извршавао је и задатке *заштите хуманитарних радника*¹⁹ и то употребом сателита и беспилотних летелица, при чему су информације о потенцијалним опасностима слате корисницима у реалном време-

¹⁵ Опширније о компанији *DynCorp* на www.dyncorp.com

¹⁶ Реч је о 224 пројекта Singer, P. W. 2004. *Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press., p. 141–142.

¹⁷ *LOGCAP - Logistic Civil Augmentation Programme*- Програма повећања цивилне логистике.

¹⁸ *Fred Schreier and Marina Caparin, Privatising Security: Law, Practice and Governance of Private Military and Security Companies Geneva, March 2005*, 25. www.dcaf.ch/_docs/op06_privatising-security.pdf

¹⁹ *Ibid.*

ну. Таквим уговором Пентагон је успео да смањи политички ризик везан за слање трупа на територијама где постоји могућност угрожавања њихове безбедности и да отклони потенцијални ризик од погибије војника, јер се евентуална погибија плаћеника из приватних војних компанија не тиче државе, док погибија регуларног војника увек представља политички проблем за сваку владу.

Међутим, убрзо после преузимања водеће улоге међу приватним војним компанијама на Косову и Метохији, запослени у *DynCorp* оптужени су за умешаност у ланца организованог криминала.²⁰ С обзиром на то да је компанија својим почетним уговором обезбедила имунитет запосленим радницима, поменути случај се никада није нашао на суду, а оптужени чланови компаније враћени су у Сједињене Америчке Државе. Двојица отпуштених чланова компаније су чак поднела кривичну пријаву против компаније *DynCorp* због отпуштања, али је исход остао непознат.²¹

Непознавање друштвене стварности и традиције међу косовским Албанцима, као и деловање приватних војних компанија убрзо је учинио да се међународне снаге КФОР-а нађу у нерешивој ситуацији. Наиме, убрзо по њиховом доласку на територију покрајине, организоване криминалне групе претвориле су територију јужне српске покрајине у „инкубатор“ организованог криминала.

Кратко време које компанија има на располагању за реаговање, жеља да се што пре обезбеди људство за рад без одговарајућих безбедносних и других провера карактеристичних за пријем у војну службу, као и нецеловите стандардизоване процедуре које се односе на контакте са становништвом, допринеле су криминализацији компанија, али и територије покрајине. Имајући у виду непридавање адекватног значаја преношењу искустава и тежишном усмеравању на профит такви пропусти у раду компанија доживели су врхунац током операције у Ираку, када је у неконтролисаној пуцњави плаћеника компаније *Блеквотер* погинуло 18, а рањено чак 20 особа.²²

Свакако, блиска повезаност запослених у компанији *DynCorp* са светом криминала говори и у прилог чињеници да запослени у приватним војним компанијама, приликом обављања својих задатака, често користе насиље и примењују га по сопственој вољи, чиме додатно *утичу на погоршање безбедности*, односно својим ангажовањем постају део проблема, а не део решења у кризним подручјима. Не треба искључити ни *споран легитимитет и још спорнију употребу таквих компанија од стране Пентагона*, што свакако утиче на урушавање угледа земље из које је компанија регрутована.

*Military Professional Resources Incorporated – MPRI*²³

Поред ангажовања *Brown and Root Services* и *DynCorp*, посебно је занимљиво ангажовање приватне војне компаније *MPRI*. Програм њеног ангажовања на Косову и Метохији био је сличан већ оствареним пројектима „Опреми и обучи“ које је Пентагон спон-

²⁰ Пронађени су видео записи који сведоче о организовању ланца проституције од стране компаније *DynCorp* Опширније – Sarah E. Mendelson, *Barracks and Brothels-Peacekeepers and Human Trafficking in the Balkans*, CSIS Report 2005.

²¹ Daniel Lachance, *Military Forces for Hire: Is the World Ready to Privatize Peace?* April 2005, p. 68.

²² <http://www2.irib.ir/worldservice/bosnianRADIO/Bliskistok/08.08186.htm> Приступило 23/04/2011.

²³ Опширније о компанији *MPRI* на www.mpri.com (*Military Professional Resources Incorporated*) – послуже као филијала компаније *Communications L-3*.

зорисао у Хрватској и Босни и Херцеговини, с том разликом што је у Босни и Херцеговини компанија имала одобрење да спроведе и борбену обуку јединица.²⁴ Америчка компанија *MPRI* била је ангажована и у Македонији у оквиру програма америчке помоћи, ради „спречавања оружане агресије и одбране територије Македоније“, при чему је, да парадокс буде већи, истовремено саветовала и наоружавала албанску Ослободилачку националну армију, која је била главни организатор терористичких напада на територији Македоније, и Ослободилачку војску Прешева, Медвеђе и Бујановца, која је изводила терористичка дејства на територији југа централне Србије.²⁵ Свакако, обука коју је *MPRI* спровео у региону није била без последица по безбедност становништва на Косову и Метохији. Претходно служећи у Хрватској војсци, командант терористичке Ослободилачке војске Косова Агим Чеку прошао је кроз обуку компаније *MPRI*.²⁶ Многи његови сарадници такође су похађали обуку која је реализована у Босни и Херцеговини и Хрватској. Наиме, компанија је у тајности спровела обуку Ослободилачке војске Косова, и тиме јој омогућила да постане званична одбрамбена снага будућег косовског ентитета, односно Косовских снага безбедности.²⁷

Поред сталног пружања подршке сукобљеним странама, односно подстрекивања сукоба,²⁸ ангажовање компаније *MPRI* указује и на могућност отвореног уплитања у конфликте, што свакако не доприноси миру и безбедности, већ производи бројне нежељене ефекте, посебно у међудржавним односима.

Узимајући у обзир описани начин ангажовања *MPRI* на простору бивше СФРЈ, поновно ангажовање те компаније на територији Косова и Метохије, уз политичку подршку Агима Чекуа, актуелног министра Косовских снага безбедности, може се довести у везу са могућим погоршањем безбедносне ситуације у покрајини,²⁹ јер, у крајњој мери, задаци које *MPRI*, али и њој сличне приватне војне компаније спроводе имају за циљ остварење профита, а не безбедности.

Закључак

Утицај приватних војних компанија на савремене међународне конфликте у периоду после хладног рата, посебно на територији Косова и Метохије, имао је велики значај на превенцију и решавање сукоба, али и на његово изазивање и одржавање.

Кратка анализа употребе западних приватних војних компанија у међународној мировној мисији на Косову и Метохији потврђује да постоји широк спектар активности у којима су оне употребљаване. Својим ангажовањем компаније су показале одређене предности и успеле да се наметну као незаменљив партнер међународним снагама безбедности на Косову и Метохији. Потврђене предности превасходно се огледају у способности брзог реаговања у случају кризе, повећању квалитета

²⁴ Singer, P. W. 2004. *Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press., p. 128.

²⁵ Michel Chossudovsky, *Washington Behind Terrorist Assaults In Macedonia*, [Global Research](#).

²⁶ Singer, P. W. 2004. *Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press., p. 11.

²⁷ *Ibid.* 11–12.

²⁸ Christian Jennings, *Private U.S. Firm Training Both Sides in Balkans*, Scotsman, March, 2001.

²⁹ На насловној страни Политике од 11. маја 2009. године објављен је текст Мирослава Лазанског под називом *Ко планира "Олују" за север Косова*, у којој се ангажовање компаније *MPRI* доводи у блиску везу са могућношћу понављања етничког чишћења Срба из марта 2004. године.

целокупне међународне мисије, наменске употреба националних контингената и смањења политичког ризика од погибије регуларних војника.

Међутим, употреба приватних војних компанија на Косову и Метохији није прошла без одређених недостатака. Због увек присутне могућности да интерес компаније превагне у односу на интерес матичне државе, приватне војне компаније својим ангажовањем испољиле су недостатке који су се манифестовали у недефинисаној улози у систему безбедности и недостатку контроле њиховог рада. Због тога су скандали и корупција приликом њиховог ангажовања и данас неизбежни. Такве ситуације имају за резултат нарушавање угледа међународне заједнице, али и њихових напора да реше дуггодишњу кризу на територији јужне српске покрајине. Додатно, непостојање правне регулативе за употребу ватреног оружја и средстава за надзор, уз одсуство система провере и обуке запослених радника, омогућило је запошљавање различитих људи блиских свету криминала. Тако су приватне војне компаније *DynCorp* и *Brown and Root Services* донекле подстакле криминализацију покрајине, док су *Sandline* и *MPRI* активно подстицале сукобе, чиме су обезбедиле наставак пословања, односно допринеле јачању „корпоративног империјализма“.

Када се све то зна, изненађује чињеница да употреба приватних војних компанија у оквиру међународних мисија не јењава. Постоје предлози да се оне у будућим мисијама у потпуности користе као замена плавим шлемовима. Осим тога, евидентни су и захтеви да приватне војне компаније за своје ангажовање добију овлашћење и од Уједињених нација, али то подразумева да морају бити угледне, поуздане и ефикасне. Такав предлог подржавају неке од најмоћнијих земаља света, међу којима су и САД, које, после дебакла у Сомалији, не желе да шаљу своје регуларне јединице оружаних снага у оквиру УН, већ искључиво у оквиру снага НАТО.

С друге стране, такав предлог наишао је на негодовање и сумњу шире стручне јавности, јер се поставља логично питање о томе како се са приватним војним компанијама, које зарађују новац продајом оружја и ангажовањем плаћеника, може склопити уговор и ангажовати их у оквиру мировних мисија. Њихово ангажовање може бити и претња по безбедност регуларних војних јединица. Због свега наведеног савремени војник може бити разочаран појавом приватних војних компанија, јер се на „приватним ратиштима“ изгубила војничка част, заклетва, лојалност застави, а ланац командовања посто потпуно обесмишљен.

Стога, одговор на почетно питање о томе да ли је употреба приватних војних компанија у мировним мисијама део решења или део проблема, односно преовлађују ли предности или мане у употреби приватних војних компанија на Косову и Метохији, говори у прилог чињеници да је реч о проблему, с тим што ће такво стање остати актуелно све док се не учини први корак који би водио решењу проблема, односно док се у оквиру међународног права не уреди њихово ангажовање, чиме би се смањили уочени пропусти и успоставио минимум контроле над њиховим радом.

Литература

1. Schreyer F. and Caparin M.: *Privatizing Security: Law, Practice and Governance of Private Military and Security Companies*, Geneva, March 2005.
2. Confederation of European Security Services – CoESS, <http://www.coess.org/stats.htm>

3. Wulf, H.: Good Governance Beyond Borders: Creating a Multi-level Public Monopoly of Legitimate Force. *Geneva: Occasional Papers No 10.*, Geneva, 2006.
4. Singer, P. W.: *Corporate Warriors*, Ithaca: Cornell University Press. 2004.
5. Barracks and Brothels-Peacekeepers and Human Trafficking in the Balkans, *CSIS Report 2005*.
6. Lachance D.: *Military Forces for Hire: Is the World Ready to Privatize Peace?* April 2005, p. 68.
7. Chossudovsky M.: Washington Behind Terrorist Assaults In Macedonia, *Global Research*, 2010.
8. Private U. S. Firm Training Both Sides in Balkans, *Scotsman*, March, 2001.
9. Isenberg D.: The Good, the Bad, and the Unknown: PMCs in Iraq, *BASIC*, 2004, p. 3.
10. www.sandline.com
11. <http://www2.irib.ir/worldservice/bosnianRADIO/Bliskistok/08.08186.htm>
12. www.halliburton.com/brs/brs.asp
13. www.dyncorp.com
14. www.mpri.com/esite/index.php
15. Jennings C.: Private U. S. Firm training Both Sides in Balkans, march, 2001.
16. Живковић И.: DYNCORP – Приватна компанија за државне ратове, за државне тајне и тајне државне ударе, 2010.
17. Косовски центар за студије безбедности, *Оцена стања приватних безбедносних компанија*, Приштина, 2009.
18. <http://www.coess.org/stats.htm>
19. http://en.wikipedija.org/wiki/Blackwater_Worldwide

THE ROLE OF THE POLITICAL PARTIES IN THE DEFENSE SYSTEM AND THE NEED FOR INTER-PARTY CONSENSUS*

Oliver Bakreski

Institute of Security, Defense and Peace in Skopje, Macedonia

Milan Milošević

Faculty for Education of Executives in Novi Sad, Serbia

The theoretical elaboration in this paper is moving toward two directions: *firstly*, the starting premise is that the political parties have an important role in the democratization of the societies and that the examination of the political parties should not be substantially different from the other sub-spheres of the political sciences. The second line of analysis refers to the concept for building an inter-party consensus for the defense which, based on the permanent accumulation of knowledge by the parties should result with a rational decision – which will mean to get out from the magic circle in which the political parties fall regarding the defense. It is also a concept necessary for overcoming certain disproportions which are a result of an inconsistent accumulated knowledge and the hard attitude, and the prestige in advance of their competitors not to ever withdraw, that will mean that there will exist strict outskirts in comprehension and contribution for reconciliation of the popular thesis for consensus and compromise.

Key words: political parties, inter-party consensus functions, defense, defense system.

About the political parties

Political parties are the heart of democracy. Beside the electors, the parties and their elected representatives are the key participators in most of the basic procedures that vitally constitute the democracy: the decisions for delivering laws and (directly and indirectly) the government. In a democratic regime, the political parties are the leading intermediaries between the electors and their interests on one hand, and the institutions for decision making on the other hand. Those are the channels of political interaction between the civic society and the state.¹

* The paper was created as part of research project called „Serbian and European Law – Comparisons and Adjustment” (project number 179031). Project funded by the Ministry of Education and Science Republic of Serbia in the period 2011–2014. Project Manager is scientific councillor Jovan Ćirić, LL.D.

¹ Ganter R., Montero R.H. & Linc, H.H. (eds.), *Politički partii*, Skopje: Akademski pečat, 2009, p. 79.

So, the political parties are the fundamental part of the democratic political ambience in the state with certain stability and solidity, and they also have the necessary authority on disposal. Without the “moral authority” that justifies their role, the political parties remain socially unintegrated and their ability to govern is rather reduced.²

The political parties, by rule, are found where the political movements and their ideologies exist. In the background of every ideological struggle there is a political struggle, therefore the political parties are most commonly the main conspirators or carriers of political ideologies. Meantime, the existence and the action of the political parties is closely³ related with the struggle for political supremacy, more accurate: for the state power.³

On the forming, the character and the role of the party in a society, a determining influence is the governmental system, as the activity of the political party affects as a feedback on the physiognomy and the eventual change of the governmental system. Therefore, the parties shouldn't be viewed separately from the hystorical and from the social context in which they ocured, or from the societies and the governmental system in which they act. Basically, the political parties differ between them pretty well as a result of the originality of the societies in which they act (the level of economic development, cultural and political characteristics, class, rase, religious and national structure), and also the diferent tendencies of the parties themselves.⁴

The political parties enable the mechanism through whom the questions of public interest find their way to the political agendas. Different demands could be articulated by different parties. On the other hand, some demands, due different reasons could be rarely or never articulated. Yet, the need for the parties to maximize the votes in the liberal democracies provides a sense of hearing on what the electorat says.⁵

The key difference between the political parties and groups that put pressure is that the parties are responsible for forming order into chaos and through turning the demands of a broad spectrum of interests in appropriate political questions that the electorate has on insight. So, the parties develop programs which further decant into an electional manifesto. Through grouping the interests the parties simplify the elections and give choice to the electors which is a key characteristic of the party system in the liberal democracies.⁶

The power of the parties is primary measured with the number of their members and through the capability and capacity of the party to close (to exclude) certain sectors from the electorat body. The weakening (deduction) of some of these factors which can appear through the processes of privileging designated leading groups inside the party itself or through development of programs focused broadly toward the voters instead of few party supporters which can mean weakening of the party itself.⁷

² Kamrava M., *Politics and Society in the Developing World*, London - New York: Routledge, 2000, p. 13.

³ Klimovski S. i Mitkov V., *Ustavno ureduvanje na Republika Makedonija*, Skopje: Prosvetno delo, 1993, pp. 114–117.

⁴ Ibid.

⁵ Garner R. and Kelly R., *British Political Parties Today*, Manchester: Manchester University Press, 1993, p. 3.

⁶ Garner R. and Kelly R., *British Political Parties Today*, Manchester: Manchester University Press, 1993, p. 4.

⁷ Katz R S. and Mair P. (edit.), *How Parties Organize*, London: SAGE Publications; New Delhi: Thousand Oaks, 1994, pp. 1–2.

Basically, there are numerous factors that affect the work of the political parties. These are the most important ones that afflict the party's work and evolution:

1. The election dimensions – including the variable of voting (overall and between the blocks), the composition of the electorate, the reflections from the social and political divisions, the regional holdings, the values, the opinions and the preferences of the voters and identification with the party.

2. The interests of the party's electors – the studies of this kind have a tendency to focus on: the size, the social and the regional composition of the party membership regarding: the distribution, the organized interests and „sheets” from the civic society, the connections with the interest groups, with the associations or the institutions and the degree of party's consolidation and encapsulation in the society.

3. The organization of the party – earning the elites and the processes of decision making are frequently analyzed, the same as the questions for: unity instead of factions, problems with the leadership and/or „the political class”, the role of the parliament group in the party, the strategies for mobilisation, public and private sources of party's functioning, the party's bureaucracy and the implementation of responsiveness and responsibility of the political system – public institutions in general. Here, the constitutional and the election system should be analyzed.

4. The political formulation – many scientists examine the parties programs, their ideologies and systems of beliefs, their propagandas and mobilization strategies and their capacity for setting priorities, for association and integration.

5. The political implementation – the roles and the capabilities of the parties in formulating and implementing defined strategies (from a power position or as an opposition), is also a subject of many scientific examinations. The fundamental attention is dedicated to the analysis of the question are the parties capable or not to form coalitions all the other parties. This is especially important for the stability of the cabinet, the interactions between the government and the opposition, the mechanisms of distribution, the party's spirit and governance, the degree of party control on the agenda installation, the capacity of the parties etc.⁸

The concept and the defining of the political parties

The theoretic approach suggests that in order to give answer of the question what is a political party, the notion party itself should be explained and defined. The international contemporary term party finds its etymological genesis in the latin word *pars* – a part of some entirety and the word *partie* – which means partition. In this context, the term political party has a dual meaning: *first*, the political party as a part of an entirety and *secondly*, the political party as a part that could be ideologically, politically and organizationally separated from the entirety, and if it is necessary, be substantively capable to reconnect with the entirety or with some essential part that remains kept.⁹

⁸ Ganter R., Montero R.H. & Linc, H.H. (eds.), *Politički partii*, Skopje: Akademski pečat, 2009, pp. 82–84.

⁹ Smiljković, R., *Stranke i politika*, Beograd: Informativni centar studenata (ICS), 1976, p. 11.

The historical concept of the term party did not always had the same meaning as today. For one group to be called a party it means that they selfishly represent their own collective interests, dedicating themselves and working on gaining power, in addition they destroy the real community of interests and opinions in the society.¹⁰ In this context, Richard Gunther and Jonathan Hopkins highlight that the political parties are a fundamental part of the democratic political life that they even have the appearance of stability and firmness that is a subject of a doubt. With that, the political party should evaluate itself, not to serve as an instrument for accomplishment of some political goal. In this direction the continuous theoretic notions on the political parties views them as a transitional phenomena and a product from the strive for accomplishing the democratic beliefs and promises given to the citizens.

Fundamentaly, the definition for a party itself represents a „democratic climate” because „to become a party of something always means an identification with one group and differentiation from other”¹¹ In the context of this observation, Hague and Harrop claim that the parties were created as a „response of the extention of the right to vote and the imposed need over the parliamentary leaderships in order to develop an extra-parlamentary organization”.¹²

For LaPalombara the political parties are carriers of a certain ideology and their orientation is more or less is secret and continuous, while the main purpose is gaining the authority, and for that they strive to secure a broad support from the people.¹³

In the same direction is Highwood’s argumentation. He considers that the political party is a group of people which are organized in order to gain the authority on elections or some other way.¹⁴

According to S. Klimovski and V. Mitkov, the political parties are social organizations or organized social groups which are most conscious for the goals that the unorganized groups with simmilar social interests aspire for and which represent the most appropriate social shape in whom these interests could be realized and satisfied,¹⁵ while Vankovska considers that the political parties are a lever for connection between the citizens and the authorities, a form of civic participation in the politics, and as an instrument for selection and creation of elites.¹⁶

The functions of the political parties

In the last decades the image for the political parties is given a final touch with the analysis that are made regarding the general categories of political parties. The one group of analysis is focused on the functions of the parties, on the organizational structure, the membership of the political parties as well. Other analysis are made regarding their achievements in the government and in the Parliament, while third analysis are fo-

¹⁰ Robertson, D., *The Penguin Dictionary of Politics*, London: Penguin Books, 1993, pp. 370–371.

¹¹ Garner R., and Kelly R., *British Political Parties Today*, Manchester: Manchester University Press, 1993, p. 1, 2.

¹² Ibid.

¹³ LaPalombara, J., *Political Parties and Political Development*, Princeton: Princeton Univerzity Press, 1966 (in: Vankovska B., *Politicki sistem*, p. 33).

¹⁴ Hejvud E., *Politika*, Beograd: Clio, 2004, p. 464.

¹⁵ Klimovski S. i Mitkov V., *Ustavno ureduvanje na Republika Makedonija*, Skopje: Prosvetno delo, 1993, p. 114.

¹⁶ Vankovska B., *Politički sistem*, Skopje: Bomat grafiks, 2007, p. 32, 33.

cused on the questions connected with the party's support, the identification of the parties, the participation on the elections, etc. Still, beside the broad interest on this subject, it is considered that the functions of the political parties deserve more attention.

The political parties, as obvious, appear with a function of a intermediary between the civic opinion and the country's one.

This provides citizen's influence on the process of making political decisions, respectively, on the political elite, and vice versa – influence of the political establishment on the social layers (citizens).¹⁷

Fundamentally, the political parties perform many functions in the political system. The performance of the functions gives them the needed credibility, and the base for which they are formed and existing. The importance of the political parties is especially obvious when there is a synchronization of the numerous functions that the political parties perform in the political process, especially when the functions are scoped through the prism of their functioning.

The political parties as political organizations of citizens that have common interests and which are primarily organized to gain or maintain authority implement three important functions: *first*, nominating representatives for the highest political institutions in the system; *second*, direct influence on the conception of the political agenda through identification of the greatest political problems in the state and a bid for possible solutions and *third*, organizing the parliament, the government and other political institutions in the direction of creating the state policy.¹⁸

Beside these functions, the political parties exert these functions: representative (representing certain political interests), mobilization and inclusion (civic association and motivation for them to take participance in the political process), focusing relevant information for the people, influence on the defining of public policies, strenghtening the general political culture and decreasing the risk for populism.¹⁹

Beside the accomplishment of their political functions they have a far more bigger and more complex influence on the political system. Ofcourse, when it is about the functions of the political parties, there is a hazard of simplification. The constitutional parties operate in the framework of electoral competition and aew commonly described as bastions of democracy. On the other hand, the regime parties that posses monopoly over the political power are usually presented as manipulation instruments and political control. Meanwhile, there are many general political functions designated. Their fundamental roles are the following: representation, creating an elite and recruitment, designating goals, articulation and agregation of interests, socialization and mobilization, and organizing the authorities etc.²⁰

The parties and the state

In order to understand the party as an organization, its transformation and its adjustment, there has to be enough attention paid on the connection between the party and the state, and the connection between the party and the civil society. At the same time, it is

¹⁷ Kitanoski L., *Podelba na vlasta*, Skopje: Aniskop, 1996, p. 69.

¹⁸ LeLoup L. T., *Politics in America – the Ability to Govern* (Second edition), New York: West Publishing Company, p. 172

¹⁹ Vankovska B., *Politički sistem*, Skopje: Bomat grafiks, 2007, p. 35.

²⁰ Hejvud E., *Politika*, Beograd: Clio, 2004, p. 470.

very clear that this special link has a tendency to be ignored or underestimated in the previous assessments for the parties and their stability, and also a tendency of almost complete focus of the attention on the link between the parties and the civic society. What is very clear is that in the last ten or twenty years the link between the parties and the state has a tendency in becoming extremely important.²¹

The fact that the state is really crucial for survival of the political parties is shown in the following: *first*, today it is considered that the representation of the party through the media is a base for party functioning. Through the public informing services they have the ability to address the electors and to disclose their views and opinions for solving certain issues. The way the parties transmit their messages and how much space will be set aside for that depends from the regulations and the procedures established in the state.

Secondly, the next method with which the state helps a certain party to exist is shown in the personal management. It is generally known that the members of some political parties are in the same time employed in the state institutions. Hence, the parties tend to employ their members in order to respond on the preference of the membership for gaining knowledge and experience and to expect a successful career that unfortunately depends on the support by the political party that practices authority.

Thirdly, the state has a big role for the parties from the aspect of distribution of financial resources. The parties get certain resources according to the electoral results that are in a way articulation and agregation of different interests that for some of them, especially the small parties, mean life and existence on the political stage.

If the previous is analyzed it is clear that the parties in the state institutions have the will to use the advantage from the public resources in order to reward their supporters. The potential exploitation of the state resources for indulgent goals emphasizes one general problem with a broader conception (understanding) for the state and for the parties, and that is the state plays a exceedingly important role in the „survival” of the parties and it can be said that this kind of role is magnifying.

Yet, the facts that the parties today rely on state regulated channels for communication/employment in the party organizations are conducted by the example of the state services/the state subventions constitute an increasingly larger part of the parties income, and the party life is increasingly regulated by the state laws/that the state indulgence can offer broad benefits for party supporters, it does not have to fully mean the parties all of a sudden found out an external source from which they can draw from more and more, or the state should not be seen as an external factor that affects on the life of a party. The state regulation is brought with help of the parties. That is why it is better to say the parties help them selves, regulate them selves, supplying resources in the name of the state. Based on this, if the parties enable a set base for their joint survival, than it can be said that they trace the way for their inter-assimilation and association.²²

²¹ Katz R S. and Mair P. (edit.), *How Parties Organize*, London: SAGE Publications; New Delhi: Thousand Oaks, 1994, pp. 7–8.

²² Katz R S. and Mair P. (edit.), *How Parties Organize*, London: SAGE Publications; New Delhi: Thousand Oaks, 1994, pp. 10.

The inter-party consensus and the defence

The political parties are most often focused on realizing their electoral programs. If the political parties electoral programs are analyzed, it can be seen that almost every party retains on the basic issues that the state faces, like: the political stability; the functioning of the rule of law; the economic system and providing a stable and sustainable development; promoting the health, the social and the retirement protection; providing social security to the citizens; strengthening the inter-ethnic relations; developing a regional cooperation between the state; issues related to EU and NATO; issues related to emigration; issues related to education, science and culture; strengthening the local government; population politics and demographic movements; protection of the environment; developing the tourism; etc.²³

Beside these questions, it is considered that the issues related to security and defence take a significant role in the political agenda of the political parties. It is because of the character, the meaning and the resources engaged in the field of security and defence, as well the real power that these departments, because they have a real force on disposal that can be effectuated in a certain time and under certain circumstances. Hence, there is a huge interest of all political and all the rest of the subjects in every state for control in these sectors, and eventually to put them under their influence.²⁴

The political parties, especially those represented in the parliaments, take active participation in the creating of the country's defense policy, legally regulate this matter, with that directly settling the relations in this sphere through the peace time and martial time budgets designating the resources required for the defense, through different bodies, commissions, boards or other forms control the work of the Ministry of defense and the army and directly or indirectly implementing their own political defense formulations.²⁵

Regarding the defense, the parties initiate an avalanche of discussions related to defense and their capacities are focused toward an appropriate specification of the contemporary challenges that the defense system faces, as well as giving appropriate solutions for resolving the problems themselves that in the most cases are mutable, and sometimes are with troublesome nature as a result of their relations. Still, there are issues that don't need a political discussion and they are not supposed to be a matter of dispute between the parties or, a source of critic by the opposition political parties. Those are the issues tied with the national security and the defense system, for optimization of the army, the determination for providing the needed level for state defense, on the reforms priorities, for modernization and equipping, for the representative and integrative function of the army, for the model of the rational organization etc.

However, it should be emphasized that because of the character of the things in the field of security and defense of the country, often there are certain misunderstandings evolving on which issues could be a matter of dispute in the Parliament or in the Government and which remain to be settled by the ministry of that sphere and the Army. This challenges different discussions in the political parties. States with a longer parliamentary tradition have a practice for achieving party consensus by certain key issues related with

²³ Gocevski T., *Osnovi na sistemot na nacionalna odbrana*, Skopje: Filozofski fakultet, 2006, pp. 170–171.

²⁴ Gocevski T., *Osnovi na sistemot na nacionalna odbrana*, Skopje: Filozofski fakultet, 2006, pp. 171–172.

²⁵ Gocevski T. i Bakreski O., *Političkiot i ekonomski sistem i odbranata*, Skopje: Filozofski fakultet, 2005, pp. 128–132.

the defense and security of the country and these issues are further taken down from the daily policy of the political subjects, or, all the parties have an identical attitude on the issues.²⁶ Yet, if it is not possible to achieve a consensus for the most fundamental issues tied with the defense, than the practice shows that there is an effort to construct some kind of aggregation of the interests of the political parties and approach toward synchronizing the differences which requires a lot of compromise.

Conclusion

The political parties are a result of the increased need, above all, in class divided societies where the political parties represent attitudes and opinions of certain citizens for issues from their sphere of action, interest and need. Since the class struggle is most often a political struggle, it is considered that the political parties have the leading word and are the leading players in that struggle. With that, the notion that the political parties act to represent different interests which enables the political enunciation to be expressed through the political parties which have similar interest program orientations.

The political parties, as we know them today, are nothing else but organizations which articulate different civic opinions for the essential issues of their concern and for which they quest possible solutions. It means that the parties will continue to be interested in providing the needed power and not only that, they will tend to get to the power in order to practice it. Yet, there are a small number of parties with a small party membership that beside the insistence to get next to the power, have real expectations far away from that.

Regarding the defense it is especially important when the parties get to the required authority and power, or when they will have the opportunity to practice power to provide and ambience where all the issues concerning the defense sector should be solved by the best practice. In that direction the states that have a longer democratic tradition achieve a consensus for the important issues that are in the interest of the defense. It means that there are laborious discussions needed, persuasion, reconciliation and a permanent dialogue in order to get to the needed consensus. If it is sometimes impossible to get to the needed balance, it should be insisted on a longer negotiation and finding a way to stimulate the communicative ability, but also to get to the needed preparedness of the subjects for finding solutions because the national issues always need a national argumentation but also a principal solution for overcoming the problems.

Literature

1. Vankovska, B.: *Politicki sistem*, Skopje: Bomat grafiks, 2007
2. Garner R., and Kelly R.: *British Political Parties Today*, Manchester: Manchester University Press, 1993
3. Ganter R., Montero R. H. & Linc, H. H. (eds.): *Politicki partii*, Skopje: Akademski pecat, 2009, str. 79.

---

²⁶ Ibid.

4. Gagovska, B.: *Opojniot miris na vlasta*, Skopje: Matica makedonska, 1992.
5. Gocevski, T.: *Osnovi na sistemot na nacionalna odbrana*, Skopje: Filozofski fakultet, 2006.
6. Gocevski, T. i Bakreski, O.: *Politickiot i ekonomskiot sistem i odbranata*, Filozofski fakultet, Skopje, 2005
7. Kamrava, M.: *Politics and Society in the Developing World*, New York Routledge, London, 2000.
8. Kitanoski, L.: *Podelba na vlasta*, Aniskop, Skopje, 1996.
9. Klimovski, S.: *Ustaven i politicki sistem*, Prosvetno delo, Skopje, 1998.
10. Klimovski, S. i Mitkov, V.: *Ustavno ureduvawe na Republika Makedonija*, Prosvetno delo, Skopje, 1993.
11. Le Loup, L., T.: *Politics in America – the Ability to Govern*, Second edition, West Publishing Company, 1989.
12. LaPalombara, J.: *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966.
13. Mircev, D.: *Politicki govori na sovremenieto*, Mislа, Skopje, 1998.
14. Robertson, R.: *The Penguin Dictionary of Politics*, London, Penguin Books, 1993.
15. Smiljković, R.: *Stranke i politika*, Informativni centar studenata (ICS), Beograd, 1976.
16. Hejvud, E.: *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
17. Katz, R., S. and Mair, P. (edit.): *How Parties Organize*, SAGE Publications, London, 1994.
18. Čupić, Č.: *Politika i zlo*, Čigoja štampa; Fakultet političkih nauka, Beograd, 1997.

„ГРАЂАНИН У УНИФОРМИ“ – ИСХОДИШТЕ ТРАГАЊА ЗА ВЛАДАВИНОМ ПРАВА У ОРУЖАНИМ СНАГАМА

Живорад Рашевић*
Оружане снаге Босне и Херцеговине

У трагању за остваривањем начела легалитета у оружаним снагама овдје се предлаже провођење њемачког концепта „Грађанин у униформи“. Поред тога, рад пружа начелне одговоре на питања односа легалитета и опортунитета у организацији и дјеловању оружаних снага и формулише критеријуме легалитета. Примјена ових критеријума може послужити за оцјену домаћаја владавине права у конкретним оружаним снагама, а упоредноправно и за поређење са другим. Критеријуми могу послужити нормотворцима као тест легалитета правних аката које уређују војну организацију. Они ма који практикују право у и у вези са оружаним снагама рад може помоћи у тумачењу и примјени права.

Кључне речи: *владавина права, оружане снаге, војно командовање, концепт „Грађанин у униформи“, критеријуми легалитета*

Увод

Владавина права представља једно од начела модерног конституционализма, који прожима све облике државног организовања. У односу на оружане снаге најчешће се истиче његово остваривање путем начела демократске и цивилне контроле над оружаним снагама, као израза доминације цивилног друштва, а у циљу заштите грађана од репресије државног апарата силе.

Овај рад се неће бавити владавином права над оружаним снагама, него владавином права унутар њих. У фокусу ће бити војник,¹ који је не само бранилац цивилног друштва, него и грађанин – потенцијална жртва споменуте репресије. Полази се од става израженог у Препоруци Скупштине Савјета Европе број 1742/2006 да су „...припадници оружаних снага грађани у униформи који морају уживати иста основна права, укључујући она у Европској конвенцији о људским правима и ревидираној Европској социјалној повељи, и исту заштиту својих права и достојанства као сваки други грађанин у границама нужности војне службе“, те да ово питање заслужује пажњу, јер „...остваривање права припадника оружаних снага у неким земљама чланицама превазилази оно што је прихватљиво по условима Конвенције“.

* Господин Живорад Рашевић је мајор правне службе Оружаних снага Босне и Херцеговине.

¹ У даљем тексту израз „војник“ ће се употребљавати за припаднике ОС – војна лица свих чинова и оба пола.

Полазећи од статуса војника, посебно у мирна времена у којима ће он, на срећу свих, провести већи дио своје службе, траже се одговори на начелна питања: Гдје се налази граница легитимности државне репресије и гдје почиње владавина права? Које то нужно-сти војне службе и у којој мјери оправдавају ограничавање људских права и слобода војницима? Како доћи до легитимних рјешења овог проблема у демократском друштву?

Тешкоће које ће пратити трагање за одговорима су бројне. Различита су схватања улоге оружаних снага у друштву, специфичности њихове организације и друштвеног утицаја којег имају. Наиме, организација и дјеловање оружаних снага као инструмента силе традиционално је одређена древном латинском максимумом *Silent Leges inter Arma*, коју није тешко схватити у овом контексту управо као негацију владавине права. При томе ће посебна пажња бити посвећена војном командовању,² као инструменту за стављање у дејство војне силе и специфичном друштвеном односу потчињавања, а чији садржај као да осујећује остваривање друштвених вриједности једнакости и слободе, којима владавина права тежи. Због тога ће одговори бити тражени у правнотеоријском разматрању односа два основна, међусобно супротстављена обрасца регулације друштвених односа унутар оружаних снага – командовања и (објективног) права које уређује војну службу.

Да би се стекла корисна и сврсисходна сазнања о томе, истраживање ће се методолошки усмјерити на наведена конкретна питања³ путем стипулативно-прагматског дефинисања⁴ кључних појмова и разматрањем њиховог међусобног односа. У ту сврху командовање ће бити схваћено не само као фактичка, него и појава са израженим вриједносним и нормативним обиљежјима, а сагледано методима интегралне теорије права Николе Висковића.⁵

Домашај начела владавине права у оружаним снагама

Владавина права у цивилном друштву и унутар оружаних снага

Начело владавине права спада у основне вриједности цивилног друштва, заједно са правима и слободама грађана, слободним тржиштем, аутономијом друштвених институција, подјелом власти и демократском политичком културом.⁶

² У даљем тексту израз „командовање“ биће кориштен умјесто појмова „војно командовање“ и „командовање и контрола“.

³ „...једнострано схватање науке искључиво као система знања и да би науку требало схватити и као својеврсну човекову делатност усмерену на стицање нових знања о стварности...“ М. Жижих, Р. Стојановић, *Методологија права*, Косовска Митровица 2009, с. 82.

⁴ „Стипулативном дефиницијом аутор предлаже или прописује једно ново значење Х израза због тога што сматра да ће оно за становиту дјелатност бити корисније од владајућег значења ... Другу варијанту конвенционализма назват ћемо стипулативно-прагматском: она поред релативности и субјективности дефиниције истиче још и њезину сврсисходност.“ Н. Висковић, *Појам права*, Сплит 1981, с. 20 и 21.

⁵ „Сваки је облик друштвене праксе један конкретни осјетљиво-вриједносно-мисаони тоталитет... Интегрална теорија може учинити јасно видљивим и на дискурзивној разини објаснити у потпуности оно што сваки правник свакодневно ради с више или мање теоретске самосвијести“ Висковић (билг. 5) с. 302 и 303.

⁶ Р. Марковић: *Уставно право и политичке институције*, Београд, 1999, с. 554.

Овај се појам јавио у англосаксонској правној традицији у XII вијеку, као израз супротстављања концентрацији власти у рукама омнипотентног краља. Он је обиљежио вишевијековни еволутивни процес јачања правосудне власти, која је све више гарантовала субјективна права грађана на основу закона и тако сузбијала арбитрарну власт. Њему сродан појам правне државе појавио се у континенталној правној традицији знатно касније, у XIX вијеку, поново као резултат борбе, у овом случају против арбитрарне државне управе, оличене у појму полицијске државе. У свом коријену, правна држава је првенствено подразумијевала судску контролу законитости поступака државне управе. Није намјера овог рада да се шире образлажу сличности и разлике ових појмова, напротив; довољно је нагласити да се ради о појмовима насталим као резултат борбе против концентрације моћи и потребе да се грађанин од ње заштити. Овакав став потврђују нека од широко прихваћених схватања владавине права:

– Алберт Вен Дајси сматра да суштину владавине права чине: (1) одсуство арбитрарне власти (власт је ограничена и под контролом закона); (2) правна једнакост (власт је ограничена правима и слободама грађана); (3) судска заштита индивидуалних права и слобода.

– Франц Нојман своди владавину права на гаранције: (1) предвидљивости акција власти према грађанима; (2) заштите грађана од непредвидљивих акција власти.⁷

– Филип Лово види јемства правне државе у: (1) независности правосудне функције; (2) поштовању основних права; (3) садржини проглашених права (суштинском и процедуралном јемству основних права); (4) улози и положају опозиције (заштити права мањина); (5) заштити демократског поретка.⁸

Шта би значило ово начело унутар оружаних снага? Различита су схватања како самога начела, тако и улоге оружаних снага у друштву. Најприје треба, у складу са методолошким одређењима у правцу стипулативно-прагматског дефинисања појмова из тачке 1. овог рада, појмове из изнесених дефиниција ставити у контекст војне организације, што захтијева „операцију концептуалне дискриминације стварности“,⁹ па онда издвојити она значења која ће користити сврси овог рада.

За почетак, може се нагласити да је садржај начела владавине права у оружаним снагама у омогућавању грађанину и војнику једног аутономног подручја права и слобода у коме је он заштићен од нелегитимног мјешања државе. Таква заштита укључује и материјално-правне и процесно-правне гаранције субјективних права војника.

Оружане снаге у демократском друштву

Улога, начела организације и специфична обиљежја. „Војска је, са једне стране, аутономни и издиференцирани чинилац у држави, а с друге, она је државни орган и као таква саставни део државног апарата“. ¹⁰ Наведено указује на обресе проблема којим се овај рад бави, односно на двојност природе оружаних снага. Са једне стра-

⁷ Опширније у: Б. Милосављевић, Увод у теорију уставног права, Београд, 2011, с. 14–15.

⁸ Ф. Лово, Велике савремене демократије, Сремски Карловци-Нови Сад, 1999, с. 88–100.

⁹ Висковић (билт. 5), с. 22.

¹⁰ Марковић (билт. 7), с. 424.

не, ради се о државном органу који је везан правом, а са друге о аутономном инструменту суверене политичке моћи који функционише по начелима употребе силе. Начела њене организације у демократском друштву рефлектују ову дихотомију. То су: хијерахијско устројство, централизовано командовање, безусловна послушност и одговорност, професионализам, деполитизација и подређеност цивилним властима.¹¹

Цитирана аутономност чини разлику у односу на све друге државне органе, јер везаност за право уступа првенство војној сили у оним опасностима у којима право више не може послужити као образац регулације односа у друштву. Такве опасности су увијек непредвидиве, на жалост и неизбјежне. Ма колико законодавац био приљежан и далековид у нормирању, бројни примјери говоре да неизвијесности које доноси будућност могу учинити правни оквир потпуно неадекватним. Тада једино преостаје да се употреби војна сила, изван права, али управо ради заштите права.

Ангажовање оружаних снага је увијек судбоносан подухват, јер се ради о структури чија бројност, сложеност и фактичке моћи немају премца у сваком конкретном друштву. Компликовано структуре налаже потребу за најједноставнијим и најефикаснијим управљањем, којим се омогућује дјеловање структуре по вољи једног човјека. Поређења са Хобсовим Левијатаном су сасвим умјесна: „Једини начин да успоставе такву силу која би била способна одбранити их од продора странаца или од међусобних повреда,... јест да пренесу своју моћ на једног човјека или на један скуп људи који већином гласова могу свести све своје посебне воље на једну вољу... То је више од договора и слоге, то је стварно јединство свих њих у једној те истој особи...“¹² Адекватан инструмент стављања у дејство те силе јесте командовање.

Друге специфичности оружаних снага такође треба овдје имати у виду. Као инструмент силе, оне могу представљати опасност по цивилно друштво ако нису ваљано контролисане. Имајући у виду процес њене професионализације, ради се о послодавцу који запошљава, у правилу, највећи број државних запосленика (војника) у специфичном радном односу (војној служби). Тако се ефекти управљања овим сегментом државног организовања одражавају на друштво у цјелини. Реалистичан приступ налаже да се оне посматрају као: средство за вођење рата; гарант политичког поретка и стабилности; интересна група; алтернатива цивилној владавини.¹³

Командовање као ефикасан инструмент војне силе у стању нужде. У претходној тачки је примијењено да командовање ставља у дејство војну силу ради отклањања опасности коју право не може отклонити. У овим ситуацијама пресудна је ефикасност командовања, која заиста нема премца у односу на све друге облике управљања. Воља надређеног спроводи се механички; наређења су кратка и јасна, преносе се на најбржи могући начин, а извршавају се правремено, без одлагања и безусловно. Тиме се и адекватно отклања опасност, како по државу, тако и по појединца.

Употреба силе ради отклањања опасности сваког правника логично води ка појму нужде, са којим се сусреће у уставном праву (стања државне нужде), међународном хуманитарном праву (принцип војне нужности), кривичном и грађанском праву (нужна одбрана и крајња нужда). Уопштавајући садржаје наведених правних института може се

¹¹ Марковић (билг. 7), с. 426.

¹² Т. Хобс: *Левијатан*, Загреб, 2004, с. 122.

¹³ Милосављевић (билг. 8), с. 167–170.

заузети став да стање нужде, као генерички појам, даје карактер правности употреби силе или бар ослобађа од одговорности оне који је употребљавају ради отклањања опасности по себе или другог. У овом контексту опасност може да се односи на све облике угрожавања појединца – грађанина или војника, војне јединице или државе. То укључује свако ангажовање војника, војних јединица или оружаних снага на употреби војне силе у земљи или иностранству, што ће овдје бити названо војним операцијама.¹⁴

Да би осигурало законитост употребе силе, право би требало увијек, сразмјерно опасностима и ризицима, одредити командовању адекватан оквир за његову употребу: „Стога је однос правне норме и извршног органа на јавноправном подручју... слободно остваривање циља државе једино у оквиру закона, а у случају нужде, тј. у случају тзв. права државне нужде, чак и против закона“.¹⁵

Питање постизања праве мјере у овлашћењима командовања у свакој конкрет-ној ситуацији захтијева велику пажњу и прецизност: „Стога је стање државне нужде попут опасног лека који се даје тешком болеснику: ако предузете мере принуде и привремена суспензија људских слобода и права буду добро одмерене и на ваљан начин употребљене, биће спашени народ и држава. Уколико се у томе смишљено претера, па се под вид спашавања државе или одбране њеног угроженог поретка поведе самодржавље и ојача ауторитарна, а понекад и тиранска власт, таква злоупотреба стања државне нужде постаје кобна по народ и државу“.¹⁶

Дакле, командовање представља образац регулације друштвених односа у војним операцијама, зато што представља најефикаснији могући инструмент за ста-вљање у дејство војне силе у стању нужде.

Природа и садржај војног командовања. Сама ријеч командовање је енглеског (command) и француског (commandement) поријекла, а може се превести као заповијест, заповиједање. Уопштено, заповиједање као друштвени однос јавља се у свим областима друштвеног живота у којима постоји неравноправност субјеката, тако и у оружаним снагама. Заповиједање као парадигма моћи и однос неједнакости настало је кад и људско друштво, а у његовој сфери се рефлектују владајући друштвени односи.¹⁷

Приступајући командовању као друштвеном односу са својим осјетилним, вриједносним и мисаоним димензијама, овдје ће се најприје изложити његови фактички, затим вриједносни и нормативни аспекти, који ће послужити за једно цјеловито сагледавање које ће улиједити на крају ове тачке.

Фактички аспекти командовања. Они се најбоље могу сагледати и анализирати у војнодоктринарним¹⁸ разматрањима, гдје се командовање традиционално сма-

¹⁴ „Војне операције су координисана војна дјеловања државе као одговор државе на развијање ситуације ... да би се разријешила ситуација повољно за државу.“ Цитат из: *Military Operation*, http://www.en.wikipedia.org/wiki/Military_operation

¹⁵ Х. Келзен, *Чиста теорија права*, Београд 2007, стр. 76.

¹⁶ К. Чавошки, *Слободе и права грађана у стањима државне нужде, Заштита људских права у војсци и полицији*, Београд 2003, с. 131.

¹⁷ Више о овоме: Војна Енциклопедија, Београд 1972. године, том 4, с. 457.

¹⁸ „Војне доктрине су критичне компоненте политике државне безбедности или велике стратегије... Будући да су ресурси оскудни треба одабрати најпогоднија војна средства да би се постигли политички циљеви којима се тежи... Треба обезбедити прописе који ће одредити како војне снаге треба структурирати и користити да би реаговале на познате претње и могућности“ Цитат из Б. Поузн, *Извори војне доктрине*, Београд 1992, с. 13.

тра специфичним обликом менаџмента.¹⁹ Ове дефиниције садрже у великој мјери сличне појмове, што је свакако резултат потребе за војнодоктринарном усклађеношћу (интероперабилношћу, стандардизацији²⁰) оружаних снага ради учешћа у мултинационалним војним операцијама колективне безбиједности. Примјера ради, овдје су издвојене поједине дефиниције.

Једна од дефиниција у војној доктрини САД је: „Командовање је власт коју командант у војној служби законито врши над подређеним на основу чина и постављања... Командовање и контрола је вршење власти и наређивања од ваљано назначеног команданта над додијељеним и придодатим снагама ради испуњења задатка. Функције командовања и контроле се извршавају кроз персонал, опрему, комуникације, опрему и поступке, употријебљене... у планирању, наређивању, координацији и контроли снага и операција ради испуњења задатка“.²¹

Стандардизована дефиниција командовања земаља НАТО има пет значења: (1) „Овлаштење дато појединцу у оружаним снагама за усмјеравање, координацију и контролу оружаних снага; (2) Наређење издато од команданта; то је воља команданта изражена у сврху предузимања посебне акције; (3) Јединица, група јединица, организација или подручје под влашћу појединца; (4) Доминација подручјем или ситуацијом; (5) Вршење командовања“ а контрола као функција командовања: „Власт који врши командант над дијелом активности потчињених организација или других организација које нису редовно под његовом командом, које обухвата одговорност за извршавање наређења или директива. Сав или дио овлаштења може бити пренесен или делегиран“.²²

Слиједи схватања о његовим психолошким и социолошким аспектима: „Командовање и контрола: Успостављање заједничке намјере за постизање координисаног дјеловања“ . „Командовање је креативан израз људске воље неопходан за испуњење мисије“ „Контрола: Оне структуре и процеси осмишљени од стране командовања ради управљања ризиком“.²³

Анализом изнесених садржаја долази се до почетних сазнања о структури командовања као друштвеног односа, односно о (1) субјектима, (2) радњама и (3) објектима командовања.

(1) Субјекти командовања су војна лица, са изузетком врховног команданта, који је, у складу са начелом цивилне контроле, увијек цивил (појединац или колективни орган). Са становишта њиховог правног статуса ради се о лицима са пуном правном и пословном способношћу која постају војници добровољно (професионални војници) или по основу законом одређене јавне обавезе (војници на одслужењу војног рока).

¹⁹ „Менаџмент у свим пословним и организационим активностима је чин удруживања људи ради достизања жељених циљева ефикасно и ефективно. Менаџмент обухвата планирање, организацију, особље, вођење, или усмјеравање и контролисање организације ... или напор у сврху остварења циља.“ *Management*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Management>

²⁰ *Interoperability*, <http://www.nato.int/docu/interoperability/interoperability.pdf> и *NATO Standardization Agency*, <http://www.nsa.nato.int>

²¹ *Operations, Field Manual 3-0*, Washington DC, USA, 14 June 2001, с. 5-1 и 5-17,

преузето са: <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-0/index.html>

²² NATO Standardization Agency: *NATO Glossary of Terms and Definitions*, AAP-6 (2010) s. 2-S-9 i 2-S-14, - <http://www.nato.int/docu/stanag/aap006/aap-6-2010.pdf>

²³ McCann&Pigeau, *Clarifying the Concepts of Control and of Command*, Toronto, Canada, t. 2.2. i 2.1., преузето са: http://www.dodcrp.org/events/1999_CCRTS/pdf_files/track_3/019mccan.pdf.

Права и обавезе субјеката и њихови интерперсонални односи зависе од њиховог положаја унутар оружаних снага. У најкраћем, статус војника у хијерархији одређује: прво, дужност да се безрезервно, беспоговорно и у потпуности повинује вољи лица чији је положај у хијерархији надређен и, друго, овлаштење и одговорност да, у циљу и оквирима који су одређени изразима воље надређеног, императивно захтијева од подређених лица да се у потпуности повинују његовој вољи. Ауторитет почива на вишем положају у хијерархији, а садржај ауторитета су наведена овлаштења.

Ауторитет, али исто тако и одговорности субјекта расту онако како се његов положај у војној хијерархији помијера одоздо према горе. При томе је ауторитет у одлучивању ограничен једино на дискрециону оцјену која се креће у распону које му даје овлаштење садржано у заповијести надређеног.

(2) Радња командовања ће бити разјашњена као психофизички процес и значење које се за тај процес везује.

Као психички процес, чини се да је командовање један рационалан процес доношења војних одлука: „Кључно је да све вође... свладају вјештину јасног, логичког мишљења“.²⁴

Са друге стране, ван Кревелд, који, полазећи од става да је командовање суочавање са неизвијесношћу, тврди: „...рат је ирационална дјелатност *par excellen-*се... Пошто је суштински задатак команданта слање људи у смрт, подстицаји везани за постизање мира често не дјелују и морају бити замијењени позивима на ирационалне мотиве... Да би мотивисао друге командант мора и сам бити мотивисан, или варати људе сво вријеме“.²⁵

Дакле, овдје се ради о мисаоном процесу уређеном правилима ратне вјештине и логике, који није нужно рационалан и етичан, али јесте сврсисходан и мотивизирајући. Свакако, ријеч је о једном креативном процесу. Резултат овог процеса јесте израз воље и његова материјализација преносом информација: документима, говором, покретима тијела, медијима и слично, што представља физичку страну овог процеса, који ће се у овом раду назвати актом командовања.

Субјективно значење које се везује за овај процес садржано је у свијести о обавезности практичног дјеловања по израженој вољи надређеног. У објективном смислу овај процес је подухват уређења интерперсоналних односа и усмјеравања практичног дјеловања мањег или већег броја подређених, организованих у војне јединице. Ван Кревелд прави разлику између функционалне и циљне одговорности командовања: „Прво, командовање мора уредити и координирати све што војсци треба да би постојала - њено снабдијевање храном, санитарни систем, њезин систем војног правосуђа, и тако даље. Друго, командовање омогућује војсци да извршава своју прописану мисију, а то је да нанесе максималну количину смрти и разарања непријатељу у што краћем могућем периоду времена и са својим минималним губицима“.²⁶

(3) Други дио цитата, који говори о циљној одговорности командовања – уништавању непријатеља, указује на објекат овог подухвата. Треба имати у виду да ово није једини задатак оружаних снага; они могу укључивати и испуњавање међу-

²⁴ *Operations* (билј. 21), s. 5–1.

²⁵ M. van Creveld, *Command in War*, Cambridge, 1985, s. 16.

²⁶ van Creveld (билј. 26), s. 5 i 6.

народних обавеза, помоћ цивилном друштву, заштиту грађана и слично. Међутим, јасна је сврха овог подухвата: то је ефикасно и економично кориштење ресурса војне силе (људи, имовине) ради постизања војног успјеха.

Дакле, посматрано као фактичка појава, командовање се испољава у креативном, обавезујућем и материјализованом изразу воље човјека који има ауторитет, чији је смисао уређење војне организације и усмјеравање њеног практичног дјеловања ради постизања војног успјеха.

Вриједносни аспекти командовања. Када су у питању вриједности у чијој је функцији командовање као један друштвени однос, у контексту овог рада би сваки филозофски и аксиолошки приступ свакако прво поставио питање легитимности употребе државне силе, па тек послје тога и самог командовања као *modus operandi* које ту силу ставља у дејство. Посматрано из угла цивилног друштва и вриједности које оно подразумева, несумњиво се може закључити да државна принуда ужива легитимност искључиво у функцији остваривања једног безбједносног оквира који омогућује остваривање права и слобода грађана у том цивилном друштву. У том контексту треба видјети и улогу оружаних снага, која као дио апарата државне принуде треба да осигура војну надмоћ у односу на непријатеља и успјешно одговори на све могуће изазове који могу угрозити друштво. Сходно томе, командовање као најефикасније средство уређења и усмјеравања оружаних снага треба да осигура њихово дјеловање у складу са оваквим схватањем те улоге, тј. као успјешне организације која штити цивилно друштво и своје грађане. Такође, командовање треба да заштити и саме војнике, из два разлога: прво, и они су грађани те државе и, друго, бројна су искуства да незадовољство у војсци може угрозити цивилно друштво више него спољни непријатељ.

Тако би друштвене вриједности које командовање као друштвени однос треба да оствари могли свести на потребу остварења два циља: (1) ефикасности војне организације, односно способност кориштења свих ресурса којим оружане снаге располажу на начин који осигурава постизање војног успјеха, и (2) заштићености цивилног друштва, грађана и заштита самих војника (правна и фактичка сигурност).

Нормативни аспекти командовања. Командовање се не може схватити као пука фактичка и арбитрарна власт, него као заповиједање државе у складу са правом.

„Држава се дефинише као однос у коме једни заповједају и управљају, а други се покоравају и потчињавају управљању... Господарење је легитимно једино ако се врши у складу са правним поретком чије важење која лица које га врше представљају...“²⁷

Друго, право снабдијева командовање материјалним средством принуде –војнодисциплинском санкцијом. Санкција је, по Келзеновом схватању, примарни облик норме²⁸ који је и суштински одређује. Аналогно томе, војнодисциплинска санкција би требало да битно одређује командовање. Ради се о специфичној техници принуде, прилагођеној потребама оружаних снага, која има функцију радноправне (јер је регулисана *lex specialis*-ом у односу на опште радно законодавство), па и кривичноправне репресије (под одређеним условима, замјена кривичне санкције дисциплин-

²⁷ Х. Келзен, *Општа теорија права и државе*, Београд, 2010, с. 279–280.

²⁸ „Стога норма која статуира... понашање које избегава принуду значи правну норму само под претпоставком да с њом... треба рећи да оно што само правни став исказује потпуно и коректно: да акт принуде има да наступи као последица супротног понашања. То је правна норма у свом примарном облику...“ цитат из Келзен, *Чиста теорија права*, Београд 2007. године, стр. 28.

ском санкцијом²⁹). Као таква, она мора бити довољно флексибилна тако што ће надређеном, као лицу одговорном за стање војне дисциплине, дати широка овлашћења: прво, да се одредијели да ли ће уопште санкционисати одређена понашања и, друго, да дискреционо оцијени тежину и обиљежја повреде војне дисциплине, те да одмјери санкцију којој је првенствена сврха генерална превенција, тј. утицај на подређене. Војнодисциплинска репресија је нужно повезана са мотивацијом и одувјек је била важно оруђе у рукама команданта. О томе цитат кинеског војсковође Сун Цуа из 6 вијека п. н. е.: „Понашајте се према својим војницима као што се понашате према деци... Ако вам ваша доброта онемогућава да их поведете у борбу, а ваш обзир и пријатељство вам онемогућавају да спроведете своја наређења и успоставите ред, они ће бити размажени и бескорисни попут мале деце. Награђујте, али и кажњавајте своје војнике. Ако будете примењивали само једно од ова два, они ће се као и размажена деца навићи на ужитак или незадовољство. То има лоше последице и чини војску неупотребљивом“.³⁰

Дакле, командовању нормативни печат, између осталог, дају везаност за правни поредак, те војнодисциплинска санкција као специфична техника принуде одређена правом.

Командовање и акти командовања (кратак резиме). Командовање је инструмент којим се војна сила ставља у дејство у стањима нужде. Као образац регулације друштвених односа може се разумјети као заповиједање државе одређено унутрашњим и међународним правом, правилима ратне вјештине и војне етике, којим се посредством аката командовања ефикасно уређује и усмјерава војна организација у војним операцијама и штити друштво, грађани и припадници оружаних снага.

Командовање се остварује путем појединачних заповијести, који се овдје схватају као креативни изрази воље законито овлашћеног надређеног који обавезују подређеног на тачно, потпуно и благовремено дјеловање ради постизања војног успјеха, а под пријетњом војнодисциплинске и кривичноправне санкције. Сваки облик материјализације тих заповијести у овом раду назван је актом командовања.

Право и командовање као обрасци регулације друштвених односа у оружаним снагама

Наведени начин дефинисања интегралним сагледавањем социолошких, психолошких, вриједносних и нормативних аспеката лако може довести до конфузије у сагледавању (објективног) права и командовања као различитих друштвених појава. Зато ће се овдје укратко сагледати ове појаве у међусобном односу.

Прво, и за право и за командовање може се рећи да представљају начине регулације друштвених односа. Оба усмјеравају људе на пожељна понашања ради остваривања вриједности друштва, а повиновање и једном и другом обезбијеђено је путем организоване материјалне принуде, тј. санкцијом државе.

²⁹ Чл. 246w KZ BiH (SG BiH 3/03,32/03,37/03,54/04,61/04,30/05,53/06,55/06,32/07,8/10).

³⁰ Сун Цу, *Умеће ратовања*, преузето са:

http://www.4shared.com/get/kqCGITMr/Sun_Tzu_-_umece_ratovanja.html

Друго, поједини теоријски приступи заиста и не праве суштинску разлику између права и заповиједања државе. На примјер, Келзен каже: „Чиста теорија права, са свога универзалистичког становишта, увек усмереног на целину правног поретка као на тзв. вољу државе, и у приватном послу, баш као и државној заповести, види један акт државе, то јест једно чињенично стање стварања права које се може урачунати јединству правног поретка“.³¹ Слично томе: „Једна радња је државни акт уколико представља извршење правног поретка“.³²

Треће, командовање је у највећој мјери условљено својеврсним *lege artis*, а то су правила ратне вјештине, која одражавају једно природно стање каузалитета, а не друштвене конвенције као што је то случај код права. Ово наводи на закључак да је командовање само једна фактичка појава, условљена природним законитостима, а не друштвеним конвенцијама. Са друге стране, наведена тврдња може бити побијена аргументом да постоји значајна разлика између ратне вјештине и других научних дисциплина, које дозвољавају плуралитет конкурентних схватања и мишљења. Овдје држава одређује обавезујуће учење – војну доктрину, која се формализује и материјализује (можда је исправније тврдити: догматизује) војнодоктринарним прописима које доносе највише државне и војне власти, који су детерминисани не само правилима ратне вјештине, него и позитивним правом, стратешким и геополитичким разматрањима. Исказе које садрже и природне и друштвене законитости Висковић назива техничким правилима: „Техничка су правила прескриптивни исказ друштвених и природних објективних закона стављених у службу људске дјелатности као средства погодна за одређене циљеве... Дакако, и техничка правила могу постати садржајем нормативних исказа...“.³³ Управо се то десило правилима ратне вјештине – постали су садржајем нормативних исказа у војним прописима, актима која имају технички, политички, али и правни карактер и која усмјеравају војнике на пожељно понашање ради остварења циљева који су условљени правилима ратне вјештине.

Четврто, заповијести командовања се разликују од правних норми. Иако заповијест командовања понекад заиста подсјећа на правну норму,³⁴ јер је и она прескриптивни исказ-заповијест државе којим, под пријетњом санкције, државна власт остварује друштвене интересе и циљеве, ради се о исувише субјективизираном и, за правне стандарде, арбитрарном изразу воље појединца.

Владавина права у оружаним снагама и командовање

У претходном делу заузет је један сасвим начелан став о садржају владавине права унутар оружаних снага, који се састоји у материјално-правним и процесно-правним гаранцијама једног аутономног подручја права и слобода у коме је војник

³¹ Х. Келзен, *Чиста теорија права*, Београд, 2007, с. 75.

³² Х. Келзен, (бил. 28), стр. 285.

³³ Висковић (бил. 5), с. 174.

³⁴ „Правна норма је друштвени захтјев санкционисан материјалном присилом који је настанком, пријетњом и престанком везан за организацију... власти и формално-садржајно одређен у једном хијерархијском систему истоврсних захтјева у коме се кохерентност, потпуност и одређеност постижу посебним техникама и који има функцију остварења специфичних друштвених интереса и циљева.“ Висковић (бил. 5), с. 257.

заштићен од нелегитимног мјешања државе. Послије разматрања контекста војне организације у којој ово начело треба да се оживотвори, логично слиједи питање како ускладити наведене садржаје са, у најмању руку, некомпатибилним захтјевима командовања. Неслагање је свакако резултат двојне природе оружаних снага као аутономног апарата силе, са једне стране и као државног органа, са друге стране. Израз ове дихотомије је у постојању два обрасца регулације друштвених односа, који произлазе из двије врсте овлаштења оружаних снага: (1) командног овлаштења за регулацију војне силе и (2) надлежности за остаривање субјективних права војника, које му припадају као државном органу и послодавцу. У разматрању међусобног односа наведених овлаштења треба бити разјашњено питање домања владавине права у оружаним снагама.

Модели разрјешења

У трагању за моделима разрјешења наведене дихотомије поћи ће се од сљедећих тврдњи:

(1) Начело владавине права би било обесмишљено уколико не би важило у оружаним снагама, као што вриједи у свакој државној институцији, па се свако рјешење има тражити тако да се осигура безрезервно важење и примјена овог начела. У том смислу треба остварити материјалне и процесне гаранције остваривања субјективних права војника.

(2) Командовање је незамјенљив образац регулисања друштвених односа у стању војне нужде, јер обезбјеђује најефикаснију употребу силе у војним операцијама.

Наведене тврдње заиста није лако помирити, а инсистирање на једној, уз занемаривање друге, доводи до неприхватљивих резултата: једна крајност је јачање милитаризма,³⁵ а друга је слабљење оперативне способности оружаних снага.

Наиме, давање превише командних овлаштења може изгледати легитимно у конкретној ситуацији, али ту увијек вреба опасност од злоупотребе моћи, на што упозорава Карл Фридрих: „Али ни Сједињене Америчке Државе не треба да буду несвјесне страховитих опасности које по конституционални поредак може постати један велики војни естаблишмент уколико његово вођство изгуби повјерење у животност устава. Војно особље, као и остали стручњаци, треба да буде на располагању а не на врху, како гласи популарна фраза. Један начин да се тамо држи јесте да се увјери да војно особље остаје посвећено слободи. То је један од најтежих проблема савременог конституционализма“.³⁶

Такође, сваки објективан поглед унутар оружаних снага мора резултирати са знањем да војна култура сама по себи није погодан терен за поштовање људских

³⁵ Из ресурса којим управља војни естаблишмент извлачи компензацијску моћ над војницима... најважнија способност милитаристичког начина јест да обилато искориштава моћ у сврху сузбијања неслоге у војсци и изван ње... моћ војног естаблишмента постала (је) главна пријетња цивилној и демократској власти.“ И. Прпић; А. Бачић, *Лексикон темељних појмова политике*, Сарајево 1994, с. 135.

³⁶ К. Фридрих, *Конституционална демократија*, Подгорица, 2005, с. 77.

права: „Ипак, у неким државама припадници оружаних снага... изложени су злостављању, бруталности, насиљу, тортури и другим облицима незаконитог поступања. Таква пракса може довести до озбиљних незгода, повреда, онеспособљења, смрти и самоубиства. На жалост овакве праксе су институционализоване као дио шире војне културе коју карактерише некажњивост починилаца и одсуство поштовања људског дигнитета“.³⁷ Поменута војна култура јесте логичан резултат суочавања са суровим захтјевима војне службе, који укључују екстремна психичка и физичка напрезања и суочавања са ризицима по живот и здравље. Много је примјера у новијој историји, од Наполеона до Стаљина, да је формула успјеха војне организације почивала на снажној манипулацији и потчињавању човјека, под маском националистичке и колективистичке идеологије и харизме вође. Сваки реалистичан приступ овом питању не може, ни у модерним временима, занемарити чињеницу да је већа или мања доза манипулације нужна како би војник претпоставио опште интересе својим сопственим, јер „... нити човек, онај статистички, радо трпи власт и законе који условљавају живот у заједници, нити се стандардни човек лако маша оружја да би убио другог излажући при томе свој сопствени живот опасности да буде уништен“.³⁸ Тако је војна култура и сама продукт и жртва те манипулације.

Са друге стране, механичко подвргавање командовања правним нормама ослабило би ефикасност инструмента од кога може зависити спас државе. Сасвим логично звучи аргумент да екстензивно ширење домашаја субјективних права у оружаним снагама доводи, по ријечима америчког генерала Шихана, до претјеране „социјализације“, „либерализације“, „социјалног инжењеринга“, који „слаби војну спремност“³⁹ и доводи до занемаривања ригорозних захтјева војне службе.

На ово упозорава Макијавели када говори о плаћеничкој војсци италијанских градова, која је претпоставила сопствене општим интересима: „Осим тога, употребљавали су сва средства како би себе и војнике поштедели напора и страха; у биткама нису једне друге убијали већ су се заробљавали, и то без откупнине. Нису јуришали ноћу на утврђене градове; они из утврђених градова нису нападали на логоре; око бојнога поља нису правили грудобране ни јарке; зими се нису борили. Све ово било је допуштено по њиховим војничким прописима, а њих су измислили, као што је речено, да би избегли напор и опасност. Тако су, најзад, довели Италију до ропства и срамоте“.⁴⁰

Из наведеног произлази да одговоре на питања о домашају владавине права у оружаним снагама треба тражити у балансу између изнесених крајности, који би се могао формулисати овако: оружане снаге су као и сваки државни орган везани начелом владавине права, а остварење начела треба тражити у балансу њихових командних овлаштења и управних надлежности (остваривање субјективних права војника се редовно остварује у управном поступку). Изузетно, командовање као

³⁷ И. Ли; Х. Борн, *Приручник о људским правима и основним слободама припадника оружаних снага и запосленика у оружаним снагама*, Варшава, 2008, с. 22.

³⁸ М. Павловић: Рат или разумевање другог, *Основи политичких наука-практикум*, Београд, 1994, с. 206.

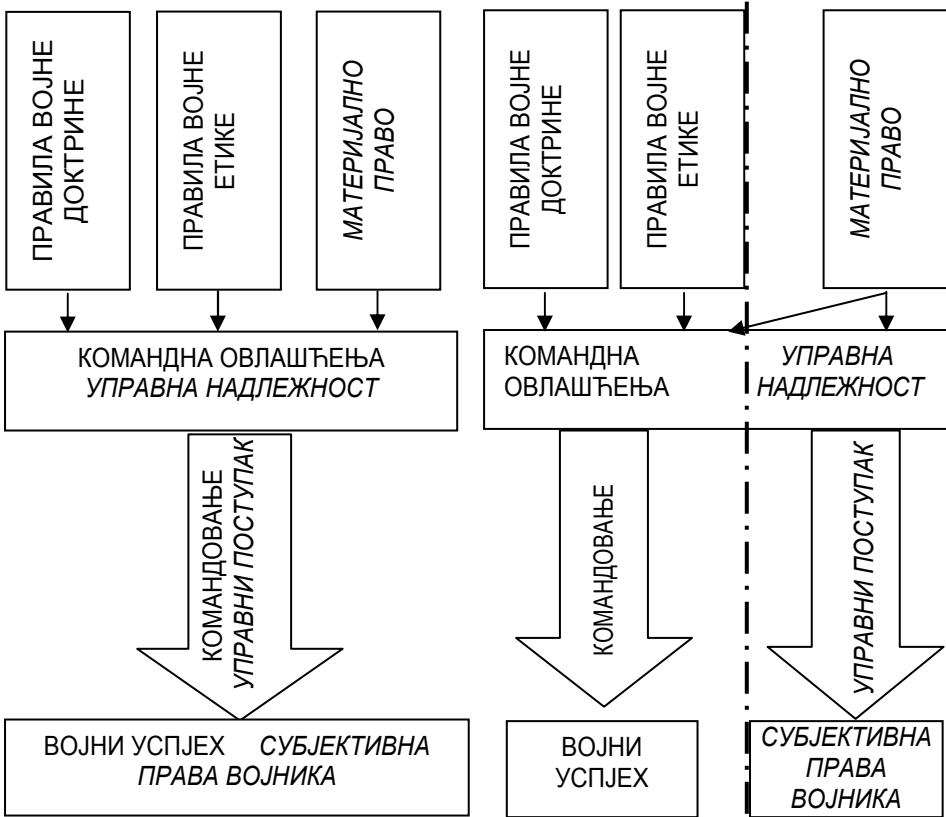
³⁹ Sheehan: *Gays weakened European militaries*, Navy Times, preuzeto sa: http://www.navytimes.com/news/2010/03/military_dontask_hearing_031810w/, видео запис саслушања пред Војним комитетом Сената САД на <http://www.youtube.com/watch?v=v70r0kbqY0>

⁴⁰ Н. Макијавели: *Владалац*, Београд, 2002, с. 71 и 72.

специфичан вид регулације друштвених односа унутар оружаних снага није везано овим начелом у стањима нужде у војним операцијама, али само под условом да је у функцији превладавања стања нужде, тј. ради заштите правног поретка.

Полазећи од горе наведеног, могући модели разрешења би се могли формулисати као (1) компромисни, који подразумева један образац регулације друштвених односа унутар оружаних снага, у коме се командна и управна овлашћења стичу и међусобно ублажавају и ограничавају, и (2) некомпромисни, који подразумева јасно разграничење командних и управних овлашћења. Модели би се могли графички приказати на сљедећи начин:

Слика 1 – Компромисни модел

Слика 2 – Некомпромисни модел

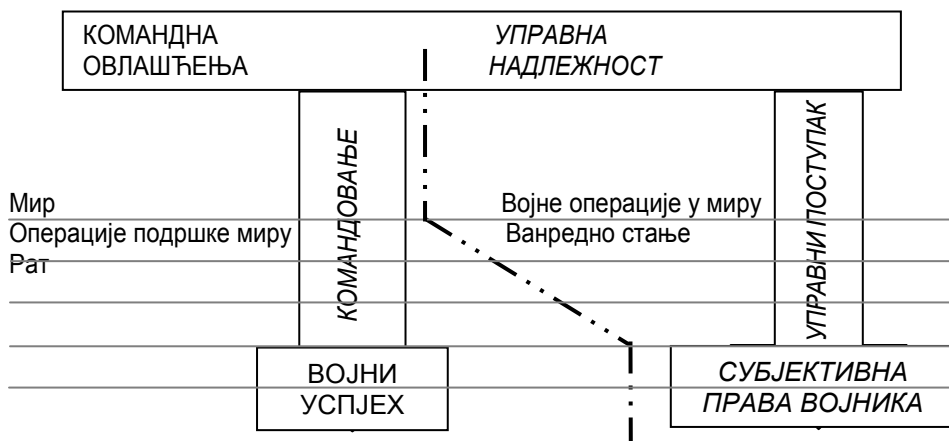
На сликама су приказана референтна правила (војне доктрине и етике и материјалног позитивног права) и начелан пут употребе овлашћења за остварење циљева оружаних снага, који су формулисани, у складу са схватањем двојне природе оружаних снага, као (1) војни успјех и (2) остваривање субјективних права војника. Стрелицама су означени начини регулације, који су овдје названи „командовање“ и „управни поступак“.

број 2. испрекиданом линијом је обиљежена граница између раздвојених сфера одлучивања. Као предност компромисног модела могло би се истаћи да је испреплетаност командних и управних овлаштења једноставније рјешење које може бити операционализовано простијом структуром оружаних снага. Међутим, недостаци су очити: (1) модел уопште не пружа процесне гаранције за остваривање субјективних права, јер се гомилањем овлаштења, слично статусу владара у апсолутној монархији, управни поступак врло лако може замијенити командовањем и тако обесмислити могућност судске контроле законитости; (2) опасност од претјеране „социјализације“ и „либерализације“ оружаних снага, па тиме и слабљења њене борбене способности је очита.

Некомпромисни модел претпоставља јасно раздвајање управних и командних овлаштења, па је у том смислу компликованији, јер предвиђа „два колосијека“ у регулацији односа, који би свакако усложнили структуру оружаних снага. Са друге стране, предност модела је управо у томе што пружа и материјалне и процесне гаранције за остваривање субјективних права, јер осигурава аутономан пут одлучивања искључиво на основу закона и тиме омогућује судску контролу. Поред тога, овај модел отклања опасност претјеране „социјализације“ и „либерализације“ оружаних снага, па чини командовање ефикаснијим у односу на компромисни модел.

Послије разматрања предности и недостатака оба модела, опредељење за некомпромисни модел је неминовно. Баланс који се овдје тражи не смије бити компромис, јер би стицај и међусобно ублажавање различитих овлаштења управо представљало компромитацију оба система регулације и онемогућило остварење друштвених вриједности којима теже. Може се закључити да оба система, јасно разграничена, треба да егзистирају у највећој могућој мјери независно један од другог.

Опредељујући се за некомпромисни модел, поставља се питање како треба разграничити ова два система регулације. Јасно је да границе између њих мора дефинисати право, зависно од степена опасности који пријети, односно озбиљности стања нужде. Тако ће суверена власт подручје друштвених односа на које се командовање односи посредством правних норми сужавати, а када се држава нађе у стању нужде – адекватно проширивати.

Слика 3 – Динамика разграничења сфера одлучивања

Користећи исте симболе као на сликама 1 и 2, на слици 3 приказана је динамика разграничења сфера одлучивања. На лијевој страни приказана су стања нужде, поређана градицијски од мањег ка већем. Испрекидана линија раздваја и показује како се командна овлаштења требају увећати са повећањем степена опасности, а на рачун остваривања субјективних права војника.

Да ли је концепт „Грађанин у униформи“ рјешење проблема?

Садржај концепта и владавина права у оружаним снагама

Ако би се сада поново фокусирали на статус војника, могли би закључити да је он располаже између дужности које му намеће бирократизовано и хијерархизовано војно устројство и права да захтијева своје аутономно подручје у коме ужива слободу. Ова контрадикторност је заиста суштинска, јер „тешко је проћи неокрзнут стазом коју опседају с једне стране они који се натјечу за превише слободе, а с друге они с превише овласти“.⁴¹

Према Препоруци Скупштине Савјета Европе број 1742/2006, о којој је било говора у тачки 1, пут разрјешења је у концепту „грађанина у униформи“, који је најприје развијен у Концепцији унутрашњег руковођења Савезне Републике Њемачке. Концепт је прихваћен у већој или мањој мјери у већини европских земаља, под различитим називима и схватањима појма.⁴² Полазећи од неповредивости достојанства човјека⁴³ обавеза је државних институција да теже остварењу овог концепта, који обухвата три елемента:

- војно лице спремно за дјеловање;
- грађанин који је свјестан своје одговорности;
- слободна личност.⁴⁴

Могу се идентификовати друштвене вриједности чијем остварењу теже наведени елементи концепта. Први елемент је усмјерен на стварање социјалних и психолошких услова за оживотворење идеала солидарности и пожртвовања ради општег добра,⁴⁵ а трећи на идеале цивилног друштва: слободе, једнакости и правде. У крајњој линији, први елемент је деонтолошког карактера и односи се на појмове дужности и колективизма, а трећи слободе и индивидуализма. Други елемент покушава да обједини и некако помири први и трећи тако што наглашава потребу свје-

⁴¹ Хобс (биљ. 13), с. 9.

⁴² „Европска организација војних удружења (EUROMIL) је посвећена начелу „Грађанин у униформи“ и захтијева једнака права и третман војника.“ Види <http://www.euromil.org>.

⁴³ члан 1. Основног закона СР Њемачке.

⁴⁴ Концепција унутрашњег руковођења, Страусберг 2008, с. 11.

⁴⁵ „... и дубоко уверени да је срећа у слободи, а слобода у храбрости, немојте се бојати ратних опасности... Јер разумног човека више боли понижење због кукавичлука него неосетна и тренутна смрт у ратном подвигу, са надом у опште добро.“ Тукидид, *Пелопонески рат, Друга књига*, Београд 1999, с. 106. (Периклов говор).

сног прихватања вриједности које се садржане у првом и трећем елементу. Овако приказан концепт је у највећој мјери у сфери идеалног; формулисање идеала је свакако хвале вриједно, али је проналажење путева за њихово прелажење у сферу реалног свакако много теже.

У поменутој њемачкој концепцији унутрашњег руковођења дефинисане су сљедеће обавезе институција ради остварења циљева концепта:

- (1) учинити персонал потпуно свјесним политичке и правне основе војне службе, као и намјене и значења војних мисија;
- (2) промовисати интеграцију Бундесвера и војног персонала у државу и друштво и креирати веће јавно интересовање и разумијевање њихових мисија;
- (3) увећати вољу војног персонала да врши дужност свјесно и одржава дисциплину и чврстину унутар оружаних снага;
- (4) осигурати да је унутрашња структура оружаних снага организована на основу поштовања људског достојанства и законском и уставном уређењу, и то тако да јача ефективни учинак мисије оружаних снага.⁴⁶

Нијемци су овај концепт додатно подржали амандманима на устав, када су 1956. године увели независну институцију Парламентарног комесара за оружане снаге, са мандатом да „штити основна права и помаже Бундестагу у вршењу парламентарне контроле над оружаним снагама“.⁴⁷ Бројни су афирмативни ставови о ваљаности ове институције, а овдје ће бити издвојено мишљење Карла Фридриха: „... широко распрострањена жеља да се избјегне поновни повратак у милитаризам довели су до успостављања функције парламентарног комесара који би, будући да је директно одговоран Бундестагу, био задужен за притужбе о милитаристичким злоупотребима и сличним стварима... Све у свему, комесар је служио као неко ко стално узнемирава друге и испунио је своју главну функцију“.⁴⁸

Приговоре овако постављеном концепту није тешко формулисати (1) Нема сумње да су садржаји концепта идеолошког и програмског карактера, па је сувисло поставити питање у којој се мјери овај концепт заиста може остварити. Ако би се узели у обзир социолошки и психолошки фактори од утицаја за оживотворење овог концепта један скептичан приступ лако може оспорити могућност остварења таквих социјалних предуслова за остварење наведених елемената, као и психолошких карактеристика личности који би требало да свјесно прихвате супротстављене друштвене вриједности. Укратко, грађанин би требало да рационално појми и прихвати један сасвим контрадикторан захтјев: бити посвећен себи и својој слободи и, у исто вријеме, бити спреман да се жртвује за друге. (2) Концепт скрива животну реалност да је одређење за војни позив у већој мјери одређено положајем на друштвеној лjestвици, него приврженошћу извијесним друштвеним вриједностима. (3) Концепт је развијен у потпуно другачијим друштвеним околностима у односу на данашње, тј. конципиран је за масовне, непрофесионалне оружане снаге у вријеме хладног рата, којима се приступа на основу опште јавне обавезе, а не за мале и професионалне, у које се ступа добровољно. (4) Стална спремност, свјесно потчињавање војној организацији, осјећај

⁴⁶ K. Gleumes: *The Parliamentary Commissioner for the Armed Forces*, Berlin 2005, c. 11.

⁴⁷ члан 45б. Основног закона СР Њемачке.

⁴⁸ К. Фридрих, (билт. 37), с. 475.

дужности и одговорности, доминирају над слободом појединца, а колективне друштвене вриједности над индивидуалним. Ово се чини утолико оправданим ако другог излаза за превазилажење стања опасности нема, али чиме се руководити када нема опасности, па тиме ни легитимног разлога за ограничење слободе?

Посматрано са становишта науке о праву, наведени концепт садржи, на јасан и логичан начин, изражене циљеве, који обавезују оружане снаге и друге државне институције. У остварљивост концепта је лако посумњати, али му се не може ништа приговорити када се сагледају бенефити по статус војника, чије остварење недвосмислено обавезује државу. Наиме, (1) јасно је изражен став да војник ужива сва права и слободе као и други грађани; (2) обавеза је свих државних органа да промовишу достојанство и слободу војника; (3) људско достојанство, устав и закони су темељ организације и унутрашње структуре оружаних снага; (4) оружане снаге су субјект уставног и законског уређења, као и свака друга државна институција; (5) промишља се пуна интеграција војника и оружаних снага у друштво и државу; (6) антидискриминаторни карактер наведених циљева је евидентан; (7) независна институција је задужена за притужбе о милитаристичким злоупотребима.

Критеријуми легалитета

На крају, треба поставити питање: ако некомпромисни модел разрешења односа управних и командних овлаштења представља сврсисходно рјешење регулације друштвених односа унутар оружаних снага, да ли његова примјена нужно води остварењу циљева концепта „Грађанин у униформи“, као што се предлаже у овом раду? Прво треба одговорити да концепт има шири домашај, јер обухвата обавезе свих институција, а не само оружаних снага. Ограничавајући се само на оружане снаге, може се закључити да је примјена модела свакако у функцији остваривања циљева концепта, али да се до одговора може доћи једино конкретизацијом и формулацијом јасних критеријума:

(1) Материјалне и процесне гаранције људских права војника у позитивном праву уређују организацију и дјеловање оружаних снага. Ово укључује питања уставности и законитости, легитимности одузимања и ограничавања људских права и слобода војника, као и ваљаности механизма заштите субјективних права.

(2) Војна служба је истовјетна општом режиму радних односа у границама нужности - војне службе, које стриктно тумаче и прилагођавају степену друштвених опасности.

(3) Цивилна и демократска контрола над оружаним снагама и постојање независних институција контроле, подразумијева не само контролу над, него и контролу унутра, у смислу константног и пажљивог праћења појава и процеса унутар оружаних снага.

(4) У правном оквиру за војно командовање јасно је разграничено подручје регулисања друштвених односа унутар оружаних снага (командовање, право).

(5) У правно-техничком регулисању унутар оружаних снага начињена је јасна разлика између аката којима се примјењује право и аката командовања.

(6) Правна служба оружаних снага ужива институционалне гаранције независности и непристрасности у примјени закона и инкорпорирана је у државну управу.

У том смислу овај концепт, иако тешко остварљив, представља адекватан одговор на питање остваривања владавине права у оружаним снагама.

Закључак

Право у оружаним снагама не смије бити жртва милитаризације тако што ће бити сведено на пуку форму и бити у служби командовања, него управо обрнуто: командовање треба бити у служби владавине права.

Начело владавине права пресудно одређује организацију и дјеловање оружаних снага у демократском друштву. Да би осигурало провођење овог начела унутар оружаних снага, цивилно друштво мора обезбиједити адекватан оквир у коме позитивно право, као систем регулације односа, доминира над војним командовањем, али које му у стању нужде даје потребну аутономију за ефикасно дјеловање управо ради елиминисања стања нужде.

Поштовање људског достојанства војника налаже тражење путева да командовање не може утицати на остваривање права и слобода војника утврђених уставом и законима. Јер, опасности због којих оружане снаге постоје могу послужити као оправдање за дискриминацију чак и онда када тих опасности више нема. Ова врста манипулације доводи војника у понижавајући положај, који се може упоредити са перманентним стањем нужде.

Рјешење понуђено у овом раду подсјећа на разрешење Гордијевог чвора: испреплетаност командних и управних овлаштења се не може раздријешити, али се може пресећи јасним и досљедним раздвајањем тих овлаштења, као и материјалних и процесних правила одлучивања.

Препорука Скупштине Савјета Европе број 1742/2006, у којој је садржано одређење војника као грађанина у униформи, представља кредибилну основу за уређење питања одузимања и ограничавања људских права војника. При томе, легитиман основ за одузимање и ограничавање људских права и основних слобода војника јесу искључиво захтјеви војне нужде у војним операцијама.

Литература

1. Чавошки, К. Слободе и права грађана у стањима државне нужде, Заштита људских права у војсци и полицији, Београд, 2003.
2. Фридрих, К. Конституционална демократија, Подгорица, 2005.
3. *German, Federal Armed Forces Association, Self-Profile and Documentation*, Bonn, 1998.
4. *Gleume, K. The Parliamentary Commissioner for the Armed Forces*, Berlin, 2005.
5. Хобс, Т. Левијатан, Загреб, 2004.
6. Келзен, Х. Општа теорија права и државе, Београд, 2010.
7. Келзен, Х. Чиста теорија права, Београд, 2007.
8. Концепција унутрашњег руковођења, материјал са семинара „Streikräfte in der Demokratie“ Zentrum fuer Innere Fuehrung, Strausberg, 2008.
9. *Interoperability*, <http://www.nato.int/docu/interoperability/interoperability.pdf>
10. Ли, И.; Борн, Х. Приручник о људским правима и основним слободама припадника оружаних снага и запосленика у оружаним снагама, Варшава, 2008.

11. Лово, Ф. Велике савремене демократије, Сремски Карловци-Нови Сад, 1999.
12. Макијавели, Н. Владалац, Београд, 2002.
13. *Management*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Management>
14. Марковић, Р. Уставно право и политичке институције, Београд, 1999.
15. *McCann&Pigeau*, Clarifying the Concepts of Control and of Command, Toronto, http://www.dodcrp.org/events/1999_CCRTS/pdf_files/track_3/019mccan.pdf
16. *Military operation*, http://www.en.wikipedia.org/wiki/Military_operation
17. Милосављевић, Б. Увод у теорију уставног права, Београд, 2011.
18. *NATO Glossary of Terms and Definitions AAP-6*, NATO Standardization Agency 2010, <http://www.nato.int/docu/stanag/aap006/aap-6-2010.pdf>
19. *NATO Standardization Agency*, <http://www.nsa.nato.int>
20. *Operations, Field Manual 3-0*, Washington DC 2001
21. <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-0/index.html>
22. Поузн, Б. Извори војне доктрине, Београд, 1992.
23. Прпић, И.; Бачић А. Лексикон темељних појмова политике, Сарајево, 1994. Павловић, М. Рат или разумевање другог, Основи политичких наука – практикум, Београд, 1994.
24. Садиковић, Л.; Хаџовић, Д. Људска права у оружаним снагама Босне и Херцеговине, Сарајево, 2010.
25. *Sheehan: Gays weakened European militaries*, *Navy Times*, http://www.navytimes.com/news/2010/03/military_dontask_hearing_031810wl/, видео запис саслушања пред војним комитетом Сената САД на <http://www.youtube.com/watch?v=v70r0kbqY0>
26. Сун Цу, Умеће ратовања, http://www.4shared.com/get/kqCGITMr/Sun_Tzu_-_umese_ratovanja.html
27. Тукидид, Пелопонески рат, Београд, 1999.
28. *van Creveld, M. Command in War*, Cambridge, Massachussets and London, England, 1985.
29. Висковић, Н. Појам права, Сплит, 1981.
30. Војна Енциклопедија, Београд, 1972.
31. Жижич М.; Стојановић Р. Методологија права, Косовска Митровица, 2009.

ОДБРАМБЕНА ФУНКЦИЈА ПОЛИЦИЈЕ КАО САДРЖАЈ НАУКА ОДБРАНЕ¹

Обрад Стевановић, Дане Субошић и Саша Мијалковић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

Војска је, традиционално, носилац функције спољне безбедности државе (функција одбране), а полиција унутрашње безбедности (безбедносна функција у ужем смислу). При томе, војска врши и извесне подфункције безбедности у ужем смислу (Војна полиција и војне службе безбедности) и може се ангажовати у заштити унутрашње безбедности земље, док се полиција може ангажовати у одбрамбеним напорима државе. Због тога је неопходно да војска изучава полицијску организацију, а полиција војну организацију. При томе, под војном и полицијском организацијом подразумева се целина њихове функције и структуре.

Војна безбедносна ангажовања подразумевају обављање (војно)полицијских послова, пружање помоћи полицији у миру и ванредном стању, као и примену (војно)полицијских овлашћења од овлашћених припадника Војске Србије и Министарства одбране. С друге стране, одбрамбена функција полиције подразумева организовано ангажовање – употребу полиције у ратном и ванредном стању и у подршци Војсци Србије у одбрани Републике од војних и невојних изазова и претњи. То указује на потребу истраживања полицијске функције у војсци и војне функције у полицији. С тим у вези, поставља се питање оспособљености професионалних војних лица која су високошколско образовање стекла у Војној академији за професионално војнобезбедносно ангажовање и за разумевање места и улоге полиције у одбрамбеним напорима државе.

Садржаји који се односе на изучавање полиције у одбрамбеним наукама нису довољно заступљени, а потреба за њима је, чини се, неспорна. Овакав став произилази, поред осталог, и из тога што је извеснија примена знања из области одбрамбених наука у војним ангажовањима поводом невојних изазова, ризика и претњи него против војних претњи, при чему се она реализују на принципима којима се обављају полицијски послови. Осим тога, образовни профил који настаје школовањем у области одбрамбених наука препознат је актом о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места у Министарству унутрашњих послова, што је још један од разлога за интензивирање проучавања образовних садржаја који се односе на полицију у Војној академији.

¹ Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројекат финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић. (sasa.mijalkovic@kpa.edu.rs, obrad.stevanovic@kpa.edu.rs)

Имајући у виду наведено, овим радом се проблематизује одбрамбена функција полиције као садржај наука одбране, како би се фонд наведених знања употпунио и како би се дошло до вишег, а свакако довољног нивоа корелације образовног профила који се ствара школовањем на Војној академији и радног профила професионалног војног службеника. То може да има за последицу иновацију студијског програма Војне академије у погледу увођења теоријско-сазнајне дисциплине која ће се односити на изучавање полицијских послова, овлашћења и структуре. Најзад, тиме може доћи и до промене концепта школовања у Војној академији у области безбедности, на начин да ти садржаји буду доступни свим студентима као образовни садржај, а не само полазницима обука које су посвећене стручном оспособљавању и усавршавању у области војне полиције и безбедности уопште.

Кључне речи: *полиција, војска, друштвена стања, одбрана*

Увод

Под функцијом у организационом смислу подразумевамо скуп свих послова који се обављају с истим циљем. Функције полиције су: управна, кривична, прекршајна, нормативна, заштитно-безбедносна, социјално-услужна („полиција у служби грађана“), образовна и одбрамбена. Наведене функције предмет су истраживања различитих наука, а матичне науке за истраживање одбрамбене функције полиције су науке одбране. Полиција је основна снага Министарства унутрашњих послова Републике Србије² у смислу Стратегије националне безбедности,³ при чему је претежно обухваћена Дирекцијом полиције.⁴

Заступљеност садржаја који се односе на одбрамбену функцију полиције у наукама одбране није довољна (тренутно изостају садржаји који се непосредно односе на полицију у акредитованом студијском програму Војне академије).⁵ Досадашњих истраживања на ту тему готово да нема,⁶ а хипотетички ставови су, углавном, доктринарне природе и могу се идентификовати у Закону о полицији и Закону о одбрани. Ти ставови (заправо законске одредбе) односе се на надлежност полиције у домену одбране. Разрадом тих ставова долази се до делокруга полиције у области одбрамбене функције државе, који се конкретније изражава тзв. *описом послова* за поједина радна места утврђена актом о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места у Министарству унутрашњих послова Републике Србије.

² Министарство унутрашњих послова Републике Србије је државни орган, који у смислу *Стратегије одбране Републике Србије* представља један од субјеката система њене одбране. Видети: *Стратегија одбране Републике Србије*, усвојена Одлуком Народне скупштине Републике Србије од 26. 10. 2009. године.

³ *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, усвојена Одлуком Народне скупштине Републике Србије од 26. 10. 2009. године.

⁴ Дирекција полиције је једна од основних организационих јединица Министарства унутрашњих послова Републике Србије. Надлежна је за обављање полицијских послова на територији Републике Србије.

⁵ Студијски програм основних академских студија Војне академије.

⁶ Једно од ретких истраживања на тему одбрамбене функције полиције је *„Место и улога посебних јединица полиције Министарства унутрашњих послова Републике Србије у систему одбране и заштите Савезне Републике Југославије“*, С. Милојевића, В. Брковића и Д. Субошића, Научна изградњеност и чиниоци војне стратегије, Зборник радова са Симпозијума о војној науци, Институт ратне вештине, Београд, 2001.

Предмет овог истраживања чине елементи одбрамбене функције полиције, и то: међусобни однос полиције и војске, особености полицијске организације у ванредном и ратном стању, односно место и улога полиције у одбрани Републике Србије. Дисциплинарно, ово истраживање је у домену наука одбране, одбрамбене стратегије, науке о полицији, организације и послова полиције, полицијског и безбедносног менаџмента, организације полиције уопште⁷ и безбедности (посебно националне⁸).

Циљ овог истраживања је идентификација, сврставање и објашњење основних елемената одбрамбене функције полиције као садржаја наука одбране. Имајући у виду предмет и циљ овог истраживања, хипотеза која се њиме верификује гласи: „Одбрамбена функција полиције, као садржај наука одбране, одређена је међусобним односом полиције и Војске, особеностима полицијске организације у ванредном и ратном стању, односно местом и улогом полиције у одбрани Републике Србије“. Овако формулисана хипотеза верификована је применом комплекса метода примерених научном истраживању у области друштвених наука, при чему доминира анализа садржаја у контексту историјско-компаративне методе.

Научна и друштвена оправданост овог истраживања последица је проблематизације одбрамбене функције полиције као садржаја наука одбране, како би се употпунио фонд знања у наведеној области и дошло до што вишег нивоа корелације образовног профила који се ствара школовањем на Војној академији и радног профила професионалног војног лица. Садржај овог саопштења структуриран је симетрично ставу хипотезе која је верификована реализованим истраживањем.

Међусобни однос полиције и војске

Постоје бројне разлике, али и сличности између полиције и Војске. Док је полиција претежни носилац заштите безбедности људи, Војска је претежни носилац одбрамбене државе. Разлика циљева полиције и Војске узрокује и разлику њихових послова, односно функција у целини, што у крајњем резултатује разликама типичних полицијских (полицијска станица – испостава) и војних структура (нпр. од одељења до бригаде). С друге стране, сличности полиције и Војске последица су њиховог настанка и развоја,⁹ а манифестују се претежно *по појединим елементима њихове структуре*.

Чланом 13. *Европског кодекса полицијске етике* предвиђено је: „Када обављају полицијске дужности у цивилном друштву, полицијске организације ће бити у надлежности цивилних власти“.¹⁰ Поред тога: „Судски аспект полицијског посла – полиција као компонента кривично-судског система – и аспект полицијског одржавања јавног реда,

⁷ *Организација и послови полиције, Полицијски менаџмент и Безбедносни менаџмент* представљају предмете основних струковних и академских студија Криминалистичко-полицијске академије (КПА), а *Организација полиције* је ужа научна област сврстана на Катедру полицијских наука КПА.

⁸ Видети: Мијалковић С: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.

⁹ У предржавном периоду ратници у доба мира реагују на кршење забрана у родовско-племенским заједницама. Касније, у државама које нису имале стајаћу војску, органи реда бавили су се унутрашњим пословима у миру, а одбраном државе у рату (тзв. *милиција*).

¹⁰ *Европски кодекс полицијске етике, Препорука (2001) 10 коју је усвојио Комитет министара Савета Европе 19. септембра 2001. и Меморандум са објашњењима.*

као и димензија јавне службе полицијског рада и интеграције полиције у цивилно друштво, све су елементи који разликују полицију од војних функција и циљева. Даље, правни основ и овлашћења полиције у друштву владавине права, које је усредсређено на поштовање грађанских и политичких права појединаца, такође се разликују од војних. Иако постоје одређене сличности између полицијских и војних функција и деловања, наведене посебне карактеристике полиције су толико значајне у демократском друштву вођеном владавином права, да морају бити подржане свим средствима.¹¹ С тим у вези, Боголуб Милосављевић, одређујући полицију као цивилну службу, наводи: „Полиција је цивилна служба, а полицајац је грађанин у оделу, а не војник на полицијском задатку“.¹² При томе, може се закључити да је полиција блиска и правосуду и војсци, али она није правосудна, већ управно-јавна, а није ни војна, већ је цивилна организација, што се имплицитно потврђује и чланом 54 *Четврте женејске конвенције*.¹³

До сличности полиције и војске дошло је услед њихове историјске повезаности, која и у савременим условима представља премису међусобног поистовећивања тих организација у делу јавности. Те сличности најчешће се образлажу:

- присуством војних организационих модела у полицији (одељење, тим, вод, чета, батаљон, одред, бригада, команда, штаб, називи појединих радних места, командир, командант и др.),

- присуством војноорганизованих полицијских састава и у оквиру министарства одбране, као што су, на пример, Жандармерија у Француској, Карабиниери у Италији или Национална гарда у Шпанији,

- постојањем војних обележја у полицији (униформа и ознаке, систем војних чинова и војног напредовања, наоружање и опрема, називи појединих радних места – командир, командант и др.),

- присуством војног модела организационог понашања у полицији (стројеве радње, полагање заклетве, свечаности, жалости и др.),

- присуством елемената војног модела обуке у полицији (инструктори, колективна одговорност, тј. за грешку појединца одговара цела јединица и др.),

- присуством војних модела ангажовања полиције, као што су, на пример, антитерористичке операције, претресања терена, заседе, па и операције сузбијања грађанских нередa, које укључују војнотактичке елементе, као што су: специфична просторна обележја координације (полазне линије, главни и помоћни правци дејства и др.), коришћење војне опреме и наоружања итд.,¹⁴

- могућношћу учешћа – ангажовања Војске,¹⁵ посебно Војне полиције¹⁶ у извршавању невојних – полицијских послова,

¹¹ *Европски кодекс полицијске етике, Препорука (2001) 10 коју је усвојио Комитет министара Савета Европе 19. септембра 2001. и Меморандум са објашњењима.*

¹² Милосављевић, Б.: *Људска права и полиција, стандарди људских права за полицију*, Центар за антитерористичку акцију, Београд, 2004, стр. 41.

¹³ Видети: http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI_KONVENCIJE/zen_konvencija_4_lat.pdf.

¹⁴ Наиме, када је реч о полицијским јединицама посебне намене из састава Дирекције полиције МУП РС, ради се нпр. о Жандармерији (одредског састава), Специјалној антитерористичкој јединици – САЈ (тимског састава), Противтерористичкој јединици ПТЈ (тимског састава) и другим организационим целинама, као „полицијским јединицама са војним способностима“, како се још називају у стручној литератури.

¹⁵ „Председник Републике или министар одбране, по овлашћењу председника Републике може одлучити да Војска Србије надлежном државном органу, односно организацији, органу аутономних покрајина

- могућношћу учешћа – ангажовања полиције, у извршавању војних – неполицијских послова,¹⁷
- могућношћу да овлашћена службена лица (ОСЛ) Војне полиције примењују овлашћења ОСЛ МУП РС, предвиђена, поред осталог, и *Законом о полицији*,¹⁸
- могућношћу да уз извесна ограничења ОСЛ МУП РС примењују овлашћења у односу на војна лица,¹⁹ односно да ОСЛ Војне полиције такође на специфичан начин примењују овлашћења према цивилима (што значи и према полицијским службеницима),²⁰
- чињеницом да Војска и полиција обављају сопствене послове са тежиштем на решавању безбедносних проблема (решавање сукоба и др.), с правом на закониту примену силе, посебно ватреног оружја и других средстава принуде, уз поштовање и заштиту људских права и др.

Особености полицијске организације у ванредном и ратном стању

Полицијски послови обављају се у условима различитих друштвених стања. Према основним карактеристикама, друштвена стања су *мирнодопска* и *немирнодопска*. По форми и интензитету угрожавања безбедности, према националном законодавству, немирнодопска друштвена стања могу да се поделе на: *ванредно стање* и *ратно стање*. Када утврди да постоји опасност или су угрожени сувереност, територија, независност, уставни поредак или безбедност земље, зависно од обима и степена опасности која предстоји или је настала, *Народна скупштина Републике Србије*

и органу јединица локалне самоуправе, на њихов захтев, пружи помоћ ради заштите живота и безбедности људи и имовине, заштите животне средине или из других разлога утврђених законом“ (члан 2, став 2 *Закона о Војсци Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 116-07).

¹⁶ „Војна полиција може се ангажовати у пружању помоћи органима унутрашњих послова (полиције) у миру и ванредном стању на основу захтева надлежног органа по одобрењу министра одбране“ (члан 53 став 6, *Исто*).

¹⁷ Чланови 25 и 39 *Закона о одбрани*, „Службени гласник РС“, бр. 116/07.

¹⁸ „...овлашћена службена лица Војне полиције у поступању према запосленима у Министарству одбране и припадницима Војске Србије имају обавезе и овлашћења у складу са законом којим се уређује кривични поступак, законом којим се уређује полиција и прописима донетим на основу тог закона“ (члан 53, став 5 *Закона о Војсци Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 116-07).

¹⁹ Овлашћења утврђена овим законом овлашћено службено лице примењује и према војним лицима, ако посебним прописом није одређено да се ова овлашћења примењују на други начин или да се не примењују.

О поступању из става 1. овог члана овлашћено службено лице одмах обавештава војну полицију (члан 37 *Закона о полицији*, „Службени гласник РС“, бр. 101/05).

²⁰ „Војна полиција може применити службена овлашћења и према цивилима у следећим случајевима: 1) када примењује овлашћења према лицима у Министарству одбране и Војсци Србије која су се затекла са њима при извршењу кривичног дела; 2) ако их у рејону војних објеката, распореда војних јединица или у њима затекне у вршењу преступа или кривичног дела; 3) када обавља послове обезбеђења војних објеката, одређених личности, наоружања и регулација и контроле војног путног саобраћаја; 4) када пружа помоћ полицији на јавним местима; 5) у условима ванредног и ратног стања.

У случајевима дефинисаним у ставу 7. тач. 1. и 2. овог члана или у случају потребе задржавања цивилног лица, Војна полиција ће одмах извести најближи орган полиције и с потребном документацијом им предати затечена или задржана лица на даљи поступак“ (члан 53, ставови 7 и 8 *Закона о Војсци Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 116-07).

публике Србије проглашава: ванредно стање – „када јавна опасност угрожава опстанак државе или грађана“,²¹ као и *ратно стање* ако предстоји или је отпочела оружана агресија на земљу. С тим у вези, сопствене припреме и задатке за ратно стање полиција усклађује са министарством надлежним за одбрану.²²

Основна специфичност ангажовања полиције током ванредног стања је правни режим у којем она функционише. Наиме, током ванредног и ратног стања постоји могућност да се, у складу са законом, ограниче одређена људска права, а да се повећају овлашћења полиције.²³ С тим у вези, како наводи Богољуб Милосављевић: „Поступање полиције у ванредном стању мора бити строго пропорционално циљу мера које су предузете, као и у целини подређено владавини права... Када се ванредно стање оконча, полиција треба и даље да одржава ред уз поверење јавности и због тога то поверење не сме током ванредног стања да буде на било који начин пољуљано“.²⁴

Током ратног стања полиција наставља да обавља сопствене послове као и у осталим друштвеним стањима. При томе, полицајци током рата, као и у осталим друштвеним стањима, имају статус *цивила*. Изузетак од тога представљају само они полицајци који су у складу са законом и уз обавештавање друге стране у сукобу ушли у састав оружаних снага током рата (индивидуално или посредством јединица полиције чији су припадници).²⁵

Особености полицијске организације у рату посебно се испољавају правима полицијских службеника у условима окупације. Начелно, полицијски службеник има право да извршава своје пређашње послове, оријентисане на заштиту људи и имовине. Окупационе власти немају право да тим полицијским службеницима нареде обављање других послова. Достојанство полицијских службеника током окупације обезбеђено је одредбама *Декларације о полицији*²⁶ којима се налаже да је полицијски службеник дужан да одбије учествовање у служењу непријатељу [на пример, током активности окупационих снага усмерених против покрета отпора, служења цивилног становништва интересима непријатеља или у обезбеђивању (осигуравању у војном смислу) војних објеката]. Уколико окупационе снаге не поштују ова права полицијских службеника, они „излаз“ из такве ситуације могу наћи у подношењу оставке на службену дужност, при чему се након окупације могу вратити у радни однос, без последица које би по њих биле штетне у правном смислу. Осим тога, искључене су кривична и дисциплинска одговорност полицијских службеника који су у доброј намери извршавали уобичајене полицијске послове по наређењима окупационих власти, које се могу сматрати компетентним за њихово издавање. Најзад, окупационе власти немају право спровођења дисциплинских ни правосудних посту-

²¹ Члан 200, став 1 *Устава Републике Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 83/06.

²² Члан 14, став 5 *Закона о полицији*, „Службени гласник РС“, бр. 101/05.

²³ Видети: члан 9, став 2, тачка 6 и члан 10 став, 1, тачка 2 *Закона о одбрани*, „Службени гласник РС“, бр. 116/07.

²⁴ Милосављевић, Б., *Људска права и полиција, стандарди људских права за полицију*, приручник, Центар за антиратну акцију, Београд, 2004, стр. 148.

²⁵ Члан 43, став 3 *Првог протокола уз женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба*, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/ PROPISI_KONVENCIJE/zen_protokol_1_lat.pdf.

²⁶ *Декларација о полицији*, Резолуција Парламентарне скупштине Савета Европе, бр. 690, 1979.

пака против полицијских службеника поводом извршавања наређења издатих од надлежних власти пре окупације.²⁷

За време ванредног и ратног стања полиција извршава задатке из свог делокруга, тако што насталим променама прилагођава своју функцију и структуру, у складу са законом и актима донетим ради отклањања тих друштвених стања. Немирнодопским друштвеним стањима полиција прилагођава сопствену функцију тиме што појачава интензитет одговарајућих метода и облика рада.²⁸ Полицијске снаге се и у немирнодопским друштвеним стањима првенствено ангажују на извршавању задатака из свог делокруга рада ради заштите људи и државе.

Због повећања интензитета послова и сложенијих услова рада у немирнодопским стањима, полиција има потребу за ојачавањем сопствене структуре. То подразумева повећање бројног стања припадника полиције и материјалних средстава на њеном коришћењу. Због интензивнијег ангажовања у разматраним условима професионални састав полиције начелно проводи више времена обављајући службене задатке. При томе, немирнодопска друштвена стања представљају типичан пример околности у којима је потребно ангажовати максимални могући број полицијских службеника, укључујући припаднике помоћне полиције.²⁹

С друге стране, материјална средства од посебног значаја за ангажовање полиције у условима немирнодопских друштвених стања су: финансијска и техничка (технички системи – опрема, инфраструктурна „средства“ – објекти). Ова средства су неопходна у већем обиму него у мирнодопским условима како би полиција ефикасно функционисала и у немирнодопским стањима. Због тога је *Законом о полицији* предвиђено да се за извршавање одређених задатака полиције за време ванредног или ратног стања могу распоредити средства и опрема прибављена по основу материјалне обавезе.³⁰

Место и улога полиције у одбрани Републике Србије

Министарство унутрашњих послова Републике Србије има посебна права и дужности у области одбране, које се односе на: 1) организовање, припремање и планирање ангажовања полиције у ратном и ванредном стању и за подршку Војсци Србије у одбрани Републике Србије од војних и невојних изазова и претњи из надлежности Војске Србије; 2) утврђивање бројног састава и организације рада полиције у ратном и ванредном стању; 3) припремање мера безбедности и заштите објеката од значаја за одбрану, осим војних објеката у ратном и ванредном стању; 4) ваздушно осматра-

²⁷ „Окупирајућој Сили је забрањено да мења правни положај службеника или судија на окупираној територији или да према њима предузима санкције или какве било мере принуде или дискриминације зато што би се они из разлога савести уздржали од вршења својих дужности. Ова последња забрана не представља препреку за примену другог става члана 51. Њоме не дира у право окупирајуће Силе да уклони јавне службенике са њихове дужности” (члан 54 *Четврте женејске конвенције*, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI_KONVENCIJE/zen_konvencija_4_lat.pdf). Видети шире и чланове С 1, С 2, С 3, С 4, С 5, С 6 и С 7 *Декларације о полицији*, Резолуција Парламентарне скупштине Савета Европе, бр. 690, 1979.

²⁸ Видети: члан 14 *Закона о полицији*, „Службени гласник РС”, бр. 101/05.

²⁹ Видети: члан 191 *Исто*.

³⁰ Члан 14, *Исто*.

ње и јављање при обављању послова обезбеђења државне границе и друге послове одређене законом.³¹ Ако су угрожени државна граница и животи људи и материјална добра на том подручју, на заједнички предлог министра унутрашњих послова и министра одбране, а уз сагласност председника Републике, Влада образује полицијске и војне снаге за извршавање заједничких задатака. При томе, полицијске и војне снаге потчињене су старешини Војске Србије кога овласти председник Републике, на заједнички предлог министра унутрашњих послова и министра одбране.³²

Тежиште ангажовања полиције у кризним ситуацијама изазваним спољном, унутрашњом или комбинованом агресијом, сходно њеном делокругу, пословима и задацима, треба да буде на: контроли кретања становништва, регулисању и контроли саобраћаја, откривању и лишавању слободе припадника терористичких, побуњеничких, одметничких снага, као и убачених или остављених припадника и јединица противничких специјалних снага. У немирнодопским друштвеним стањима изазваним агресијом, полицијски службеници се ангажују и у извршавању посебних одбрамбено-безбедносних задатака, као што су: обезбеђење мобилизацијских зборишта и објеката од посебног значаја за одбрану и безбедност, откривање, хватање и уништавање убачених и одметничких група и појединаца, извршавање специјалних противтерористичких задатака (као што су решавање талачких ситуација, противдиверзиони прегледи и сл.), садејство са јединицама Војске Србије у борбеним дејствима, пружање помоћи другим снагама одбране, безбедности и заштите ради спасавања становништва и материјалних добара од разарања, природних и других несрећа и опасности. Већина тих послова су цивилног карактера, а полиција их извршава и у миру. Полиција их и даље извршава као цивилна, јавна служба, која не може бити легитимни циљ супротстављене стране у оружаном сукобу. Тим активностима полиција само посредно подржава војне напоре у одбрани земље.

Изузетно, организациони делови полиције који се у ратном стању, у складу са законом, непосредно ангажују у подршци Војсци Србије у одбрани Републике од агресије, престају да буду део цивилне службе, при чему постају делови оружаних снага,³³ а тиме и легитимни циљ друге стране у оружаном сукобу, док такво ангажовање траје. Како је већ наведено, о таквом ангажовању и престанку ангажовања полиције мора се обавестити друга страна у оружаном сукобу.³⁴

Полазећи од тога да у зони (простору) припреме и извршења различитих облика борбених дејстава на нашој територији живе, раде и спроводе задатке из свог делокруга снаге Војске Србије, МУП-а, цивилне одбране и заштите (јединице службе осматрања и обавештавања, јединице цивилне заштите и јединице цивилне одбране), између наведених субјеката одбране успоставља се и одржава координација. Целокупно ангажовање полиције, осим када су њене јединице у оружаним операцијама обједињене и под командом Војске Србије (садејство као облик координације),³⁵ заснива се на односима сарадње (такође посебан облик координације), која се пр-

³¹ Члан 25 Закона о одбрани, „Службени гласник РС“, бр. 116/07.

³² Члан 39, Исто.

³³ Видети: члан 25, тачка 1 Закона о одбрани, „Службени гласник РС“, бр. 116/07.

³⁴ Видети референцу садржану фуснотоу број 20.

³⁵ Члан 31, став 2, Исто.

венствено остварује са јединицама Војне полиције и војне службе безбедности. Наведено обједињавање јединица полиције у оружаним операцијама под командом Војске Србије је логична могућност, а не правило, при чему се чешће обједињавају јединице полиције посебне намене (јер је реч о посебном безбедносном задатку за који су и намењене), а ређе других полицијских јединица. Поред тога што Војска Србије обједињује одбрамбене напоре свих субјеката одбране у миру, она их обједињује и у рату, како поводом припрема, тако и поводом извођења оружаних операција. При томе је посебно значајно истаћи да се командом Војске у наведеним околностима обједињавају, поред осталих субјеката одбране, и јединице полиције, да при томе Војска, а посебно конкретна војна јединица не мења сопствену надлежност и делокруг, већ само добија ојачање за извршавање наменских службених ангажовања. Дакле, док надлежност Војске или конкретне војне јединице остаје иста у наведеним околностима, њена структура може да се мења, и то њеним ојачавањем.

Закључак

Основна обележја одбрамбене функције полиције сврстана су у три области: међусобни однос полиције и војске, особености полицијске организације у ванредном и ратном стању, место и улога полиције у одбрани Републике Србије. При томе су међу тим обележјима идентификовани фактори који детерминишу одбрамбену функцију полиције и објашњени су механизми њихових утицаја на одбрамбене напоре државе.

Међусобни однос полиције и војске одликују бројне разлике и сличности. Док функционалне разлике полиције и војске представљају смисао њиховог односа, докле инсистирање на њиховим сличностима представља лаичко поимање те релације. Ипак, део сличности полиције и војске омогућује им међусобну сарадњу, која је последица њихове историјске повезаности и бројних манифестација, с једне стране, односно реалне потребе за тим, с друге стране.

Током немирнодопских друштвених стања полиција наставља да обавља сопствене послове, као и у мирнодопском друштвеном стању. Особености полицијске организације у ванредном и ратном стању последица су правног режима у којем она функционише у немирнодопским друштвеним стањима. Наведени режим карактерише могућност законитог ограничавања одређених људских права у односу на мирнодопско друштвено стање, уз истовремено повећавање овлашћења полиције.

Немирнодопским друштвеним стањима полиција прилагођава сопствену функцију тиме што појачава интензитет одговарајућих метода и облика рада, али и структуру, повећањем бројног стања сопствених припадника и материјалних средстава на коришћењу. При томе, полицајци и у немирнодопским друштвеним стањима имају статус *цивила* (полицајац као жртва представља цивилну жртву). Изузетак од тога представљају само они полицајци који су ушли у састав оружаних снага током рата. Најзад, особености полицијске организације у рату посебно се испољавају правима полицијских службеника у условима окупације.

Место и улога полиције у одбрани Републике Србије одређени су чињеницом да она представља основну снагу Министарства унутрашњих послова Републике Србије, као државног органа који је један од субјеката система одбране. Због тога, Министарство унутрашњих послова има посебна права и дужности у области од-

бране. С тим у вези, идентификовано је, сврстано и објашњено тежиште ангажовања полиције у кризним ситуацијама изазваним спољном, унутрашњом или комбинованом агресијом, сходно њеном делокругу, пословима и задацима.

Ангажовање полиције, односно њених организационих јединица у захвату оружаних операција, карактерише координација са осталим субјектима одбране, посебно Војском. Целокупно ангажовање полиције, осим када су њене јединице обједињене командом Војске Србије, заснива се на односима сарадње, као облика координације. С друге стране, јединице полиције могу да буду ангажоване за извршавање оружаних операција. Те јединице у извршавању задатака који су у функцији оружаних операција обједињене су снагама осталих субјеката одбране под командом Војске Србије, што представља садејство, као облик координације.

Поредећи изведене закључке и став хипотезе који се овим истраживањем верификује: „Одбрамбена функција полиције, као садржај наука одбране, одређена је међусобним односом полиције и војске, особеностима полицијске организације у ванредном и ратном стању, односно местом и улогом полиције у одбрани Републике Србије“, долази се до закључка да је наведена научна претпоставка потврђена. Тиме се долази и до потребе да одбрамбена функција полиције постане део образовног садржаја који се изучава у Војној академији.

Како је одбрамбена функција полиције специфична целина најразличитијих полова које полицијска организација припрема и реализује с јединственим циљем у условима ратног стања, при чему наведене специфичности произилазе једним делом и из њене уобичајене, мирнодопским условима прилагођене организације, јавља се потреба за иновацијом студијског програма Војне академије у погледу увођења теоријско-сазнајне дисциплине (наставног предмета), која ће се односити на изучавање полицијских полова, овлашћења и структуре. Тиме би се добио још виши ниво корелације образовног профила који се ствара школовањем на Војној академији и радног профила професионалног војног службеника. Најзад, тиме може доћи и до повољне промене концепта школовања у Војној академији у области безбедности, на начин да ти садржаји буду доступни свим студентима као образовни садржај, а не само полазницима обука које су посвећене стручном оспособљавању и усавршавању у области војне полиције и безбедности опште.

Литература

1. Даунс, М.: *Реформа полиције у Србији, Ка стварању савремене и одговорне полицијске службе*, Мисија ОЕБС у Србији и Црној Гори, Београд, 2004.
2. *Декларација о полицији*, Резолуција Парламентарне скупштине Савета Европе, бр. 690, 1979.
3. *Европски кодекс полицијске етике, Препорука (2001) 10 коју је усвојио Комитет министара Савета Европе 19. септембра 2001 и Меморандум са објашњењима*.
4. *Закон о Војсци Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 116–07.
5. *Закон о одбрани*, „Службени гласник РС“, бр. 116/07.
6. *Закон о полицији*, „Службени Гласник РС“, бр. 101/05.

7. Мијалковић, С.: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.
8. Милојевић, С., Брковић, В., Субошић, Д.: *Место и улога посебних јединица полиције Министарства унутрашњих послова Републике Србије у систему одбране и заштите Савезне Републике Југославије*, Научна изграђеност и чиниоци војне стратегије, Зборник радова са Симпозијума о војној науци, Институт ратне вештине, Београд, 2001.
9. Милосављевић, Б.: *Људска права и полиција, стандарди људских права за полицију*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2004.
10. Милосављевић, Б., *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997.
11. Милосављевић, Б.: *Смисао реформе сектора безбедности*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2004.
12. *Право оружаних сукоба, наставни материјал*, превод на српски, МКЦК, Београд (оригинал: енглески, 2002).
13. *Први протокол уз женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба*, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI_KONVENCIJE/zen_protokol_1_lat.pdf.
14. *Реформа полиције у Србији, Ка стварању савремене и одговорне полицијске службе*, Мисија ОЕБС у СЦГ, Београд, 2004.
15. Rover de C, *Служити и штитити, о људским правима и хуманитарном праву, за полицију и снаге безбедности*, МКЦК, Женева, 1998.
16. *Стратегија одбране Републике Србије*, усвојена Одлуком Народне скупштине Републике Србије од 26. 10. 2009. године.
17. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, усвојена Одлуком Народне скупштине Републике Србије од 26. 10. 2009. године.
18. Субошић, Д., *Организација и послови полиције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010.
19. *Студијски програм основних академских студија Војне академије*.
20. *Устав Републике Србије*, „Службени гласник РС“, бр. 83/06.
21. Хаџић, М., Тимотић, М., Милосављевић, Б.: *Смисао реформе сектора безбедности*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2004.
22. *Четврта женевска конвенција*, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI_KONVENCIJE/zen_konvencija_4_lat.pdf.

СТРУКТУРА МАЛОПРОДАЈНИХ ОБЈЕКТА И НАЧИН ФУНКЦИОНИСАЊА ТРГОВИНЕ НА МАЛО

Предраг Младеновић
Генералштаб Војске Србије – Команда копнене војске

Динамика процеса трансформација система одбране садржана у стварању модерне и ефикасне војске изнедрила је потребу за успостављањем ефикасне економске размене, планирања, програмирања, буџетирања и извршења, као и материјално-финансијску контролу, због ограничених и све рестриктивнијих буџетских средстава, а испитивање основних детерминанти из прометног окружења, структурне и функционалне промене, и увођење постулата и решења који су верификовани у пракси високоефикасних система, идентификују потребу исправног усмерења расположивих ресурса и потенцијала наменске индустрије, доходовних и услужних предузећа, али и свих других организацијских делова Војске Србије и Министарства одбране. Наш циљ је да систему одбране приближимо малопродајну мрежу истраживањем продавнице кључне карике система дистрибуције робе и услуга. Самопослуге су, у односу на све остале малопродајне објекте, најпродуктивнија и најмодернија малопродајна форма. Међутим, класичне продавнице, иако скромног формата, због специфичног и широког асортимана продаје и природе потреба система одбране представљају најзначајнијег чиниоца размене у којима се врше парцијалне и појединачне набавке мале вредности.

Кључке речи: *продавница, малопродаја, самоуслужни систем, промет.*

Увод

Систем одбране не мимоилазе законитости тржишта, на којем се појављује као правни субјект на тржишној утакмици, од правилног приступа и познавања тржишних субјеката и њихових форми и облика испољавања на тржишту зависне и ефикасност њеног пословања.

На тај начин значај изучавања тржишта и привредних субјеката који се појављују на тржишту све више добија на значају у систему одбране, јер модерна војска подразумева и ефикасну размену засновану на тржишним принципима.

Имајући у виду и чињеницу да је систем одбране корисник буџетских средстава и да представља једног од највећих институционалних потрошача државе, то је алокација маркетинг инструмента у прометној сфери и утицај научноистраживачких

напора од необичне важности за дефинисање циљних функција и основних стратегијских претпоставки, праваца конституисања и даљег развоја Министарства одбране и Војске Србије.

Избор предмета истраживања извршили смо имајући у виду значај који има размена у пословању сваког субјекта, у жељи да дамо свој скромни допринос у решавању ових питања. Наше је основно опредељење да у одређеној мери покренемо, истражимо и актуелизујемо поједина питања у овом раду. Опредељење за један истраживачки рад у оквиру широког спектра економских питања која намеће савременом развоју је изузетно сложено и тешко, посебно ако се имају у виду многобројна аутентична решења која је потребно понудити у садашњој фази развоја. Да би се успешно одговорило постављеном задатку, производња, пружање услуга и набавке у Војсци Србије не могу се посматрати изоловано, већ у свом природном окружењу, са осталим носиоцима робног промета у земљи. Такође, потребно је и уважавање економских критеријума високоефикасних система и економских критеријума високоразвијених земаља и њихових армија.

Наш циљ је да приближимо ову проблематику лицима који се непосредно баве овом делатношћу, који долазе, и којима је то функционална надлежност, али и другима који су принуђени да одлучују о употреби ресурса ВС и МО (врше набавке, пружају услуге, продају расходовану опрему, итд.).

Зашто је за систем одбране важно да има фокус усмерен ка трговини и структури малопродајних објеката? Зато јер доходне организације, али и унутрашње организацијске јединице Војске Србије и Министарства одбране, на себе преузимају прометне функције у процесу размене, јер и оне имају прометне трошкове. Било би беспредметно говорити и порицати трошкове набавке, на пример „ТРЗ Чачак“ и наменске индустрије, нпр.

„Застава оружје“, или набавке војних одмаралишта, „Тара“, „Бреза“, „Оморика“, „Јавор“, „Копаник“, војних хотела, ресторана, војних базена (ВПБ „Врежина“), и многих других војних (доходних) установа као што су „Карађорђево“ и „Дедине“, као и прометне трошкове настале продајом и куповином покретне и непокретне имовине, итд. Многе од њих су реликт неког прошлог времена. Тада је држава стајала иза њих, у „планској привреди“. Напуштањем поменутог концепта и преласком на тржишну привреду њихова егзистенција и опстанак зависе од умешности пословања. Али, од њиховог пословања, такође, зависи какве и колике приходе и трошкове има ВС и МО, посебно од набавки које за Војску Србије и Министарства одбране представљају доминантне трошкове. Веома често, због природе и динамике војничког посла, врше се, уместо централизованих, мале и појединачне набавке на тржишту, чија укупна вредност није мала, па је и због тога важно истраживање усмерено ка малопродајним формама трговине, где се доминантно врше такве набавке. У развијеним економијама кључна тачка процеса репродукције представља дистрибуција робе. Није важно произвести, важно је продати, па је у складу с тим и тежиште економске науке фокусирано на истраживање све сложенијих функција субјеката у промету робе.

Проблематику излагања лоцираћемо на продавницу – кључну карику система дистрибуције робе, са тежиштем на сагледавање структуре малопродајне мреже објеката. Предмет сагледавања биће класичне продавнице, самоуслуге, робне куће и дисконтне продавнице, сагледано у светлу продуктивности рада, тенденције развоја и њихове дугорочне перспективе.

Класичне продавнице

Класичне продавнице произашле су из средњевековне трговине. Ради се о мањим продавницама чија се технологија и организација заснивају на наведеном услуживању купаца. Негде се означавају као струковне и браншне продавнице. Продавнице могу да се деле према врсти робе и систему малопродаје. Према врсти робе могу пословати робом једне или више струка, па с тим у вези разликујемо специјализоване и мешовите продавнице. Специјализоване продавнице баве се прометом робе једног или мањег броја међусобно повезаних трговачких струка (на пример, продавнице за промет текстилом, продавнице за промет обућом, продавнице за промет козметичких производа, продавнице за промет пољопривредних производа, итд.). Према томе, степен специјализације продавнице може да буде веома различит. Са веома широким асортиманом послују продавнице самоуслужног типа и робне куће. Асортиман самоуслужних продавница покрива потребе домаћинства у асортиману прехранбене и остале робе свакодневне потрошње, док асортиман робних кућа у већини случајева покрива остале потребе. Трговина може да изврши већу или мању специјализацију својих малопродајних објеката. Сврставање продавница према систему малопродаје везује се за продавнице које послују на директном услуживању купца и продавнице које послују по систему самоизбора и самоуслуге. По систему директног услуживања послују амбулантне и класичне продавнице.

Класичне продавнице доминирају у структури наше малопродајне мреже. „Треба истаћи да је у нашој земљи још увек највећи број класичних продавница у односу на савремене типове малопродаје који су заступљени у тржишно развијеним земљама, као носиоци масовне дистрибуције робе и услуга.“¹ У овом систему малопродаје роба се налази у рафовима и доступна је само продавцима, што намеће закључак да се без активног учешћа не може извршити купопродајни чин. Специфичност трговине је у томе што се заједно са угоститељским и комуналним делатностима убраја у терцијалне делатности и треба да пружа услуге у режиму радног времена. Класичне продавнице смештене су у стационарним објектима за разлику од покретних продавница. Класичне продавнице код нас су значајне, јер запошљавају већи број људи и представљају углавном породичну трговину, омогућавајући упошљавање и мобилизацију средстава грађана. Обично се сматра да класичне продавнице немају перспективу. Међутим, с обзиром на то да захтевају знатно мање улагања у могућности су да испуне тржишну нишу и попуне онај простор који није економски исплатив за друге савременије облике малопродаје, попут робних кућа и супермаркета. Веома је значајно што су то адаптирани простори, па је избегнуто плаћање иначе веома скупог закупа пословног простора. Осавремењивањем, реконструкцијом и увођењем савремених техничких решења, увођењем делимичног самоуслуживања могу надоместити недостатке и диференцијацијом и позиционирањем обезбедити свој опстанак, као што је то рецимо у Италији где оне представљају значајан извор запошљавања. Класичне продавнице карактеришу се специјализацијом и продајом мешовите робе. Оне немају повољне услове за снижавање трошкова, па се ценовно не могу сматрати конкурентним. Објекти су мање повр-

¹ J. Кончар, Економика унутрашње трговине и трговинска политика, стр. 212.

шине, а с обзиром на то да се врши директно услуживање купаца трошкови су им већи, а промет и набавна моћ слабији. Стога су принуђене на позиционирање и пружање додајних вредности. На тај начин унапређују свој тржишни наступ, а следствено томе развијају специфичне облике класичне продаје.

Ускоспецијализоване продавнице опредељују се у погледу асортимана за само један део некадашњих специјализованих продавница. Тако, на пример, специјализују се за белу технику, кућни алат, биохрану, итд. Постоји неколико врста ускоспецијализованих продавница за продају само одређене марке, односно брендиране робе. Преко ових продавница продају се текстилна роба и козметика. С обзиром на то да постоје бројне могућности фалсификовања познатих марки производа продавнице брендиране робе су заштита произвођачима, а за узврат добијају концесију за продају робе и франшизу. Произвођачи на тај начин добијају и правовремене тржишне информације.

У уској специјализацији најдаље су отишле продавнице „нише“ које су се специјализовале за само један производ, на пример галантерију, капе, шешире, кишобране, итд. Ускоспецијализоване продавнице нуде додатне услуге у виду савета, демонстрације, помоћ у избору робе, итд. Ове продавнице су врло мале, од неколико квадрата па навише, прилагођене простору у фреквентним локацијама (у тржним центрима, подземним пролазима). Ценовно су прилагођене околини и сходно осталим продавницама одржавају ниво цене или их држе нешто изнад нивоа.

Услугне продавнице највише су се развиле у сектору брзе хране где се врши дорада и довођење до конзумне зрелости полуприпремљених производа и продаја по систему конзумирања у објекту или за понети. И у једном и у другом случају потрошач добија услугу адекватног паковања, а уколико се задржава у објекту обезбеђен је пригодан амбијент, допунски догађаји и услуге. Осим у сектору брзе хране, услужне продавнице су се развиле и у продаји фото-опреме и материјала (са мини-лабораторијама за брзу израду фотографија) или у продаји рачунарске опреме где се од производа могу добити услуге инсталирања и подешавања софтвера.²

Услугне продавнице развијене су као последица диверзификације трговине и као последица савремених кретања где се брише граница између производа и услуга и настаје тзв. „пакет понуде“. Продавнице одређеног (животног) стила одговор су на захтев потрошача да буду особени и различити од других, да припадају одређеној групи људи и да гаје одређени животни стил. То је отпор потрошача стандардизацији и униформности производа и масовној трговини, као и отпор фрагментацији и примена стратегије позиционирања. Тако, на пример, у продавницама „Harley Davidson“ могу се купити мотоцикли, одећа и обућа, упаљачи и беџеви, а купци су, углавном, чланови групе „Анђели пакла“ која гаји врло особени животни стил. Ту спадају и спортски барови, спортске кладонице, где се могу пратити спортски догађаји широм света. Очито је да продавнице које гаје одређени стил заснивају своју маркетиншку стратегију на стварању језгра потрошача и гајењу клупских, па чак и клановских веза са сталним муштеријама.³

Могућности диференцијације и позиционирања врло су велике када се ради о женској одећи и вешу, модном вешу, савременој спортској одећи, дечијој обући великих бројева,

² Група аутора. Трговинска теорија и пракса, 1998, Београд. стр. 201.

³ Исто, стр. 202.

увној обући високе моде, итд. Само на тај начин могуће је опстати у конкурентским условима. Продавнице одређеног животног стила привлачне су за велике трговинске ланце, али је економска криза зауставила специјализацију и развој ових ланаца.

Због аномалија везаних за недостатке статистичке грађе, принуђени смо да се ба-вимо претпоставкама. Наиме, ако је познато колико има самоуслуга и робних кућа, то је разлика од укупног броја малопродајних објеката оквир за анализу класичних продавница, њиховог броја, промет и запосленост у структури малопродаје. У даљем тексту разлику ћемо представљати као заокружени број класичних продавница. С обзиром на експанзију продавница, то се може закључити на основу табеле 1, где се број класичних продавница квантитативно највише увећао, али процентуално равномерно.

Табела 1 – Број и проценат осталих трговина у односу на укупан број трговина на мало

		1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Самопо- слуге	Број	2665	3540	2961	8072	8698	3697	3118	4332	4688	4331	5474
	% у односу на бр. трговина на мало	3.88	7.14	5.8	12.7	13.31	6.35	5.3	6.62	6.96	7.12	8.2
Робне куће	Број	751	322	298	293	293	359	318	292	318	310	304
	% у односу на бр. трговина на мало	1.09	0.65	0.58	0.46	0.45	0.62	0.54	0.45	0.47	0.51	0.46
Остале трговине	Број	65312	45704	47762	55173	56338	54179	55652	60848	62304	56218	60922
	% у односу на бр. трговина на мало	95.03	92.21	94.14	86.84	86.24	93.03	94.16	92.93	92.57	92.37	91.34

Извор: СБ, Унутрашње трговине

У посматраном периоду бележимо тенденције увећања укупног броја класичних продавница. Њихов број је у 1990. нарастао на 95,03%, док је у 2000. години био 91,34%⁴ са мањим изузецима (види табелу 1). Њихово учешће у структури малопродаје креће се преко 90% и стабилizовано је, а опадање је незнатно.

У 1972. било је 80,9% класичних продавница, а 1986. 77,1% пошто је 1986. било 14,2% киоска и бензинских пумпи, а дисконтне куће су у зачетку, као и данас, те можемо претпоставити да је број класичних продавница на нивоу из 1986. (с обзиром на то да других показатеља у статистичкој грађи нема).

Упоредном анализом броја запослених можемо уочити (табела 2) да укупан број запослених непрекидно расте, али и да структура запослених у класичним продавницама процентуално расте, па можемо утврдити да су класичне продавнице служиле за самозапошљавање и запошљавање. У односу на остале савременије

⁴ Приказани статистички подаци у чланку односе се на СРЈ, а показатељи су валидни и за Републику Србију, јер је њена трговина статистички репрезент са просечно 95% капацитета унутрашње трговине бивше државе, а дефинисани параметри (промет, запослени, продавнице), изражени процентуално и коефицијентима, веродостојни су и употребљиви.

малопродајне објекте, број запослених по продајном објекту је мањи, а ради се о мањим малопродајним објектима, који су носиоци „уситњавања“ трговине на мало.

Потпунију слику стичемо анализом промета (табела 3). Запажамо да до 1995. доминантно место у промету имају класичне продавнице, а њихово највеће учешће бележи се у периоду од 1990. (58,24%) до 1996. (76%). Уочавамо тенденцију привременог пада промета у 1993. када су због инфлације, веће кредитне способности и набавне снаге, робне куће повећале промет на штету класичних продавница.

Почевши од 1996. класичне продавнице губе примат, у промету који им одузимају самопослуге, тако да се већ половином 1998. њихов промет изједначава, а након тога опада и стабилизује на 38% у 1999. години. Узимајући у обзир да су 1972. класичне продавнице оствариле 67,5% промета, а 1986. године 86,9%, не умањујући промет киоска и бензинских пумпи, можемо закључити да су класичне продавнице изгубиле примат у промету, али да су и даље важне због великог броја запослених и великог броја продавница. Класичне продавнице могу побољшати своје стање делимичним увођењем самоуслужног система и специјализацијом. Онда би као такве могле егзистирати и бити носиоци малопродаје, као што је то случај у Италији и Јапану.

Табела 2 – Процент запослених у осталим трговинама у односу на укупан број запослених у трговини на мало

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Самопослуге (у %)	15.17	16.35	14.34	16.87	16.72	11.23	11.44	11.84	11.9	13	14.14
Робне куће (у %)	12.83	11.60	11.08	9	8.4	8.2	7.82	7	6.4	7.21	6.25
Остале трговине (у %)	72.05	72.05	74.58	74.13	74.88	80.57	80.74	81.16	81.7	79.79	79.61

Запослени укупно

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Грана	174 031	176 151	182 006	197 441	201 496	193 177	180 564	181 119	175 228	156 565	163 968
Трговина на мало (сам)	107 316	119 880	122 937	141 715	140 258	132 817	122 664	122 401	117 751	100 567	107 710

Запослени

		1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Самопослуге	Број запослених	26317	28795	26117	33305	33686	21708	20662	21443	20828	20402	23189
	% у односу на укупни број	15.17	16.35	14.34	16.87	16.72	11.23	11.44	11.84	11.9	13	14.14
Робне куће	Број запослених	22335	20437	20164	17797	16879	15804	14128	12688	11222	11293	10252
	% у односу на укупни број	12.83	11.60	11.08	9	8.4	8.2	7.82	7	6.4	7.21	6.25

Извор: СБ, Унутрашње трговине str. 27

Табела 3 – Упоредни преглед промета по малопродајним објектима (у односу на укупан промет у трговини на мало)

		1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Самопослуге	Промет	2158	4549	816	696	1136	1752	3311	5228	8482	13035	27516
	% у односу на бр. трговина на мало	23.81	20.19	15.9	21	22.14	19.26	19.41	30.7	36.44	51.8	52.88
Робне куће	Промет	1627	3323	594	588	404	589	786	1182	1770	2538	4871
	% у односу на бр. трговина на мало	17.95	14.75	11.6	18.76	7.87	6.47	4.61	6.93	7.6	10	9.36
Остале производе	Промет	5278	14653	3720	2029	3591	6757	12957	10644	13022	9591	19646
	% у односу на бр. трговина на мало	58.24	65.06	72.5	61.24	70	74.27	76	62.37	56	38.2	37.76

Извор: СБ, Унутрашње трговине str. 28

Самопослуге и самоуслужна мрежа у малопродаји

Самоуслуживање се релативно скоро појавило као специфичан технолошки систем и нова форма трговине на мало. Као што сама реч каже, самоуслуживање је подразумева куповину без икакве интервенције продавца све до тренутка плаћања робе. Дакле, продаја се врши на основу визуелних ефеката на самим производима, где се купац информисе о ценама, квалитативним и квантитативним својствима, естетским, модним и другим карактеристикама.

Оваквом продајом, без притиска са стране, доноси се одлука о куповини. На тај начин отвара се нова ера у развоју трговине на мало, а у литератури се самоуслуживање третира као друга револуција у трговини на мало. Самоуслужним системом постиже се уштеда у времену. Стандардизација и распоред продаваца омогућава лако и брзо сналажење свим купцима (туристима, деци, глувонемим особама, итд.), што омогућава етикета и паковање производа који је припремљен за продају. Самоуслуживање смањује број продаваца и битно убрзава сам чин купопродаје, па по тој основи доводи до снижења трошкова и укупних маржи, а повећава промет, и на тај начин се исказује и доприноси економији обима као високопродуктиван систем. Погрешно је сматрати да је самоуслуживање искључиво настало и развило се као потреба због недовољне проходности канала дистрибуције. Ради се и о другим факторима као што су:

- у производњи робе, посебно прехранбене, постигнути су технолошки стандарди везани за финално паковање, етикетирање;
- развој раскладних уређаја омогућава набавку и чување већих количина намирница;
- укључивање жена у процес рада смањивало је време потребно за куповину, па се самоуслуживање наметнуло као решење растућег проблема мењања навика и потребе потрошача;
- технолошка достигнућа везана за опремање инвентаром погодна су за самоуслужни систем (регистар-касе, полице, витрине, гондоле);

– развој и технолошка решења везана за саобраћај и складиштење робе и уопште модернизацију физичке дистрибуције, чиме се чување и манипулација робе на складишту и у транспорту одвија брзо и ефикасно;

– ефикасна конкуренција ценама и снижење трошкова везано за повећану продуктивност самоуслужног система малопродаје.

Како у свету, тако и код нас самоуслуживање је у посматраном периоду постало доминантан начин продаје робе широке потрошње.

Развијеност самоуслужног система проистиче из концентрације, што је један од показатеља интегративних процеса и јачања трговинских функција. Показатељи развијености самоуслужног система подразумевају број становника на једну самоуслугу, број самоупруга и просечна продајна површина. Самоуслуживање се остварује преко малопродајних објеката названих самоупруга. То су продавнице које разликујемо по величини и асортиману, а класификују се најчешће као:

- суперете;
- супермаркети;
- хипермаркети.

Суперете су продавнице најмање по површини у односу на остале самоуслужне објекте, али знатно веће од класичних продавница. Њихова продајна површина износи до 400 м². Код нас су прилично заступљене, јер се веће продавнице класичног типа трансформишу у суперете. Снабдевене су прехранбеном робом и то најчешће животним намирницама.

Супермаркет је посебна врста продавнице великих димензија која се одликује великим асортиманом прехранбених артикала, која шири свој асортиман и на друге артикле свакодневне потрошње, нарочито оне што служе за одржавање хигијене и подмирење потреба становања. Организовање пословних функција исто је као и код других малопродаја, али је специфичан начин организовања продавнице и технолошког, посебно продајног простора.

Супермаркети су већи самоупслужни објекти продајне површине 400–2000 м². Прво су били самоупслужни објекти, отворени у великим празним гаражама, па су имали ниске режијске трошкове, па и ниже цене од осталих, што је био једини излаз у ситуацији велике економске кризе и смањене куповне моћи. На тај начин супермаркети су пословали на принципу економије обима. Данашње велепродавнице, како се још називају, запошљавају велики број људи, који се ангажују првенствено на припреми робе, евиденцији и наплати. Врло је широк дијапазон асортимана робе, од чега 2/3 чине прехранбени производи, а више од 1/3 непрехранбени производи. Супермаркет не може егзистирати испод 400 м², јер концентрацијом квантитета добијамо нови квалитет онога што пружа супермаркет, управо преко веће продајне површине. Због лакоће манипулације робом, супермаркети морају бити смештени у приземљу. У последње време, због погодности примене новина у технолошким решењима, уводи се нови стил излагања робе у облику потковице, на којима је естетски дизајнирана роба једне или неколико сродних врста робе. Овакве примере излагања робе имамо у опремљенијим Ц-маркетима, Роди, Максију, итд. Роба се излаже и по принципу продавница у продавници. Веома широк асортиман роба прехранбене и свакодневне потрошње заступљено је у самоупслугама.

Самоуслужни објекти продајне површине преко 2.000 м² називају се *хипермаркети*. Наша искуства у погледу хипермаркета су слична, с обзиром на то да се предвиђа њихова експанзија, јер њихови капацитети најадекватније задовољавају потребе масовних дистрибуција, као и потребе потрошача за најбогијим асортиманом производа по повољним ценама. Код хипермаркета однос прехрамбене и непрехрамбене робе је таква да се на 80% продајне површине налази непрехрамбена роба. Асортиман робе у великим хипермаркетима креће се између 20.000 и 25.000 артикала. Једино се у оштријој форми отвара питање локације. Поред продајног простора потребно је обезбедити 3 до 5 пута већи простор за паркирање. То је и разумљиво, јер велики број, 90–95% купаца хипермаркета долази аутомобилом у куповину. Због тога су хипермаркети у почетним фазама развоја изграђивани на периферији града. Најновија кретања указују на затварања већег броја мањих самоупруга у корист отварања мањег броја већих хипермаркета. Постоји настојање да се хипермаркети уграде у аутохтоне целине градских језгара, најчешће реконструкцијом. Такође, у хипермаркету се нуде најразличитије услуге, попут лекарских, стоматолошких, банкарских, интернет, адвокатских услуга, итд. У њима је уведено електронско читавање цена. У тако великим објектима нижи су режијски трошкови, по основу величине и броја запослених радника, па су и цене ниже, а многи, да би задовољили потребе купаца, два пута недељно раде и ноћу.

У најновије време, изазвано оштром конкуренцијом, развило се више типова самоупслужних институција. Економски типови израсли су из традиционалних супермаркета повећавањем продајне површине, повећањем обима промета, ширењем асортимана продаје, увећањем набавне снаге и снижавањем трошкова пословања. Овај нови тип самоупслужних објеката отвара се у напуштеним просторима, фабрикама и зградама са основним циљем да трошкови буду нижи. Врши се и укидање и смањивање услуга, што омогућава снижавање цена и калкулисање по тој основи. И други правац развоја нових типова самоупслужних објеката развио се из класичних супермаркета, а кретао се у другом правцу – обогаћивање асортимана по ширини и по дубини, како роба, тако и услуга, на чему се развија конкурентска предност.

Табела 4 – Параметри нових типова самоупслужних објеката

Параметри	Економски типови самоупслужних продавница			Самоуслужне продавнице базиране на проширењу услуга		
	Велепродајни клуб	Продавнице складиште	Продавнице са лимитираним асортиманом	Суперстор продавнице	Комбиноване продавнице	Конвентентне продав.
Продајна површина у м ²	9.290	2.137	743	2.787	3.716	185
Просечан број артикала	4.000	8.500	1.500	20.000	25.000	3.500
Број регистар-каса	--	5	3–5	10	10	1–3
Привлачна моћ у 000 број становника	400.000	75.000	65.000	60.000	65.000	6.000
Просечна стопа разлике у цени	10,0	15,5	12,0	24,0	25,0	31,0
Трошкови као % од промета	8,0	13,7	9,5	22,3	23,5	27,2
Просечна куповина	70	22	18	17	18	2,5

Нови типови самоуслужних објеката развијени су до 2006. године код нас, са аспекта значаја који имају у погледу увођења техничког прогреса и рационализације трговинске мреже, виталности и економских утемељених принципа, јер доприносе економији мало-продајног промета и потрошача. Треба очекивати даљи развој ових типова објеката.

Поред традиционалних форми самоуслужних објеката, неопходно је рачунати и на модерније форме, попут економских типова самоуслужних објеката и објеката са проширеном понудом. Учешће самоуслужног система у трговини на мало као грани кроз број продавница је занемарљиво мали, и прати укупно кретање броја продавница на општем нивоу, тако да је највећи број самопослуга 8.698 у 1994⁵ године, најмањи 1990. године – 2.665. Године 1994. бележи се пад броја самопослуга, тј. довођење на реално стање, а затим благи раст учешћа броја самопослуга, закључно са 2000. годином, када имамо 5.474 самопослуга. Нешто је већи проценат учешћа самопослуга у односу на саму трговину на мало. Међутим, њихово учешће је такође мало у односу на проценат земаља развијене тржишне економије.

Учешће самопослуга у 1994. године је највеће (13,31%), а најниже у 1990. (7,85%) (табела 5). Што се тиче броја запослених у самоуслугама уочава се директна пропорционалност са бројем продавница, а њихов укупан број је од 1995. у равнотежи. Сасвим је другачији индикатор који добијамо сагледавајући број запослених радника по једној самопослузи, где уочавамо да, изузев у 1993. и 1994. години, имамо тенденцију перманентног опадања броја радника по једној продавници. Просечан број радника по једној продавници у 1990. износио је 9,9 радника, а у 2000. 4,2 радника, што указује на непрекидно уситњавање самопослуга, тј. да је све већи број самопослуга мањег капацитета. Овакав закључак доносимо у недостатку адекватних статистичких показатеља.

У учешћу самоуслужног система у односу на промет субјеката који се баве трговином на мало и у односу на саму трговину на мало уочавамо директну пропорционалност промета. Интересантан је однос према самој трговини на мало, где уочавамо прогресивне тенденције раста учешћа промета самоуслуга. Најнижи промет самоуслуге су оствариле 1992. са 15,91%, а највиши у 2000. године – 52,88%. Сличне тенденције испољавају се и у односу на трговину на мало као грану. Најниже учешће остварено је у 1992. године – 10,89 а највише у 2000. години – 24,03 (види табелу 5).

На основу свега наведеног закључујемо да самопослуге потврђују своју незамењиву улогу у трговини на мало, пре свега захваљујући погодности и спремности за примену техничког прогреса. Закључно са 1996. самоуслуге бележе незадржив раст промета, да би 8,2% продавница (самоуслуга) остваривало 52,88% промета у 2000. Показатељи оствареног промета по самопослузи такође потврђују изнету тезу. Највећи промет по продавници забележен је последњих неколико година, почевши од 1997, а највећи промет по продавници је 5,03% у 2000. години. Истоветни је однос и промета по запосленом, што недвосмислено указује на повећање продуктивности рада у самоуслугама. Анализирајући надаље, закључујемо да је доминантно средство плаћања у самоуслугама готов новац, у просеку око 90%, што је неповољно кретање, али је оно одраз кредитно-монетарне политике земље, и одраз и извор сиве економије. Овакве се тенденције се мењају и закључно са 2007. годином у 80,5%⁶ средство плаћања у трговини на мало је готов новац што је и даље неповољно кретање.

Самоуслужни систем је унапредовао, тако да према свим показатељима увелико превазилази 1986. годину (7,8% самоуслуга и 16,05% промета). С тим у вези,

⁶ Статистички годишњак Србије из 2009, стр. 315.

став појединих наших релевантних аутора је нетачан, јер почевши од 1997, а посебно 2000. године самоуслуге по поменутиим параметрима увелико надмашују 1986. годину и код нас су најмодернија малопродајна форма.

Да бисмо дали коначну оцену самоуслуга неопходно је извршити и упоредну анализу међуодноса параметара самоуслуга и робних кућа (види табелу 5) на основу које закључујемо да апсолутну предност по свим параметрима (број продавница, број запослених и укупан промет) имају самоуслуге. Поред тога, примена технолошког прогреса, продуктивност и промет по запосленом највеће су код самоуслуга, док је промет по продавници код нас највећи код робних кућа.

Табела 5 – Самоуслуге

Година	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	
Број продавница	2665	3540	2961	8072	8698	3697	3118	4332	4688	4331	5474	
% у трговини на мало укупно	4.78	5.14	3.87	8.9	9.33	4.53	3.81	6.62	5.08	5.3	6.2	
% у трговини на мало	7.85	7.14	5.69	12.70	13.31	6.35	6.26	4.80	6.96	7.12	8.2	
Број запослених	26317	28795	26117	33305	33686	21708	20662	21443	20828	20402	23189	
% запослених у трговини на мало укупно	15.12	16.35	14.34	16.87	16.72	11.23	11.44	11.84	11.9	13	14.14	
Број запослених по једној продавници	9.875	8.134	8.82	4.126	3.873	5.87	6.63	4.95	4.44	4.71	4.24	
Укупан промет у трговини на мало	15777	32871	7492	4819	8083	14058	26624	33650	46538	54976	114495	
Промет у трговини на мало	9063	22525	5130	3313	5131	9098	17054	17054	23274	25164	52033	
Промет у трговини на мало у друштвеном сектору	/	17142	/	1701	2229	3940	7937	10103	13054	12468	24708	
ПРОМЕТ	Укупан промет самопослуга	2158	4549	816	696	1136	1752	3311	5228	8482	13035	27516
	Укупан % у односу на промет у трговини на мало	13.68	13.84	10.89	14.44	14.05	12.46	12.44	15.54	18.23	23.71	24.03
	% у односу на промет у трговини на мало	23.81	20.19	15.91	21	22.14	19.26	19.41	30.66	36.44	51.8	52.88
	Друштвени сектор	/	4320	/	509	768	1387	2264	2390	3774	6350	11408
	% у односу на укупно	/	94.96	/	73.13	67.61	79.17	68.38	45.71	44.49	48.71	41.46

Начин плаћања	Готов новац	1862	3947	7000	579	1021	1612	3081	4781	7607	11797	25192
	%	86.28	86.77	85.78	83.19	89.88	92.01	93.05	91.45	89.68	90.5	91.55
	Потрошачки кредити	26.3	68	1.69	2.18	1	7.9	19	28.2	28.6	8.8	22.6
	%	1.22	1.49	0.2	0.31	0.09	0.45	0.57	0.54	0.34	0.07	0.08
	Вирманом	270	534	113.9	115.2	114	131.69	211.34	419	847	1230	2001
	%	12.51	11.74	13.96	16.55	10.03	7.52	6.38	8.01	9.99	9.44	7.27
	Промет по продавници	0.81	1.285	0.28	0.086	0.13	0.47	1.06	1.21	1.81	3	5.03
	Промет по запосленом	0.082	0.16	0.03	0.02	0.033	0.08	0.16	0.24	0.41	0.64	1.2

Извор: СБ УТ

Робне куће

Робне куће представљају велике продавнице са више улаза и продајним простором на више нивоа. Робне куће послују са веома бројним асортиманом робе. Разликујемо *универзалне* и *специјализоване робне куће*. Разлика произилази из асортимана робе који може да иде у ширину или у дубину. Оне су у трговини на мало први појавни облик велике организације, која је противтежа великим организацијама у индустрији, типичан представник крупних малопродаваца

Робне куће „Београд“ биле су највећи систем робних кућа у земљи, а почетком 2002. падају под стечај. Сличну судбину прате и остале робне куће. Данас је њихово учешће у укупном броју малопродајних објеката симболично.

Дисконтне продавнице

Дисконтне продавнице развиле су своју стратегију на бази редукције услуга. То је тзв. стратегија сегментације и позиционирања. Један, уједно и највећи део трговине на мало развијао се захваљујући напору који улаже у естетско и функционално дизајнирање објеката и диференцирање и унапређење нивоа услуга. Развијањем дијаметрално супротне стратегије развијена је тражња на тржишту за производима ниских и јединствених цена, а прве продавнице ове врсте јавиле су се крајем прошлог века. Пословање ових продавница састојало се у томе што су се производи продавали по једној или највише две цене. Сасвим је разумљиво да се у овим продавницама није продавала скупа роба, већ роба масовне потрошње, а паковање робе вршено је сходно декларисаним ценама. Продавнице су простране, али јефтино опремљене. Роба је доступна купцима и слободно се излаже, па су претеча самоизбора. Примењене новине доприносе снижењу малопродајне цене. Међутим, њихово пословање не представља ништа што већ није виђено и примењено у малопродаји.

Дисконтне куће су синоним јефтиноће и оне су, по правилу, у просеку ниже од цена у осталим малопродајним објектима. С обзиром на капацитет дисконтни објекти нису више продавнице већ куће, а дисконтну политику, с обзиром на капацитет, могу спроводити и други велики малопродајни објекти, попут робних кућа, потрошачких задруга, многофилијалних предузећа, супермаркета и хипермаркета, а могућности за снижавање цена су велике.

Данас су савремена кретања у дисконтној политици везана за даље вертикално и хоризонтално проширивање, а концентрација је неминовност. Предмет пословања дисконтних кућа углавном су трајна потрошна добра у земљама тржишне економије, а ниске цене постижу се укидањем сервисних услуга, с обзиром на то да су ово врло скупе услуге. Код нас се дисконтна продаја каналише на прехранбене производе, а могла би наћи погодно тло у производима трајне потрошње. Дугорочна економска криза највероватније ће показати пут и обликовати структуру малопродајних објеката, посебно дисконтних продавница. Неопходно је извршити сагледавање места и улоге дисконтне продавнице систематизацијом институција малопродаје у зависности од висине трошкова пословања.⁷

Врсте институција	Трошкови пословања
Група I Каталожка продаја Амбулантна продаја	Високи Високи
Група II Робне куће Аутомати	Високи или ниски у зависности од нивоа услуга и локације Осредњи или високи
Група III Продајни објекти многофилијалних трговинских система Продајни објекти потрошачких кооператива Независни системи самоуслуживања	Осредњи или ниски у зависности од робне групе, локације и степена специјализације Осредњи до ниски Осредњи до ниски
Група IV Објекти мешовите робе Дисконтне куће Супермаркети Добровољне групе и малопродајне кооперативе	Ниски Ниски Ниски Ниски
Група V Независни малопродавци	Високи, осредњи или ниски, што све зависи од индивидуалног малопродавца

На основу упоредног прегледа можемо закључити да са трошковног аспекта дисконтне куће (продавнице) остварују ниске трошкове пословања, што им омогућава формирање нижих цена, захваљујући, пре свега, ниским и јединственим ценама пословног простора, селекцији асортимана (У нашој трговинској пракси најчешће је заступљена продаја пића, слаткиша, намирница, бижутерије, украсних предмета, папирних производа, итд.).

⁷ Група аутора, Економика и организација.

Дисконтне куће представљају један од најсавременијих облика трговине на мало, заснован на активној и програмираној маркетинг стратегији и тактици. Дисконтне куће позиционирају се сходно селективној политици асортимана. Тежиште политике пласмана се у овим системима ставља на продају по нижим ценама, које су ниже и до 15%. Овакво позиционирање дисконтне куће остварују захваљујући уштедама кроз јефтинију локацију, снижење трошкова пословања, уређење продавница, асортиман производа робне марке који имају велику тражњу, уштеду у паковању и прецизно дефинисање купаца.

Увођењем система тоталног самоуслуживања дисконтне куће остварују значајне уштеде у живом раду и пословном простору. На тај начин смањен је број продајног особља и то у знатној мери, с обзиром на то да запослено особље учествује само у припремању робе на местима продаје и наплати продатих производа. Начин излагања робе такође је прилагођен методу и систему продаје. Претежно се ради о објектима скромнијег изгледа са мањим пословним простором, јединственом опремом за излагање опреме, итд. Овакав облик дисконтних продавница је најзаступљенији у нашој трговинској пракси. Роба се најчешће продаје у већим количинама и фабричким паковањима која су изложена на палетама. Купци сами преузимају робу на местима продаје и сами воде рачуна о њеном транспорту до места потрошње.

С обзиром на то да је овај облик малопродаје код нас сасвим сигурно у заметку, а да егзактних показатеља у нашој статистичкој грађи нема, послужићемо се глобалном пројекцијом развоја малопродаје у Европској унији. Наиме, процењује се да ће почетком новог века највећи прогрес на унутрашњем тржишту Европске уније остварити малопродајне институције са наглашеном дисконтном продајом. Верује се, такође, да ће дисконтна продаја до краја овог века и почетком новог у укупном промету на мало учествовати са близу 10% прехранбених производа на тржишту Европске уније. С обзиром на то, може се очекивати да ће дисконтна продаја имати све значајније учешће и у нашој земљи.

Закључак

Динамика процеса трансформација система одбране, садржана у стварању модерне и ефикасне војске, изнедрила је и наметнула потребу ефикасног режима размене, планирања, програмирања, буџетирања и извршења, као и материјално-финансијску контролу. У високоефикасним организационим системима, каквом тежи систем одбране, кључну тачку процеса репродукције представља дистрибуција робе, па је у складу с тим и тежиште економске науке фокусирано на истраживање све сложенијих функција субјеката у промету робе.

Доминирајућа улога малопродаје у земљи развијене тржишне привреде заснива се на информацијама и процесу сељења капитала из сфере производње и банкарства у сферу малопродаје. Данас се релевантне економске активности одвијају у сфери малопродаје, док су истовремено у индустрији и финансијама у застоју. Трговину на мало захватио је интензивни процес интеграције, кооперације и концентрације у свим фазама промета. Бурне активности, везане за структурне, организационе и послове промене, бројни аутори називају још и својеврсном малопродајном револуцијом. Она се креће у правцу смањења броја субјеката, продајних и складишних објеката у промету, затим у порасту тржишног учешћа већих трговин-

ских предузећа и њиховом интензивнијем инвестиционом улагању у промету робе и капитала. Франшизинг, као концепт и савремена дистрибутивна техника, врши трансфер технологије, савремених техника маркетинга и ефикасних система управљања. Трговина на мало суочава се са додатним порастом свих врста трошкова пословања, као и пада стопе на принос сопствених извора ангажованих средстава.

Класичне продавнице доминирају у структури наше малопродајне мреже. Увећање малопродајне мреже настало је отварањем класичних продавница, али и мањим делом савременим малопродајним објектима, попут самоуслуга. Међутим, процентуално није нарушена структура и однос успостављен 1986. године. Класичне продавнице чине 90% малопродајне мреже. Оне су носиоци самозапошљавања и запошљавања, али и носиоци „уситњавања“ трговине на мало. До 1999. године оне имају примат у промету, затим га постепено губе, да би га од 1999. године преузеле самоуслуге, које су данас најзначајнија форма малопродајних објеката. Самоуслуживање смањује број продавница и битно убрзава сам чин купопродаје, повећава промет, па по тој основи доводи до снижења трошкова и укупних маржи. На тај начин исказује се економичнији обим као високопродуктиван систем. Поред традиционалних форми самоуслужних објеката, неопходно је рачунати и на модерније форме, попут економских типова самоуслужних објеката и објеката са проширеном понудом.

Упоредном анализом међуодноса малопродајних објеката, броја продавница и укупног промета види се да је дошло до изузетног повећања продуктивности које се огледа у повећању промета по запосленом и промета по продавници. Захваљујући, пре свега, примени савремених решења и технолошком прогресу, закључујемо да су самоуслуге наша најмодернија малопродајна форма и да имају апсолутну предност по свим параметрима. Међутим, треба нагласити да су и оне захваћене таласом „уситњавања“, па се смањује и број запослених по једној продавници.

Робне куће су први пионири модерног система малопродаје захваљујући примени иновација у технологији и систему организовања и, пре свега, квалитетном новом приступу у пословању. У нашој земљи учешће робних кућа у малопродајној мрежи је симболичан и креће се испод 0,35%. Чињеница да су Робне куће „Београд“ 2002. године пале под стечај као највећи систем робних кућа у земљи, само по себи највише говори.

Један, уједно и највећи део трговине на мало развијао се захваљујући напору који се улаже у естетско и функционално дизајнирање објеката и диференцирање и унапређење нивоа услуга. Развијањем дијаметрално супротне стратегије развијена је тражња на тржишту за производима по ниским и јединственим ценама. Тако су и настале дисконтне продавнице. Оне представљају један од најсавременијих облика трговине на мало, базиран на активној и програмираној стратегији и тактици, а позиционирају се сходно селективној политици асортимана. У нашој трговинској пракси дисконтне продавнице врше селекцију асортимана, попут пића, накита, бижутерије, украсних предмета, папирних производа и намирница. Статистичка грађа указује на то да се у глобалу процес структурирања малопродајних објеката завршио у 2000. години. Након тог периода, до 2008. године, капацитети трговине на мало нарастају просечно за 15%,⁸ али се структура није изменила.

⁸ Статистички годишњак Србије из 2009, стр. 314.

Систем одбране се, због природе и динамике посла, појављује појединачно и партиципално на тржишту дивергентним пакетом понуде и тражње, чиме је његова конкурентска улога и позиционирање значајно умањена, а тиме и укупни економски ефекти. Такође, кључне стратегије засниване на иновацијама, стратегијским алијансама, формирању пакета понуде, концентрацији и процесу интернационализације нису у довољној мери развијене, што је у супротности са модерним кретањима изградње интегралне и глобалне трговине и концептима развијених економских система.

Структура малопродајних објеката је битна економска категорија на коју доходне организације система одбране морају рачунати. Систем одбране поседује велику набавну снагу значајну за остваривање економских ефеката на тржишту, што је веома важно с обзиром на то да један део доходних организација ВС и МО и даље располаже ресурсима који надвисују економско окружење. Дакле, ако се интегришу у систем са препознатљивим осећајем за тржиште и екстрадоходак, систем одбране може испољавати респектабилну економску моћ.

Литература

1. Aspinwall, L.: *The Characteristic of Goods and Parallel System*, у раду Е. Ј. Kelley and W. Lazer (редактори), *Managorial Marketing* Irwin, Homewood, 1958.
2. Ђузовић, С.: *Менаџмент у иновацијама и трговини*, Београд, 2000.
3. Данилов, Е.: *Обращение и закон економије времена*, Москва, 1976.
4. Група аутора, *Место, улога и перспективе развоја трговине на велико у Југославији*, у редакцији Радуновић Д. и Ловрета С, Научноистраживачки центар Економског факултета (НИЦЕФ) Економски факултет, Београд, 1980.
5. Група аутора, *Развој трговине на велико и на мало до 2000. године*, у редакцији Калинић В., Економски институт, Суботица, 1981.
6. Живорад, З.: *Економика трговине*, Ниш. 1995.
7. Група аутора, *Стратегија развоја југословенске трговине*, у редакцији Радуновић Д., Ковачевић М. и Ловрета С., Научноистраживачки центар Економског факултета у Београду (НИЦЕФ) 1989.
8. Група аутора, *Трговина теорија и пракса*, Београд, 1998.
9. Група аутора, *Стратегија развоја трговине Београда*, редактори Ловрета С. и Радуновић Д. НИЦЕФ Београд, 1991.
10. Кончар Ј.: *Економика унутрашње трговине и трговинска политика*, Суботица.
11. *Статистички годишњази Србије и Југославије*.
12. *Статистички билтен, Унутрашња трговина*.
13. *Закон о трговини*, Београд, 1989.
14. *Закон о изменама и допунама Закона о трговини*, Службени гласник РС, Вол 20, 1994.
15. *Закон о трговини*, Службени гласник РС, бр. 32/93, 50/93, 4/94 и 29/96.
16. *Часописи: Нова трговина*.

ОДНОС ПОСЛОВАЊА ПОШТЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ УПРАВЕ

Биљана Бранковић
 Универзитет у Београду, Факултет организационих наука
 Марко Павловић
 Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
 Факултет за економију и инжењерски менаџмент

Предмет овог рада је могућност укључивања поште у савремено пословање. Зато је неопходно да пошта постане гарант за електронску дистрибуцију докумената и заузме водеће место у дигиталном добу, јер ће једино на тај начин стећи потребну позицију неопходну за покретање нове фазе свог развоја. Кључ који представља решење проблема будућности поште јесте промена класичног начина вршења услуга.

Компаније су спремне и вољне да своје пословање обављају електронским путем и зато су све мање вољне да документе, рачуне и поруџбенице шаљу у штампаном облику. Уколико пошта не уважи ове потребе и не постане сервис који може да пружи и овакве услуге, незадовољни корисници ће је једноставно заобићи. Пошта располаже значајним предностима, чак и на тржишту таквих услуга у поређењу са конкурентским компанијама. До посебног изражаја предност поште над конкурентима доћи ће у односу са великим пошилиаоцима, којима ће једино пошта моћи да понуди решења за превазилажење проблема у форми различитог законског уређења ове области у различитим земљама.

Кључне речи: *електронска управа, дигитални потпис, веб портал, нове услуге, „јединствени шалтер“.*

Увод

Смисао електронске управе (*e-Governmenta*) налази се у проширивању и отварању нових могућности грађанима. Електронска управа поставља људе у центар, отвара им могућности за приступ информацијама, употребу јавних услуга и утицање на политичке одлуке. Дани лутања од шалтера до шалтера, разних канцеларија и институција су прошлост. У срцу ове промене налази се интернет – ослонац надлазећег доба информација.¹

Све донедавно владе су се у потпуности ослањале на систем чувања записа који се темељио на папиру. Све интеракције су се обављале личним контактом, телефо-

¹ Мр сци. Биљана Бранковић – „Електронско пословање у пошти“ магистарски рад – ФОН Београд, 2010. година стр. 12.

ном или поштом. Током последње две деценије владе су пуно улагале у рачунаре и сродну технологију како би модернизирале вођење документације и комуникацију.

Електронска управа неће функционисати на једној основној технологији. Људи на избор имају платформе и уређаје којима ће моћи комуницирати с јавним телима. Како се услуге електронске управе буду све више шириле и постајале приступачније, оне ће омогућити премошћивање дигиталног јаза тиме што ће пружити опипљиве, широко потребне услуге и подстакнути коришћење интернета код људи који иначе не би били заинтересирани за тај начин комуникације.

Додатно, како владе буду улазиле у нову технолошку еру, појавиће се бројне прилике за тесну сарадњу с приватним сектором у изградњи инфраструктуре за будуће потребе.

Технолошки изазови електронске управе манифестују се на три стране. Јавне администрације се често критикују да је комуницирање с њима превише комплексно, односно, остваривање једноставних административних трансакција често захтева контакте с више референата. Владини портали могу заменити вишеструка места контаката једним местом приступа. Други проблем с којим се владини службеници сусрећу је питање како употребити информациону технологију за изградњу и подршку заједница на локалном нивоу. Технологија може помоћи влади у спајању грађана, школа, културних удружења, предузећа и администрација у дигиталне заједнице. Трећи кључни проблем за администрације је како повезати различите постојеће застареле компјутерске системе и ресурсе у једну мрежу. Владама је потребна технологија која ће послужити као ослонац постојећим различитим мрежама, програмима и базама података, који ће им омогућити да комуницирају делотворно и са учинком.

Електронска управа

Доступност услуга јавне управе својим држављанима и њена реформа јесу кључни изазови са којима се суочавају владе у данашње време. Увођењем модерних решења на бази информационе технологије и надградњом комуникационе инфраструктуре, физичким и правним лицима омогућио би се електронски приступ услугама јавне управе, а административни органи унутар ње били би електронски повезани. Визија јавне управе базира се на ефикасној употреби нових технологија, првенствено интернета, са циљем да се повежу.²

- управа и грађани (*G2C – Government to Citizen*),
- управа и привредни субјекти (*G2B – Government to Business*),
- управа и њени запослени (*G2E – Government to Employees*) и
- органи унутар управе (*G2G – Government to Government*).

Пред Републиком Србијом налази се дугогодишње искуство развијених земаља из којег се може доста научити. Једини модел у дигитализацији рада државне управе, у сегменту пружања услуга грађанима и пословним субјектима, а који се до сада показао као успешан у развијеним земљама и у земљама у транзицији, јесте модел „универзалног он-лаин шалтера“.

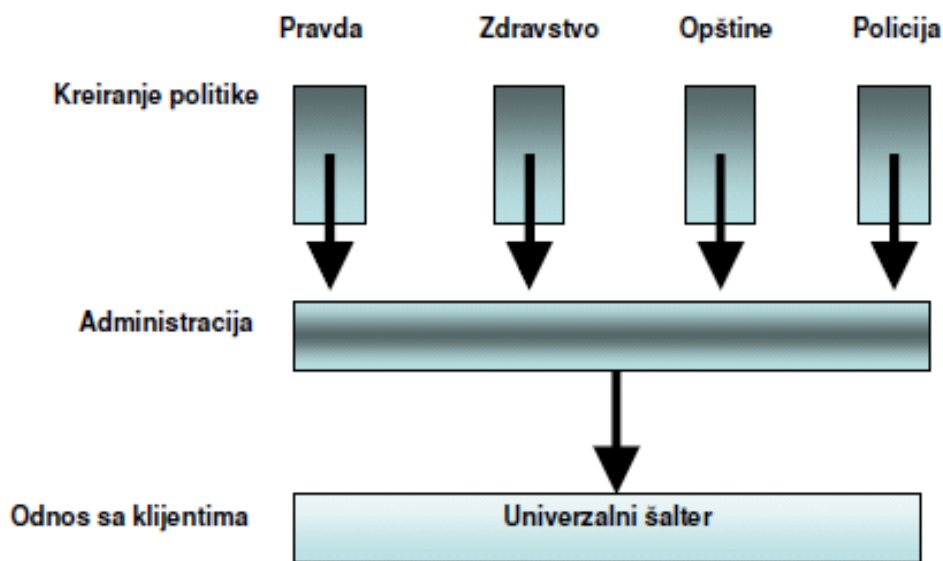
Да би се овај модел реализовао потребно је да се паралелно са дигитализацијом рада државне администрације врши и њена организациона и структурна трансформација.

² Обрад Петровић, Иван Тричковић, Александар Николић, „Улога јавног поштанског оператера у развоју е-управе у Србији“, Постел 2009. године, Београд, одржан 15. и 16. децембра 2009. године, стр. 3.

Прелазно решење

Прелазно решење квалитативно повећава ниво услуга према клијентима и битно повећава ефикасност рада државне администрације. Оно суштински не мења организациони облик, али захтева промену у моделу функционисања, уводећи хоризонталну повезаност и интероперабилност, тј. сарадњу међу министарствима и другим органима управе у размени података, структуралних докумената и интегрисању процедура.

У моделу пословања државне администрације који се заснива на „универзалном он-лајн шалтеру“, „шалтер“ не припада одређеном органу или организацији, већ се на једном месту обављају сви послови које клијенти могу да имају са било којим органом или организацијом унутар државне администрације (слика 1). Овде је „шалтер“ општи назив који може подразумевати кориснички информациони пулт у објекту, телефонски позивни центар, самостојећи електронски киоск или интернет портал.

Слика 1 – Модел „универзалног он-лајн шалтера“³

Предности увођења електронске управе

Приступачност информацијама у сваком моменту представља велику предност за кориснике. Тиме за грађане престају да постоје временски и просторно дуги путеви до завршетка административног поступка. Уместо одласка у општину, корисници мо-

³ Обрад Петровић, Иван Тричковић, Александар Николић, „Улога јавног поштанског оператера у развоју е-управе у Србији“, Постел 2009, Београд одржан 15. и 16. децембра 2009, стр 5.

гу да буду услужени приступом сервису електронске управе путем интернета – са радног места, из куће или у покрету. Истовремено се поступци у одређеним административним процесима аутоматизују и поједностављују, тако да већи капацитети стоје на располагању. То практично значи да високи степен примене информационих технологија доводи до ослобађања људских ресурса. Ти додатни капацитети стоје на располагању за посебне случајеве, где, на пример, процес није аутоматизован.

Упоредо с тим, повећава се транспарентност оградана администрације, јер сваки корак у одређеном административном поступку постаје боље видљив за грађане, чиме се истовремено смањује могућност корупције. Осим предности за грађане и за економију, олакшице електронске управе за административне органе имају једну велику предност: смањење трошкова.

Тренутно стање у електронској управи у Републици Србији

Последњих месеци сведоци смо постепеног увођења првих конкретних корака електронске управе: завршена је прва седница министара Владе, на којој је комплетан припремни материјал, као и само гласање вршено путем рачунара, уз претходну идентификацију сваког од министара. Лишена трошкова штампаног материјала, држава ће на овај начин годишње уштедети преко 20 милиона динара. Међутим, потребно је и у домену рада са грађанима постићи тако висок ниво комуникације. Напредније општине у Србији су путем веб портала учиниле доступним одређени број услуга из домена јавне управе за грађане, али само до одређеног нивоа. Међутим, и даље не постоји јединствени електронски систем е-Управе, са универзалном он-лајн базом података и апликацијама за обраду корисничких захтева.⁴

Веб портал електронске управе Србије за сада представља само обједињени скуп информација о одређеним административним услугама за правна и физичка лица и колекцију линкова који воде ка одређеним министарствима.

У оквиру сваког министарства одређени он-лајн сервиси могу се дефинисати додељеним нивоима софистицираности:

- ниво 1 – пружање информација: он-лајн информација;
- ниво 2 – једносмерна интеракција: пружање информација и образаца за преузимање;
- ниво 3 – двосмерна интеракција: он-лајн подношење образаца (аутификација);
- ниво 4 – трансакција: потпуна обрада предмета, одлука, решење уз он-лајн;
- плаћање услуге (ауторизација);
- ниво 5 – персонализација (аутоматско покретање услуге или упозоравање корисника да је време да је покрене нпр. продужење личне карте или возачке дозволе).

Универзални он-лајн шалтер представљао би улазну тачку у обједињени скуп свих услуга на једном месту, где би електронске услуге биле на располагању корисницима, свака са тренутно реализованим нивоом софистицираности.

⁴ Никола В. Гулан, Организација и експлоатација поштанског саобраћаја 1, Београд, 1982.

Како је период до реализације пројекта електронске управе веома дуг и неизвесан, *прелазно и функционално решење*, до увођења крајњег система електронске управе, може понудити Пошта Србије, активирајући све своје информационе технологије и кадровске капацитете, с обзиром на то да нема техничко-технолошких препрека за реализацију оваквог пројекта. Главну улогу Пошта може имати управо у делу управљања електронским идентитетом које обухвата дигиталну аутентификацију и примену електронског потписа.

Неопходни капацитети Поште Србије и корисника услуге за реализацију пројекта електронске управе

У претходном одељку наведено је, без улажења у детаље, да нема техничко-технолошких препрека за реализацију овог пројекта. Пошта већ сада може својим расположивим капацитетима да омогући стварање једног комплексног клијент/сервер система, високе поузданости, са свим наведеним сервисима.⁵

Поред дела инфраструктуре за пружање телекомуникационих услуга, као што је Центар за електронско пословање Поште (ЦеПП), Пошта Србије располаже великим дистрибутивним, производним и складишним капацитетима који би били укључени у једну целину, а све ради пружања корисницима што квалитетније услуге.

Пре почетка рада на реализацији и имплементацији поменутог пројекта, неопходно је Пошти Србије, као институцији од највећег поверења у држави, законски омогућити да буде носилац електронске комуникације са електронском управом.

Центар за електронско пословање поште

У новом моделу развоја поште, једно од важнијих места заузима развој и пословање Центра за електронско пословање поште (ЦеПП). Основни задатак ЦеПП-а је да створи профит и већи пословни углед, кроз развој и понуду нових услуга, као и кроз знатно учешће у унапређењу функционисања компаније, подршком вишеканалне интеграције сервиса у другим сегментима пословања.

Према плановима и очекивањима, ЦеПП је један од перспективнијих профитних центара већ у ближој будућности, са великим могућностима и потенцијалом да буде убедљиво најуспешнији на домаћем тржишту, и у условима најјаче конкуренције у домаћим и страним фирмама.

Према идејно-техничкој студији Вишесервисног мултимедијалног центра „24x7“ ЦеПП представља заједничко улагање ЈП ПТТ саобраћаја „Србија“ и београдске компаније САГА. ЈП ПТТ саобраћаја „Србија“ обезбеђује сву потребну инфраструктуру и хардвер, као и простор за пословање, док би САГА обезбедила софтвер и лиценце за е-Banking, е-Commerce, m-Commerce, call center, говорне аутомате и техничку подршку за функционисање свих делова ЦеПП-а.

⁵ <http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/dokumenti/ict/2009/IKT2009.pdf>

Бројни су канали, путем којих је омогућен приступ ЦеПП-у, а захваљујући флексибилности система, перспективно ће се увећавати једноставним додавањем интерфејса ка одговарајућим медијима:

- мрежа фиксне телефоније,
- мрежа мобилне телефоније,
- интернет мрежа,
- КДС мрежа,
- шалтери (извор: Идејни пројекат ЦеПП-а).

ЦеПП је мултимедијални кориснички центар, који пружа услуге у области електронског пословања, креиране према потребама корисника, уз врхунски систем заштите пренетих информација. То је уједно сервис провајдер који обезбеђује савремене начине комуникације са корисницима путем: call centra, говорних аутомата – IVR, SMS, MMS и Web. Такође је и јавно сертификационо тело за издавање дигиталних сертификата, а корисницима нуди услуге:

- електронске трговине (e-commerce);
- електронског банкарства (e-banking);
- мобилног банкарства (m-banking);
- мобилна плаћања (m-payment) и
- логистичка решења (logistic solutions).

Пословање између поште и јавне управе

Пошта кроз свој Центар за електронско пословање пружа корисницима наведене услуге. Јавна управа, почев од владе, преко министарстава и локалне управе своје електронско пословање може да обавља посредством ЦеПП-а, бирајући услуге које су им потребне.

Пошта ће у наредном периоду омогућити кроз неопходни софтвер јавној управи:

- пружање комплетне услуге почев од давања информација корисницима помоћу CALL центра (Говорни аутомати),
- пријем, штампу и уручење докумената по основу захтева корисника (e-commerce)
- плаћање услуга корисника (e-banking)
- издавање сертификата и комплетну заштиту е-пословања јавне управе (дигитални сертификати)
- пружање услуга запосленима у јавној управи – информисање, обука и локална мрежа јавне управе.⁶

Електронско пословање јавне управе могуће је повезати са Центром за електронско пословање поште и даље са корисницима помоћу приступних канала:

- мреже фиксне телефоније,
- мреже мобилне телефоније,
- интернет мреже,
- КДС мреже,
- шалтера (извор: Идејни пројекат ЦеПП-а).

⁶ Стратешки план 2010–2012, ЈР ПТТ, 2009.

Сервис електронске управе путем веб портала Поште Србије

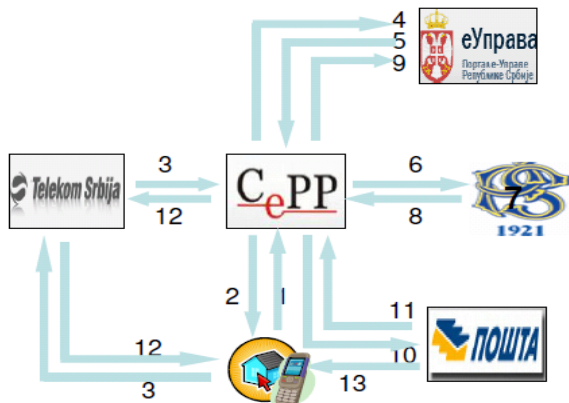
Са места корисника, цео процес реализације пројекта можемо посматрати кроз следеће фазе (слика 2):

– **Фаза 1.** Корисник одабира услугу коју жели и попуњава и електронски потписује одређени он-лајн образац са личним подацима у зависности од услуге коју је изабрао.

– **Фаза 2.** Корисник СМС-ом врши плаћање за услугу коју је одабрао, а самим тим је прихватио услове под којима ће она бити реализована (количина информација, временски рокови...).

– **Фаза 3.** Корисник добија потврду СМС-ом да је успешно извршио аутентификацију и ауторизацију (или неуспешно, чиме се поступак понавља).

– **Фаза 4.** Корисник у одређеном периоду добија документ који је потраживао (нпр. извод из матичне књиге рођених) или писмени извештај којим се потврђује валидност одређеног поступка (нпр. упис у неки регистар) на кућну адресу, при чему је Пошта Србије укључена и у процесе штампања и доставе документа, након његовог добијања у електронској форми од електронске управе.

Слика 2 – Сервис електронске управе⁷

Све четири фазе реализују се кроз следећи скуп корака (слика 2):

1. Корисник одабира жељену услугу, попуњава он-лајн образац и исти шаље ЦеПП-у.
2. ЦеПП генерише код захтева, упарује га са образцем и шаље кориснику назад на веб портал.
3. Корисник шаље одговарајући СМС (преко Телекома) ЦеПП-у са кодом захтева, а затим потврђује плаћање мПин-ом.
4. ЦеПП прослеђује захтев систему базе података е-Управе.
5. Систем базе података е-Управе шаље ЦеПП-у захтеване податке или поруку о неуспешности трансакције.

⁷ Обрад Петровић, Иван Тричковић, Александар Николић, „Улога јавног поштанског оператора у развоју е-управе у Србији“, Постел 2009. године, Београд, одржан 15. и 16. децембра 2009. године, стр 6.

6. ЦеПП прослеђује захтев за ауторизацију Поштанској штедионици.
7. Поштанска штедионица врши упаривање броја мобилног телефона са бројем рачуна и врши умањење износа на рачуну корисника за износ плаћања.
8. Поштанска штедионица шаље ауторизациони одговор ЦеПП-у.
9. ЦеПП информише е-Управу да је плаћање успешно завршено.
10. ЦеПП информише Пошту Србије да је плаћање успешно завршено и шаље податке за штампање документа,
11. Пошта Србије информише ЦеПП о периоду креирања и доставе документа,
12. ЦеПП информише корисника СМС поруком да је трансакција успешно обављена и у ком ће року бити реализована.
13. Пошта Србије врши креирање захтеваног документа и доставља га кориснику на кућну адресу, својом дистрибутивном мрежом.

Приказ решења графичког корисничког интерфејса

По угледу на већ описане веб портале познатих светских поштанских управа, у даљем тексту дат је предлог начина интеграције традиционалних поштанских услуга са сервисима електронске управе. Као посебна ставка, сервис електронска управа се налази на веб порталу Поште Србије као и свака друга опција. Позиционирањем показивача миша на било који од сервиса приказаних вертикално, у доњем делу екрана приказују се основне информације о томе, а даљим кликом на одговарајући сервис добијају се све потребне информације. Исти је случај и при позиционирању показивача миша на сервис е-Управе.

Као полазна тачка искоришћен је постојећи веб портал Поште, баш као што је случај и у осталим развијеним поштанским управама.

Кликом на опцију Е-Управа отвара се следећа страница (слика 3) која пружа више информација о овој врсти сервиса.

Слика 3 – Е-Управа Поште

На следећој слици приказано је 12 основних сервиса е-Управе који представљају сервисе за грађане.⁸

Али, за разлику од веб портала описаних поштанских управа, кликом на сваки од њих отвара се нова страница са детаљним информацијама о захтеваном сервису, а не линк који је повезан са надлежним министарством.

У случају када корисник захтева нпр. извод из матичне књиге рођених са доставом на кућну адресу графичко решење је приказано на слици 4. Корисник прво одабира жељени документ, а затим попуњава своје податке.⁹

The screenshot shows the website interface for PTT SAOBRAĆAJA "SRBIJA". At the top, there is a navigation menu with options like "POČETNA STRANA", "O NAMA", "USLUGE I CENE", "POŠTANJSKA MREŽA", "FILATELIJA", "KONTAKT", and "KAKO DA...". The main content area is titled "Servisi za građane" and "Izvodi iz matičnih knjiga". The form contains the following fields and options:

- Ime:
- Prezime:
- Grad:
- Ulica:
- Број:
- Број моб. телефона:

Below the form, there are radio buttons for document selection:

- Izvod iz matične knjige rođenih
- Izvod iz matične knjige umrlih
- Izvod iz matične knjige venašnih
- Uverenje o državljanstvu

There are also checkboxes for "Lično urošanje" and "Slatek se sa opštim uslovima". At the bottom of the form, there are buttons for "Opšti uslovi", "<<Povratak", "Površavanje", and "Potvrda".

Слика 4 – Кориснички интерфејс за податке

Пре потврде одабира реализације ове услуге неопходно је да корисник потврди да је сагласан са општим одредбама. У супротном, ова услуга се неће реализовати, јер се корисник не слаже са општим условима или није ни прочитао опште услове који се налазе у опцији Информације о сервису.

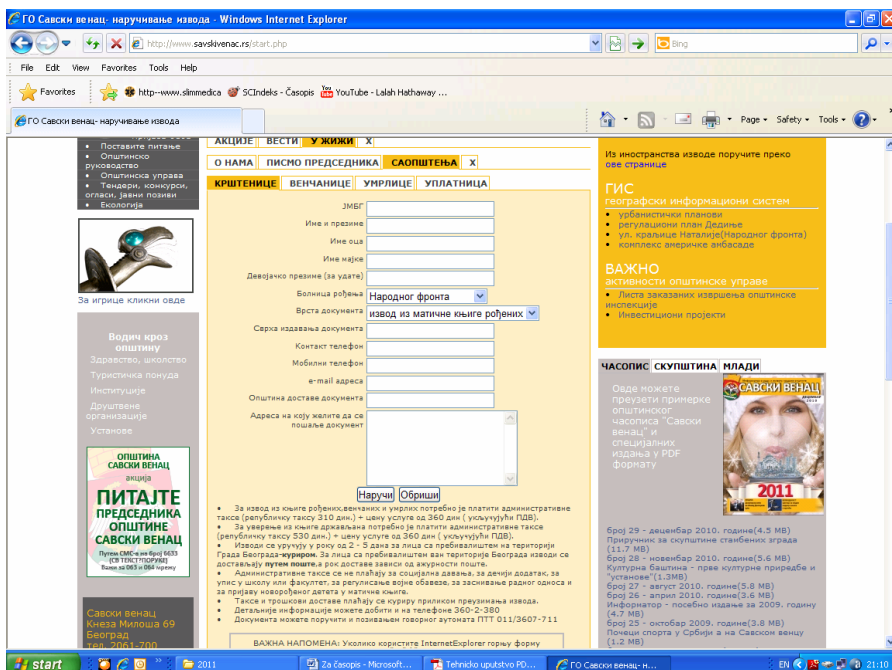
Исписују се сви унети подаци корисника и врши се њихова последња промена.

Уколико неки од података није тачан, корисник се може вратити корак назад и исправити унете податке.

⁸ Проф. др. сц. Жељко Паниан „Богатство интернета“.

⁹ Божидар Раденковић, Електронско пословање, предавања, 2010, ФОН.

На слици 5 приказан је сајт општине „Савски Венац“ у Београду, где корисници могу да наруче разне врсте извода и то све функционише преко поште Србије, где су сви захтеви који су наведени у претходном искоришћени и у е-Управи.

Слика 5 – Кориснички интерфејс¹⁰

Светски тренд

Владе широм света, захваљујући искуствима електронске трговине, користе повезивање на разним нивоима државне управе, тако да се процењује да ће до краја 2011. године сваки компјутер бити прикачен на интернет, што ствара неслућене могућности за функционисање државних институција. Увелико се ради на он-лајн повезивању локалних средина са центрима.

Европска комисија за информационе технологије увелико ради на развијању европског модела дигиталног града. Овај пројекат, у који су укључени градови у Немачкој, Француској, Италији и Шпанији, треба да тестира, развија и прошири он-лајн понуду локалних институција на основу потреба становника. Предност је у усавршавању оних области које грађани сматрају приоритетним: образовање, запошљавање, култура, одмор и разонода, комунални сервиси и др.

¹⁰ <http://www.savskivenac.rs/start.php> преузето дана 10. 1. 2011.

Искуства Хрватске

Пример Хрватске за нас је, вероватно, најинтересантнији. Пројекат који имплементира хрватска влада у почетку ће омогућити припрему и реализацију седница владе и, у каснијим фазама, и других органа државне управе, у потпуности без папирне документације, односно потпуно засноване на мрежним технологијама и електронским документима.

У сарадњи са консултантским сервисом Мајкрософта (*Microsoft Consulting Services*), који је уобличио решење на бази последњих МС технологија, на челу државне дигитализације Хрватске налази се владин Уред за интернетизацију. У овом стадијуму развоја, пројекат треба да обезбеди потпуну „беспапирност“ (енг. *paperless*) на седницама владе, јер се тренутно користи мноштво папирних докумената, које је тешко уобличити и приредити за достављање сваком учеснику.

Цела структура повезана је интранет мрежом, а комуникација се одвија посредством е-Портала, чија је основа информативни портал за припрему заседања, односно рад са документацијом.

Инфраструктура се базира на НЕТ технологији (Ентерпраиз сервери), са „ФронтЕнд“ поједностављеним корисничким интерфејсом за чланове владе на самим седницама, али и „БекЕнд“ интерфејсом, преко кога се седнице припремају и уређују. Наравно, све ово на хрватском језику. Логовање и идентификација корисника обавља се класичним начином (Username & Password) или Smart Card картицама, коришћењем дигиталног сертификата.

Почетне странице портала садрже неколико функција (претраживање, вести, најаве, прилагођавање категорија појединачном кориснику...), а апликација за овакве сервисе може бити неограничена, у зависности од конкретних потреба, а њихов број може да се повећава или смањује. Такође, комуникација у оквиру система није ограничена само на интранет, већ су корисници у могућности да претражују и WWW, а све ради тражења и коришћења информација, те креирања и управљања документима.

Коришћење портала за министре максимално је поједностављено, а команде се дају оловком за писање по екрану, бежичним мишем или додиром прста („touch screen“ технологија), уз претходну идентификацију (ПИН број корисника). Уз већ наведене акције, током седнице, кроз портал се одвија и комуникација учесника – дневни ред, примедбе, прилози, записници ранијих седница, архива, гласање... У овом обимном пројекту уз Мајкрософт су учествовали и његови хрватски партнери. Наравно, ово није коначан посао и сигурно ће бити доста потешкоћа у потпуном остварењу концепта електронске управе.

Закључак

Да би се уопште могло говорити о електронској влади потребни су неки основни предуслови, као што је, на пример, закон о електронском пословању и електронском потпису, за који је недавно израђен нацрт и у нашој земљи.

Аутентификација порука и одобравање трансакција могући су само ако поседујете одређени сертификат (електронски кључ). Постоје и други начини како се проблем сигурности и веродостојности електронске поруке решава, а један од њих је паметна картица. Идентификација се обавља преко микрочипа и отиска прста који

је утиснут на картицу. Ова технологија се развија у Европи више него у Америци. Шпанско Министарство за рад и социјална питања усвојило је, тако, систем који комбинује паметне картице и тзв. мултимедијалне киоске засноване на оперативном систему Виндоуз, који су отворени и у другим европским градовима, ради лакшег сакупљања, провере и приступа информацијама о социјалном осигурању.

Могућност директног повезивања сваког корисника са администрацијом води ка лабавијој организационој структури институција и уклањању традиционалне хијерархије унутар њих. И не само то. У предности дигиталног система пословања спада и смањено време које државни службеници проведу над неким документом писаним на папиру, да не помињемо огромну уштеду простора. Њихов генерални учинак је тако знатно бољи, а вреднује се према томе колико су у стању да пруже што брже и потпуније информације корисницима.

Као спона између државне електронске управе и грађана, Пошта Србије би, до-стављањем одређених докумената на кућну адресу или обрадом захтева у електронском облику, убрзала комуникацију са државним апаратом, јер се не би трошили временски ресурси приликом:

- одласка (путовања) до административног органа ради преузимања потребних образаца,
- попуњавања образаца,
- одласка до уплатног места,
- попуњавања уплатнице,
- чекања у реду и обраде трансакције,
- одласка са уплатног места до административног органа,
- чекања у реду и обраде захтева,
- повратак до куће (путовање).¹¹

Литература

1. Кујачић, М.: „Експлоатација поштанског саобраћаја“, Факултет техничких наука, Нови Сад, 2005.
2. Анђелић, Б.: „Е-Управа: електронска државна администрација у Републици Србији“, Београд, 2002.
3. Васковић, В.: „Електронско пословање у јавној управи“, предавање на ФОН-у, јул 2002.
4. Стратешки план 2009–2010, ЈР РТТ, 2009.
5. Паниан, Ж.: „Богатство интернета“, е-боок, пдф формат
6. Бранковић, Б.: „Електронско пословање у пошти“, магистарски рад, ФОН, 2010.
7. Раденковић, Б.: „Електронско пословање“, предавање на докторским студијама, ФОН, 2009.

¹¹ Улога јавног поштанског оператора у развоју е-управе у Србији XXVII Симпозијум Постел, стр. 215.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ЗА ПРОЦЕНУ ЕКОЛОШКОГ РИЗИКА ОД ВЕЖБОВНИХ АКТИВНОСТИ ВОЈСКЕ

Саша Бакрач
Генералштаб Војске Србије, Војногеографски институт
Младен Вуруна
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Мишко М. Милановић
Универзитет у Београду, Географски факултет

У делатности Министарства одбране (МО) Републике Србије потребно је да се уведе и систематски приступ у процени еколошког ризика од утицаја вежбовних активности Војске Србије на природне ресурсе. На основу постојеће научно засноване методологије, у раду су дате препоруке за развој оквира процене. Таквим приступом МО утицало би на побољшање политике управљања заштитом животне средине и интегрисану еколошку безбедност Републике Србије. Да би се испунили циљеви процене, потребно је адекватно залагање МО и особља (менаџмент) одговорног за њену примену.

Кључне речи: *заштита животне средине, процена еколошког ризика, вежбовне активности Војске, методологија процене, природни ресурси.*

Увод

У раду је дат методолошки оквир за систематски приступ процени еколошког ризика од утицаја војних вежбовних активности на животну средину, односно на конкретне природне ресурсе. Наведени методолошки приступ је у складу са оквиром који је развила америчка агенција за заштиту животне средине *US EPA*, а структура методологије одговара проценама за различите еко-системе и стресоре.¹ Понуђена терминологија је усклађена с међународном терминологијом, што чини основу за ширу комуникацију, посебно међу носиоцима процеса процене. На посебност датог методолошког оквира утицале су специфичне активности које спроводи и којима управља МО а које се огледају првенствено у активностима Војске Србије

¹ Под појмом *стресор* подразумева се било који физички, хемијски или биолошки ентитет који најчешће изазива, тј. индукује негативну реакцију (EPA, 1998.). тај термин је широко употребљен да обухвати ентитете који проузрокују примарна дејства и оне примарне ефекте који могу да проузрокују секундарне (тј. индиректне) ефекте. Стресори могу да буду хемијски (на пример, токсини или нутриенти), физички (на пример, бране, путеви), или биолошки (на пример, организми генетског инжињеринга).

(Војска). То не укључује ризик по људско здравље, нити разматрања која се тичу намене или неких других статусних питања Војске.

Теоријски и практично, модел процене мора да се уклапа у законе и националну политику, посебно део у вези са заштитом животне средине. У његовој примени учествовале би две широке категорије корисника: менаџери у МО и стручњаци за технички део процене ризика – проценитељи ризика. У зависности од обима, размере појединачне процене и расположивог кадра, процена може да се спроведе уз ангажовање стручњака или организација ван Министарства одбране. У сваком случају, МО било би одговорно за послове управљања, дефинисања обима и формулисања проблема, надгледања, вредновања и имплементације резултата процене.

Посебност методолошког оквира условљена је и мирнодопским потребама Војске. То се у овом случају највише односи на обуку, тестирање наоружања и муниције и других убојних средстава. У вези с наведеним, посебност се испољава кроз различите и специфичне еколошке ризике који су наметнути различитим и вишеструким стресорима. Те посебности су нужна последица чињенице да треба именовати ризике од свих вежбовних активности Војске да би били у складу са политиком МО и важећом правном легислативом (домаћом и међународном).

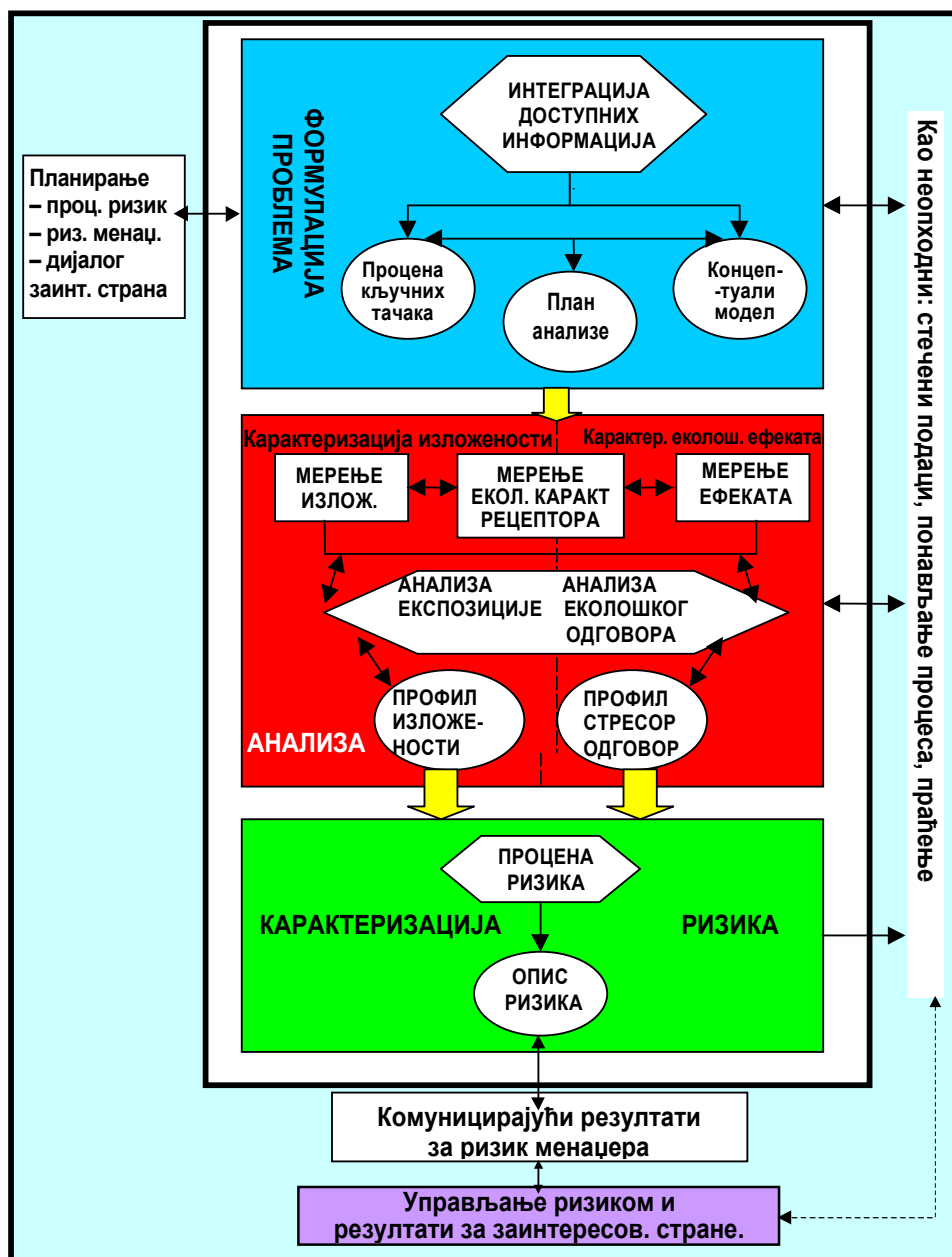
Планирање процене – програмски основ

Први корак у успешној реализацији процене јесте успостављање програмског основа (слика 1). Као прво, програмским основом се дефинишу посебне фазе – програмске целине. То би менаџменту МО омогућило да, уз подршку стручњака – уговорних ако је потребно, дефинише одлуку и активности које треба да се спроведу у процени. Такође, под тим се подразумевају параметри који су релевантни за: доношење одлуке о покретању процене, дефинисање стресора и карактеристика места – рецептора, изабране кључне тачке процене, развијен концептуални модел односа (стресор – кључна тачка) и дефинисан план за анализу. За сваку фазу процене потребно је да се развија посебан оквир, који се састоји од специфичних активности, као што су анализа изложености, анализа еколошких ефеката или карактеризација ризика. Под одлуком да се спроведе процена еколошког ризика² од утицаја вежбовних активности Војске подразумева се познавање и праћење већег броја активности које се спроводе, првенствено, у оквиру вежбовних активности Војске.

Вежбовне активности могу да буду вежбе употребе копнених јединица, авијације, артиљеријског наоружања, коришћења тенкова, тестирања експлозива и муниције и друго. Свака активност је посебан скуп радњи које би чиниле програм у целини или део програма процене. Програм се може спроводити на више места, објеката или локација, при чему се може радити обједињена или појединачна процена за већи број разнородних активности на једном месту.

² Процена еколошког ризика је процес у којем се одређује вероватноћа појаве неповољних еколошких ефеката као резултат изложености једном или више стресора. Може се дефинисати и као испитивање величине опасности од могућег стања животне средине.

Слика 1 – Шематски приказ просечне процене еколошког ризика (преузето од US EPA, 1998)

Ако је реч о местима (полигони и вежбалишта)³ са сличним активностима, онда један програм процене може да послужи као модел за остале. Тако се могу тестирати артиљеријско наоружање и муниција одређеног типа и програмски оквир процене ризика од датог утицаја на животну средину може се узети као систематичан приступ за одређени број локација на којима се спроводи тестирање. Ако су током процене једног модула неопходни додавање, брисање или измена у програму предложених активности, тај модул се може интегрисати с другим модулима.

Наведени приступ омогућава самосталан развој метода процене ризика за индивидуалне активности, али и могућност да се процени и интегрише ризик од већег броја активности. На пример, пре него што се развије метод за интегрисану процену ризика утицаја борбених возила и експлозија од тестиране артиљеријске муниције, може се развити метод за праћење утицаја борбених возила и метод утицаја експлозија тестиране артиљеријске муниције. Тај приступ зависи од претпоставке да појединачни процеси у којима се дефинишу излагање стресора и одговор рецептора имају неки степен независности, тако да се интегрисаном проценом може утврдити последица комбинованих ефеката који се посебно процењују. На пример, може да се процени количина отпадних гасова које емитују борбена возила ако се на датом простору не зна токсични ефекат те дозе (на биљке и животиње). Процена утицаја експлозија од тестиране артиљеријске муниције дефинисала би се на сличан начин. Интегрисана процена ризика могла би да се заснује на интеракцији ефеката, као што је смањење природног станишта, због обостраног утицаја. Процена ризика за две активности би требало да буде потпуно интегрисана ако постоји интеракција и ако је било научне основе за њену процену. Ако таква интеракција изостаје, тај приступ није изводљив.

У оквиру планирања треба разматрати, осим ризика по животну средину од вежбених активности Војске, и ризик од неуспеха програма процене. Утицаји вежбених активности Војске на животну средину, стварни или претпостављени, могу да представљају ризик за ефикасно остваривање програма процене због политичких, правних, економских и других притисака од стране регулаторних тела, интересних група, шире јавности и слично.

Након разматрања ризика од неуспеха програма процене, следи разматрање обезбеђивања смерница за процену. То значи да треба прецизније описати шта треба и како треба радити у свакој фази процеса. У идеалном случају, оквир може да буде алгоритамски, а ако то није изводљиво због сложености процене, користе се концептуалне шеме – концептуални модели.

Уобичајена је пракса да се сложеније процене спроводе итеративно, па је такав приступ неопходан и у овом случају. На пример, током анализе ризика може се проценити да прикупљени подаци нису најбољи и да их треба преиспитати и вратити се на претходну фазу. Током тих активности дефинише се и начин на који ће се организовати извештај (пожељно је да буде текстуалан и да се поткрепи графикама, табелама, сликама и слично).

Следећа важна компонента припреме за процену јесте дефинисање улоге и одговорности актера, пре свега оних од чије активности директно зависи успех њеног

³ Поред полигона, који су најчешће интервидовског карактера, проценом би требало обухватити и просторе који се користе за складиштење убојних, погонских и других средстава која су потенцијално ризична за животну средину.

спровођења, а то су менаџери и проценитељи ризика. Једнима и другима поста-вља се питање сврхе обављања процене, а то је обезбеђење информације потребне за одлуку о управљању. Информације које се добију на основу процене морају да буду научне, а не политичке или на вредноване други начин. Зато је важно да се одаберу стручна и одговорна лица која ће руководити проценом – менаџери, а посебно лица која ће спроводити технички део процене – проценитеље ризика.

Проценитељи ризика треба да добију што више информација и објашњења о разлозима за доношење одлуке да се покрене процена, потребне параметре за спровођење и очекиване резултате процене. Све стране, укључујући и заинтересовану јавност, треба да сарађују активно у планирању процене. Важно је нагласити да се од менаџмента, на нивоу планирања, очекује и дефинисање потребних финансијских средстава за спровођење процене.

Формулација проблема

Та фаза процене, као прва научна фаза, методолошки је развијена – постоји поступак за обављање делатности којег се треба придржавати. У методолошком смислу, у тој фази се осигурава да процена ризика буде корисна и да се успешно спроведе. У конкретном случају, формулацијом проблема (слика 2) дефинисали би се еколошки ефекти који су се појавили или који се могу појавити у датој процени. Основа те фазе процене заснива се на томе како су употребљене доступне информације о изворима стресора и њиховим карактеристикама, о појединостима везаним за екосистем,⁴ у овом случају за полигон или простор који је у потенцијалној опасности и његовим ефектима. То даје основу за комплетну еколошку процену ризика.

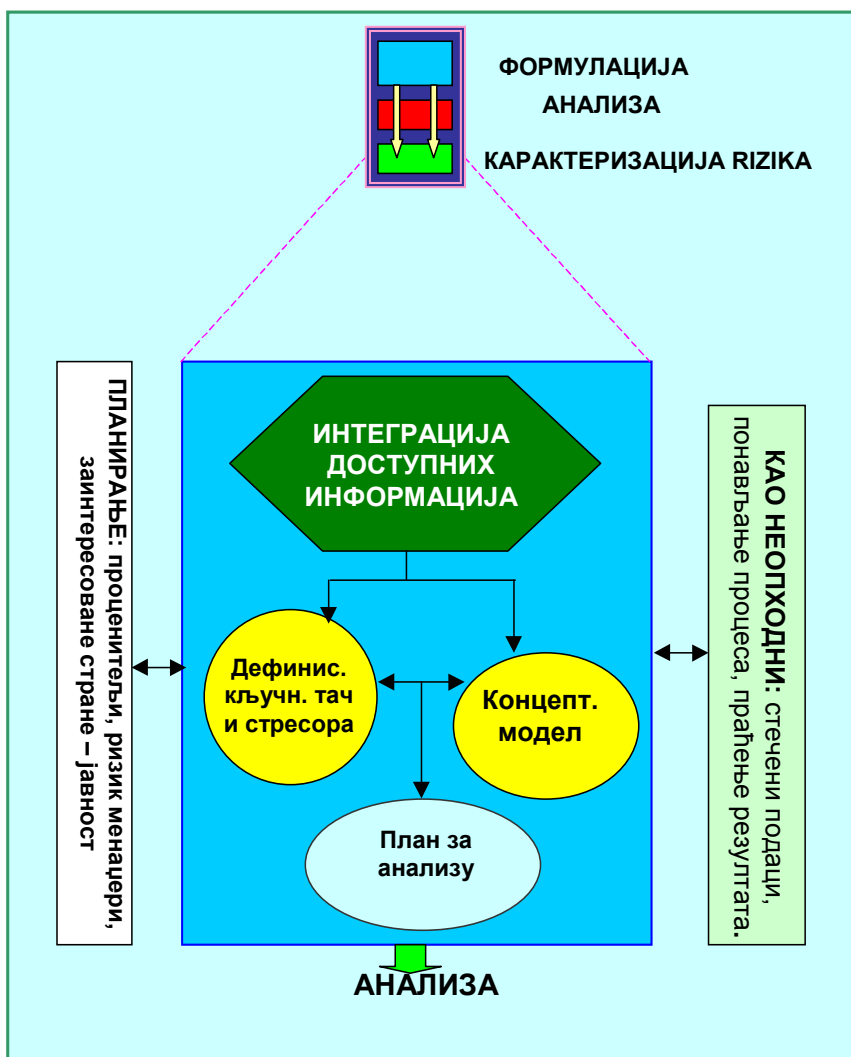
Приликом формулације проблема, у овој процени би се користиле доступне информације о изворима и природи стресора који потичу од вежбовних активности Војске, потенцијалу за ризик еколошких ресурса и еколошким ефектима да би се:

- 1) идентификовали стресори и еколошки ресурси – кључне тачке на које ће се фокусирати процена ризика;
- 2) развио концептуални модел о томе како вежбовне активности утичу на еколошке ресурсе посматраног подручја или еколошког ентитета;⁵
- 3) развио план за фазу анализе.

Избор и дефинисање стресора била би веома значајна активност у фази формулације. У зависности од прикупљених информација о стресорима, и током наредних фаза процене могу да се разматрају питања статуса одабраних и увођења нових стресора у процес процене. У том случају, процес процене би се враћао на почетак или би се по могућности дограђивао.

⁴ *Еко-систем* се може дефинисати као биотичка заједница и абиотичка средина са специфицираном локацијом у простору и времену.

⁵ *Еколошки ентитет* је израз који може да се односи на врсте, групу врста, функцију екосистема или карактеристику, специфичан хабитат, средину. Еколошки ентитет је једна од компонената кључне тачке процене.

Слика 2 – Шематски приказ фазе формулације проблема са проширеним прегледом активности за пример просечне процене еколошког ризика

Према дефиницији, кључне тачке процене су израз актуелних вредности средине коју треба заштитити. Оне су кључне зато што и у формулацији проблема директно утичу на управљање овом фазом процене и у средишту су развоја концептуалног модела. Избор и дефинисање кључних тачака у овој процени били би условљени циљем/циљевима процене, стањем животне средине конкретног места (полигона – вежбалишта) и конкретном вежбовном активности Војске.

Након дефинисања потенцијалних стресора и кључних тачака процене приступило би се успостављању концептуалног модела. Концептуални модел у формулацији проблема чине опис и визуелна презентација предвиђених односа (хипотеза⁶) између еколошких ентитета – кључних тачака процене, и стресора којима могу бити изложени. Представљање концептуалног модела помоћу тзв. ток-дијаграма (слика 3) један је од начина представљања тог модела.

Слика 3 – Ток-дијаграм – пример хипотетичког концептуалног модела

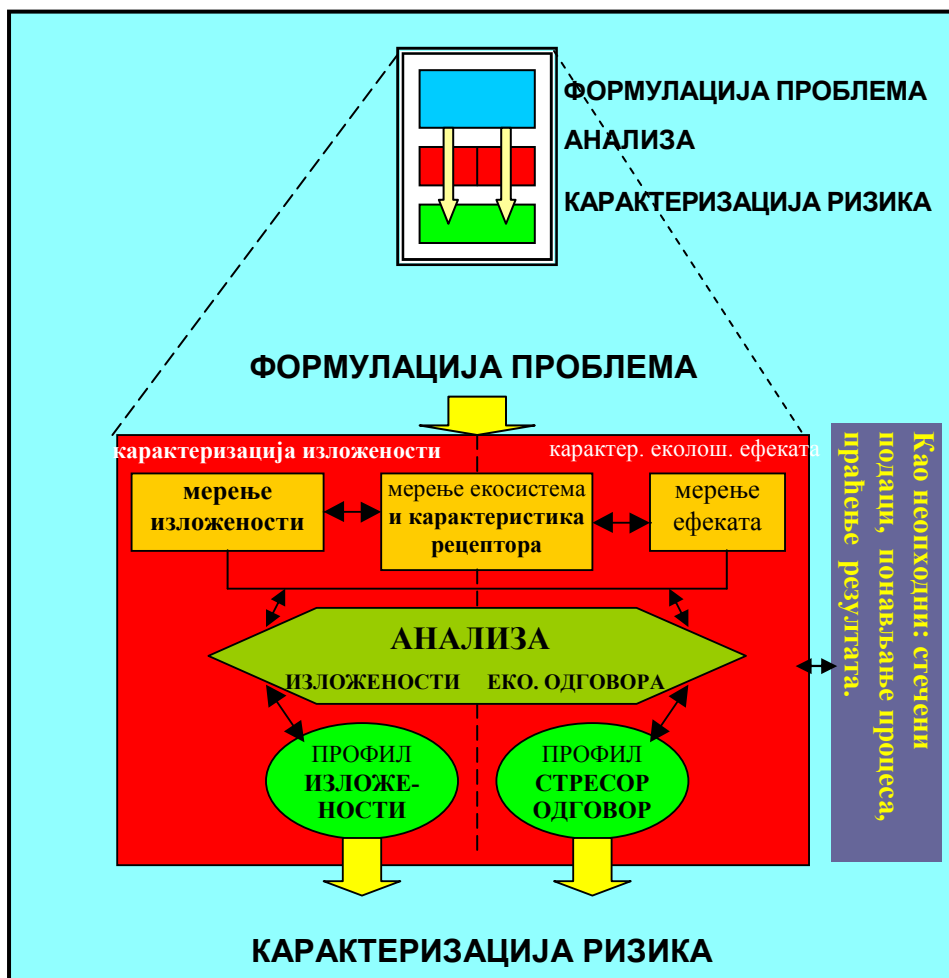
Анализа ризика

Анализа је стратешка фаза у укупном процесу процене еколошког ризика (слика 4). Када је реч о подацима, она је најобимнија и најзахтевнија од свих фаза процене, како у квантитативном, тако и у квалитативном смислу. Анализом би се испитивале две основне компоненте ризика – изложеност кључних тачака процене и еколошки

⁶ Хипотезе ризика су предложени одговори на питања проценитеља ризика о томе какве ће реакције кључне тачке показати када се изложе деловању стресора и како ће се та изложеност десити.

ефекти услед вежбовних активности, њихова међусобна веза и однос према карактеристикама еко-система – вежбалишта.

Пре него што би се приступило реализацији карактеризације изложености и карактеризације еколошких ефеката требало би обавити процену доступних података и дефинисаног модела. То се односи и на оцену могућих неизвесности које би пратиле фазу анализе и обухватило би: процену могућности и ограничења различитих типова података, оцену студије моделовања и оцену укупне неизвесности у погледу квалитета података и постављеног модела.

Слика 4 – Шематски приказ фазе анализе ризика са проширеним прегледом активности за пример просечне процене еколошког ризика

Карактеризација изложености била би ослоњена на постављени модел студије. У тој процени, као основа, примењивао би се неки од проверених – коришћених модела. Карактеризација изложености заснована је на анализи изложености и опису степена и обрасца контакта или истовременог појављивања стресора и рецептора.⁷ Финални производ те фазе био би тзв. профил изложености.

Као следећа фаза анализе, карактеризација еколошких ефеката обухватила би рад проценитеља који анализирају, тј. описују ефекте еколошког одговора и повезују их са кључним тачкама процене. Карактеризација би почела оценом података о ефектима изазваним датим стресором/стресорима, а наставила би се анализом еколошког одговора. Тиме би се оценило како се обим ефеката мења са варирањем нивоа стресора. Тим поступком проценитељ (проценитељи) доказао би да су дати стресори изазвали одређени ефекат, што би повезало ефекте са кључним тачкама процене и дефинисаним концептуалним моделом. Закључци би се сумирали у профилу стресор–одговор.⁸

Карактеризација ризика

Финална фаза процене еколошког ризика од утицаја вежбовних активности Војске била би карактеризација ризика (слика 5). Она је кулминација планирања, формулације проблема и анализе предвиђених и уочених нежељених еколошких ефеката везаних за дефинисане кључне тачке.

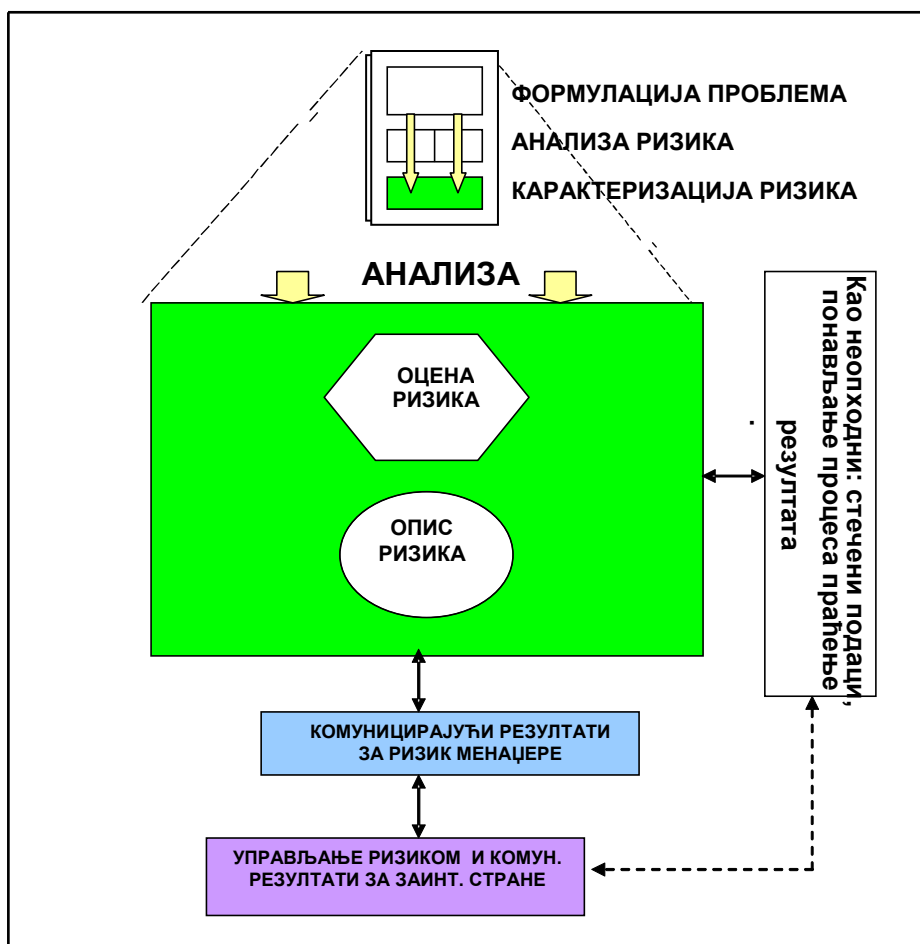
Проценитељ (проценитељи) ризика би кроз ту фазу, ако би била потпуна, стекао увид у везе између стресора, ефеката и еколошких ентитета и дошао до закључака о изложености и штети изазваној постојећим или предвиђеним еколошким ефектима. Резултате фазе анализе проценитељи би користили да развију оцену ризика еколошких ентитета, пре свега укључујући кључне тачке идентификоване у формулацији проблема.

Ризик би проценитељи описали у контексту важности било ког нежељеног ефекта и доказа који указују на његову вероватност. На крају, идентификовали би и сумирали неизвесности и претпоставке у датој процени ризика и известили о закључцима процене менаџере ризика.

Закључци презентовани у карактеризацији ризика треба да обезбеде јасну информацију менаџерима ризика да би могли да донесу правилну одлуку везану за дати проблем у животној средини. Уколико ризици не би били довољно дефинисани и јасни да би менаџмент могао да донесе одлуку, менаџери ризика би могли да одлуче да се понове једна или више фаза процене. Поновном оценом концептуалног модела (и повезаних хипотеза ризика) или спровођењем додатних студија може да се побољша оцена ризика и утиче на опис ризика, односно на његову квалитетнију карактеризацију.

⁷ *Рецептор* је еколошки ентитет изложен стресору. Тај термин може да се односи на ткива, организме, популацију, заједнице и еко-системе. Док су еколошка компонента или биолошки систем алтернативни термини, рецептор је обично јаснији термин у дискусијама о изложености у којима је акценат на односу стресор–одговор.

⁸ Профил стресор–одговор производ је фазе карактеризације еколошких ефеката у фази анализе процене еколошког ризика у којем су сумирани подаци о ефектима стресора на изабране кључне тачке процене.

Слика 5 – Шематски приказ фазе карактеризације ризика са проширеним прегледом активности за пример просечне процене еколошког ризика

Закључак

Постављена су питања садашњег и будућег стања животне средине како на локалном – нашем, тако и на глобалном – светском плану. На основу чињеница, постоје бројни ризици, разматрање нежељених еколошких догађаја у домену је научне реалности, а будућност животне средине је неизвесна или предвидиво угрожена.

У раду је учињен покушај да се подстакне боље праћење стања животне средине у домену вежбовних активности Војске. Тиме би се стварали услови не само за очувању животну средину него и за разумевање и потребни однос према животној

средини. Применом научних сазнања у виду процене и управљања еколошким ризиком допринело би се остварењу тих тежњи.

Понуђени методолошки оквир обезбеђује ширину у управљању процесом. Наиме, управљање проценом не значи само управљање ризицима од појединачних стресора већ и управљање ризицима од свих активности које потенцијално носе ризик.

Кроз дату методологију процене уопштено су наглашене фазе процеса. У конкретном случају, за њену примену били би неопходни сложени услови и активности, и давала би комплексне резултате. Полигони, вежбалишта и други простори означени су као места на којима треба утврдити да ли прете или у којој мери постоје еколошки ризици од спровођења вежбовних активности Војске.

Разматрана методологија је проверена и научно потврђена. Њена примена би омогућила увид у стање, бољу заштиту и унапређење стања животне средине не само на полигонима и вежбалиштима Војске него и шире.

Литература

1. Бакрач, С. и др.: „Деградиција животне средине – утицај на еколошку безбедност“, *Војно дело*, јесен/2010, година LXII, Београд, 2010, стр. 314–328.
2. Bridges, T. и др.: *Summary of a Workshop on Ecological Risk Assment and Military-Related Compounds: Current Reasrch Needs*, Washington, 1997.
3. Група аутора: *Безбедност и здравље на раду*, БЗР Едукациони центар, Монографија, књ. 1, Крагујевац – Нови Сад, 2009, стр. 155–203.
4. Љешевић, М.: *Животна средина – теорија и методологија истраживања*, (пето издање), Универзитет Сингидунум у Београду – Факултет за примењену екологију ФУТУРА и НВО „Екоризик“, Београд, 2010.
5. Suter II, G. и др.: *Military ecological risk assessment framework (meraf) for assessment of risks of military training and testing to natural resources*, National Center for Environmental Assessment, USEPA i U. S. Army Construction Engineering Research Laboratory, Tennessee, 2002.
6. Папић, и др.: „Планирање и уређење простора за потребе одбране у оквиру Просторног плана Р. Србије и заштита војних комплекса“, *Војно дело*, пролеће/2011, година LXIII, Београд, 2011, стр. 151–171.
7. U. S. EPA: *Guidelines for ecological risk assessment*. EPA/630/R-95/002Fa. Washington, DC, 1998.
8. <http://www.esd.ornl.gov/programs/ecorisk/military.html>

НАУЧНА МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТ У ДРУШТВУ КАО ПРИЛИКА ЗА ВОЈСКУ – ТЕСТ ЛИДЕРСТВА*

Бојан М. Томић**

Институт за мултидисциплинарна истраживања, Београд

У раду се разматра научна мултидисциплинарност у друштву. Представљена је акција чији је циљ приказивање научних метода и достигнућа широј популацији. Као пример за побољшање акција остварених у прошлости дата је мултидисциплинарна прилика – светлост. То је заједничка тема многих сегмената модерног друштва, укључујући и Војску која за њу има многострук потенцијал. У раду се инсистира на афирмативности Војске и утицају који може имати на теме релевантне за будућност. Поред тога, дате су и смернице везане за упоредне сфере које су од значаја за Војску.

Рад карактерише приступ у којем се директно уочавају најсавременији ангажмани, изазови и могућности. Тиме се питање лидерства не ставља у виртуелни већ у реални контекст.

Кључне речи: *лидер, Војска, мултидисциплинарност, светлост, квантна индустрија*

Увод

Од 2. до 4. децембра 2011. године у Београду је на четири локације (простор Робне куће Клуз, Студентски културни центар, Театар Бојан Ступица, Галерија Народне банке Србије) одржан Пети фестивал науке. Међу партнерима и учесницима се током фестивала представио и Војнотехнички институт (ВТИ). Сарадници овог института изложили су макету авиона „ласта“¹, затим беспилотну летелицу израђену од композитних материјала, мултисензорску интелигентну платформу за осматрање у свим временским у словима, експериментално возило на даљинско управљање са уграђеном роботском руком и визуелизацију димним струјницама. С обзиром на то да се поставка налазила на основном нивоу (приземље – ниво 0) непосредно при улазу, била је једна од првих на коју су наилазили посетиоци, и тиме је на многе, поготово најмлађе, оставила упечатљив утисак.

* Рад је настао у оквиру пројекта „Теорија и пракса науке у друштву: мултидисциплинарне, образовне и међугенерацijske перспективе“ (ОИ 179048 – област друштвених наука) који је финансирао Министарство просвете и науке Републике Србије.

** bojantomic@imsi.rs

¹ <http://www.festivalnauke.org/2011/rs/program/005.html>

Наведени наступ је пример коришћења добијене шансе. Такође, то је и прилика за квалитетније повезивање институција Војске и научника запослених у војном сектору са друштвом. Ова презентација постигнућа војних истраживача у науци и војној индустрији доноси могућност интеракције и нових личних осећаја које то прати, те мотивацију која проистиче из оцене² рада научника који своју делатност обављају у специфичним и не лаким околностима.

Наступ (учешће) Војске оваквог типа може се и унапредити. Могуће је остварити ангажман који ће *претходити* одређеном низу догађаја. Такав би утицао да Војска буде један од зачетника (иницијатора) и примарних организатора. Даље би се то одразило на могућност да она буде препозната као предводник актуелности и савремености без губитка својих одлика, већ управо њиховим истицањем у садашњости. Услов томе је да научници у Војсци, и не само они, буду активни и посвећени осмишљавању, да буду (постану) лидери у представљању пројеката у друштву и комуникацији са друштвом. Смисао овог предлога је јасан – бити не само успешан учесник, већ и предводник. Такав је *активни* стваралац (онај који креира догађаје) који објављује новости и који је гласноговорник нових тенденција и открића.

Сагледавајући све то уочава се специфична (али и значајна) разлика између уласка у одређени процес који је већ развијен и коришћен (односно руковођен) од стране других актера и онога што је формирање самог догађаја (манifestације), те предност која из тога проистиче. Када се то изложи, импликација се може претпоставити.

Централна питања

Два питања следе из досадашњег излагања. Оба су практична и, као свака практичност која може бити од утицаја, захтевају квалитетан и исцрпан теоријски приступ.

Прво питање је: Каква би то манифестација омогућила учешће аналитичара и научника при Војсци на разматрани начин?

Друго је: Како креирати такав догађај? Оно се може формулисати и на следећи начин: Шта Војска има да понуди?

У овом раду покушаћемо да одговоримо на прво питање, док ћемо у раду који му следи, а који је такође припремљен за „Војно дело“, дати неке прилоге (теме) који би помогли оваквој организацији.

Низ догађаја: термин реализације – 2015. година

Догађај (манifestација) који је тема овог рада већ је најављен на светском нивоу, а реализација је предвиђена за 2015. годину. Хронолошки гледано, налазимо се на почетку припрема и информације о томе су још увек у иницијалној фази. Агитовање („загревање“) званично је започело у септембру 2011. године. Ради се о глобалном пројекту Генералне скупштине Уједињених нација чији је циљ проглашење 2015. године *Међународном годином светлости*. Покренуло га је Европско

² Нису у питању само похвале или признања, него и значај речи које ти посвећује други човек.

друштво физичара (ЕДФ), Одељак за квантну електронику и оптику (Quantum Electronics and Optics Division – QEOD)³ 2009. године, а касније га је подржао велики број међународних друштава и организација.

До сада су организоване међународне године: планете Земље (2008), пијаће воде (2003), културе мира (2000), свемира (1992), итд.⁴ У последњих десет година по важности за науку издвојиле су се: година физике (2005), астрономије (2009) и хемије (2011).

При прегледу извештаја добија се увид у размере посебености тих акција. Јасно је да су то свеобухватне, многољудне акције које интегрису и укључују широку популацију. Податак који је више него репрезентативан јесте да је 815 милиона људи у 148 земаља учествовало у ономе што се представља као највећи научни догађај прошле декаде – година астрономије (2009).⁵

За 2015. годину светлости очекује се и више од тога. Светлост је врло интересантна тема. Она инспирише (научнике, инжењере, индустријалце, уметнике, теологе, филозофе), широко је присутна и представља основ многих технологија. Такође, садржи велики потенцијал мултидисциплинарности. Довољно је поменути да је примена светлости револуционарно утицала на друштво кроз комуникације, екологију, медицину, забаву и културу. Почев од свакодневних људских активности до будућих примена и организације друштва, може се уочити – светлост је незаменљива, круцијална. Будућност апликација које користе светлост посебно је интересантна као нешто што ће допринети бољем приступу информацијама, повећању здравља становништва и омогућавању квалитетнијих услова живота.

Година 2015. биће обележена интерактивним приступом у размени сазнања, те ентузијазма. Управо је то прилика за Војску. Активно осмишљавање и припрема за разматрани вид презентације може започети данас и трајати све до краја 2014. године.

Реализација 2015. понудиће разноврсне облике комуникације. Интегрисање слојева друштва из великог дијапазона – од лаика до нобеловаца, од деце школског и предшколског узраста до ветерана, од економски слабије ситуираних до имућних – носи велики потенцијал за боље будуће функционисање друштва. Размена и сарадња, повећање обима информисаности, обучавања и капацитета је директна прилика за Војску.

Релевантност и актуелност теме светлости

Пошто смо размотрили предности које проистичу из ангажовања Војске на пољу презентације свог технолошког и научног напретка, за шта би добила прилику на долазећој *Међународној години светлости*, анализираћемо релевантност теме светлости у економији и индустрији, са освртом на њену актуелност за Војску. Да би се схватио значај теме светлости за Војску, војну индустрију и научнике у Војсци, прибећи ћемо, у овом случају, не само изношењу научних аргумената већ и новијим подацима из привреде.

³ http://www.eps.org/?page=year_of_light

⁴ <http://www.un.org/en/events/observances/years.shtml>

⁵ Извештај поднет након Међународне године астрономије
http://www.astronomy2009.org/static/archives/documents/pdf/iya2009_final_report.pdf

Индустрија која почива на светлости главни је економски покретач цивилизације данас. У индустрији и економији светлост је значајна у садашњости, а следи јој још значајније место у будућности. Процена је да трећина светске економије почива на светлости.⁶

Иако овај податак делује неодмерен (преувеличан), такав утисак пролази када размислимо о томе који све уређаји постоје чије је функционисање неодвојиво од светлости. Сви данас лично поседујемо неке од уређаја чија је реализација потпуно заснована на квантној теорији.⁷ Опште су познати ласер, транзистор и магнетна резонанца. Ову информацију можемо директно повезати са актуелностима (чак и вестима). Ласерско оружје је све значајније.⁸

Економској страни приче о светлости додаћемо сада и податке везане за будућу индустрију. У предузећима *MagiQ Technologies*⁹ из Њујорка и *ID Quantique (IDQ)*¹⁰ из Женева, која су посвећена дизајну, развоју и примени нових технологија, развија се нова грана индустрије – квантна индустрија. Коришћење мање познатих светлосних феномена у будућој индустрији захтева опсежно ангажовање научника и економиста, али и изворе финансија за пројекте од чијих резултата не мора бити (скоре) економске користи.¹¹ Пре тога, циљ је да се економисти и научници из разних области посвете препознавању тенденција, праваца и активности које имају утицај на функционисање бизниса и друштва у будућности.

На основу ових информација видимо да се уклапа слика, да се назире корист, да повезујемо претходне увиде, сазнања до којих смо дошли, као и да се појављују решења одређених проблема.

Навешћемо пример оних који су у нашој земљи већ направили мултидисциплинарну основу примењиву и при конципирању сарадње у *Међународној години светлости*. Прилику да се повежу са другим истраживачима и своје доприносе представе широј публици¹² схватили су српски физичари који су покренули мултидисциплинарни пројекат чија је тема светлост.¹³ У оквиру тог пројекта проучаване су следеће одреднице: особине човековог виђења,¹⁴ историја појма светлости и начин сагледавања светлости у различитим епохама, однос појмовног устројавања светлости са креативним делатностима,¹⁵ научне аналитичке методе у студијама уметнич-

⁶ Rosenblum B., Kuttner F., *Quantum enigma: Physics Encounters Consciousness*, Oxford University Press, New York 2006, 81–85.

⁷ Квантна теорија је честична теорија светлости и предмет су јој посебне особине честица специфичних (субатомских и атомских) величина.

⁸ То ћемо, заједно са квантном теоријом, темељније обрадити у наредном раду.

⁹ <http://www.magiqtech.com/MagiQ/Home.html>

¹⁰ <http://www.idquantique.com/>

¹¹ Carey, John, Physics: „Putting The Weirdness To Work“, *Businessweek*, 15 март 2004.

http://www.businessweek.com/magazine/content/04_11/b3874102.htm

¹² По обрасцу концентричних кругова: локално, национално, регионално и међународно.

¹³ Оријентисан на повезивање природних наука са уметношћу, са посебним нагласком на, за наше поднебље важним, иконописом. Његов назив је: *пројекат о светлости за иконописце*.

¹⁴ Томић, Бојан, Анализа зависности нашег начина виђења од светлости и мисаони експерименти са светлошћу, Уводни рад са тематиком светлости за студенте Академије Српске Православне Цркве за - уметност и конзервацију, *Живопис*, 3, 2009, 279–301.

¹⁵ Томић, Бојан, Светлост у Новом Завету: Хемијска, физичка и теолошка преразматрања, *Иконографске студије*, 3, 2010, 51–64.

ког материјала,¹⁶ као и будуће примене и ангажовања научника природнонаучног образовања у друштвенонаучним дисциплинама. Посебно важно у оквиру теме је питање експертизе.¹⁷

Закључак

Једна опомена, савет, сажето искуство, показатељ излаза и превазилажење препрека долази из рада пуковника др Петера Лодевика (Peter Lodewyckx) проректора Краљевске војне академије у Бриселу. Последњи поднаслови његовог рада су *Војне науке као покретач цивилних наука и Учесће у цивилним оквирним програмима истраживања*.¹⁸ Овај приступ управо то сведочи. У њему се директно виде значајни и најсавременији ангажмани, изазови и могућности.

Активности на међународном плану, на пројектима цивилно-војне сарадње које финансирају Уједињене нације¹⁹ у систему колективне безбедности, биле су и тема интервјуа са начелником Одељења за цивилно-војну сарадњу Генералштаба, пуковником Звонимиром Пешићем.²⁰

Надамо се да ће светлост и њена примена у мисији Војске бити тема разговора 2015. године.

Специфичност мисије и делатности може бити предност, али треба наћи прилику, осмислити је и прићи томе максимално професионално. Препознавање, а уједно и мобилисање капацитета и учествовање у конципирању је основ за успех будућих активности и центрирање институције као носиоца новина, предводника, лидера. Војска има потенцијал за тему која је за њу важна. То је светлост.

Литература

1. <http://www.festivalnauke.org/2011/rs/program/005.html> (посећено 18. 01. 2012)
2. http://www.eps.org/?page=year_of_light (посећено 18. 01. 2012)
3. <http://www.un.org/en/events/observances/years.shtml> (посећено 18. 01. 2012)
4. http://www.astronomy2009.org/static/archives/documents/pdf/iya2009_final_report.pdf (посећено 18. 01. 2012)
5. Rosenblum B., Kuttner F.: *Quantum enigma: Physics Encounters Consciousness*, Oxford University Press, New York, 2006.
6. <http://www.magiqtech.com/MagiQ/Home.html> (посећено 18. 01. 2012)
7. <http://www.idquantique.com/> (посећено 18. 01. 2012)

¹⁶ Томић, Бојан, Савремене хемијске и физичке аналитичке методе у студијама уметничких материјала (развој мултидисциплинарности у 2009. години), *Живопис*, 4, 2010, 83–105.

¹⁷ Томић, Бојан, Експертиза у уметности и експертиза у теологији на примеру пројекта о светлости за иконописце, *Црквене студије*, 8, 2011, 393–400.

¹⁸ Лодевик, Петер, НАУКА ОДБРАНЕ: ДА ЛИ ПОСТОЈЕ?, *Војно дело*, Јесен 2011, 2011,78–82.

¹⁹ Мировна операција УНИФИЛ у Либану.

²⁰ Интервју са начелником Одељења за цивилно-војну сарадњу Генералштаба пуковником Звонимиром Пешићем. http://www.vs.rs/index.php?news_article=c49ed276-8378-102f-8d2f-000c29270931

8. Carey, J.: Physics: „Putting The Weirdness To Work“, *Businessweek*, 15. 03. 2004.
http://www.businessweek.com/magazine/content/04_11/b3874102.htm
(посећено 18. 01. 2012)

9. Томић, Б.: Анализа зависности нашег начина виђења од светлости и мисаони експерименти са светлошћу, Уводни рад са тематиком светлости за студенте Академије Српске Православне Цркве за уметност и конзервацију, *Живопис*, 3, 2009, 279–301.

10. Томић, Б.: Експертиза у уметности и експертиза у теологији на примеру пројекта о светлости за иконописце, *Црквене студије*, 8, 2011, 393–400.

11. Томић, Б.: Светлост у Новом Завету: Хемијска, физичка и теолошка предразматрања, *Иконографске студије*, 3, 2010, 51–64.

12. Томић, Б.: Савремене хемијске и физичке аналитичке методе у студијама уметничких материјала (развој мултидисциплинарности у 2009. години), *Живопис*, 4, 2010, 83–105.

13. Лодевик, П.: Наука одбране: да ли постоје?, *Војно дело*, Јесен 2011, 2011,78–82.

14. http://www.vs.rs/index.php?news_article=c49ed276-8378-102f-8d2f-000c29270931
(посећено 18. 01. 2012)

РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА ОД 1918. ДО 1939. ГОДИНЕ

Драган А. Лазић

Генералштаб Војске Србије, Команда В и ПВО, 204. вбр, 101. лае

У раду је приказан развој југословенског ваздухопловства и ваздухопловне индустрије у два периода – од 1919. до 1929. године и од 1929. до 1939. године.

Кључне речи: *Југославија, ваздухопловство, историја, развој*

„Слава онима који крвљу својим исписаше границе нашег неба.

Опијени једном великом љубављу, чистом и заносном, вођени жељом да послуже отаџбини, пали су у борби са смрћу, којој су се тако често смејали.

Како су били полетни и снажни! Како су њихове мишице чврсто служиле једном великом задатку; како су хтели да своје животе уложе у једно лепо дело, у велику труд победе неба.

И како су, цењени од претпостављених, вољени од својих другова, увек у борби, неустрашиви и вечито у додиру са смрћу, били ипак благи и добри као несташна, безазлена деца.

Да ли да плачемо за њима? Или да у мушком болу потражимо понос што и данас имамо јунака, што и данас имамо храбра умирања и узвишене жртве?

Поклонимо се њиховим сенима! Оне нам уливају наду у боље дане, у времена, када ћемо снажним замасима моћи оборити све препреке, које нас данас спутавају.

Поклонимо се и тихо утримо сузе! Јер се мора завршити дело за које су они пролили своју крв:

Победа ваздуха пре свега и мимо свега!“

(*Алманах југословенске авијације, 1930. година*)

Увод

Крај Првог светског рата зарађене стране су дочекале са огромним вишкови-ма ратних авиона и војних пилота, а њиховој ваздухопловној индустрији, развијеној у току рата до неслуђених размера, запретио је потпуни колапс после обуставе војних наруџбина. И владе појединих земаља биле су затечене наступањем мира јер, једноставно, нису имале јасну визију места и улоге ваздухопловства у

мирнодопским условима. У неким земљама, уосталом и у новој држави, Краљевству СХС, постојало је мишљење да после страховитих страдања и разарања у Првом светском рату неће брзо доћи до нових ратних сукоба, поготово што су поражене милитантне земље биле територијално сведене на националне границе и дисциплиноване мировним уговорима. У мањем броју земаља, као у Француској и Италији, настављен је развој ваздухопловне борбене технике и после обуставе непријатељства и закључења мира. Наиме, после увида у завидни ниво ваздухопловне технологије поражене Немачке и производне потенцијале немачке ваздухопловне индустрије, Француска је наставила да прати послератно политичко и економско консолидовање свог милитантног источног суседа и ствара систем заштите од његовог јачања и реваншизма. Истовремено, Италија се припремала – незадовољна припајањем Краљевству СХС извесних територија у Далмацији које су јој биле обећане Лондонским споразумом (Споразумом, који је закључен у Лондону 26. априла 1915. између Француске, Велике Британије и Русије, с једне, и Италије, с друге стране, биле су јој обећане, уколико стане на страну сила Антанте, извесне области после слома Аустроугарске) – да силом запоседне обећане области. За разлику од Француске и Италије, Велика Британија је своју послератну политику према војном ваздухопловству заснивала на предвиђању ратне опасности у следећем десетогодишњем периоду (*Ten years rule*) и није повећавала издатке за војно ваздухопловство уколико није предсказивана ратна опасност у следећих десет година.¹

Пионири комерцијалне авијације били су приватни предузетници, најчешће произвођачи авиона и инвентивни авијатичари, а затим и поједини бизнисмени, који су, понекад и са скромним средствима, оснивали авио-компаније користећи вишкове борбених авиона и демобилисане пилоте. Превоз поште, робе и путника адаптираним војним авионима властите производње било је за произвођаче авиона питање опстанка. Демобилисани авијатичари су, такође, видели могућност да своје пилотске способности искористе и у цивилству превозом поште авионима. Њихове иницијативе наишле су на подршку јавности и матичних држава, а убрзо су се јавили и спонзори. Већ у току 1919, прве године живота у миру, осниване су авио-компаније и успостављане ваздушне линије у индустријски развијеним земљама Европе, привенствено у Немачкој, Француској и Великој Британији.²

У развоју ваздушног саобраћаја у Европи по завршетку Првог светског рата предњачила је Немачка, којој Версајским мировним уговором није било забрањено да поседује и развија цивилни ваздушни саобраћај и спортско ваздухопловство. Јасна визија значаја ваздухопловства у будућности и одлучност да сачува своју ваздухопловну индустрију допринели су да Немачка, и поред тешких ратних разарања, санкција, плаћања ратне штете, окупације дела територије, неизвесних плебисцита, великих унутрашњих превирања, несташица горива, галопирајуће инфлације, забране коришћења одређених типова авиона и мотора од стране савезничке контролне комисије, дискриминаторских одредаба Париске конвенције од 13. октобра 1919. и другог, буде прекривена мрежом ваздушних линија још у првој половини двадесетих година.

¹ Ч. Крунић, *Цивилно ваздухопловство Краљевине Југославије*, Београд, 2010, стр. 11.

² Исто.

Ваздухопловни спорт је после Првог светског рата избио у први план у многим европским земљама. Помоћу једриличарства, Немачка је свом ваздухопловству дала основу и створила неисцрпан извор првокласног летачког кадра. Ту „разоружану земљу“ ништа није чинило толико опасном и страшном за противничке земље колико њен ваздухопловни потенцијал: ваздухопловна индустрија, ваздушни саобраћај, спортска авијација и, најзад, оно што је најважније, њено веома развијено једриличарство (летење авионом без мотора). Немачка је, после искуства из Првог светског рата, проценила важност једриличарства и одредила да оно не треба да служи само за спорт. Немци су га третирали као наставно средство помоћу којег ће Немачка створити велики број пилота моторног авиона не кршећи одредбе Версајске мировне конференције. Почетком тридесетих година већ су имали на десетине хиљада једриличара, чији је главни услов за ступање у пилотску школу био да дипломирају. Наиме, дипломирани једриличар представљао је „више но половину пилота на моторном авиону“, па је услов за ступање у пилотску школу био завршена школа безмоторног летења.³

Слика 1 – Многи немачки пилоти школовани су у таквим, наизглед безопасним школама, међу њима и чувени ас Луфтвафе Адолф Галанд

Француска влада је почетком двадесетих година донела одлуку да стимулише развој цивилног ваздушног саобраћаја. Ради усмеравања развоја и профилисања новог вида транспорта успоставила је и надлежну службу и прилагођавала политику субвенционисања компанија националним интересима.

И на другој страни Ламанша, у Великој Британији, рано су осниване авио-компаније. Међутим, за разлику од француских и немачких компанија, британски авио-превозници нису добијали материјалну подршку од државе, због чега су били принуђени да обустављају летење. Препуштање компанија да се саме сналазе (*Fly by themselves*), без финансијске помоћи државе, била је, вероватно, најкратковидија

³ Др Н. Жутић, *Авио-индустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918–1945*, „Меркур“, Београд, 2004, стр. 9.

одлука Винстона Черчила, државног секретара за ваздухопловство почетком двадесетих година и великог британског политичара у каснијем периоду.⁴

Авио-компаније су доста рано осниване и у осталим индустријски развијеним европским државама: Швајцарској, Холандији, Белгији и скандинавским и прибалтичким земљама. С обзиром на релативно кратка растојања и добре друмске и железничке везе између административних и привредних центара у тим земљама, њихове компаније су се најчешће оријентисале на успостављање ваздушних линија са земљама у окружењу, у сарадњи са компанијама тих земаља.

Ваздушни саобраћај у земљама у непосредном окружењу Краљевине СХС успостављен је са извесним закашњењем. Шта више, ни Италија, која је имала развијену ваздухопловну индустрију и наставила да производи борбене авионе и по завршетку Првог светског рата, није стимулисала оснивање авио-компанија и отварање линија ваздушног саобраћаја све до 1926. године. То кашњење је правдано природним баријерама, Алпима и Апенинима, непогодним за успостављање ваздушних линија тадашњим авионима с непоузданим моторима и без пресуризације кабине, с једне, и развијеном копненом путном мрежом, с друге стране. Иначе, у Италији је најпре био успостављен ваздушни саобраћај на домаћим линијама, а затим је ширен на земље Медитерана и, на крају, на политичке и привредне центре Европе.

Аустрији, Мађарској и Бугарској, немачким савезницама у Првом светском рату, биле су мировним уговорима уведене санкције које се нису односиле на цивилно ваздухопловство.

Развој ваздушног саобраћаја у Краљевини СХС и осталим балканским земљама у њеном окружењу: Румунији, Бугарској, Грчкој и Албанији, био је успорен због привредне заосталости и геополитичког положаја. У немогућности да оснивају своје националне компаније, балканске земље су давале концесије страним компанијама да обављају ваздушни саобраћај.

Географски положај балканских земаља, посебно Грчке због изласка на Средоземље, био је погодан и за транзитни ваздушни саобраћај између средње Европе и Блиског истока. Ваздушни простор тих земаља, а повремено и аеродроме у Атини, Солуну и, у мањој мери, Београду и Софији, користиле су авио-компаније европских колонијалних сила на империјалним ваздушним путевима према њиховим колонијалним поседима на Блиском, Средњем и Далеком истоку и у Африци.

Настанак и развој југословенског ваздухопловства од 1918. до 1929. године

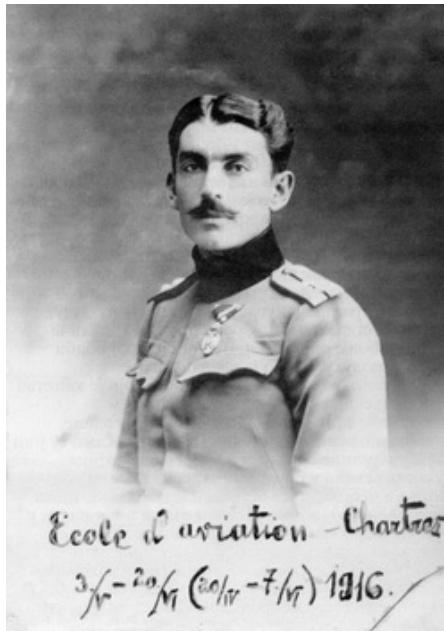
Организација ваздухопловства у Краљевини СХС након рата

Почетком 1918. године створени су услови за претварање мешовитих српско-француских ескадрила, организованих у мају 1916. године, у српске јединице. Начелник Штаба Врховне команде Српске војске донео је 17. јануара 1918. одлуку „да

⁴ Ч. Крунић, *исто*, стр. 13.

командант Аеропланске ескадре капетан Јован Југовић, споразумно са шефом 'Српске авијатике' мајором Роже Витром, наше особље постепено прикупи и групише у две армијске ескадриле, једну код Прве, а другу код Друге армије, да би се што боље омогућило командовање, употреба и снабдевање⁵.

Реорганизацијом српско-француске ескадриле „АР 521“, која је тада била у Вертекопу, створена је *Прва српска ескадрила*. За командира ескадриле постављен је капетан *Бранко Вукосављевић*, дотадашњи командир чувеног „Њепорског одељења“. Приликом формирања Прва српска ескадрила је имала: 12 авиона типа *AP 1* и три ловца типа *Њепор XXIV*. Потпуно оперативна постала је у априлу 1918. године.

Слика 2 – Капетан Бранко Вукосављевић

Од српско-француске ескадриле „525“ основана је током маја и јуна 1918. године и *Друга српска ескадрила*, при Другој српској армији, на аеродрому Вербена. Командир је био капетан Драгиша Вујић. Та ескадрила је постала оперативна почетком јула 1918. године. Првог маја 1918. српска Аеропланска ескадра имала је у саставу: 62 официра, 53 подофицира, 30 механичара и 337 каплара и редова – укупно 482 припадника.

У оквиру припрема за пробој Солунског фронта, у августу 1918. године, снаге Прве и Друге српске ескадриле груписане су у једну формацију, јачине 40 авиона. Добијен је знатан број модерних бомбардера и извиђача *Бреге XIV*, са мотором од 300 коњских снага, и ловаца *Слад VII*.

⁵ З. Грујић, *Авијација Србије и Југославије 1909–1994*, НИУ „Војска“, Београд, 1997, стр. 63.

Слика 3 – Прва српска ескадрила 1918. године

Авијација је у пробоју Солунског фронта обављала задатке даљег извиђања, фотографисања и бомбардовања противникових објеката. Ловачка авијација обезбеђивала је дејства извиђачке и бомбардерске авијације и пружала заштиту из ваздуха српским снагама. У ваздушним борбама српско ваздухопловство је оборило 30 немачких и бугарских авиона. Противавионска артиљерија оборила је пет авиона.⁶

После ослобађања Скопља, првих дана октобра 1918, све борбене ескадриле и службе „Српске авијатике“ и српска Аеропланска ескадра и Аероплански депо, с Аеропланским парком, прикупили су се у том граду. На тај начин омогућена је боља и ефикаснија употреба авијације у борбеним дејствима.

Први авиони „Српске авијатике“ прелетели су у Ниш 20. октобра 1918. и одмах се укључили у борбена дејства. На дан ослобођења Београда, 1. новембра 1918. године, капетан Вукосављевић обавестио је команданта Друге армије војводу Степановића да су већ поручници Павловић и Ђорђевић са авионским материјалом и бежичном телефонијом упућени у Краљево. Уз то, он је навео да ће авиони долетети чим се подигну заклони, али због проблема око снабдевања Краљево је прва етапа. Из Скопља су 4. новембра отпутовали за Ниш капетан Вукосављевић, два пилота и један механичар са два авиона бреге. Материјал и авиони пребацивани су од града до града према стању на путевима и недостатку горива и потребне радне снаге. У Нишу је отпочело уређивање логора 10. новембра, а наредног дана посада Антуновић–Сондермајер отпутовала је за Београд.

Примирје између савезничких и Централних сила наступило је 11. новембра. Управо у то време настављено је пребацивање материјала које је пратио прелет ави-

⁶ Исто.

она. Припреман је и долазак авиона Прве српске ескадриле на аеродром у Нови Сад, што је учињено 24. новембра. Тиме је окончан ратни оперативни план српског ваздухопловства у садејству са савезничким ваздухопловствима. Истовремено, отпочео је нови период успостављања и рада ваздухопловне базе на новосадском аеродрому, као најразвијенијем авијатичком центру у земљи за неко време. Главни град са Земуном тада није имао припремљено земљиште с пратећим објектима, па је бивши аустроугарски аеродром у Новом Саду био погоднији за предстојећи рад.

Српско ваздухопловство извело је у борбама на Солунском фронту, у току противофанзиве и за ослобађање отаџбине 3.000 летова и дало значајан допринос победи. Тако су стечена драгоцене искуства за даљи развој ваздухопловства. У балканским ратовима и Првом светском рату српско ваздухопловство је користило четири балона и 180 авиона, 36 типова и модела, већином добијених од савезника, а четири су заплењена од противника⁷ (табела 1).

Табела 1 – Српско ваздухопловство у Првом светском рату

Тип	Намена	Посада	Брзина (km/h)	Наоружање
Морис Фарман МФ11	извиђач	2	118	1 (80)
Блерио XI-2А	извиђач	2	120	-
Блерио XI-2Г	извиђач	2	115	1 (60)
Блерио пенгун	школски	1	60	-
Блерио-рулер	школски	1	60	-
Морис Фарман МФ11 бис	извиђач	2	128	1 (130)
Воисин III тип ЛА	бомбардер	2	120	1 (60)
Воисин IV тип ЛБ	бомбардер	2	120	топ 37 mm
Кадрон Г III А2	извиђач	2	110	1
Кадрон Г IV Б2	бомбардер	2	130	1 (110)
Фарман Ф 40	извиђач	2	135	1 (50)
Фарман Ф 41	извиђач	2	128	1
Њепор X А2	извиђач	2	135	1
Њепор XI Ц1	ловац	1	152	1
Њепор XII А2	извиђач	2	144	1
Њепор XXI Ц1	ловац	1	150	1
Њепор XXIII Ц1	ловац	1	176	1+1
Њепор XXIV Ц1	ловац	1	176	1 синхрон.
Њепор XXIV Ц1 бис Ц1	ловац	1	170	1 синхрон.
Доранд AP 1 А2	извиђач	2	153	1+1 (82)
Доранд AP 2 А2	бомбардер	2	153	1+1 (82)
Бреге XIV А2	извиђач	2	184	1+2 (120)
Бреге XIV Б2	бомбардер	2	176	1+2 (235)
СПАД С VII Ц1	ловац	1	191	1
Р. А. Ф. БЕ 2ц	извиђач	2	116	-
Хенри Сол I А2	извиђач	2	153	1+1(60)

Поред преношења материјала српске војске у Нови Сад, радило се и на сакупљању авиона и другог заплењеног материјала Аустроугарске монархије који је био расут по аеродромима у Загребу, Љубљани и на другим местима где је био затечен. Командант Прве армије војвода Бојовић захтевао је од Врховне команде 25. новембра да се Штаб

⁷ З. Грујић, *исто*, стр. 63.

те армије премести у Нови Сад због повољнијих услова за решавање војних и политичких питања нове државе пред којима се нашао народ у Војводини и шире.

Врховна команда је наредила да, у духу реорганизације, Друга српска ескадрила (ескадрила „525“) изађе из састава Друге армије, да се смести у Нови Сад и да буде на располагању и снабдевању код Прве армије. У међувремену, шеф српског ваздухопловства је наредио да се сав заплени авијатички материјал преда на употребу Првој српској ескадрили (ескадрила „521“) или српском авијатичком парку, када буде стигао. Командант Прве армије је, поред тога, тражио да се преместе српски ваздухопловци, приправници ђаци, из Седеса у Нови Сад на продужење обуке, тј. да управо они буду први полазници прве српске пилотске школе.

У силовитом јуришу Српска војска је, ослобађајући земљу од окупаторског ropства, за непуна два месеца прешла пут од Кајмакчалана до Караванки. Са јединицама копнене војске у ослобођену отаџбину прелетеле су и пребазирале и све ваздухопловне јединице. Када је 1. децембра 1918. створена прва југословенска држава, српско ваздухопловство је преименовано у ваздухопловство војске нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁸

Ваздухопловство Краљевине СХС, у односу на бројно стање и величину српског ваздухопловства на Солунском фронту, за кратко време, нарасло је и по броју људи и по количини ваздухопловне технике јер су многи ваздухопловци словенског порекла (Срби, Хрвати, Словенци) који су били у аустроугарском ваздухопловству прешли у ваздухопловство нове државе.⁹

Почетком 1919. године обједињено је целокупно ваздухопловство нове државе поступним уласком у његов састав авиона и авијатичара који су затечени или су пребегли у земљу по завршетку рата. У Новом Саду су 24. фебруара отпочела теоретска предавања у тзв. Првој српској пилотској школи, основаној према наређењу заступника команданта аеропланске ескадре капетана Вукосављевића, донетом два дана раније. Школа је званично почела са радом 1. марта 1919. године.

Заступник команданта аеропланске ескадре капетан Вукосављевић упутио је из Новог Сада, 2. марта, предлог Инжењеријском одељењу Врховне команде о отварању авијатичких станица за пренос поште. Такође, шеф ваздухопловства Де Ларсан послао је предлог Инжењеријском одељењу у вези с могућношћу преношења војничке поште авионом „при лепом времену а и с обзиром на количину бензина“ којом се тада располагало.

Због све већег обима послова, капетан Вукосављевић је предложио да се из Љубљане пребаце у Нови Сад четири ратна авиона са пилотима, уколико би прихватили предложене летачке додатке, којима би се могле обављати активности везане за пренос поште. Почетком априла 1919. године јак ветар је онемогућио практичан рад у школи. Ипак, тих дана, званична пошта је преношена из Новог Сада у Земун и Ниш, и обратно. Пилот Матија Хођера пренео је 13. марта званичну пошту од Новог Сада, преко Земуна, у Ниш. Два дана касније, 15. марта, Штаб Врховне команде, преко Инжењеријског одељења, упутио је циркуларни акт о успостављању поштанско-телеграфске ваздушне везе између Новог Сада, Земуна, Ниша и Скопља. Већ 20. априла капетан Вукосављевић је указом унапређен у мајора.

⁸ Исто, стр. 65.

⁹ С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933, стр. 568.

Током маја 1919. године Аеропланска ескадра је преименована у Ваздухопловну команду и имала је ранг пука и ранг административног органа III степена у саставу Инжењеријског одељења Министарства војног. За команданта је постављен мајор Бранко Вукосављевић. Према војнотериторијалној подели, образоване су четири обласне ваздухопловне команде, са седиштима у Новом Саду, Загребу, Скопљу и Сарајеву, и аеропланска одељења у Љубљани и Мостару.

На дужности команданта југословенског ваздухопловства мајор Бранко Вукосављевић, један од најбољих пилота и најзначајнијих личности српског војног ваздухопловства, био је веома кратко. Погинуо је у авионском удесу 19. јуна 1919. на аеродрому у Новом Саду. Школовање за пилота завршио је у Трећој класи. Био је први командир „Њепорског одељења“, командир Прве српске ескадриле и први командант југословенског ваздухопловства. Током балканских ратова и почетком Првог светског рата мајор Вукосављевић је примио одликовања као артиљеријски официр – водник. Међутим, његов изузетан допринос српском и савезничком ваздухопловству од краја 1916. године није мерљив једино на основу признања – три похвалне наредбе, унапређења и одликовања, а то су:

- Златна и сребрна медаља за ревносну службу
- Споменица из 1912. године
- Споменица из 1913. године
- Бели орао са мачевима IV степена
- Златна медаља за храброст
- Албанска споменица
- Француски ратни крст са три палме 1916–1917
- Карађорђева звезда са мачевима IV степена
- Легија части – *Le chevalier de la Legion d' Honneur*, којом је одликован као командир

ескадриле „521“ указом председника Републике Француске. Према „Службеном годишњаку Легије части“, капетану Вукосављевићу орден је додељен 6. новембра 1918. године.¹⁰

После мајора Вукосављевића, за вршиоца дужности команданта југословенског ваздухопловства постављен је потпуковник-извиђач Петар Мирковић. Ваздухопловство је остало у саставу рода инжењерије, тако да је командант инжењерије био претпостављени старешина команданту ваздухопловства. Дирекција „Српске авијатике“, после пробоја Солунског фронта, прешла је у Београд, на Бањицу. Са радом је престала 1920. године, а људство се вратило у Француску.

Државни и војни врх Краљевине СХС, ради изградње савременог војног ваздухопловства, одлучио је да из бившег аустроугарског ваздухопловства, на основу конкурса, ангажује ваздухопловне стручњаке Србе, Хрвате и Словенце који су стручно квалификовани и југословенски опредељени. Почетком 1920. године Министарство војске и морнарице позвало је генерала Милана Узелца, бившег команданта аустроугарског ваздухопловства, да сачини план и програм за реорганизацију војног ваздухопловства нове државе. У свом „Мемоару о организацији ваздухопловства у Краљевству СХС“, генерал Узелац је нагласио потребу за што већом самосталношћу и указао на неопходност унапређења војног ваздухопловства. Надлежни су подржали његов предлог да се формира одељење за ваздухопловство, „које ће се као непосредни орган“ тог министарства „старати за дизање војног ваздухопловства на савремену вису“, и поверили су му положај начелника тог одељења.¹¹

¹⁰ Д. Војиновић, *Бранко Вукосављевић*, Београд, 2003, стр. 121.

¹¹ Ч. Крунић, *исто*, стр. 23.

Одељење за ваздухопловство је легализовано Уредбом од 29. јула 1920. године (Уредба о устројству Одељења за ваздухопловство у Министарству војном и морнарице Ф. Ђ. Бр. 16465, од 29. јула 1920. године, „Службени војни лист“, бр. 39, од 6. октобра 1920, и „Службене новине“, бр. 195, из 1921. године; та уредба је 26. јануара 1922. преиначена у Закон о устројству Одељења за ваздухопловство у Министарству војске и морнарице, „Службени војни лист“, бр. 7, од 22. фебруара 1922, и „Службене новине“, бр. 287-IV, од 22. децембра 1922. године). Према тој уредби, Одељење за ваздухопловство било је подељено на три одсека: први одсек је био за сувоземно, други за поморско и трећи за цивилно ваздухопловство. „Највећа активност била је у првом одсеку који је као орган начелника одељења имао да спроведе командовање, управу и буџетирање, нарочито сувоземног ваздухопловства, коме је и поклоњена поглавита пажња“. Трећи одсек – за цивилну авијацију, није попуњаван јер није ни било цивилног ваздухопловства. Неке послове тог одсека, као што је било разматрање Париске конвенције од 13. октобра 1919. и преговарање са друштвима заинтересованим за успостављање цивилног ваздушног саобраћаја у Краљевини СХС, обављало је особље прва два одсека.

Формирањем Ваздухопловног одељења Министарства војске и морнарице променила се улога ваздухопловне команде у Новом Саду, која је добила ранг пука. Та команда, и поред тога, имала је изузетан значај јер је истовремено била и кадровска база за целокупно ратно ваздухопловство. Касније (1921. године) формирана је ваздухопловна команда пуковског ранга и на аеродрому Мостар. Те две команде биле су директно потчињене Одељењу за ваздухопловство као јединице ван састава команди армијских области. То су били *први ваздухопловни пукови*. *Командант Првог југословенског ваздухопловног пука у Новом Саду био је потпуковник-пилот Јован Југовић*, прослављени ас из Првог светског рата.

Свакој команди армијске области додељена је по једна извиђачка ескадрила, која је носила њен назив. Ескадриле су оперативно биле потчињене команди, а стручно – Одељењу за ваздухопловство Министарства војног. За техничко снабдевање јединица ваздухопловства и одржавање ваздухопловне технике установљен је 1. априла 1919. Ваздухопловни арсенал, као административни орган II степена, са седиштем у Петроварадину.

Крајем 1920. године расписан је конкурс за пријем 30 официра за службу у ваздухопловству. Потреба за ваздухопловним стручним особљем била је још израженија после формирања две нове ескадриле, од којих је по једна послата у Скопље и Подгорицу. Разлог су били немири на албанској граници у августу и септембру 1920. године, па је била неопходна интензивнија обука новог ваздухопловног особља. У пилотским школама у Новом Саду и Мостару обучавани су нови пилоти, а у пролеће 1921. године започета је и обука извиђача. Убрзо је решен и проблем обуке резервних ваздухопловних официра примањем на летачку обуку „партије ђака“ и њеним оспособљавањем за службу резервних официра ваздухопловства. У Ваздухопловном арсеналу започета је обука авио-механичара, а потом и радио-телеграфиста и радио-монтера. Преуређене су пилотске школе и продубљена пилотска обука. За наставнике су одређени искусни авијатичари, школовани у Француској.

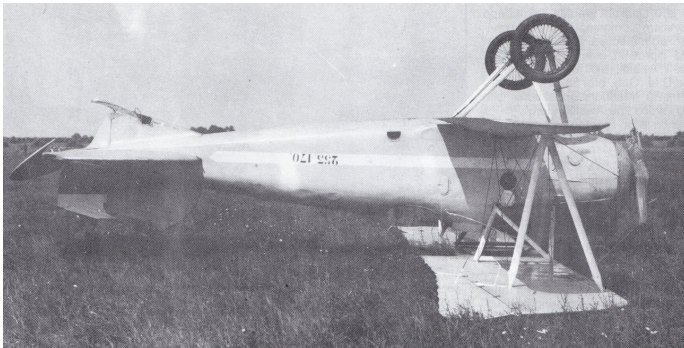
Законом о устројству војске и морнарице од 9. августа 1923. војно ваздухопловство је добило статус рода војске и по рангу је изједначено са пешадијом, артиљеријом, коњицом и инжењеријом. Половином септембра 1923. за новог начелника Одељења за ваздухопловство постављен је генерал Радисав Станојловић, ранији командант инжењерије.

Према Уредби о уређењу Министарства војске и морнарице, из Одељења за ваздухопловство издвојена је хидроавијација и прикључена Одељењу за морнарицу, а преостало сувоземно ваздухопловство подељено на четири одсека: оперативни, технички, општи и грађевински одсек. Ваздухопловни арсенал је прерастао у Ваздухопловни технички завод, у коме се „живо приступило организовању ваздухопловне техничке службе“. Припајањем армијских ескадрила ваздухопловним командама, Првој – у Новом Саду, и Другој – у Мостару, целокупно сувоземно ваздухопловство било је, коначно, стављено под команду начелника Одељења за ваздухопловство.¹² Јуна 1924. године Одсек за поморско ваздухопловство враћен је у Одељење морнарице Министарства војног.

Реорганизацијама војске у првих пет-шест година постојања Краљевине СХС подизан је ранг ваздухопловства и усклађивано његово устројство. И поред скромних буџетских средстава, много је урађено на његовом материјалном и кадровском јачању. Успостављене су солидне ваздухопловне базе са касарнама, хангарима, радионицама, магацинима, гаражама, павиљонима и становима за официре, отворане су школе и интензивно обучаване нове генерације ваздухопловног особља свих специјалности. Побољшаван је квалитет наставе изградом потребних уџбеника и приручника. Уведена је степенаста обука летачког особља. Прошириване су и опремане техничке базе за оправке и одржавање ваздухоплова и осниване покретне радионице, а за све то требало је значајно повећати људство.

Међутим, с временом су ратни и трофејни авиони застаревали, а због ограничених буџетских средстава није била могућа набавка нових борбених авиона и ваздухопловне опреме. Нису се могли добити ни страни кредити, што је навело Одељење за ваздухопловство да потражи решења унутар земље, ангажовањем домаћег капитала и домаћих стручњака.

Заостајање у борбеној авијацији и „аеропланска необезбеђеност земље“ све више су забрињавали патриотске снаге, нарочито демобилисане солунске авијатичаре и највише војно руководство, поготово што је Италија, која је представљала сталну опасност по западне границе Краљевине СХС, интензивно јачала своје војно ваздухопловство. Ни удеси „демолираних и готово неупотребљивих апарата заосталих из протеклог рата“ нису били ретки.¹³

Слика 4 – Удес школског албатроса 1926. године

¹² Исто, стр. 25.

¹³ Исто, стр. 25.

На стање ваздухопловне технике и на статус војних pilota указао је у „Политици“ и угледни књижевник Милош Црњански: „Авијатика зависи од апарата [...], у старим сандуцима не лете ни јунаци небу под облаке [...] Имамо само људе који се фантастично бацају у ваздух, са платом писара у каквој банци, на административним пословима, као неки пуковски благајник, без осигурања, жене, мајке, деце [...] Имамо официре који срљају у ваздух на апаратима на којима ни један Талијан узлетео не би“.

До набавке нових модерних борбених авиона дошло је тек половином двадесетих година. Почев од 1925. године, у Нови Сад су стизали савремени борбени авиони француске производње, извиђачко-бомбардерски „брегејци“, *бреге (Breguet)* XIX и ловачки *девоатани (Dewoitine)*, купљени од зајма од 300.000.000 француских франака који је додељен, 1923. године, Краљевству СХС на десетогодишњу отплату.

Почетком друге половине двадесетих година усвојена је концесиона политика државе о подизању домаће ваздухопловне индустрије и изради борбених авиона у домаћим фабрикама. У кратком периоду подигните су фабрике авиона: „Икарус“ и „Змај“ у Земуну, Прва српска фабрика авиона „Живојин Рогажарски“ и Фабрика авиона и мотора „Влајковић и синови“ у Београду, које су производиле школске авионе, најпре по узору на стране конструкције, а затим и према пројектима домаћих конструктора. Подизане су фабрике мотора у Раковици и фабрике за производњу ваздухопловне опреме, тако да је од 1927. године до економске кризе, почетком тридесетих година, домаћа ваздухопловна индустрија била у пуном замаху. Поред индустрије, откупљени су и терени за изградњу нових аеродрома. Основан је престонички аеродром. Отворене су прве линије цивилног ваздушног саобраћаја. Израђен је закон о осигурању летачког особља. Уведен је додаток на плату за летачку службу. Урађена су ваздухопловна правила за мирнодопско и ратно време. Постигнути су одлични резултати на многим међународним такмичењима.

Слика 5 – Радионица у Фабрици авиона и хидроплана „Змај“ у Земуну

У периоду од 1923. до 1929. године ваздухопловство Краљевине Југославије попуњено је ваздухопловним официрима, подофицирима, инжењерима и разним стручњацима школованим у земљи и иностранству. Израђена је мирнодопска формација ваздухопловства, по којој су организовани: ваздухопловни пукови, ваздухопловне групе и ескадриле за извиђање, бомбардовање и ловачку борбу; ваздухопловнотехнички паркови, радионице и остали објекти при ваздухопловним пуковима. Организована је метеоролошка служба са мрежом метеоролошких станица по читавој територији Југославије. Урађена је ратна формација ваздухопловства. Организована је противавионска одбрана. Успостављена је, за то време, савремена организација аеродромске мреже, са потребним елементима инфраструктуре. Набављени су савремени авиони за извиђање, бомбардовање и ваздушну борбу, неколико балона, резервни делови, мотори за авионе, савремено наоружање и опрема.

Реорганизацијом ваздухопловства од 24. фебруара 1927. Одељење за ваздухопловство је престојено у Команду ваздухопловства као „највишу команду у ваздухопловству за командовање, управу и ваздухопловно-техничку службу“. Устројством Команде ваздухопловства војно ваздухопловство је уређено тако да то није битније мењана ни у каснијем периоду.¹⁴

Војно ваздухопловство је било надлежно за сва питања везана за цивилну авијацију. После устројства Одељења за ваздухопловство, од 29 јула 1920. цивилно ваздухопловство је чинило трећи одсек, који није ни попуњаван. Реорганизацијом тог одељења, од 14. септембра 1923. ушло је у састав оперативног одсека. Устројством Команде ваздухопловства установљен је Одсек за цивилно ваздухопловство у Ваздухопловном одељењу. У току даљих реорганизација војног ваздухопловства нису битније мењани ни ранг, ни организација тог одељења.

Оснивање друштва за ваздушни саобраћај

Први цивилни ваздушни саобраћај у Краљевини СХС успоставила је авио-превозна компанија *Franco-Romaine* (француско-румунска авио-компанија) отварањем, у априлу 1923, ваздушне линије Париз–Цариград, са слетањем у Панчеву. Та компанија је саградила у Панчеву више хангара, у којима су формиране радионице за одржавање и ремонт авиона. Компанија је у почетку користила аероплане петоседе *Блерио–Спад 46* (*Bleriot Spad 46*), а од септембра 1923. године, као прва у свету, увела је ноћне летове на редовној линији Београд–Панчево–Букурешт. На тој линији летели су тромоторци *Кодрон 61* (*Caudron C61*). Године 1927. компанија је отворила нову линију Београд–Софија–Истанбул, па је Београд постајао најзначајнија балканска ваздухопловна раскрсница.

У Краљевини СХС до 1925. године није било цивилних авиона, сем ретких страних, који су долазили због пословних посета или туристичких обилазака. Први цивилни и први аероклупски авион у Краљевини СХС постао је *Кодрон 27* (са мотором *клерже* од 130 кс), којег је половином 1925. године откупио Аеро-клуб „Наша крила“ од француза Марсела Кретиена. Авион је користио Главни одбор Аероклуба у Скопљу. Од краја лета 1925. скопски *кодрон* је обилазио многа места у Македонији и на Космету, учествујући на многобројним ваздухопловним митинзима све до августа 1926, када је оштећен у једном удесу.

¹⁴ Ч. Крунић, *исто*, стр. 27.

Слика 6 – Зграда Аероклуба у Београду, дело архитектке Војина Симеоновића

Велика заслуга за оснивање домаћег друштва за ваздушни саобраћај припада националном аероклубу. Управа Аероклуба је од свог почетка имала у програму и „оснивање ваздушних саобраћајних линија“, али је тек после одлуке Министарског савета, у јануару 1925, да се целокупно ваздухопловство, и војно и цивилно, стави у надлежност Министарства војске и морнарице покренула велику акцију „да се наше друштво за ваздушни саобраћај што пре оснује и што успешније ради“. Почев од друге половине 1925. године појачавала је ту акцију, највише преко свог часописа „Наша крила“.¹⁵

Краљевски југословенски аероклуб „Наша крила“ настао је 1922. године. Идеја за оснивање првих аероклубова у Србији зачета је 1912. године, али је реализована тек после завршетка Првог светског рата. Група резервних официра, пилота ветерана са Солунског фронта, основала је 22. октобра 1921. у Београду, у кафани „Код белог орла“, Први српски аероклуб. Клуб је неколико пута мењао име: 1922. носио је назив „Аероклуб Срба, Хрвата и Словенаца“, 1928 – Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила“, а 1935 – Краљевски југословенски Аероклуб „Наша крила“. Први председник клуба био је Матија Хођера, а за почасног председника изабран је др Арчибалд Рајс. У марту 1923. доживотни почасни председник постао је кнез Павле Карађорђевић, а Клуб је постао члан Међународне ваздухопловне федерације (FAI). Циљеви те националне установе цивилног ваздухопловства били су: оснивање домаће аеронаутичке индустрије, развијање ваздушних саобраћајних линија, истраживање животињског света из ваздуха, снимање земљишта и градова, организовање спортских манифестација и ангажовање ваздушне полиције.¹⁶

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, стр. 55–63.

Управа Аеро-клуба се истовремено повезивала са угледним личностима из политичког и војног врха државе, али и са индустријалцима, трговцима и банкарима, и то не само из Београда него и из Загреба и Новог Сада, и настојала да их заинтересује за оснивање домаћег друштва за ваздушни саобраћај. Из своје средине задужила је Војина Ђуричића, Миодрага Милетића, Тадију Сондермајера и Андру Петровића да испред Аероклуба сачине студију оправданости оснивања једног домаћег друштва за ваздушни саобраћај.

Представници Аероклуба су се појавили са „Предлогом за успостављање аеропланског саобраћаја између Београда и Загреба“. Свој предлог су базирали на оснивању домаћег друштва за ваздушни саобраћај које „би вршило путнички и поштански саобраћај између Београда и Загреба, а које би касније, у договору са Краљевском владом и у духу њених интенција, створило мрежу ваздушног саобраћаја, везујући све важније центре у земљи“. При изради пројекта користили су искуства европских авио-превозника, а оно је показало да се за оснивање таквих друштава и одржавање ваздушних линија „није могло рачунати само на приватну иницијативу“, да без значајне државне потпоре такав саобраћај не би могао ни да се уведе, а камоли да опстане, и да би „требало да држава, по угледу на друге земље, преузме на себе гаранцију минималног рентабилитета који би био ограничен на 10% од уложеног капитала“.¹⁷

У Предлогу је наведено да је „по завршетку рата, благодарећи сталном напретку аеронаутике“, аероплан „постао саобраћајно средство“, да по безбедности не остаје за осталим копненим и поморским превозним средствима, да статистички подаци показују да је безбедност ваздушног саобраћаја „већа од аутомобилског, а подједнака са железничким“ и да „старе и укоренење предрасуде да је аероплан тобоже несигуран и ниуколико више не утиче на развитак аеропланског саобраћаја који је својом разгранатом мрежом испресецао Европу и Америку у свим правцима и који у свим културним земљама одавно функционише са највећом прецизношћу“. Указано је и на то да већ „сада аероплани прелећу годишње 16 милиона km“, што је равно 250 пута пређеном путу око Земље и „да је будућност аеропланског саобраћаја огромна јер аероплан, који не познаје копнене препреке, сваке године постаје савременије транспортно средство“.¹⁸ Указивано је и на погодан међународни положај Краљевине СХС и могућност успостављања ваздушних веза Београда са Солуном, преко Скопља, на југу, са Јадранским морем и Загребом на западу, а од Загреба, преко Љубљане, са Трстом и Прагом. Приоритет је даван увођењу редовне ваздушне линије између Београда и Загреба. Према мишљењу комисије, време лета од два и по до три сата требало је да привуче пословне људе из трговине и индустрије, јер се „публика врло брзо навикава на ваздушни саобраћај“, што се показало као тачно у Чехословачкој, Немачкој и Енглеској.

Правила за оснивање друштва за ваздушни саобраћај која су потписали оснивачи друштва усвојена су на скупу 6. фебруара. После тога, поднесена су на одобрење Министарству трговине и индустрије, које их је одобрило Решењем VI бр. 1141 од 13. марта 1926. године.

На скупу у Аероклубу, 21. марта 1926, сачињен је списак оснивача Друштва и „изабран привремени одбор са задатком да изврши упис акција и сазове претходни

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, стр. 55–63.

избор акционара“.¹⁹ У одбору су били: Стеван Карамата, директор Јадранско-подунавске банке; Богдан Марковић, директор Хипотекарне банке; др Драгослав Дучић, генерални директор Државног рачуноводства; Андра Петровић, пуковник; Петар Вучковић, адвокат; Јован Тановић, председник Удружења власника листа; Михајло Сокић, уредник „Правде“; Милан Узелац, генерал у пензији; Милан Бошњак, председник аутоклуба у Загребу; Ђока Дунђерски, индустријалац; Драгутин Димитријевић, директор Министарства пошта и телеграфа, и Илија Михајловић, народни посланик.

На скупу су утаначени поступци и организација уписа акција. Но, и поред добре пропаганде и добре организације, упис акција је споро напредовао. Због тога је Друштво убрзало рад на припреми уговора са државом о потпори за успостављање и одржавање ваздушне линије између Београда и Загреба. Међутим, до закључења уговора са државом није дошло ни брзо, ни лако. Надлежним органима је највише сметала тражена субвенција од 30 динара по прелетеном километру, што је у време свеколиких криза утицало на ресорне министре да одуговлаче са давањем сагласности на предлог уговора. Уговор је за Друштво постао пуноважан на дан потписивања, 25. јануара 1927, а за државу је то био 27. јануара, када га је одобрио Министарски савет Краљевине СХС.

Будући да је спровођење одредаба уговора било у надлежности Министарства војске и морнарице, требало је и са војском да се постигне договор о начину примене и администрирања уговора. И уговор са војском, потписан 12. фебруара 1927. у кабинету генерала Стевана Хаџића, војног министра, носи датум 27. јануар 1927. године, када га је усвојио Министарски савет и од када су почели да теку уговорени рокови.

Према мишљењу Средишње управе, уговор је био повољан за Друштво и њиме је акционарима била осигурана сигурна рента, што је давало наду да ће ускоро бити уписане и све акције. Међутим, у уговору је 25. јул 1927. био одређен као крајњи рок „до када први транспортни авион мора да полети“.

Највећи подстрек за уписивање акција дали су Тадија Сондермајер, резервни ваздухопловотехнички кадетан прве класе, и војни пилот Леонид Бајдек, ваздухопловни поручник, који су се одважили да, у организацији и са потпором Министарства војске и морнарице, изведу пропагандни лет до Индије и назад. Летели су једномоторним авионом *Потез 25* са допунским резервоарима за гориво. На лет су кренули из Париза 20. априла 1927. године. Летели су маршрутом Париз – Нови Сад – Алеп – Басра – Ђаск – Карачи – Бомбај, и назад, истом маршрутом до Алепа, и даље, преко Цариграда, до Београда. У току тог подухвата, којем су медији посвећивали изузетну пажњу, прелетели су 14.800 километара у току 89 сати ефективног лета.

У повратку, 8. маја 1927, слетели су на аеродром испод Бежанијске косе, где су дочекани као национални хероји. Два одважна пилота похваљена су наредбом министра војске и морнарице армијског генерала Стевана Хаџића за „показану храброст, пожртвовање, истрајност, издржљивост и залагање за част и славу наше убојне снаге... као најпредузимљивији и најсмелији међу нашим храбрим авијатичарима“,²⁰ а 25. јула су одликовани Орденом белог орла четвртог реда.

¹⁹ Исто.

²⁰ Ч. Крунић, *исто*, стр. 69.

Слика 7 – Тадија Сондермајер и Леонид Бајдак испред авиона Потез 25, којим су летели од Париза до Бомбаја

На упис акција повољно је утицао и епохални лет Чарлса Линдберга од Њујорка до Париза, који су међусобно удаљени 5.760 километара. Тај непрекидни соло лет преко Атлантика, у трајању од 33 сата и 30 минута, изведен 20. и 21. маја 1927. једномоторним авионом *Дух Сент Луиса (Spirit of St. Louis)*, задивио је и југословенску јавност.

Коначно, на скупу акционара 29. маја 1927. основано је Друштво за ваздушни саобраћај. На скупштини су усаглашена правила Друштва, која су прослеђена Министарству трговине и индустрије, и изабрани Управни (21 члан) и Надзорни одбор (9 чланова). За председника Извршног одбора, практично генералног директора Друштва, изабран је Тадија Сондермајер, ваздухопловни инжењер и авијатичар „Српске авијатике“ са Солунског фронта. Управни и Надзорни одбор сачињавали су банкарски, индустријалци, трговци, адвокати, пензионисани виши официри и политичари, али и активна војна лица и државни службеници.

Изабраним управним органима преостало је да заведу Друштво у судски протокол у Београдском трговачком суду, што је урађено 17. јуна 1927, чиме је Друштво за ваздушни саобраћај, акционарско друштво, добило статус правног лица и од када званично постоји. Са обезбеђеним акцијским капиталом од 9.000.000 динара, закљученим десетогодишњим уговором са државом о потпори у новцу и натури, усвојеним правилима и легализованим статусом били су испуњени сви услови за предузимање конкретних активности на стварању домаћег друштва за ваздушни саобраћај.

Слика 8 – Акције Друштва за ваздушни саобраћај

После званичног преузимања дужности, 1. јуна 1927. године, управа Друштва се нашла у великој временској оскудици. Требало је за непуна два месеца, до 25. јула, како је било предвиђено у уговору, „организовати централу, набавити летећи материјал, изабрати летеће особље, организовати сервис на аеродромима са потребним административним и помоћним особљем, набавити технички материјал за одржавање техничког материјала, набавити превозни материјал за особље и путнике и набавити авионско и аутомобилско гориво“.²¹ Требало је, такође, изградити хангаре за смештај и одржавање авиона, радионице за одржавање погонских група и авионске опреме и магацине за резервне делове, што је било у надлежности војске. Непуна два месеца био је исувише кратак рок, поготово за једно друштво које је тек требало да се формира и започне један пионирски посао. „Увиђајући да је тих неколико недеља и сувише мало за организацију једне нове ваздушне линије, а нарочито за набавку летећег материјала који још није био нити изабран нити поручен, док су све фирме захтевале најмање четири месеца за испоруку аероплана, управни одбор је тражио од државе да се рок почетка саобраћаја одложи за 15. фебруар 1928. године, што је држава и одобрила“.²² Управни одбор је разматрао могућност да у међувремену, од 15. јула 1927, започне ваздушни превоз поште између Београда и Загреба са три или четири изнајмљена авиона, што Министарство војске и морнарице није прихватило.

Ни до избора авиона за ваздушни саобраћај није дошло ни брзо, ни лако. Холандски „Фокер“, немачки „Јункерс“ и амерички „Форд“ нудили су модерне авионе,

²¹ Исто.

²² Исто, стр. 65–77.

наменски грађене за ваздушни саобраћај и заступљене у целом свету. У избору су, наравно, биле и понуде француских и енглеских произвођача, чији су авиони имали лошије летачко-техничке карактеристике.

У договору са Министарством војске и морнарице, Друштво се определило за једномоторне авионе типа *Потез 29–2*. са мотором *лорен-диџрих (Lorraine-Dietrich)* од 450 кс. Тај тип авиона представљао је цивилну верзију војног авиона *Потез 25*, који је израђиван по лиценци у домаћој фабрици авиона „Икарус“. Повољна цена тог типа авиона и могућности његовог одржавања у „Икарусу“ били су пресудни. Избор авиона француске производње био је наставак изванредне сарадње са француским ваздухопловством утемељене у Првом светском рату. Од Француза се могла очекивати и стручна помоћ у школовању летачког и техничког особља, опремању техничке базе и набавци опреме за сервисирање и линијско одржавање авиона и техничка подршка у одржавању авиона и мотора у току првих година рада Друштва.

У септембру 1927. године наручена су четири авиона *Потез 29* и пет резервних мотора од француске фирме „Потез“. Градња тих авиона започета је наредног месеца у фабрици у Меолту (*Meaulte*) у Пикардији (*Picardie*), на северу Француске, родном месту Анри Потеза (*Henry Potez*).

Пријем особља у сталну службу Друштва одвијао се доста споро. За пилоте су изабрани руски емигранти Владимир Стрижевски, Виктор Никитин и Михајло Јарошенко. Сви они су имали велико летачко искуство на борбеним авионима у војном ваздухопловству царске Русије и ескадрилама белогардејаца. Такође, доказали су своје летачке способности и у току вишегодишње службе у војном ваздухопловству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Први авио-механичари Друштва били су Робер Жермон, као шеф авио-механичара, и механичари Фрањо Павлетич и Павле Чук. Њима се већ 15. априла 1928. придружио Алексеј Андропов. За руководиоце аеродромских служби, у ствари за цивилне управнике аеродрома, тј. летачких центара Друштва, одабрани су резервни авијатичари, бивши пилоти „Српске авијатике“ на Солунском фронту, Матеја Хоћера, секретар Министарства правде, за аеродром испод Бежанијске косе, и Атилије Распор, секретар Министарства народног здравља, за загребачки Боронгај. Они су, „осим потребних авијатичарских знања“, располагали и „довољном административном спремом и рутином“.²³

У недостатку домаће ваздухопловне регулативе – закона о ваздушној пловидби и правилника за иматрикулацију авиона, за издавање уверења о пловидбености и других авионских исправа и књига и за издавање дозвола летачком и техничком особљу, као и за програме одржавања авиона и контролу њиховог одржавања и коришћења, стриктно су примењивана прописи и стандарди Међународне комисије за ваздушну пловидбу, француски прописи и пракса француских компанија. Поред Одсека за цивилно ваздухопловство у Команди ваздухопловства, у чијој су надлежности били управни и инспекцијски послови у цивилном ваздухопловству Краљевине СХС, по потреби су ангажовани и инспектори француске ваздухопловне агенције Биро Веритас (*Bureau Veritas*), највише за избор летачког особља, пловидбеност авиона и повремену контролу одржавања и коришћења авиона.

²³ Исто, стр. 77.

У првој половини јануара 1928. био је закључен Уговор о превозу поште између Министарства пошта и телеграфа и домаћег друштва за ваздушни саобраћај. Друштво се тим уговором обавезало да ће на уговореној линији Београд–Загреб, али и на осталим домаћим линијама када буду успостављене, обављати „пренос поште аеропланима“.

Прва два авиона су обезбеђена на време. Први авион је испоручен Друштву у фабрици у Меолту, 30. јануара 1928, одакле је прелетео на париски аеродром Ле Бурже, где је, уз наглашену манифестацију југословенско-француског пријатељства, била приређена церемонија освештења и крштења авиона. Авион је освештао православни свештеник Спаски а прва кума је била супруга југословенског посланика у Француској Мирослава Спалајковића. Уз симболично разбијање флаше шампањца, авиону је дала име „Београд“. Сутрадан, 31. јануара, први југословенски путнички авион, X-SEBC, полетео је за домовину маршрутом Париз–Лион–Марсеј–Милано–Загреб–Београд. У Београду, где је долетео 4. фебруара, свечано је дочекан и поред великог мраза. Пре слетања на земунски аеродром, пилот Стрижевски је надлетањем Београда најавио долазак првог путничког авиона домаћег друштва за ваздушни саобраћај. Убрзо су стигли и остали авиони – допремљени су возом у склоповима и монтирани у Фабрици авиона „Змај“. Тим авионима су дате ознаке X-SECD, X-SEDF и X-SEFG.

Слика 9 – Аеропутов Потез 29, X-SEFG

Петнаестог фебруара 1928. започет је ваздушни саобраћај домаћег друштва отварањем прве домаће ваздушне линије Београд–Загреб. Свих пет места у путничкој кабини на том првом, промотивном лету заузимали су представници београдских медија, док се поред пилота Владимира Стрижевског, у пилотској кабини, налазио и генерални директор Друштва Тадија Сондермајер.

Слика 10 – Тадија Сондермајер и новинари на старом аеродрому у Земуну, 15. фебруара 1928, приликом отварања прве линије Аеропута Београд–Загреб–Београд

Први радни дани домаћег друштва за ваздушни саобраћај били су у средишту интересовања јавности. Саобраћај је обављан без већих поремећаја, тако да су од 15. до 29. фебруара 1928. из Београда у Загреб превезена 42 путника, међу којима су биле и три жене. Из Загреба је исто толико путника допутовало у Београд, а међу њима је било пет жена. Новине су објављивале фотографије првих путника лепшег пола и преносиле њихове утиске са лета.

Слика 11 – Потез 29, X-SEFG, „Скопље“ на аеродрому у Скопљу

Поред редовног саобраћаја на уговореној линији Београд–Загреб, Друштво је обавило и 11 допунских, несубвенционисаних летова. Два допунска лета, у априлу, изведена су због бацања реклама, пет летова, у мају, због студијског кружног лета Београд–Скопље–Подгорица–Мостар–Сарајево–Београд, и четири лета, у јуну, због превоза пољских авијатичара између Београда и Новог Сада.

Кружни лет од Београда преко Скопља, Подгорице, Мостара и Сарајева једномоторним авионом *Лотез 29, X-SEFG*, имао је студијски карактер. Наиме, требало је утврдити „колико је овим правцем могућ редован ваздушни саобраћај и који би итинерер требало изабрати“.

Успешност обављеног ваздушног саобраћаја и пословање Друштва у 1928. години приказани су у годишњем Извештају о раду, поднетом 17. фебруара 1929. Првом редовном збору акционара. У Извештају је табеларно приказан обим саобраћаја у периоду од 15. фебруара до 6. октобра, са подацима о летовима, часовима лета и прелетеним километрима. Према наведеним подацима, у току 1928. године превезена су 1.322 путника, међу којима су била 563 Загребчана, 378 Београђана, 305 путника из осталих делова Краљевине и 76 странаца. Подаци о материјално-финансијском пословању Друштва у 1928. години показују да су трошкови Друштва били много већи од прихода од саобраћаја и камата.²⁴

Аеродромска инфраструктура Краљевине Југославије

Изградња цивилних аеродрома у Краљевини Југославији и њихово опремање за обезбеђење летења у лошим метеоролошким условима било је успорено, и зависило је од развоја војног ваздухопловства.

После завршетка Првог светског рата и стварања нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, војно ваздухопловство нове државе запосело је војне аеродроме у Новом Саду, Сарајеву, Мостару и Загребу. Осталих аеродрома није ни било, са изузетком ратних летелишта аустроугарског ваздухопловства и мањих аеродрома који су пре Првог светског рата служили за демонстрацију авиона приликом доласка страних авијатичара. У Београду је то била Бањица, на којој су, почев од 1909. године, повремено извођене демонстрације авиона у току ретких гостовања страних пилота. Истовремено, за демонстрационе летове домаћих и страних авијатичара служио је и загребачки Черномерец.

И војска Краљевине Србије располагала је авионима и балонима, који су били базирани на аеродрому на Трупалском пољу код Ниша, где је почетком 1913. године била смештена Ваздухопловна команда, са аеропланском ескадром, балонским одељењем и голубијом поштом. Тај аеродром са хангарима служио је до одступања српске војске према Албанији, у јесен 1915. године. Београдска Бањица је повремено коришћена и као војни аеродром. На том аеродрому је почетком 1915. године била базирана Ваздухопловна команда српске војске, а од априла те године француска ескадрила, која је, на позив српске владе, дошла у помоћ слабој и ненаоружаној српској авијацији.

²⁴ Исто, стр. 81–90.

У новој држави, опустошеној и разореној у току рата, није посвећивана потребна пажња војном ваздухопловству, а о цивилном није било ни помена. То се одразило и на споро уређивање бивших аустроугарских аеродрома у Новом Саду, Сарајеву, Мостару и Загребу, остављених у неред у после повлачења аустријске војске, и на изградњу нових ваздухопловних база у Љубљани и Скопљу. Оскудна буџетска средства и недостатак стручног особља нису омогућавали брже довођење у ред оштећене аеродромске инфраструктуре, доградњу започетих и замену привремених објеката грађевинама од тврдог материјала, тако да је уређивање и проширење војних ваздухопловних база у Новом Саду, Загребу, Сарајеву, Мостару, Љубљани и Скопљу трајало више година. У ствари, ваздухопловне базе су ширене, дограђиване и опремане упоредо с развојем војног ваздухопловства, које је тек 1923. године постало род војске, а 1927. године подигнуто је на ранг дивизије. Са јачањем војног ваздухопловства успостављене су ваздухопловне базе и у Подгорици, Нишу и Белој Цркви.

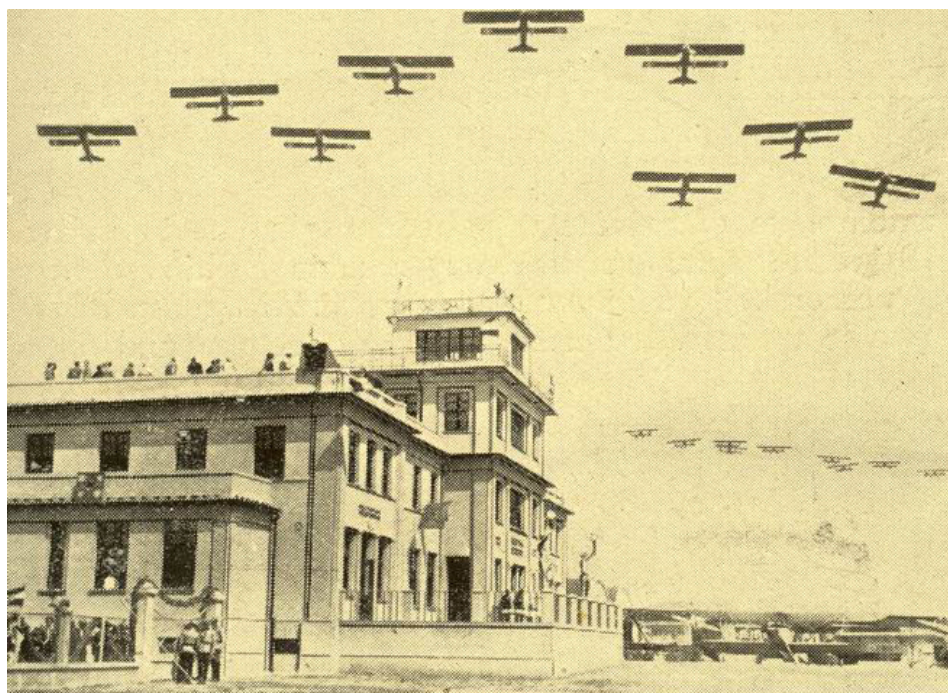
Нови Сад, са репрезентативним аеродромом и седиштем Ваздухопловне команде, био је ваздухопловни центар Краљевине Југославије све до друге половине тридесетих година. Служио је и за повремена слетања страних цивилних авиона до подизања аеродрома у Панчеву, али и као војни до уређења мешовитог аеродрома испод Бежанијске косе.

За градњу цивилних аеродрома није било ни новца, ни великог интереса. Штавише, ни у непосредној близини Београда, престонице нове државе, није било аеродрома за цивилни ваздушни саобраћај, који је у многим европским земљама био у пуном замаху. И први цивилни аеродром у Краљевини СХС био је подигнут у Панчеву захваљујући енергичним настојањима Француско-румунског друштва за ваздушни саобраћај – Франко-Румена, и великом ангажовању француске дипломатије да и Београд буде укључен у интерконтиненталну линију Париз–Цариград. Франко-Румен је сам пронашао терен за аеродром поред Јабучког пута у Панчеву, уредио терен, подигао неопходне привремене објекте и 25. марта 1923. почео да обавља ваздушни саобраћај.

До подизања аеродрома испод Бежанијске косе рачунало се на панчевачки аеродром, на који су, поред авиона Франко-Румена и од 1. јануара 1925. његовог наследника „Сидне“, повремено слетали и други страни авиони који су били на специјалним летовима преко Краљевине Југославије. И у уговору између „Сидне“ и Краљевине СХС, обновљеном 31. јануара 1926, било је наведено да ће „Сидна“ користити панчевачки аеродром до изградње прихватљивог аеродрома у непосредној близини Београда.

Аеродром испод Бежанијске косе отворен је 25. марта 1927. пребазирањем са новосадског аеродрома на предстонички аеродром авиона 125. ваздухопловне групе. Две ловачке ескадриле, са по десет ловачких авиона типа *девоатин*, предвођене мајором Миодрагом Томићем, једним од првих шест пилота Краљевине Србије који су 1912. године били упућени на школовање у Француску, дочекане су величанствено. Нови престонички аеродром био је познат као земунски аеродром, аеродром испод Бежанијске косе и бежанијски аеродром. Званично је назван Аеродром „Београд“ на предлог начелника Одељења за ваздухопловство да се тако назове „нови војнички и међународни аеродром код Београда–Земун“.²⁵

²⁵ Исто, стр. 31.

Слика 12 – Свечано отварање аеродрома у Земуну

Упоредо са београдским аеродромом, подизан је и аеродром на загребачком Боронгају. Аеродром „Загреб“ укључен је у редовни међународни саобраћај после отварања ваздушне линије Београд–Загреб–Грац–Беч, 9. октобра 1929. године, на којој су, поред авиона домаћег друштва за ваздушни саобраћај, летели и авиони његових пулских партнера, аустријског „Олеага“ и француске „Сидне“.

Поред подизања јавних ваздухопловних пристаништа средствима из државног буџета, у изградњи аеродрома и летишта учествовали су и Средишња управа, обласни и месни одбори Аероклуба „Наша крила“, локалне самоуправе и приватне фирме. Сви аеродроми у Краљевини Југославији имали су травнате или земљане терене за полетање и слетање и, зависно од величине и облика терена, више полетно-слетних стаза.

На ваздухопловним пристаништима за цивилни ваздушни саобраћај у Београду, Загребу и Скопљу у време отварања нису постојале радио-станице за везу са авионима. Прва радио-станица, типа *D.100SFR*, улазне снаге око 1,5 kW, и 1 kW на антени, постављена је на војни аеродром у Новом Саду. Радио-станица истог типа била је крајем 1929. године инсталирана и на ваздухопловном пристаништу „Београд“ и, после испитивања, почела је да ради почетком 1930. године. Радио-станице на аеродромима прво су биле намењене за пријем метеоролошких података и обавештавање посада авиона на лету о променама временских услова, а после постављања радио-гонометара на појединим аеродромима добиле су значај и у радио-навигацији.

Зачеци метеоролошке службе у Краљевини СХС датирају од 1923. године, када је Одељење за ваздухопловство приступило организовању војне метеоролошке службе. На почетку је формирана само једна метеоролошка станица, у Петроварадину, која је располагала са неколико инструмената (по један анероидни барометар, барограф, психрометар, хигрометар, ветроказ, ручни анемометар и прибор за аеролошка истраживања), наслеђених од француске команде „Српске авијатике“ по њеном одласку из Београда. За шефа службе био је постављен Љубомир Ђурић, авио-механичар од 1916. године и војни пилот од 1918. године, познат у војном ваздухопловству Краљевства СХС и по извођењу првог командованог копита 1921. године на авиону типа *Анатра*. Поручник Ђурић је успео за свега годину дана да претвори метеоролошку станицу у Петроварадину у Метеоролошку секцију Прве ваздухопловне команде и да успостави нове метеоролошке станице у Нишу, Скопљу, Мостару, Сарајеву и Загребу. Његовом је заслугом, у пролеће 1924. године, почела са радом ваздухопловна метеоролошка школа у Петроварадину. Војне метеоролошке секције на аеродромима деловале су као регионалне метеоролошке централе, „које су под собом имале мрежу метеоролошких станица своје области“. Поред те метеоролошке мреже на копну, и морнаричка авијација је имала своју мрежу станица дуж Јадранске обале и на острвима које су, поред хидроавијације, опслуживале и поморски саобраћај.

Ваздухопловство Краљевине Југославије од 1929. до 1939. године

Европа почетком тридесетих година 20. века

Уговорима о миру, којима је означен крај Првог светског рата, нису ублажене основне супротности капиталистичког света. Насупрот томе, настављен је процес јачања монопола, који су добили доминантну улогу у светској привреди. Сем тога, остало је више нерешених проблема, који су довели до борбе за нове интересне сфере, тржишта, изворе сировина и стратегијске базе. Све је то чинило потенцијалну опасност од нових сукоба. У тој борби учествовале су не само државе које су биле незадовољне мировним уговорима (Италија, Јапан, Немачка и др.) већ и оне које су постигле највеће успехе (Велика Британија, Француска), па чак и САД, које су хтеле не само да задрже стечено већ и да прошире право на рачун других.

Француска, Велика Британија и САД биле су сложне у настојањима да сломе Совјетски Савез и угуше антиколонијални и међународни раднички покрет. Истовремено су прећутно прелазиле преко агресивних планова Немачке, Италије и Јапана. Тако нису спречавале уочљиво јачање милитаристичко-реваншистичких елемената у Немачкој који ће бити подлога за јачање фашизма. Штавише, на Лондонској конференцији, 1924. године, Велика Британија се сложила са обновом економског и финансијског потенцијала Немачке и предложила смањење њених репарација из Првог светског рата. Локарнским уговорима 1925. године гарантован је интегритет граница између Немачке и суседних западних држава које су одређене Версајским миром. Године 1926. Немачка је потписала уговор у Берлину са СССР-ом о неутралности и примљена је у Друштво народа. Искористила је одлуку држава по-

бедница о укидању војне контроле, па се у илегалној армији „Црни Рајхсвер“ у пулвојничкој организацији „Челични шлем“ спремила за реванш и агресију.²⁶

Совјетски Савез се одмах после завршетка грађанског рата (1918–1920) ангажовао на сламању политичке и економске блокаде и на нормализацији односа са другим државама. У периоду 1920–1926. године потписао је трговачке споразуме и успоставио дипломатске односе са већим бројем земаља. Совјетска делегација је први пут учествовала 1927. године на Конференцији за разоружање у Женеви. Године 1928. Совјетски Савез, са још 62 државе, приступио је Бријан–Колеговом пакту, који је први поставио међународноправна начела о забрани прибегавању рату.

Велика економска криза, која је прво захватила Пољску, Румунију, САД, балканске државе, Јапан и Кину, погодила је 1930. године целокупну економију држава западне Европе. Тако је 1932. године у 32 веће капиталистичке државе број незапослених износио око тридесет милиона људи, од чега их је само у САД било петнаест милиона. Економска криза је изазвала и политичку кризу. Наиме, због дуготрајне економске кризе заоштрене су супротности не само у појединим капиталистичким државама већ и у капиталистичком систему уопште и, нарочито, односи између капиталистичког и социјалистичког друштвено-економског система.

Војни потенцијал Краљевине Југославије, али и других европских земаља, морао је да се уклапа у бројчане оквире Конференције за смањење и ограничење наоружања, која се одржавала у Женеви од 1932. до 1934. године. На Конференцији, која је отпочела рад 2. фебруара 1932, учествовала је 61 земља. Рад се одвијао по комисијама: сувоземној, поморској, ваздушној, буџетској и политичкој комисији. Према Хуверовом плану о смањењу наоружања, од 22. јуна 1932. године предложено је уништење свих тенкова, справа за хемијски рат, тешке артиљерије и бомбардерских авиона. Међутим, према том плану било је много резерви, па није усвојен.²⁷

Рад Конференције у 1932. години завршен је 23. јула. Тзв. Бенешовом резолуцијом, којом су прописани: забрана напада из ваздуха, ограничење војног ваздухопловства, регулисање цивилног ваздухопловства, безусловна забрана хемијског, бактериолошког и пожарног рата, ограничење калибра и броја топова и друго. Бенешова резолуција, међутим, није добила једнодушан пристанак Генералне комисије Конференције. Осам земаља се уздржало од гласања: Италија, Турска, Аустрија, Бугарска, Мађарска итд., против Резолуције су гласале Немачка и Русија.

Друга фаза Конференције, од 21. септембра 1932. до 27. марта 1933. године, била је обележена одсуством Немачке, што је паралисало њен рад. После дуготрајних преговарања са Немачком, 11. децембра 1932. донесена је декларација пет великих сила (Немачка, Британија, Француска, САД и Италија) којом је Немачкој и земљама које су разоружане на основу версајских мировних уговора призната стварна равноправност. Енглези су 16. марта 1933. предложили Макдоналдов план, према којем се свим европским државама одређивао копнени војни ефектив (Немачкој – 200.000 људи, Француској – 400.000, Италији – 250.000, Југославији – 100.000 итд.). Свакој држави је одређен и број авиона, са максималном тонажом од три тоне, и то великим силама по 500, а Краљевини Југославији 200 авиона. Осим тога, планом је била предвиђена забрана бомбардовања из ваздуха.²⁸

²⁶ Г. Миљанић и др., *Војна историја*, ВИЗ, Београд, 1980, стр. 126–127.

²⁷ Др Н. Жутић, *исто*, стр. 87.

²⁸ *Исто*.

Трећа фаза Конференције трајала је од 25. априла до 29. јуна 1933. године. Промена режима у Немачкој (долазак националсоцијалиста и Хитлера на власт) и избор у САД новог председника, који је одмах упутио конференцији своју „поруку“, још су више успоравали и компликовали њен рад. Крајем маја 1933. ситуација је била толико безизлазна да је Председништво Конференције предложило одлагање рада Генералне комисије. У превирањима и неслагањима, 29. јуна 1933. завршена је та фаза Конференције.

Четврта фаза Конференције трајала је од 5. јула 1933. до 10. априла 1934. године. Њен биро, односно представници Британије, Француске, САД и Италије, сагласио се, на састанку од 14. октобра 1933, да се изврше извесне измене у Мақдоналдовом плану, и то да се трансформацијом копнене војске оствари потпуни систем контроле. Нова конвенција, која је требало да се донесе, никако није смела да послужи као база за непосредно ново наоружавање раније разоружаних сила. Истог дана, немачка влада је одлучила да напусти Конференцију, а потом и Друштво народа. Као разлог напуштања Немци су навели да су „најновије дискусије Бироа конференције показале да се конференција удаљује од свог главног циља – општег разоружања, и да се не држи принципа равноправности који је Немцима свечано признат декларацијом од 11. децембра 1932. године“.²⁹

Таквим наглим гестом Немачке доведен је у питање постигнути споразум и рад Конференције је поново био заокочен. Пошто су француска делегација и Председништво Конференције сматрали да рад треба наставити без Немачке, поново се приступило директним дипломатским преговорима између великих сила, а нарочито између Париза и Берлина. Резултат тих преговора били су меморандуми великих сила у вези с разоружањем.

Ако се упореде четири меморандума великих сила намеће се закључак да су се Британија (делимично) и Италија (потпуно) приближиле Немачком гледишту, док је Француска задржала став који је, заједно са Британијом, заступала у Женеви до октобра 1933. године. Француском нотом од 17. априла 1934. затворен је рад Конференције о разоружању.

Неуспешан рад Конференције за разоружање произвео је велике дипломатско-политичке промене у односима великих европских сила. Пре свега, може се рећи да се изворни версајски поредак „Нове Европе“ завршио с 1934/35. годином и да је, самим тим, дошло је до велике дипломатско-политичке прекретнице у историји модерне Европе. Положај Лиге народа се променио због разбуђене Немачке, која је, у најмању руку, постала равноправна са европским силама. Пошто је Немачка напустила Конференцију за разоружање у Женеви, изашла је из Друштва народа и прокламовала увођење војне авијације 1935. године. После тога, у многим европским земљама хитно су подизани кредити за повећање војних, а тиме и ваздухопловних потенцијала. „Ваздухопловно питање“, пред претећим ратом, избијало је у први план.

У то време у Европи је преовладавало мишљење да без ваздухопловне индустрије нема ни војне индустрије. Такмичење европских држава у јачању ваздухопловства узело је маха у другој половини тридесетих година. Авијација једне војске сматрана је опасном само ако је њена индустрија била у стању да бесконачно замењује апарате прве линије темпом који изискују догађаји или ако је дотична војна

²⁹ Др Н. Жутић, *исто*, стр. 86–89.

управа организовала обуку pilota, извиђача и осталог стручног особља тако да се допуна губитака у ескадрилама могла извршити у сваком тренутку.

С друге стране, у другој половини тридесетих година 20. века разбуктавала се не само производња војних већ и цивилних авиона. Жеља за модернизацијом захватила је све западноевропске земље, а технолошко самодоказивање у ваздухопловству се најбоље примећивало преко појачане продукције усавршених модела авиона. У Француској је велики произвођач цивилних авиона „Кодрон“ 1935. године лансирао нови четворосед, туристички подупрти висококрилац *леликан*, са затвореном кабином. Модерни и брзи путнички двомоторни нискокрилац елегантних линија и металне конструкције *локид електра* био је последња реч ваздухопловне технике. Тај по много чему револуционаран авион, заједно са веома модерним двомоторцима конкурентских фирми *Боингом 247* и *Дагласом ДЦ-2/ДЦ-3*, чинио је окосницу флота авио-превозника све до Другог светског рата. До 1939. године израђено је 149 таквих авиона. Поред југословенског „Аеропута“, авионе *локид електра* у Европи су користили британски, пољски и румунски авио-превозник.

Организација и стање војног ваздухопловства до Другог светског рата

У саставу оружаних снага Краљевине СХС (од 1929. године Краљевине Југославије) од почетка је постојало ваздухопловство под називом Ваздухопловство (В КСХС) или Војно ваздухопловство, које се од 1930. године звало Ваздухопловство Војске. За непуне 22 године постојања, прешло је пут од мале јединице ранга пука до великог, самосталног рода војске.

Поморско ваздухопловство, опремљено искључиво хидроавионима, било је у саставу Југословенске краљевске ратне морнарице и мање по обиму, али је такође видно напредовало.

Колико су у то време очи биле упрте у ваздухопловство показује и чланак из Алманаха југословенске авијације из 1930. године: „Сви народи данас труде се да своју авијацију што више усаврше и ојачају. У том правцу праве се разни експерименти и стављају многи животи на коцку. Чини нам се да је човек данашњице уложио своју енергију у борбу са ваздухом у тежњи да га потпуно савлада. Упитајмо се, међутим, откуд оволика љубав за авијацију, или речено другачије, које су то користи које нам она пружа?

„Авијација се може посматрати са три гледишта:

- Са националног, и онда говоримо авијацији као средству народне одбране;
- са економског, и онда говоримо о авијацији, као средству транспорта;
- са етичког, и онда говоримо о авијацији, као творцу новог морала“.³⁰

Указом краља Александра Карађорђевића, од 2. августа 1930, за команданта Ваздухопловства Војске, после генерала Станојловића, постављен је генерал Милутин Недић. Будући да је био војни изасланик у Италији од 11. јануара 1928. до 30. октобра 1929, Недић је имао прилику да се обавести о развоју италијанског ваздухопловства и искуства и сазнања до којих је дошао настојао је да примени у осавремењавању југословенског ваздухопловства.

³⁰ Алманах југословенске авијације, 1930.

Команда Поморског ваздухопловства установљена је 1. марта 1930. у Дивуљама. У њен састав су ушле три поморске ваздухопловне команде: у Кумбору, Дивуљама и Водицама. За првог команданта Поморског ваздухопловства постављен је капетан бојног брода Драгутин Валушник.

Мирнодопска организација Ваздухопловства регулисана је Уредбом о формацији ваздухопловства у мирно доба из 1934. године. Према тој уредби, Команда Ваздухопловства била је орган Министарства војске и морнарице за командовање, наставу, снабдевање и припрему Ваздухопловства за рат. Ваздухопловство је имало у саставу: Оперативно и Армијско ваздухопловство, ваздухопловне позадинске команде, јединице и установе и ваздухопловне школе.³¹

Оперативно ваздухопловство чиниле су: бомбардерске, ловачке и извиђачке јединице авијације намењене за самосталне ваздухопловне операције, територијалну ваздушну одбрану и подршку копнене војске и морнарице. Те јединице су биле непосредно под Командом Ваздухопловства у погледу тактике употребе, попуње, обуке и снабдевања. У марту 1941. године у састав тог ваздухопловства ушла је и новоформирана падобранска чета.³²

Армијско ваздухопловство чиниле су јединице извиђачке авијације намењене за подршку армија. У погледу попуње, обуке и снабдевања биле су под командом Ваздухопловства Војске, а у погледу тактичке употребе под командом армија.

Ваздухопловне позадинске команде, јединице и установе имале су задатак да изграђују, поправљају и одржавају ваздухопловну технику и инфраструктуру. То су биле: команде ваздухопловних области, ваздухопловне базе, ваздухопловне позадинске јединице и установе и ваздухопловне школе.

Почетком тридесетих година у југословенском ратном ваздухопловству унапређена је настава а обука је подигнута на савремени ниво. Установљена је ваздухопловнотехничка служба армијског ваздухопловства, уобличени су организација, састав и формација, извори и начин попуње јединица и команди војног ваздухопловства у миру и рату, унапређени су и подигнути на виши ниво степен стручних и специјалистичких знања и обученост састава, и остварени су грађевински програми у изградњи објеката инфраструктуре, савремених аеродрома и хидробаза.

Ваздухопловни пукови су од 1930. године ушли у састав ваздухопловних мешовитих бригада. Свака је имала два или три пука. Године 1937. одвојене су летачке од нелетачких јединица и формиране ваздухопловне базе као органи за материјалнотехничко обезбеђење и снабдевање. Базе првог реда обезбеђивале су пукове, базе другог и трећег реда и ваздухопловну групу или ескадрилу на посебном аеродрому.

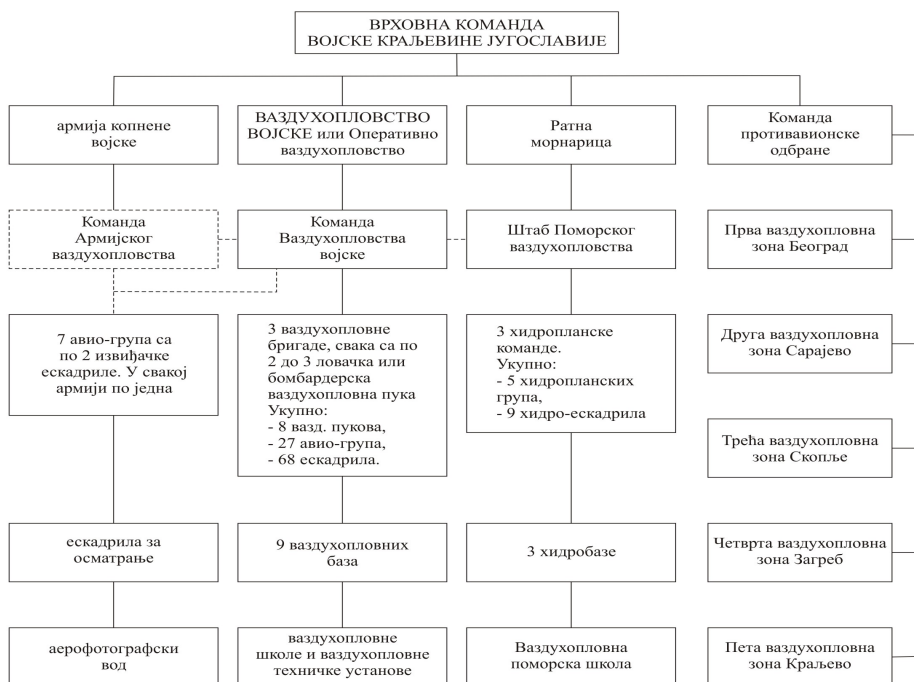
Нова фаза модернизације започета је 1937. године набавком најмодернијих типова авиона и хидроавиона тога времена који су увезени из Велике Британије, Немачке и Италије, или су рађени по британским и немачким лиценцама у домаћим фабрикама. Модернизација је спроведена у неповољним економским и међународним околностима, када се већина земаља у Европи припремала за предстојећи ратни сукоб а испоруке ратног материјала и сировина усмераване су ка остварењу сопствених политичких и стратегијских циљева. Зато се мора одати признање он-

³¹ З. Грујић, *исто*, стр. 98.

³² *Исто*.

дашњим југословенским државним и војним властима, као и домаћим ваздухопловним стручњацима, за успешно спровођење модернизације која, нажалост, због недовољних средстава и ограниченог времена, није до краја завршена.

Према Уредби о формацији Ваздухопловства војске у мобилном и ратном стању (Стр. пов. ДЈ. бр 2753 од 16.02.1938. године) и упуту за извођење те ратне формације (Стр. пов. ДЈ. бр. 620 од 18.02.1939. године), требало је да се у случају рата формирају јединице оперативног ваздухопловства (ваздухопловство војске и армијско ваздухопловство). Поморско ваздухопловство било је у надлежности Команде Морнарице³³ (шема 1).

Шема 1 – Поморско ваздухопловство у саставу Ратне морнарице

Ваздухопловство Војске, према наведеној уредби, било је непосредно потчињено Врховној команди Војске. имало је оперативне борбене ваздухопловне јединице сврстане у три ваздухопловне бригаде мешовитог састава, девет ваздухопловних база, ваздухопловнотехничке установе и ваздухопловне школе. На челу Ваздухопловства Војске, односно Оперативног ваздухопловства, била је Команда Ваздухопловства са седиштем у Земуну.

Прва ваздухопловна бригада, са командом у Новом Саду, имала је: Први бомбардерски пук, на аеродрому Нови Сад, са 61. ваздухопловном групом (201. и 202. еска-

³³ З. Грујић, исто, стр. 104.

дрила), 62. групом (203. и 204. ескадрила) и 604. тренажном ескадрилом; Прву ваздухопловну базу на аеродрому Нови Сад; Шести ловачки пук на аеродрому Земун, са 31. ваздухопловном групом (101. и 102. ескадрила), 32. групом (103. и 104. ескадрила) и 51. групом (161. и 162. ескадрила); Шесту ваздухопловну базу на аеродрому Земун; 201. тренажну ваздухопловну групу (601, 602. и 603. ескадрила) на аеродрому Земун и 81. ваздухопловну бомбардерску групу (261. и 262. ескадрила) на аеродрому Земун.

Друга ваздухопловна бригада, са командом у Загребу, имала је: Осми ваздухопловни бомбардерски пук, са 68. ваздухопловном групом (215. и 216. ескадрила), 69. групом (217. и 218. ескадрила); Четврту ваздухопловну базу – Загреб; Четврти ловачки пук у Загребу, са 33. ваздухопловном групом (105. и 106. ескадрила) и 34. групом (107. и 108. ескадрила); Седми бомбардерски пук у Мостару, са 66. ваздухопловном групом (211. 212. ескадрила) и 67. групом (213. и 214. ескадрила); 52. ваздухопловну ловачку групу у Мостару (163. и 164. ескадрила); Седму ваздухопловну базу у Мостару; Други извиђачки пук у Сарајеву, са Првом (1. и 2. ескадрила), Другом (3. и 4. ескадрила) и Трећом ваздухопловном групом (5. и 6. ескадрила) и 605. тренажном ескадрилом, и Другу ваздухопловну базу – Сарајево.

Трећа ваздухопловна бригада, са командом у Скопљу, имала је: Трећи бомбардерски пук у Скопљу, са 63. ваздухопловном групом (205, 206. и 207. ескадрила), 64. групом (208, 209. и 210. ескадрила) и 607. тренажном ескадрилом; Трећу ваздухопловну базу – Скопље; Пети ловачки пук у Нишу, са 21. ваздухопловном групом (41, 42. и 43. ескадрила) и 35. групом (109. и 110. ескадрила), и Пету ваздухопловну базу – Ниш.

Остале установе и јединице Оперативног ваздухопловства које је требало постепено да прелазе у позадинско ваздухопловство, али је почетак рата то омео, биле су: Ваздухопловнотехнички завод у Краљеву, Ваздухопловна академија у Панчеву и Виша ваздухопловна академија, која је требало да буде у Земуну, Команда ваздухопловних стручних школа у Панчеву, која је била надлежна за следеће школе: Команду пилотске школе (са три пилотске школе), Извиђачку школу, са 651, 652. и 653. извиђачком ескадрилом, Школу резервних официра, Падобранску школу, Школу за везу, Фотографску школу, Метеоролошку школу, Подофицирску школу, Девету ваздухопловну базу – све у Панчеву, Команда ваздухопловне школе специјалиста у Краљеву, са 32. ваздухопловном базом, Ваздухопловна школа гађања и бомбардовања у Белој Цркви и Опитни центар – Земун.

Ваздухопловство Копнене војске или Армијско ваздухопловство имало је штаб у оснивању и седам ваздухопловних група, са по две извиђачке ескадриле, ескадрилу за осматрање и аерофотографски вод. Поморско ваздухопловство, које је било непосредно потчињено Команди Ратне морнарице, имало је: Команду Поморског ваздухопловства у Кумбору и три хидропланске команде у Дивуљама.

Територијална противваздушна одбрана била је директно потчињена Врховној команди. Служба осматрања и јављања била је у надлежности жандармеријских јединица. Команда противваздушне одбране територије налазила се у Београду. Систем територијалне противваздушне одбране састојао се од следећих пет ваздушних зона, са подсистемима територијалне противваздушне одбране: Прва ваздушна зона Београд, Друга ваздушна зона Сарајево, Трећа ваздушна зона Скопље, Четврта ваздушна зона Загреб и Пета ваздушна зона Ниш.

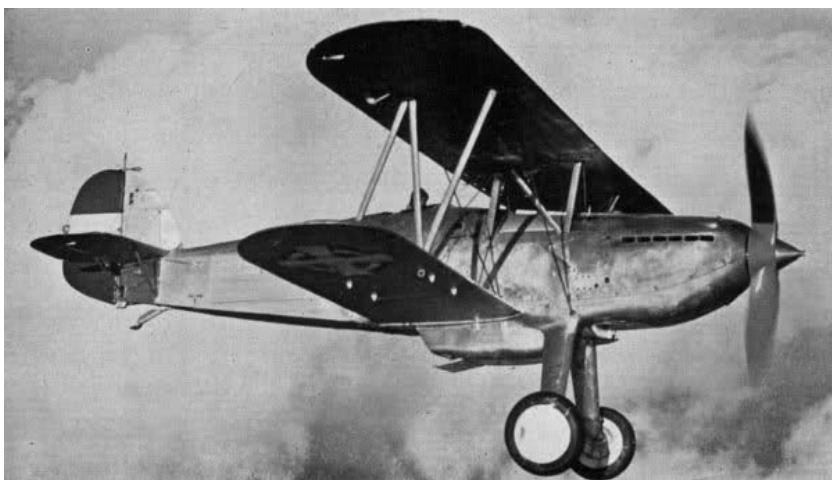
Уочи Априлског рата, југословенско ваздухопловство је, према мирнодопској формацији, имало око 20.000 људи: 1.260 официра (800 летача), 1.600 подофицира (1.000 лета-

ча), 240 ваздухопловнотехничких чиновника (100 летача), 2.700 цивила и 15.000 војника. По ратној формацији, бројно стање ваздухопловства било је 50.000 људи.³⁴

Јединице југословенског ратног ваздухопловства биле су стационаране, по мирнодопској формацији, на десет сталних аеродрома: Београд, Нови Сад, Загреб, Сарајево, Мостар, Краљево, Скопље, Ниш, Панчево и Бела Црква. Југословенско ваздухопловство је пред рат располагало са око хиљаду авиона: 450 борбених, 300 релативно савремених и већи број тренажних и школских авиона. Техничка инфериорност у поређењу са ваздухопловством сила Осовине била је очигледна.

Слика 13 – Икарус ИК–2

Слика 14 – „Икарусов“ хокер фјури

³⁴ Исто, стр. 106.

У Оперативном ваздухопловству било је: 142 ловца (61 *Ме-109 Е*, осам *ИК-2*, шест *ИК-3*, 35 *хокер харикена*, 30 *хокер фјурија* и два *БХ-33*); 147 бомбардера (60 *До-17*, 40 *савоја маркети* и 47 *бристол бленхајма*); 131 извиђач (11 *бристол бленхајма* у Ваздухопловству Војске и 120 типа *Потез-25* и *Бреге-19* у Армијском ваздухопловству; у Поморском ваздухопловству било је свега 68 борбено употребљивих хидроавиона, а укупно – 98; у Транспортној авијацији било је 15 транспортних авиона, који су, по ратном плану, преузети из цивилног ваздухопловства у ратно ваздухопловство.

Слика 15 – „Икарусев“ хокер харикен

Ваздухоплови нису били опремљени а људство обучено за дејства ноћу и дању у сложеним метеоролошким условима. Основне карактеристике авиона наведене су у табели 2.

Служба за осматрање и јављање о наласку непријатељевих ваздухоплова, као и за навођење и командовање ловцима, није била добро организована. Била је у саставу Територијалне противваздушне одбране, ван органског састава ваздухопловства. Будући да није имала радио-станице, извештаји су се слали телефони-ма, што је било сувише споро, тако да се није могло обезбедити да ловци на време крену у пресретање. Наиме, ловачка авијација није могла да пресреће стране авионе у приграничној зони, где су се налазили сви највећи градови, привредни и демографски центри, јер су њени авиони могли да полете тек 15 минута после добијања извештаја. То је било сувише касно и показало се као кобно у Априлском рату.

Стање инфраструктуре ваздухопловства такође није било на потребном нивоу. Полетно-слетне стазе на аеродромима биле су у лошем стању и травнате. Већина ратних аеродрома није била опремљена адекватним средствима за одржавање везе, праћење везе, праћење авијације и командовање у борбеним дејствима, и нису имали адекватну противваздушну одбрану.

Општа оцена стања југословенског ваздухопловства пред рат није била задовољавајућа. Иако је непосредно пред рат интензивно рађено на модернизацији, процес није завршен – учињени су само мали помаци. Поред авиона домаће конструкције и лиценцних из сопствене производње, набављени су и савремени ловци, бомбардери и извиђачи.

Слика 16 – Икарус ИК-3

Слика 17 – Месершмит Ме-109Е

Највећи број авиона био је застарео. Били су и по концепцији и по техничко-тактичким карактеристикама испод квалитета ваздухоплова фашистичких сила. Тако опремљено и организовано ваздухопловство Краљевине Југославије дочекало је почетак Другог светског рата. Рат је прекинуо процес модернизације, па је, као и ваздухопловство Русије, Енглеске, Француске, па и САД, ушло у рат са претежно застарелом техником и тактиком њене употребе. Командовање такође није било организационо, технички и кадровски припремљено за употребу јединица у ратним условима. Није посвећивана довољна пажња обавештајном обезбеђењу, контраобавештајном раду, оперативном и тактичком маскирању и блокирању разарајућег деловања пете колоне. Зато је и Ваздухопловство, као и Војска Краљевине Југославије, доживело стратегијско изненађење.

Тип	Намена и број седишта	Брзина km/h	Наоружање и носивост уб/с
<i>Хокер фјури</i>	ловац/1	355	2 митраљеза
<i>Хокер харикен</i>	ловац/1	520	8 митраљеза
<i>ИК-2</i>	ловац/	415	1 топ 2 митраљеза
<i>ИК-3</i>	ловац/1	527	1 топа 2 митраљеза
<i>Ме-109</i>	ловац/1	565	2 топа 2 митраљеза
<i>Бристол бленхајм</i>	бомбардер/3	418	5 митраљеза 500 kg
<i>Савоја маркети</i>	бомбардер/3	434	4 митраљеза 1.200 kg
<i>Дорнијер-17</i>	бомбардер/3	420	3 митраљеза 1000 kg
<i>Каприони ЦА 310 бис</i>	бомбардер/3	460	5 митраљеза 1.200 kg
<i>Бристол бленхајм</i>	стратегички извиђач/3	418	5 митраљеза
<i>Брее-19</i>	арм. извиђач и подршка/2	220	2 митраљеза (2 x 100 kg)
<i>Потез-25</i>	армијски извиђач/2	220	-
<i>СИМ 14</i>	обални извиђач	230	2 митраљеза 300 kg
<i>До-Х (До-22Кј)</i>	дал. извиђач, лаки бомбардер	340	3 митраљеза 1 x 150 (2 x 50)
<i>СИМ 12</i>	шк. Тренажни	220	-
<i>Физир ФН</i>	Тренажни	160	-
<i>СИМ10</i>	за везу	192	-
<i>Фи 151 Ц-1 „рода“</i>	за везу	175	-
<i>Би 131 Д2</i>	Школски	335	-

Табела 2 – Основне карактеристике авиона

Рад Друштва за ваздушни саобраћај

Друштво је у току прве године рада успешно обавило планирани саобраћај и припремило услове за отварање нових линија и повећање обима саобраћаја. Тај успех је био утолико већи када се узме у обзир да је летње започето у зимском периоду, половином фебруара, када су услови за летење у поднебљу Краљевине СХС при-

лично непогодни. Набављени једномоторни авиони имали су веома слабу навигациону опрему, практично само магнетни компас, и нису били опремљени радио-станицама за одржавање везе са земаљским станицама. Комфор је био такође лош: путници су током лета били изложени буци и вибрацијама. Путничка кабина није била климатизована, што је ограничавало висину лета, онемогућавало летење изнад облака и избегавање неугодне турбуленције и бацања. Када се томе дода да ни авионски уде-си нису били ретки ни код највећих авио-компанија, о чему је штампа редовно извештавала, не треба да чуди што је путовање авионима сматрано херојством.

Спремност и намера Друштва да у другој години рада прошири мрежу ваздушних линија и боље упосли своје капацитете нису наишле на очекивану подршку надлежних органа. Због неизвесности око висине државних субвенција, ни редовна годишња скупштина акционара није могла да усвоји план саобраћаја Друштва за 1929. годину. Зато је била отворена само линија Београд–Загреб, за коју су били уговорени услови обављања саобраћаја у прве две године. Та линија је отворена 15. марта 1929, тридесет дана касније него претходне године.

Ваздушна веза Београда са Скопљем успостављена је промотивним летом 31. јула 1929. године. После једнодневног задржавања у Скопљу, авион се 2. августа вратио у Београд. Отварање линије за Скопље посебно је обрадовало управу Аеро-клуба, која је пажљиво пратила рад Друштва, „чије је стварање с правом сматрала као своје дело“.³⁵ У уводнику свог часописа „Наша крила“, са одушевљењем је истицала да је „записан још један велики успех, крунисан још један велики напор наше цивилне авијације“, да „Друштво за ваздушни саобраћај, сем ове везе, жели да споји и Црну Гору и Далмацију са Београдом“ и да „смо све ближи остварењу пророчанске визије великог Стојана Новаковића који је још пре неколико година пре рата предвиђао остварење Југославије и гледао аероплане како лете између стојног Београда, лепог Загреба и беле Љубљане, између Шумадије и Приморја, широм целе уједињене отаџбине, носећи путнике и пошту на све стране и приближавајући уједињену браћу“.³⁶

Неусклађеност висине субвенција са плановима и реалним могућностима Друштва навела је управу да тражи друге могућности за проширење своје делатности. Још од самог почетка је „стала на гледиште, које је без изузетка заступљено у свим земљама, да је егзистенција интерних линија условљена везом са иностранством“ и врло рано почела да се повезује са страним авио-компанијама и Међународним удружењем друштва за ваздушни саобраћај, у које је Друштво примљено почетком 1929. године.

После успостављања ваздушног саобраћаја на секторима Београд–Загреб и Београд–Скопље, управа Друштва је убрзо започела преговоре са аустријским друштвом „Аустрофлуг“ и француским „Сидна“ о могућностима продужења те магистрале од Загреба до Беча. Није одустајала ни од намере да продужи други, јужни крак те линије – од Скопља до Солуна, долином Вардара, за шта није добила сагласност грчке владе до краја летачке сезоне у току 1929. године. Ускоро се показало да су и „Аустрофлуг“ и „Сидна“ заинтересовани за успостављање магистрале Беч–Солун, али је требало убедити владе три земље у целисходност једне такве линије.

Ваздушна линија између престоница Краљевине Југославије и Аустрије отворена је 9. октобра 1929. промотивним летовима „Аустрофлуга“ из Беча и Друштва за ва-

³⁵ Ч. Крунић, *исто*, стр. 81–90.

³⁶ *Исто*.

здушни саобраћај из Београда. За командама авиона на промотивном лету Друштва био је шеф пилота Владимир Стрижевски. Пратио га је Тадија Сондермајер, а једини путник био је Чеда Димитријевић, трговац из Земуна. И у „Аустрофлуговом“ авиону налазили су се пилот, генерални директор компаније и само један путник. Тим промотивним летом започет је редован ваздушни саобраћај између Београда и Беча.

Успостављањем саобраћаја са Бечом Друштво је повећало своју ваздушну мрежу са планираних 640 на 1.040 километара. Но, и поред уложеног великог труда у отварање те међународне линије, „што се признаје и у Француској и у Аустрији“, саобраћај између Београда и Беча обављан је веома кратко, свега 15 дана. Разлог за то било је касно отварање линије, тек у октобру 1929, када су успешно окончани дуги и напорни преговори три државе на усаглашавању политичких, економских, правних и процедуралних питања у вези са сарадњом њихових авиокомпанија, с једне, и временским неприликама због уласка у зимски период, с друге стране. За то кратко време Друштво је обавило шест летова у једном и у другом смеру. Иако малобројни, ти прелети државне границе означили су укључење домаћег друштва у међународни ваздушни саобраћај.

Петнаестодневна сарадња са „Аустрофлугом“ и „Сидном“, заснована на стриктном реципроцитету, била је драгоцену искуство за Друштво. Успешна сарадња у том кратком периоду допринела је и да се склопе уговори између истих друштава за наредну летачку сезону (1930. година). У прве две године Аеропут је добрим радом стекао поверење и путника и државе, што му је помогло да добије већу подршку за програм рада у предстојећој години.

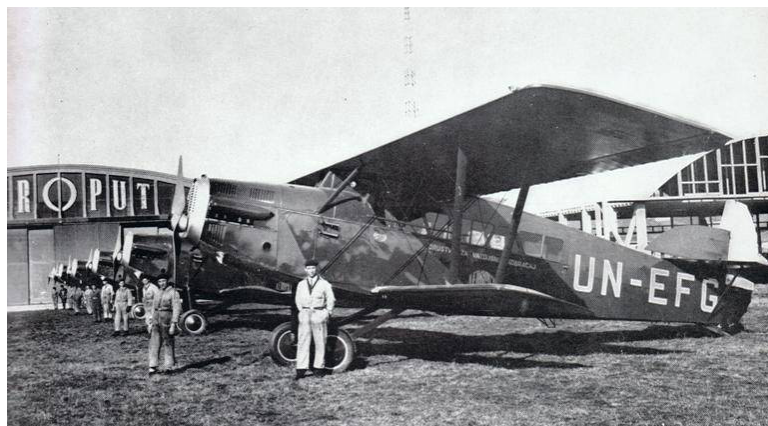
Летачка сезона 1930. године отворена је као и претходне године, 15. марта, успостављањем редовног саобраћаја између Београда и Загреба. После 13 ротација авиона између та два домаћа привредна центра, линија је 31. марта продужена до Беча, са успутним слетањем у Грац. На линији су наизменично летели авиони „Сидне“, „Аустрофлуга“ и Аеропута, са поласцима из Беча и Београда.

За успостављање ваздушне везе са Солуном чекала се дозвола грчке владе. Међутим, Грчка није била сагласна да линија иде долином Вардара, како је тражила југословенска страна. Предлагала је да се „граница између Грчке и наше земље има прелетети код Битоља“, са чим, опет, није била сагласна управа Друштва. У доказивању предности једне и друге варијанте изгубљено је много времена, тако да је ваздушна линија Скопље–Солун успостављена тек 1. маја 1930. године. Отварање линије било је веома свечано и на испраћају авиона из Скопља и на дочеку на солунском аеродрому „Микра“, добро познатом српским авијатичарима из Првог светског рата. Повезивањем ваздушним путем Скопља и Солуна, последње етапе на линији Беч–Солун, успостављена је ваздушна линија „која ће за врло кратко време постати главна трансверзала између северних и јужних линија за далеки исток“.

Промотивним летом 5. маја 1930. свечано је отворена линија Београд–Сарајево–Подгорица. За командама *Потеза UN-SAD* налазио се Стрижевски, са Сондермајером као сапутником. У путничкој кабини су били новинари београдских листова: „Времена“, „Политике“, „Правде“ и „Трговачког гласника“, и механичар Аеропута.

Ваздушна линија између Загреба и Сушака отворена је 1. јула 1930. године. Истог дана је успостављена и линија Праг–Братислава–Загреб чехословачке компаније ЧСА, која је успоставила свој први међународни лет тромоторним авионом типа *Форд 5 АТ-С*, са 14 путничких седишта.

И поред проширења мреже ваздушних линија и знатног повећања физичког обима саобраћаја у 1930. години, Аеропут је са својих шест једномоторних авиона и само са три пилота безбедно и регуларно обављао саобраћај у току читаве летачке сезоне. Пословање Друштва у прве три године било је доста рационално – организација се ширила врло обазриво. Прве две године авионе су пратили авио-механичари из матичне базе и обављали сервисирање и прегледе на линијским станицама.

Слика 18 – Шест Аеропутових потеза, Београд 1929. године

Поред тромоторног *фармана*, Друштво је за летачку сезону 1931. године набавило у Великој Британији и један авион опште намене *пус мот* (*Puss Moth*), за летове по поруџбини. Једномоторни *пус мот*, са седиштима за пилота и два путника, купљен је директно од произвођача „Де Хавилленда“ (*de Havilland*).

Слика 19 – Фарман Ф.306

Слика 20 – „Де Хевилендов“ пус мот

По завршетку летачке сезоне јавио се проблем даљег превоза индијске поште, која је, према уговору с грчким друштвом за ваздушни саобраћај (*EEES*), превожена једном седмично од Солуна до Беча редовним линијама Аеропута. Превоз те поште био је доведен у питање због неповољног става немачког министра пошта, који је, после обуставе редовне линије, преферирао даљи превоз индијске поште преко Бриндизија. Да не би изгубила посао, управа Друштва је одлучила да настави превоз индијске поште и у вансезони, очекујући да ће се посредством министарства саобраћаја, југословенског и „поглавито аустријског“, ипак наћи повољно решење у следећих месец-два. За превоз те поште коришћен је авион опште намене *пус мот*, *UN-SAA*. Превоз индијске поште почео је 16. октобра, али је обустављен 1. децембра 1931. године „пошто се није могао постићи договор са Министарством пошта у Немачкој и поштама у Азији“.³⁷

За Друштво је и летачка сезона 1931. године била успешна. На пословање је неповољно утицало више фактора. Економска криза, која је почетком тридесетих година почела да захвата и просторе Краљевине Југославије, допринела је осетном смањењу броја туриста. На одзив путника утицале су и лоше временске прилике у септембру, али и катастрофални удеси авиона „Сидне“ који су, после великог публицитета у медијима, „оставили тежак психолошки утицај на целу публику“.

Извесне несугласице између Друштва и Команде Ваздухопловства у току 1931. године неповољно су се одразиле и на међусобне односе, чему је допринело и продубљивање економске кризе у земљи. Зато је за Команду Ваздухопловства била значајна Четврта редовна годишња скупштина акционара Друштва, одржана 27. марта 1932, којој су, поред комесара и изасланика ресорних министарстава, присуствовали генерал Душан Симовић, помоћник начелника Главног Генералштаба, и

³⁷ Исто, стр. 114.

др Стеван Дракулић, начелник Одељења за цивилно ваздухопловство. Поред разматрања извештаја Управног одбора о раду у 1931. години, на скупштини су усвојене измене и допуне Правила Друштва и изабрани нови Управни и Надзорни одбор.

У Правила Друштва је унесено више измена и допуна. Ранијем називу предузећа: Друштво за ваздушни саобраћај, акционарско друштво, додато је: „скраћено 'Аеропут' или на француском *Societe Yugoslave de Navigation Aeriennne 'Aeropot'*“. Скраћени назив „Аеропут“ коришћен је и раније, а од 1930. године и на званичном меморандуму Друштва, што није било у складу са чл. 2 Правила. У чл. 3 промењено је време трајања Друштва и, уместо 50 година, усвојена је одредба о „трајању Друштва неограничено“.³⁸

Велико смањење обима саобраћаја у 1932. години навело је управу Аеропута да разматра могућности коришћења авиона и ван ваздушног саобраћаја, као што је то рађено у неким развијеним земљама, у којима су авиони коришћени за превоз по пољопривреди и шумарству, за снимање из ваздуха и рекламирање различитих производа, за панорамске летове и друго. Успешно уништавање шумских штеточина на четинарским шумама у Чехословачкој запрашивањем из ваздуха подстакло је управу Аеропута да понуди дирекцији шума у Сарајеву и Министарству шума и рудника да своје авионе и пилоте ангажује у борби против премножавања лептира губара, чије су гусенице пустошиле четинарске шуме на подручју масива Романије. Министарство шума и рудника прихватило је понуду и својим решењем бр. 12171/32 од 21. маја 1932. године одобрило уговор Аеропута. Према закљученом уговору, Аеропут је „добрио задатак да обави чисто ваздухопловну страну посла“, док је „све остало: набавку праха, теренску организацију, ентомолошка испитивања узело на себе“ Одељење за шумарство Министарства шума и рудника.³⁹

Слика 21 – Пионир у запрашивању из ваздуха, Аеропут 1932. године

³⁸ Исто.

³⁹ Исто, стр. 115–120.

За технички посао запрашивања шума Аеропут је адаптирао своја два најстарија *позета* – *UN-SAB* и *UN-SAC*. За извиђање, контролу летења и снимање терена био му је потребан и један мањи авион, па се најпре обраћао Аеро-клубу да му привремено уступи његов авион *лус мот*. Пошто Аероклуб није могао да остане без јединог пловидбеног авиона, управа Аеропута је решила да купи један мањи вишенаменски авион. После дуже расправе на две седнице Управног одбора, усвојена је одлука да се набави један „Де Хевилендов“ двосед са отвореном кабином, *DH. 60 Џипси мот (Gipsy Moth)*, што је подржала и Команда Ваздухопловства.

Слика 22 – Тадија Сондермајер за командама „Де Хевилендовог“ џипси мота

И поред тешке економске кризе, управа Аеропута се није мирила са редуковањем обима ваздушног саобраћаја и стагнацијом. У извештају о раду у 1932. години истицала је да „главни узроци извесне стагнације у развоју нашег ваздухопловства леже у сразмерно малој субвенцији упоређеној са субвенцијама које друге државе дају својем ваздушном саобраћају и у несигурности будућих друштвених програма. Ми и после пет година рада нисмо могли успети да обезбедимо један програм дужег низа година него живимо такорећи од данас до сутра [...] Дужа мрежа ваздушних пруга у земљи може се створити само јачом субвенцијом и сталним програмом рада за дужи низ година“.⁴⁰

Спор опоравак националне економије после опште привредне кризе утицао је на висину државних субвенција за ваздушни саобраћај и у наредним годинама. Каснило се и са састављањем и усвајањем државног буџета, тако да неких година, у време одржавања редовних годишњих скупова акционара, нису биле познате субвенције, па самим тим ни програм рада Друштва.

Програм рада у 1933. години зависио је и од измена и допуна уговора са државом, који је требало да се усагласи пре почетка летачке сезоне. Измењени и допуњени уговор био је закључен тек 22. априла 1933. и одобрен решењем Министарског савета В. К. бр. 376 од 24. априла. И у обновљеном уговору били су пренапрегнути захтеви управе Аеропута да се повећају субвенције и установи програм дугорочног развоја ва-

⁴⁰ Исто.

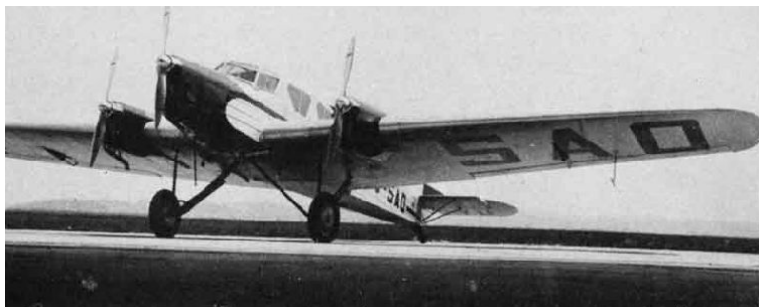
здушног саобраћаја, за шта се Друштво залагало од самог почетка. Истина, наведене уговорне ваздушне линије Београд–Загреб–Грац–Беч, Београд–Скопље, Београд–Сарајево–Подгорица, Загреб–Сушак и Скопље–Битољ чиниле су дужу мрежу ваздушних линија него што је била у 1932. години, али су фреквентност саобраћаја на појединим линијама и трајање летачке сезоне зависили од одобрених кредита, тј. од субвенција. У обновљеном уговору није био ни поменут програм рада за дужи временски период.

Кашњење са закључивањем уговора и са одобравањем кредита за ваздушни саобраћај утицало је на померање летачке сезоне у 1933. години за мај. Аеропут је, као и претходне године, сарађивао са „Сидном“, односно „Ер Франсом“ (*Air France*) после интегрисања француских компанија крајем августа 1933. године, на линији Београд–Солун, са „Аустрофлугом“ на линији Београд–Беч и са ЧСА на линији Загреб–Сушак.

У току 1933. године, тачније 20. августа, отворен је и аеродром код села Девица Марија у Пољу, на удаљености од 5,5 km од центра Љубљане, што је „омогућило да се и Словеначка веже ваздухом за нашу националну мрежу“. Сутрадан, 21. августа, након свечаног отварања и освештења аеродрома, Аеропут је отворио ваздушну линију Загреб–Љубљана.

Поред редовног саобраћаја Аеропут је у току 1933. године обављао и авио-такси превоз и учествовао на ваздухопловним манифестацијама Аероклуба у току којих су обављана ваздушна крштења. У авио-такси превозу користио је *фокс мот*, *YU-SAK*, повремено и мањи, отворени *џипси мот*, *YZ-SAI*, и по потреби – *потезе*.

У децембру је обавио и један лет до Каира и назад новим тромоторним путничким *спартаном*, *YU-SAN*, ради одласка представника Аероклуба на 33. конференцију Међународне аеронаутичке федерације, која је одржана у Каиру од 20. до 25. децембра 1933, и учешћа у „Трци око оаза“, на дужини од око 1.450 километара, коју је организовао египатски аероклуб у оквиру аеромитинга поводом одржавања те конференције. Авион је летео маршрутом Београд–Солун–Истанбул–Конија–Газа–Каиро. У „Трци око оаза“ није учествовао, јер је посада са извесним закашњењем отклонила лакши квар на авиону. У земљу се вратио 30. децембра маршрутом Каиро–Јерусалим–Дамаск–Конија–Истанбул–Београд. Управа Аеропута је искористила тај успешан лет да пропагира квалитет свог новог тромоторног авиона: „Под најтежим атмосферским приликама авион је извршио без застоја пут до Каира и натраг од приближно 5.300 km за укупно 29 часова ефективног летења... на тако строгој проби авион Спартан показао је све своје одлике и његова посада, као и путници, били су одушевљени новим авионом и његовим особинама“.

Слика 23 – Аеропутов спартан

У току 1934. године Аеропут је добро сарађивао са страним авио-компанијама, посебно са „Ер Франсом“, који му је „не само уступио генерално заступништво за Југославију, већ је склопљен уговор по коме је вођење трговачке службе, администрације и добар део саобраћајне службе на аеродрому уступљено службама Аеропута“. Летео је са „Аустрофлугом“ на линији за Беч као и претходне године, сарађивао са „Ер Франсом“ на линији Београд–Солун и са ЧСА на линији Загреб–Сушак. Настављена је и тројна сарадња на летовима између Београда и Беча: „Аустрофлуга“ и Аеропута преко Загреба и Граца и „Ер Франса“ преко Будимпеште. У заједничку касу је улазио само приход од директног промета између Београда и аустријске престонице који су те три компаније делиле сразмерно пређеној километражи и броју седишта у авионима.

Међутим, још увек је учешће Аеропута у међународном саобраћају било веома ограничено. На пример, у току 1934. године стране компаније су оствариле налет преко територије Краљевине Југославије од 445.902 авио-километра: „Ер Франс“ – 151.975, ЧСА – 30.192, „Аустрофлуг“ – 48.250, „Луфтханза“ – 185.485 и КЛМ – 30.000 km. Аеропут је у матичним земљама тих компанија „уживао као реципрочну компензацију само на територији Аустрије 22.406 km“, што је, према наводима управе Друштва, било „противно основном начелу међународног саобраћаја, начелу пониклом из потребе заштите домаће авијације“.⁴¹ И ваздушни саобраћај преко аеродрома „Београд“, са 2.198 слетања и полетања страних и свега 309 домаћих авиона, указује на подређен положај домаћег друштва. Но, и поред незнатног повећања обима саобраћаја, Аеропут је у току 1934. године успео да оствари боље резултате пословања. Ваздушни саобраћај је био редован и регуларан, без инцидената и већих поремећаја.

Излазак домаћег друштва за ваздушни саобраћај из провизоријума био је веома успорен, уз велике потешкоће. Аеропут је и у 1935. години морао да скраћује летачку сезону због ограничених субвенција. За летачку сезону у тој, осмој години рада имао је на располагању три тромоторна *спартана* и пет *потеза*, пошто је и *спартан*, који је рађен у „Змају“ уведен у саобраћај средином 1935. године. У мрежу линија укључени су нови аеродроми у Нишу и Битољу, а после четворогодишњег прекида поново је успостављена ваздушна линија Београд–Сарајево.

У току 1935. године није било инцидената ни већих поремећаја саобраћаја, тако да је у редовном саобраћају регуларно обављено 97% летова. До сторнирања извесног броја летова долазило је претежно због лоших временских услова. У редовном саобраћају претежно су коришћени *спартани*, осим на линији за Скопље, на којој су летели *потези*. Поред редовног саобраћаја, Аеропут је и вршио авио-такси превоз и својим авионима обављао ваздушна крштења на више ваздухопловних манифестација у организацији аероклубова.

Од великог значаја за Друштво биле су и конвенције Мале антante и Балканског споразума склопљене у току 1934. године. Тим конвенцијама је била обезбеђена извесна солидарност земаља потписница конвенција „у погледу заједничке одбране ваздухопловних интереса на Балкану“ и успостављања „заједничким напорима главних балканских линија од међународног значаја“. Краљевина Југославија је била заинтересована за ваздушну линију Дубровник–Сушак–Братислава–Праг и Београд–Праг у сарадњи са Чехословацима, за линију од државне границе Југославије

⁴¹ Исто, стр. 139.

са Италијом до граница Румуније са Русијом, преко Заграда, Београда и Букурешта, у сарадњи са Румунима, и за линију Београд–Атина у сарадњи са Грцима. И док су Чехословаци постигли сагласност да успоставе линију Праг–Дубровник већ у току 1936. године и разматрали могућност отварања линије Праг–Београд, Аеропут је могао само да „жали што недовољан буџет за цивилно ваздухопловство не допушта да и оно такође одмах приступи сарадњи на овим врло важним линијама“.⁴²

Управа Друштва је очекивала да ће се у новој пословној 1936. години много активније укључити у међународни саобраћај са авио-компанијама чланицама Мале антанте и Балканског споразума. Много је очекивала и од укључења Дубровника у мрежу ваздушних линија. Да би обезбедила потребну флоту за повећање обима саобраћаја, одлучила је да, поред три *спартана* и три *потеза*, за нову летачку сезону набави и један „Де Хевилендов“ двомоторни авион *ДХ. 89 Драгон Рапид*, са моторима *џипси сикс* од по 200 кс, који је стигао у Београд 20. јуна 1936. године.

Удес *Спартана YU-SAP* на полетању из Љубљане, 15. јула 1936, у коме су настрадали пет путника, пилот Михаило Јарошенко и радио-телеграфиста Томо Анушић, много је погодио Аеропут. Губитак једног тромоторног авиона у јеку летачке сезоне запретио је остварењу најављеног обима саобраћаја. Управа Друштва је била принуђена да од француске фабрике *Societe Anonyme des avions Caudron*, из Иси ле Мулиноа (*Issy-les-Moulineaux*) узме у закуп један авион типа *Ц.441 Гелан*, са моторима *рено бенгали*.

Управа Друштва је „морала водити рачуна и о будућности друштва и трудити се да се израдом новог уговора обезбеди у новој деценији друштвене активности када наилазе бољи услови за рад но што је то до сада било“.⁴³ У току сарадње на нацрту новог уговора „управа је нарочито инсистирала да се између државе и Друштва утврде јасни односи за дужи низ година и да се на такав начин пружи нашем Друштву потребна стабилност и услови за програмски рад и правилан развој“. Истицала је и велико заостајање Аеропута у односу на остале земље, „наводећи нарочито примере нама суседних и приближно равних земаља“, и захтевала да се „новим уговором и у том погледу учине потребне исправке“.⁴⁴ У току рада на нацрту новог уговора показало се да је и Команда Војног ваздухопловства, у чијој су надлежности били управни и инспекцијски послови цивилног ваздухопловства, подржавала ставове Аеропута и у погледу дугорочног програма развоја и у погледу знатнијег повећања субвенција.

После низа састанака између представника државе и Аеропута дошло се до завршног текста уговора, који је, након што су га парафирали Команда Ваздухопловства и Аеропут, упућен „на проучавање у надлежна министарства“. А у Финансијски закон за 1937/38. била је унета одредба којом је министар војске и морнарице био овлашћен да са Аеропутем закључи нови десетогодишњи уговор и обезбеди програмски развој цивилне авијације.

За предвиђено повећање обима саобраћаја у 1937. години били су потребни модернији и бржи авиони, са више путничких седишта, поготово што је после удеса *Спартана YU-SAP* и расходовања *Потеза YU-SAC* флота Друштва била спала на два тромоторна *спартана*, један *драгон рапид* и два *потеза*. После анализе више типова ави-

⁴² Исто.

⁴³ Исто, стр. 151.

⁴⁴ Исто.

она, њихових перформанси и капацитета, као и цена и услова набавке, Друштво се одлучило за авионе типа *Кодрон Ц.449 Гелан* француске и *Локид 10А Електра* америчке производње. Наручена су два *гелана* и две *електре*. Прва „Локидова“ *електра* стигла је у Београд у априлу а друга у мају, док су „Кодронови“ *гелани* испоручени са извесним закашњењем – први крајем априла а други 30. јула 1937. године.

Слика 24 – „Локидова“ *електра* и „Де Хевиллендов“ *ДХ.89 Драгон рапид* на београдском аеродрому

У току 1937. године наручене су још две „Локидове“ *Л-10А Електре*, које су стигле пре почетка нове летачке сезоне, отворене 1. маја 1938. године. Ширење мреже домаћих ваздушних линија и модернизација флоте учинили су неопходним „организовање нових и уређење старих терена“, о чему је постигнут договор са Министарством војске и морнарице, у чијој су надлежности били аеродроми.

Нови „Уговор закључен између државе Краљевине Југославије и друштва за ваздушни саобраћај а. д. Аеропут, које су заступали, с једне стране министар војске и морнарице, а с друге правни заступници друштва“ потписан је 25. фебруара 1939, одобрен решењем Министарског савета М. С. бр. 126 од 27. фебруара 1939. и озаконен у параграфу 132 тач. 2 Финансијског закона за 1939/40. годину. Према одредбама уговора, Аеропут је био обавезан да одржава „редовни ваздушни саобраћај за превоз путника, пренос путничког пртљага, робе и поште на линијама које буду одређене планом рада за наредну годину“. У предлагању плана и програма учествовали су „равноправно Министарство војске и морнарице и Аеропут“, с тим што је Министарство војске и морнарице доносило „коначну обавезну одлуку у сагласности са Министарством финансија“. Програм и план рада обухватали су: „а) ваздушне линије, итинерере и ваздухопловна пристаништа на којима Аеропут мора одржавати ваздушни саобраћај, б) и рок трајања ваздушног саобраћаја на појединим ваздушним линијама као и редове летења и тарифе, в) летећи материјал и друштвено летачко особље на појединим ваздушним линијама“. Тако утврђени план и програм рада „постављени су извршни по одлуци Министарства војске и морнарице 30 дана по завршетку Међународне конференције „IATA“, (*International Air Traffic Association*), за утврђи-

вање међународних редова летења за текућу годину“. Уговор је био склопљен за период од 10 година. Могао је да се откаже и раније, са отказним роком од шест месеци, уколико једна од страна не би испуњавала своје уговорне обавезе.⁴⁵

У нови уговор биле су унесене и извесне одредбе које су омогућавале бољу контролу пословања Аеропута. Надзор над извршењем уговора и даље је имало Министарство војске и морнарице, а финансијско пословање Аеропута контролисало је Министарства финансија.

Потписивање новог уговора у време заоштрене политичке ситуације у Европи и опасности од избијања ратних сукоба условило је одређене одредбе које су имале политички и безбедносни карактер. Тако су чланови Управног и Надзорног одбора и целокупно особље Аеропута морали да буду држављани Краљевине Југославије по рођењу, са изузетком особља које се затекло у Друштву у тренутку закључивања уговора. Међутим, приликом пријема нових службеника Аеропут је био обавезан да узима у службу само лица из резерве војног ваздухопловства, осим ако није било таквих лица са потребним квалификацијама. Аеропут је и своје путнике, особље и материјал морао да осигурава код домаћих осигуравајућих друштава.

На план и програм рада Аеропута у 1939. години врло неповољно су утицале „нередовне и тешке прилике у Европи“. У ствари, заоштравање политичке ситуације у Европи почело је и раније, још половином тридесетих година, да би, после прикључења Аустрије Немачкој, 13. марта 1938, приморавана Чехословачке Минхенским споразумом да крајем септембра 1938. преда Немцима Судетску област, распада Мале антанте, немачке окупације Чешке и Словачке, половином марта 1939. и окупације Албаније од стране Италије у првој половини априла 1939, ескалирало у велику политичку кризу. Настале геополитичке промене приморале су управу Аеропута да сторнира саобраћај на секторима Беч–Праг и Подгорица–Тирана, што је надокнађено повећањем обима домаћег саобраћаја. Наиме, продужена је летачка сезона на линији Загреб–Борово–Београд до 14. октобра, уведени су свакодневни летови у оба смера између Загреба и Сарајева и отворена је 30 дана раније линија Београд–Сарајево – 15. марта уместо 15. јуна. За све измене и допуне реда летења била је, наравно, потребна сагласност Команде Ваздухопловства.

Због геополитичких промена, и компаније у окупираним земљама биле су приморане да обуставе саобраћај преко југословенских аеродрома. Саобраћај на туристичкој линији Братислава–Загреб–Сушак обуставила је ЧСА, а „Аустрофлуг“ је то учинио на линији Клагенфурт–Љубљана–Сушак. Међутим, поред ЧСА и „Аустрофлуга“, и „Ер Франс“ је последњих дана марта 1939. престао да саобраћа преко Београда на интерконтиненталној линији Париз–Истанбул.

Рад Друштва у условима заоштрених политичких односа између две супротстављене стране, Немачке и Италије са експанзионистичким претензијама, на једној, и више европских земаља које су се нашле на удару повампиреног немачког нацизма и италијанског фашизма, на другој страни, био је знатно отежан. То се нарочито осетило после 3. септембра 1939, када су Велика Британија и Француска објавиле рат Немачкој због њених напада на Пољску два дана раније. Објава рата се осетно одразила и на европски цивилни ваздушни саобраћај: укинута су све међународне линије које су прелазиле преко територије Краљевине Југославије.

⁴⁵ Ч. Крунић, *исто*, стр. 160–165.

У то време учестали су и позиви на војну вежбу. У октобру је и генерални директор Сондермајер био позван на 21-дневну вежбу, са задатком да организује и руководи курсевима „за обуку војних пилота и радио-телеграфиста у летењу без спољне видљивости“. Обука је извођена на авионима Аеропута *драгон рапиду*, *спартану*, *фокс моту* и *џипси моту*.⁴⁶

Доктрина ваздушне војске

Прва одређенија начела за употребу ваздухопловства у будућем рату формулисана су у периоду од 1920. до 1925. године. Била су заснована на искуствима из светског рата и тадашњим могућностима ваздухопловне технике и изражена кроз службена ваздухопловна правила и организацију и формацију ваздухопловства у појединим великим европским војскама.⁴⁷ Према таквој организацији, авијација служи за посредно садејство сопственој војсци и ширу кооперацију са њом у оквиру општег ратног плана за постизање крајњег циља рата за што краће време (бомбардерска авијација). Реч је о нападима на центре производње ратног материјала, складишта и средства довоза и нападима на центре државне управе и духовног и политичког живота народа ради њихове деморализације и смањења моралне снаге отпора, а затим и о одбрани сопствене територије, и то дефанзивним средствима, тј. ловачком авијацијом и ваздушном одбраном са земље, и офанзивним средствима: бомбардерском авијацијом, нападом на базе непријатељеве бомбардерске авијације.

На употребу и организацију авијације и пропорцију појединих њених видова тако су гледали службени форуми у Француској све до 1933. године. У тактици ваздухопловства (*Notes sur l'emploi de l'Aeronautique par le Commandement*) за 1928–1930. годину у француској Вишој ратној школи такво гледиште је пуковник Удемон изразио овако: „... Прва брига, када се ради о организацији ваздушних снага једне земље, јесте дакле да се формира авијација *потребна војсци да испуни њену улогу*“, тј. извиђачка и ловачка авијација. По пуковнику Удемону, ту извиђачку авијацију су чиниле две-три ескадриле на сваки армијски корпус, две-три ескадриле на сваку армију за даљна извиђања и потребе армијске артиљерије и око 60 ловачких авиона на армију за заштиту рада њене извиђачке авијације, осим снага ловачке авијације у саставу „Опшних резерва авијације“, којима се појачава армијска авијација, где потребе за њом могу да буду и пет-шест пута веће.

Гледиште пуковника Удемона било је засновано на искуствима из светског рата и чинило је основу организације француске авијације. Међутим, временом су све више еволуирала схватања о употреби ваздухопловства у будућем рату. Чињенице које су утицале на то биле су углавном следеће:

- велики прогрес аеронаутичке технике у послератном добу, нарочито у току последњих година;
- карактер рата 1914–1918. године био је обележен дугим рововским ратом, до крајњег исцрпљивања зараћених страна.⁴⁸

⁴⁶ Исто, стр. 175–183.

⁴⁷ *Савремене тежње у организацији и употреби ваздухопловства – доктрина ваздушне војске*, Београд, 1935, стр. 2.

⁴⁸ Исто

Те чињенице су привукле пажњу критичара у послератним годинама и многи од њих су закључили да рововска војна у минулом рату није никакав изузетак, већ природна последица узрока, који су се појавили током живота и развоја човечанства у духовном, техничком и материјалном погледу. Пошто ти узроци и чињенице постоје и данас, а постојаће и убудуће, можда и у већој мери, врло је вероватно да и будући рат може да добије исти или барем сличан карактер. Истовремено, почели су да траже нове начине и средства којима би се у будућности могла предупредити таква ситуација, тј. избећи тако исцрпљујуће ратовање и омогућити победу за најкраће време. Начини и средства које предлажу за ту сврху могу се поделити у две групе:

1) Земаљска средства, која у оквиру досадашње војне организације сачињавају брзе и јаке моторизоване снаге, одржаване у пуној борбеној готовости још у миру, способне да у моменту огласа рата нагло продру на непријатељску територију и онемогуће нормално стављање на ратну ногу његових војних снага и ратним планом предвиђену организацију отпора.

2) Јаке ваздушне снаге које ће непријатељу онемогућити благовремено прикупљање његових снага на угроженом фронту било за офанзивну или дефанзивну акцију.

3) Хемијска, бактериолошка и запаљива средства, употребљена како у операцијама на земљи, тако и нарочито у вези са ваздушним снагама.⁴⁹

Претеча, најистакнутији и најрадикалнији апостол идеје о напред изложеном карактеру будућег рата и овако капиталне улоге авијације у њему био је италијански генерал Ђулио Дует. Он је своја схватања изложио у низу импресионантних студија: „Il dominio dell'aria“ – 1921., „Probabili aspetti della Guerra futura“ – 1928., „Riepilogando“ – 1929., и најзад „La Guerra 19...“ – публиковано 1930. године, непосредно после пишчеве смрти.

По њему, да би се могла створити моћна ваздушна војска потребно је:

- Укупна средства, која држава ставља на располагање за спрему земље за одбрану, правилније распоредити на поједине видове оружаних снага – војску, морнарицу и ваздухопловство, према значају тих снага за победу у будућем рату.

- Укинути „помоћну авијацију“, тј. авијацију намењену за непосредну сарадњу и потпомагање војске и морнарице у чисто њиховим дејствима.⁵⁰ Јер, помоћна авијација само иде на штету јачине Ваздушне Армије, отежавајући јој постизање првог и главног циља: задобијање надмоћности у ваздуху. Као таква, помоћна авијације по речима генерала Дуета: „Некорисна, јер је неспособна да дејствује ако се нема надмоћност у ваздуху. Сувишна, јер ако је постигнута надмоћност у ваздуху, један део Ваздушне Армије може се употребити као помоћна авијација за непосредну сарадњу са војском и морнарицом. Штетна, јер одвајајући средства од главног циља (надмоћност у ваздуху) отежава постигнуће тога главног циља“.

Савремена ваздухопловна техника даје ваздушним снагама могућности знатно веће него за време светског рата. Из тога проистиче могућност једне моћне *бомбардерске авијације*, чији рејон дејства може обухватити целу или највећи део државне територије.

Осим бомбардерске авијације изразито офанзивног карактера, потребно је имати и *одбрамбену авијацију*, за непосредну одбрану сопствене територије и заштиту најважнијих центара.

⁴⁹ Исто, стр. 25–35.

⁵⁰ Исто.

Потреба дефанзивне-ловачке авијације проистиче из признања потребе организације земље за одбрану од напада из ваздуха, тј. непосредне одбране, која је у вези са бомбардерском авијацијом. У погледу потребе дефанзивне-ловачке авијације нарочито је интересантно и категорично мишљење генерала Ашмора (E. V. Ashmore), команданта противаеропланске одбране Лондона за време светског рата и организатора енглеске ваздушне одбране у 1925. години. У свом делу „Ваздушна одбрана“ (1933), излажући закључке и поуке за будућност, генерал Ашмор каже: „Наша садашња тежња не иде дотле да ваздушну одбрану сопствене територије сведе на вршење бомбардовања непријатеља на његовој територији, искључујући сваку одбрамбену организацију земље, али она се томе приближава“.⁵¹

Ратно ваздухопловство Краљевине Југославије израсло је средином тридесетих година у род војске са командом армијског ранга. Иако је имало развијену структуру: Ваздухопловство Војске, Армијско ваздухопловство и Поморско ваздухопловство, није добило статус вида војске. Ваздухопловство војске, заједно са Армијским ваздухопловством, названо је Оперативно ваздухопловство. Доктрина Ваздухопловства Краљевине Југославије до средине тридесетих година била је најсличнија француској доктрини. Непосредно пред рат чињено је много на осамостаљивању ваздухопловства, што је ту доктрину приближавало британској доктрини.

Између Првог и Другог светског рата ваздухопловство Краљевине Југославије, иако род, све више се развијало као вид војске. Упркос снажним отпорима и тенденцији да се у потпуности потчини копненој војсци и ратној морнарици, пред рат имало је потпуно развијену структуру вида војске.

Ваздухопловна ратна вештина није била изграђена, иако је помоћу ње требало да се надокнаде бројни материјални недостаци због ситуације у којој се ваздухопловство тада налазило и ратне опасности. Највиши командни кадар у ратном ваздухопловству није посвећивао потребну пажњу развоју ваздухопловне ратне вештине, нити је схватао њен значај, јер су ратним ваздухопловством све до 1940. године командовали недовољно стручни људи.

До Априлског рата 1941. године ратно ваздухопловство није добило ниједан службени пропис (доктринарни документ, уџбеник или правило) из области ваздухопловне ратне вештине (стратегија, тактика, навигација, ваздухопловна психологија, ваздухопловна географија, настава ваздушног гађања и бомбардовања, ваздухопловна историја). Због тога ваздухопловна вештина није довољно изучавана ни у школама ни у јединицама и командама.

Услед закасног пренаоружања ратног ваздухопловства новим авионима и опремом, извршеног у периоду 1939–1940. године, није било времена за потпуну оперативну и тактичку наставу и обуку састава и усавршавање ратне вештине.

Командовање у ратном ваздухопловству није било на нивоу захтева савременог рата. Тој најважнијој функцији није се поклањала одговарајућа пажња, тако да командни састав није био оспособљен за ефикасну припрему и употребу јединица у условима „блицкрига“, који су изводиле силе Осовине.

Командант ваздухопловства, његови помоћници и начелник Штаба све до 1940. године нису били ваздухопловци, већ генералштабни официри војске са симболич-

⁵¹ Исто.

ним или почасним летачким звањима. Многи нису били стручно оспособљени за организацију командовања ваздухопловством у таквим условима.

Различити ваздухопловни материјал, набављен у више држава, стварао је тешкоће у обуци људства, одржавању технике и снабдевању. Бомбардерска авијација је имала три врсте авиона, ловачка – шест, а извиђачка – три. Било је 12 типова борбених авиона, и то енглеске, немачке, италијанске и домаће производње.

Стање борбене готовости југословенског ваздухопловства илуструје распис команданта Ваздухопловства, стр. пов. број В. Ђ. Обр. 1034 од 5. марта 1941, у којем је, између осталог, наведено:

„1) Летачке јединице немају довољно летачког и стручног људства за ратну употребу.

2) Бомбардерске јединице нису тактички спремне за ратну акцију, пошто нису уопште спремне за ноћни рад на ратним летелиштима и за летње без спољне видљивости, а без такве спреме не може се ни замислити правилан рад наше бомбардерске авијације.

3) Летачке јединице нису довољно материјално опремљене за ратну акцију, пошто им већи део ратне опреме недостаје.

4) Поједини команданти летачких јединица уопште немају рашчишћене појмове о томе шта спада у борбену готовост јединица којима командују, па према томе и природно не предузимају мере за побољшање борбене готовости својих јединица“.⁵²

Југословенска ваздухопловна индустрија

Стварање и развој југословенске авио-индустрије од 1923. до 1929. године

Због амбициозних планова везаних за развој ваздухопловства у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца било је неопходно да се оснује и покрене домаћа авио-индустрија. Полет авио-индустрије у тек формираној југословенској држави имао је спектакуларне размере, јер је једна млада, привредно заостала држава имала смелости и снаге да започне оснивање фабрика авиона, авио-мотора и авио-делова. Последње две године рата, 1917. и 1918, биле су нарочито важне за ваздухопловну индустрију пошто се у суровој реалности могла оценити разорна моћ и вредност авијације приликом ратних дејстава. Водеће ваздухопловне индустрије у свету, али и оне које су им због природе посла биле блиске, имале су током Првог светског рата велике поруцбине „аероплана“ и „аеропланских“ мотора.

Само се уз подршку Запада и капитал појединаца у Југославији и иностранству, али и захваљујући истрајности и љубави ентузијаста у ваздухопловству, могла подићи и оспособити авио-индустрија у земљи која је у то време била чак и без аутомобилске или било какве сродне индустрије и у којој није било ни сировина.⁵³ А идеја је зачета још 20. јуна 1918. на Солунском фронту, када је тадашњи командант Ваздухопловне команде Српске војске потпуковник Петар Мирковић предложио Вр-

⁵² З. Грујић, *исто*, стр. 102.

⁵³ Др Н. Жутић, *исто*, стр. 18–19.

ховној команди да се ангажују ваздухопловни инжењери за оснивање домаће индустрије авиона. Међутим, идеја није могла одмах да се реализује.

После рата било је неопходно обновити истрошену, оштећену и застарелу ваздухопловну технику. Будући да услови за набавку у иностранству нису били повољни, одлучено је да се производња авиона, првенствено за обуку, организује у земљи, уз ангажовање домаћег капитала и стручњака. У то време производња авиона, углавном дрвене конструкције, могла је успешно да се обавља на занатски и полуиндустријски начин, а за то није био потребан велики капитал и посебно велики технолошки ниво. Ни стручни кадар није био ограничавајући фактор: постојала је група врских инжењера и осталих стручњака који су у Првом светском рату у аустроугарским, немачким и руским ваздухопловним фабрикама стекли значајна искуства у пројектовању, производњи и ремонту ваздухоплова.

Маја 1923. године Министарство војске и морнарице расписало је конкурс за оснивање југословенске ваздухопловне индустрије. Позвана је домаћа индустрија да оснује предузећа за израду авиона, уз гарантовање почетних наруџбина. Услов је био да произведени авиони одговарају постављеним техничким стандардима и да буде ангажован домаћи капитал.

Прва српска фабрика аероплана „Ж. Рогожарски“, основана 1923. године, називана је „претечом и пиониром југословенске ваздухопловне индустрије“. Основао је у Новом Саду столар Живојин Рогожарски и у почетку је то била столарска радионица. Фабрика је протоколисана 21. априла 1924., на основу одобрења Индустријске коморе у Београду и уз одобрење виших власти.⁵⁴ Првих година у фабрици су поправљани авиони и, потом, изграђиване мање серије школских апарата страних концепција. После ослобођења, у Новом Саду је као ратни плен затечен већи број аустријских „аероплана“ *бранденбург*. Реч је о извијачком двоседу двокрилцу (*Brandenburg C.1*), који је пројектовао инжењер Хајнзел 1916. године. У аустроугарским фабрикама „Феникс“ и УФАГ произведено је чак 18 верзија тог типа авиона. Фабрика „Рогожарски“ је у почетку копирала те авионе, јер је био обичај и у другим земљама да се реновирају и обнављају стари ратни апарати. У обновљене и новонаправљене апарате стављани су стари аустријски мотори *мерцедес* од 100 кс, који су такође били затечени у Новом Саду као ратни плен.

Први школски *бранденбург* полетео је из „Рогожарског“ 10. маја 1924. године. Те године је фабрика испоручила и прву серију авиона *мали бранденбург*, после које су 1926. и 1927. године настале серије *средњи бранденбург*, са моторима *дајмлер* од 160 и 185 кс. Први авион фабрике „Рогожарски“ полетео је пред представницима власти и корпорација на Бањици 10. маја 1925. године.⁵⁵

Уз потпуну подршку команданта Ваздухопловства генерала Станојловића, фабрика је, прешавши са израде средњег *бранденбурга*, отпочела израду конструкције инжењера Физира, „првог конструктора нашег племена“. (Аеронаутички инжењер Рудолф Физир рођен је 1891. године у Лудбрегу. После завршених студија, од 1914. до 1916. године радио је као конструктор код фирме *Fokker* у Швекину, а потом је био запослен као конструктор у фабрици *Albatros* у Берлину и *Hansa und Brandenburg* у Бранденбургу. При

⁵⁴ С. Микић, *исто*, стр. 646.

⁵⁵ *Исто*.

краја рата, фирма „Фокер“ поверила му је изградњу и организацију своје фабрике у Пешти. По завршетку рата, са огромним искуством и одличном техничком спремом, Физир је отпочео, као први у Краљевини СХС, израду аероплана. У Ваздухопловство Краљевине СХС ступио је 1921. године као инжењер у радионици Првог ваздухопловног пука у којој је радио на плановима по којима су се касније израђивали школски аероплани – мали и средњи *бранденбург*. Та два типа авиона, који су израђени у радионици Првог ваздухопловног пука, били су први аероплани домаће производње. Касније су ти аероплани израђивани у серији у фабрикама „Рогожарски“ и „Икарус“.) Године 1925. Физир је конструисао први оригинални авион Краљевине СХС *физир* с мотором *мајбах* од 260 кс. Тај авион је добио прву награду на утакмици Мале Антанте 1927. године и поручен је у серији за потребе ваздухопловства Краљевине СХС. Тим авионом започета је израда домаћих типова авиона у серији. Од 1928. до 1934. године конструисани су *Физир Рајт* (220 кс), *Физир Кастор* (240 кс), *Физир Титан* (230 кс), *Физир Хиспано* (500 кс). Урађен је прототип *Жута птица* с мотором *кастор* 240 кс. Историчар ваздухопловства Сава Микић похвално је оценио вредности тог прототипа: „Свесна важности конструисања и израде прототипа за наше ваздухопловство, фабрика се није упустила у авантуру и експериментисања, већ је дала својим прототипом зрелу и добру конструкцију прелазног радног типа. Да је ово тачно најбоље се види не само из особина и својстава аероплана, већ и из упоређења са осталим светским конструкцијама те категорије“.⁵⁶

„Икарус“ је основан у исто време када и „Рогожарски“ захваљујући приватној иницијативи неколицине привредника из Новог Сада, на челу са поморским официром и пилотом аустроугарске војске Димитријем Коњовићем. Пошто је био разрешен војне службе у августу 1923, Коњовић је одлучио да оснује „почетно авионску а потом и моторну индустрију у земљи“. Главни финансијер „Икаруса“ био је велепоседник др Гедеон Дунђерски.⁵⁷

Пошто оснивачи „Икаруса“ на самом почетку рада фабрике нису могли Министарству војске и морнарице да пруже одговарајуће почетне гаранције за стручну израду авиона, оно им је пружило ограничену помоћ. Наиме, дало им је само планове и моделе за израду школског типа аероплана, али без обавезног уговора да ће авионе откупити. У септембру 1923. Коњовић је успео да пронађе погодан објекат за „почетно деловање“: „То је био један мали етаблисан са нескромним називом 'Индустрија мотора Протић и др.', командитно друштво, а регистровано за израду мотора, аутомобила и стројева“. Нови власници „Индустрије мотора Протић и др.“ нашли су доброг техничког сарадника, инжењера Јосипа Микла, који је у то време био познати конструктор авиона и службеник у Одељењу за ваздухопловство Министарства војске и морнарице. Инжењер Јосип Микл је 16. септембра 1923. дао сагласност да ступи у ново друштво у својству техничког директора.

У септембру 1923. обављане су и организационе и техничке предрадње за оснивање новог друштва, под називом „Икарус – прва српска индустрија аероплана, аутомобила и стројева Ковачевић и др.“ Управа предузеће одлучила је 15. октобра да се у рад узму четири аероплана *бранденбург*, и то „без икакве обавезе од стране државе“.⁵⁸

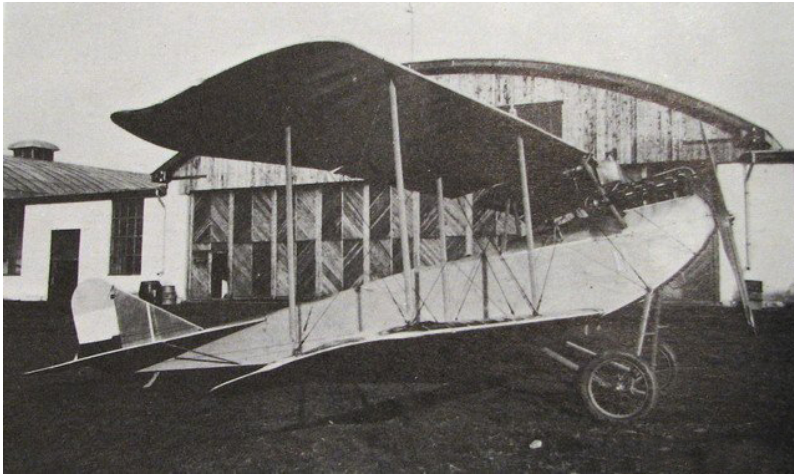
⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Алманах југословенске авијације, 1930.

⁵⁸ Исто.

Власничка трансформација фабрике отпочела је крајем јула 1924, када се приступило стварању акционарског друштва. На основу решења Министарства трговине и индустрије, Одељења за кредитне установе и осигурања, под VI бр. 3845 од 30. јуна 1924. године, одобрено је оснивање акционарског друштва „Икарус“ у Новом Саду. Према правилима која је усвојио „Икарус“, циљ друштва је био да „гради, оправља и продаје аеро и хидроплане, аутомобиле, моторне чамце, сваковрсне моторе и машине, као и сва возна и превозна средства, те да набавља и продаје за погон, одржавање и фабрикацију ових стројева потребан материјал“ (члан 1).⁵⁹

Почетак рада фабрике био је више него скроман. „Икарус“ је, као и фабрика „Рогожарски“, започео рад прављењем копија аустријских авиона школског типа *бранденбурге* (мали и средњи) за Војно ваздухопловство, јер је то био најједноставнији поступак. Званична примопредаја првог авиона, на аеродром Прве ваздухопловне команде, одржана је 28. марта 1924. године. О томе је новинар „Трговинског гласника“ написао следеће: „Овај дан значи необично много не само за ово наше прво предузеће ове врсте, него и за државу, јер је показало да је и код нас могућа производња аероплана“. Тог дана „ударен је камен темељац нашој авионској индустрији“. Авиони су задовољили критеријуме Команде Ваздухопловства и фабрика је отпочела производњу не само школских авиона већ и хидроавиона, хидроавиона за обалско извиђање и прототипа за далеко извиђање, а у плану је била и израда првих саобраћајних авиона.⁶⁰

Слика 25 – Први ШБ-1 мали бранденбурге

Водећи рачуна о „духу времена“ и техничком развоју, управа „Икаруса“ је већ 1925. године одлучила да се постепено прђе на металну израду аероплана и да се дужна пажња посвети изради саобраћајних (путнички) апарата, како би се у Краљевини СХС успоставио цивилни саобраћај.

⁵⁹ Др Н. Жутић, *исто*, стр. 22 и 23.

⁶⁰ *Исто*.

У периоду од 1923. до 1927. године „Икарус“ је произвео 66 авиона: 20 школских авиона *бранденбург*, 20 обалних извиђача *ИО* (двокрилац) и 25 хидроавиона *ШМ* (двокрилац). Команда Ваздухопловства стекла је поверење у „Икарус“, па је 1927. године одлучила да за њене потребе фабрика почне производњу ратних типова „аероплана“. Исте године са државом је склопљен петогодишњи уговор за испоруку 200 војних авиона типа *Потез*, а поручено је и 12 хидроавиона типа *ИМ*. Због остварења што успешније и ближе сарадње са Командом Ваздухопловства, 1927. године приступило се пресељењу већег дела фабрике „Икарус“ из Новог Сада у близину Београда. Фабрика у Новом Саду наставила је да ради хидроплане и школске авионе до краја 1932. године, када је седиште предузећа пресељено у Земун, а део фабрике у Новом Саду престао са радом.

Развој домаће авио-индустрије потенциран је и због чињенице да је већина аероплана и мотора рађена према страним лиценцама, које су биле веома скупе. Страна фабрика, која је израдила и испробала један тип авиона, продавала је Краљевини СХС право израде према својим комплетним фабрикационим цртежима. У пракси се плаћала глобална сума, која је за један тип авиона износила од једног до два милиона динара. Поред тога, за сваки израђени авион плаћало се четири до десет одсто. Лиценца за авио-моторе била је још скупља, па је држава стављала у први план ширење авио-индустрије, са производње авиона, на производњу авионских мотора.⁶¹

Слика 26 – Освешћење првог авиона потез у фабрици авиона „Икарус“ у Земуну 16. октобра 1927. године

⁶¹ Исто.

Фабрика „Икарус“ је иницирала оснивање „најкомпликованије индустрије“ – засебне фабрике авио-мотора, која је требало да се налази у њеном саставу. У реферату министра војске и морнарице Стевана Хаџића, од 24. фебруара 1927, подржана је та иницијатива и одлучено је да се оснује ново акционарско друштво за израду аеропланских мотора уз техничку сарадњу француске фабрике *Gnome-Rhone Jupiter*. Министарство војске и морнарице поверило је „Икарусу“, према члану 14 уговора, израду ратног мотора *јупитер* од 600 кс „хлађеног ваздухом“.

Историчар ваздухопловства Сава Микић сматрао је да су темељ домаћој индустрији аеропланских мотора поставили командант Ваздухопловства генерал Р. Станојловић и шеф техничког одсека Команде Ваздухопловства потпуковник Душан Радовић, који су у војном врху инсистирали на стратешкој потреби оснивања такве индустрије. Будући да у Краљевини СХС није могла да се развије моторна индустрија као логично продужење аутомобилске индустрије, која није постојала, требало је створити специјалну индустрију у земљи која није располагала одговарајућим искуством, стручним радницима и техничким капацитетима. У таквим условима авионска моторна индустрија могла је да се развије само под руководством савезничких аеронаутичких индустрија и уз њихову велику техничку сарадњу.

Слика 27 – Нови погони фабрике „Змај“ у Земуну 1927. године

Фабрика аероплана и хидроплана „Змај – Петровић и Штерић“ А. Д. у Земуну био је протоколирани назив нове фирме. Основана је 23. марта 1927. године (када је протоколирана под бр. 6117/гр. Р. 294), на иницијативу инжењера Јована Петровића и индустријалца Драгољуба Штерића. У почетку, фабрика је била скромна радионица у малој згради у улици Тошин бунар. Рад фабрике отпочео је израдом авиона *анрио*, тип *Н. 32*, који је био школски авион за обуку будућих пилота. Потом су рађени авиони *анрио* – тип 41, у две варијанте: једна са мотором *салмсон*, а друга са мотором *сименс*. Такође, произведени су авиони за ловачке школе *Gurdu Leser Б. 3* и школски прелазни авион *физир* са мотором *рајт*, конструкције стручњака Команде Ваздухопловства инжењера Физира. У исто време радило се на трансформацији тог авиона у извиђачки хидроавион *физир са пловцима*, који је био

оригинална фабричка конструкција и за то време најмодернији тип авиона у погледу аеродинамичких, пловидбених и конструкцијских решења. Упоредо са израдом таквих прототипова, фабрика авиона „Змај“ израђивала је калупе за серијску производњу тих апарата, али до израде веће серије није дошло.

Снажан идеолошки, политички, а тиме и војни утицај Француске у Краљевини СХС определио је оснивање Аеропланске радионице у Краљеву, која је била само филијала француске фабрике авиона „Бреге“. Зачетник идеје да Краљево добије ваздухопловну радионицу, која ће се касније претворити у фабрику авиона, био је сенатор Петар Боговац. Око избора авиона који ће се производити у Краљеву није било дилеме: Команда Ваздухопловства, после позитивних искустава са француским авионом *Бреге 14* у Првом светском рату, лако се одлучила да у оквиру технолошке модернизације ратног ваздухопловства у Француској купи авионе *Бреге 19*, који су у то време били носиоци готово свих светских рекорда.

Пошто је у Краљеву 1927. године завршена „аеропланска“ радионица, војни врх Краљевине СХС одредио је да Краљево постане главни центар војнотехничке службе Ваздухопловства Војске. Те године из Петроварадина у Краљево премештено је и седиште Ваздухопловнотехничког завода. Тај завод је у Краљеву био нелетачка установа Ваздухопловства Војске и централна установа за техничку службу, снабдевање и школовање ваздухопловнотехничког кадра. Поред наведеног, у Заводу су обављани послови везани за израду нових конструкција и прототипова авиона и лабораторијска испитивања, а вршени су и опити.

Слика 28 – Свети Ђорђе X-SABC, вероватно први службено регистровани цивилни авион

Замах оснивања фабрика ваздухопловне индустрије у 1927. години није се зауставио на фабрици авио-мотора у Раковици, фабрици авиона „Змај“ у Земуну и аеропланској радионици у Краљеву. Амбиције државног и војног врха Краљевине СХС биле су огромне, па је планирано, ради подизања фабрика аероплана и оспособљавања домаћег стручног особља и радне снаге за потпуно самосталну израду аероплана или аеро-

планских мотора, оснивање још једне фабрике авионских мотора. Са тим циљем у Београду је основана, крајем 1926. године, фабрика „С. Влајковић и комп.“, која је у почетку радила оправке авиона и авионских мотора за Команду Војске у Новом Саду. Влајковић је раније имао властиту фабрику аероплана која је израдила апарат *Св. Ђорђе*. Удруживањем командитора чешког акционарског друштва „Ј. Валтер и комп.“ из Прага и индустријалца С. Влајковића из Београда, 1928. године, фабрика је званично протоколирана под називом „Фабрика аеропланских мотора С. Влајковић и комп.“⁶²

Фабрика је прави рад отпочела почетком 1928. године израдом аеропланских мотора хлађених ваздухом, типа *Walter NZ 120*. Ти мотори, „славом овенчани“, покупили су многе награде на интернационалним утакмицама, као на пример пехар Италије на међународној утакмици у Орлију и држали су светске рекорде у категорији лаких аероплана.

Поред фабрика авиона и авио-мотора осниване су и фабрике за израду аеропланских инструмената и прибора, фабрике за ревизију аеропланских мотора и друге. Фабрика аеропланских инструмената „Телеоптик а. д.“ основана је 1922. године, али је израду аеропланских инструмената отпочела тек 1928. године, у време најактивнијег развоја југословенске ваздухопловне индустрије. Као и у случају израде авиона и авио-мотора, и у области израде прецизних авионских инструмената тежило се осамостаљивању, тј. ослобађању од иностраних лиценци и производа.

Пошто су сва друга предузећа у авио-индустрији отпочела рад с ослонцем на иностранство, и „Телеоптик“ је склопио уговор о уступању лиценци са француском фирмом „Аега“, која је до тог времена снабдевала прецизним инструментима југословенско ваздухопловство. Временом је у „Телеоптику“ формиран Конструкциони одсек да би се омогућила израда домаћих типова инструмената, па је тако за ваздухопловство израђен компас са вертикалном ружом.

Производња и организација рада у југословенским ваздухопловним фабрикама постављене су по узору на савремене фабрике авиона у САД и Француској. То је имало велики утицај на укупан технолошки развој Југославије и било је огроман допринос њеном укупном напретку, јер до тада на нашим просторима нису произвођене ни парне машине. Томе је допринело и добро организовано школство и усавршавање ваздухопловног стручног кадра. Од 1922. године млади инжењери су упућивани у Француску, Немачку и Белгију. Према подацима којима се располаже, специјализацију је завршило 30 ваздухопловних инжењера и 10 стручњака за монтере, електричне инсталације и инструменте, а два наша стручњака завршила су студије из аеронаутике на париској Сорбони (то су били Љубомир Илић и Коста Сивчев, касније чувени конструктори авиона *ИК-1*, *ИК-2*, *ИК-3* и *ИК-5*).

Авио-индустрија у годинама диктатуре (1929–1934)

Проглашење личног режима краља Александра поклопило се са временом настанка светске економске кризе, која је додатно будила ратна расположења политичке елите поражених ревизионистичких земаља. Опасност од фашистичке Италије и осталих поражених земаља по опстанак Краљевине Југославије била је ве-

⁶² Исто, стр. 42.

лика. То је био главни мотив краља Александра, поред верских и цивилизацијских разлика и државних и политичких слабости у парламентарном раздобљу, да прогласи диктатуру и стави до знања непријатељски расположеним земљама, суседи-ма Југославије, да је држава изнутра чврста и да је њена будућност извесна.⁶³

Потреба за јачањем одбрамбене војне моћи била је у супротности са економским стањем земље у годинама велике светске економске кризе. Додатно наоружавање земље, поготово израда или куповина ваздухоплова, изискивало је огромна новчана средства. Ваздухопловство је морало да дели судбину осталих родова војске, јер је и авио-индустрија донекле стагнирала. На пример, финансијски биланс „Икаруса“ у 1929. години још се одржавао, уз благи пад, на приближном нивоу просперитетне 1928. године.

У то време дошло је до напретка у цивилној авијацији: повећан је број аероплана. Аеропут је 1929. године из Француске добио два путничка авиона *Потез 29*, па је у ту летећу сезону ушао са шест авиона тога типа. У складу с блиским идеолошким и политичким односима између Велике Британије и Југославије, набављени су путнички и туристички модели за потребе југословенског цивилног ваздухопловства. Почетком маја 1929. британска фабрика авиона „Де Хевиленд“ послала је на пропагандну турнеју по Краљевини СХС авион *мот* „Мис Далмација“ (*DH.60G*), који је извео демонстрационе летове и приказе са акробацијама у Београду, Загребу, Љубљани, Мостару и Дивуљама, у којима се иначе налазила хидробаза пилотске школе Поморског ваздухопловства. Та посета је имала велики утицај на куповину „Де Хевилендових“ авиона за југословенске цивилне, али и војне кориснике (набавка авиона *мот* за поморско ваздухопловство). Први купац је био обласни одбор Аероклуба из Загреба, који је купио један *Мот ДХ.60Г*, с крштеним именом „Краљевић Томислав“.

Како истиче О. М. Петровић, 1930. година донела је велики напредак у цивилној авијацији Југославије, нарочито аероклупској. Повећан је број аероплана, појавило се више нових модерних типова, а Аероклуб је покушао да стандардизује своје аероплане. Удружење резервних авијатичара добило је прве авионе у марту 1930. године. Један од њих је био „Икарусов“ *Сиви соко*, који је удружењу поклонио индустријалац др Гедеон Дунђерски. У априлу 1930. године његова ћерка је у Новом Саду крстила тај авион именом „Наша нада“. Други авион је био *Свети Ђорђе*, који је власник, индустријалац Влајковић, такође поклонио удружењу. Ваздухопловна индустрија Југославије у 1930. години произвела је више туристичких типова авиона, (биплан *физир* 120 ks, амфибију биплан *физир* 85 ks, моноплан *Милутиновић* 110 ks, моноплан *Bloudek* 80 ks и биплан *Рогожарски* 240 ks). Према извештају Средишње управе Аероклуба за период од 1. априла 1930. до 20. децембра 1931. године, поред тих, као нови типови аероплана наведени су и туристички *Физир-Ципси*, школско-туристички *Сим-Сименс (СИМ VII)* и школско-туристички *Зученко-Валтер (Ресава)*.

Први цивилни авион који је произвела фабрика „Рогожарски“ био је прототип *Шустер*, назван по свом конструктору инжењеру Шустеру. То је био двоседи школско-тренажни биплан, који је прављен од октобра 1929. до новембра 1930. године. „Рогожарски“ је лансирао тај прототип са намером да постане стандардни војни авион. Међутим, после испитивања, Команда Ваздухопловства одбила је тај пројекат због лоше управљивости. Авион је био познат под именом *АЖР* (авион Живоји-

⁶³ Др Н. Жутић, *исто*, стр. 53.

на Рогожарског) и по надимку „Плаво-жута птица“. Фабрика га је првих година користи́ла за пропагандне летове, а 1934. године ипак га је откупила Команда Ваздухопловства и користила у 6. ваздухопловном пуку.

Од краја 1930. године наступила је стагнација у производњи фабрике „Икарус“, која је током 1931. и 1932. била све израженија због економске кризе у којој се налазила држава. Финансијски биланс „Икаруса“ за 1930. годину био је неповољнији него за 1929. годину. Такво стање било је последица продаје производа само једној муштерији – држави. Наиме, југословенска држава је у 1928. години направила велике поруџбине, које су се смањивале до 1930. године. Временом се смањивала искоришћеност „Икарусових“ производних капацитета, што је за свако предузеће веома неповољно. Тако је финансијски положај „Икаруса“ искључиво зависио од државе, која је била једини потрошач и једини купац авиона и авио-делова.⁶⁴

И у условима светске економске кризе и консолидовања државе, фабрика је предузимала грађевинске подухвате и низ пропагандних активности и производних иновација. Године 1931. „Икарус“ се снабдео станицом за испитивање и новим властитим аеродромом, које је било једино приватно узлетиште у земљи. Поред осталих радова, фабрика је 1932. године извршила оправку и преглед „ваздушне флоте“ Међународног друштва за ваздушни саобраћај (*S. I. D. N. A.*).

„Икарус“ је отпочео рад са страним стручним кадром, али је управа фабрике настојала да у фабрици раде радници „југословенске расе“. У почетку је владала потпуна несташица квалификоване домаће радне снаге. Временом је и то промењено, тако да на почетку тридесетих година у предузећу није било странаца. При „Икарусу“ су отворене школе за обуку ученика у којима се, у просеку, школовало око 40 ученика, који су били гарант да ће бити задовољене све веће потребе за стручним ваздухопловним кадром

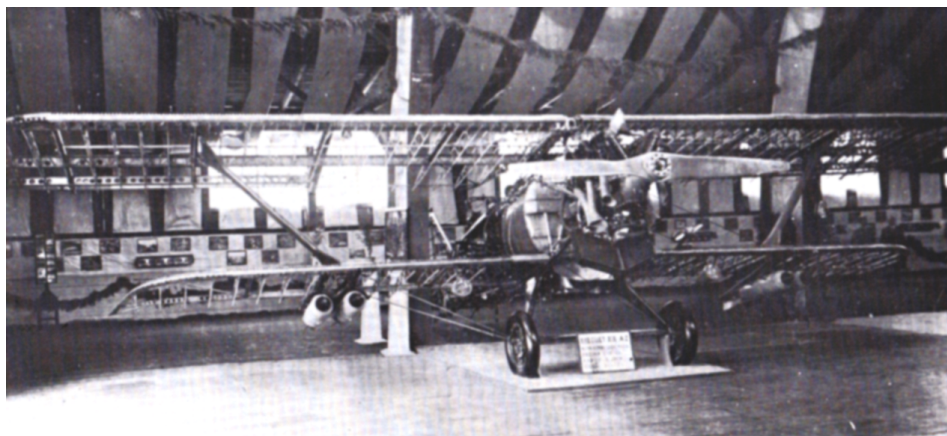
Петогодишњи уговор, који је 1927. године „Икарус“ потписао са Командом Ваздухопловства, 1932. године био је у потпуности испуњен. Према петогодишњем уговору, 1931. године потписан је пети, тј. последњи уговор, према којем је требало израдити 40 авиона типа *Лотез 25*, и то у периоду од 1. априла 1931. до 31. марта 1932. године. Последњи авиони испоручени су Команди Ваздухопловства у октобру 1932. године. Та команда је у пролеће 1932. обавестила акционаре „Икаруса“ да због ограничених буџетских могућности неће бити поруџбина на висини прошлогодишњих. Ради што веће искоришћености капацитета фабрике, акционари „Икаруса“ купили су лиценцу од фабрике *Alkan & Cie* из Париза за израду бацача бомби за авионе, а са фабриком *Breguet* из Краљева, у споразуму са Командом Ваздухопловства, закључили су уговор за израду „справа“. Бомбе, дуралуминијумски резервоари и елисе рађени су у целисти у фабрици у Земуну, док су у фабрици у Новом Саду готово искључиво израђиване елисе.

На смањени обим послова неповољно је деловало и то што је Команда Морнарице, услед недовољних државних средстава, отказала поруџбине хидроплана који су претходних година израђивани у „Икарусовој“ фабрици у Новом Саду. Због такве незавидне ситуације, управа „Икаруса“ је одлучила да и посао везан за израду елиса за хидроавионе пренесе у Земун. Предузеће је коначно потпуно пресељено из Новог Сада у Земун 1. децембра 1932, када је премештено и седиште управе.

⁶⁴ Исто, стр. 54.

Услед свеопште економске кризе и смањења државног буџета које је изазвала, Команда Ваздухопловства ни током 1933. године није имала могућности за веће поруџбине авиона у фабрици „Икарус“. Остварене поруџбине биле су минималне, па је коришћена тек четвртина капацитета фабрике у Земуну. С друге стране, Команда Морнарице није дала ниједну поруџбину за израду хидроавиона. Због опште неупослености, у фабрици је спроведена општа штедња како би се пословање завршило без израженијих губитака. Но, и поред свих тешкоћа, „Икарус“ је, у односу на остале ваздухопловне фабрике, најбоље пословао. У 1934. години његово пословање је било скоро исто као и у 1933. години. Пошто је израда нових авиона била малог обима, поруџбине су се углавном односиле на израду резервних делова за раније испоручене авионе.

У време економске кризе Друштво аеропланских радионица *Louis Breguet* у Краљеву у потпуности је израдило свој први авион *Бреге 19*, са мотором *Hispano-Suiza*. Свечаност изласка из фабрике првог авиона комплетно урађеног у Југославији прослављена је 1. јула 1930. у Краљеву. Свечаности је, поред генерала Хаџића и генерала Станојловића, присуствовао и Луј Бреге. Освешћење авиона обавио је епископ жички Николај Велимировић. У име „француске индустрије“ скуп је поздравио Луј Бреге и истакао да се радионице у Краљеву „могу сматрати као једна фабрика прворазредног индустријског типа“ и да је француска индустрија „срећна и поносна што је била позвана да сарађује са југословенском владом и посебно командом њене авијације“.

Слика 29 – Први домаћи Бреге XIX

Петогодишњи уговор аеропланске радионице са фабриком „Бреге“ у Паризу истекао је у марту 1933, па је Аеропланска радионица Ваздухопловнотехничког завода прешла у државне руке 1. априла 1933. године. Према петогодишњем уговору, аеропланска радионица у Краљеву испоручила је држави 425 авиона *Бреге 19* и тиме испунила уговорну обавезу. Међутим, југословенска држава није планирала њихову даљу производњу искључиво због извесне застарелости таквих модела. Авио-индустрија се у то време, како истиче публициста М. Филиповић, развијала корацима од седам миља. На истеку 1932. године увелико су се појавили авиони

модерне конструкције, једнокрилци са точковима који су се после полетања увлачили, авиони бржи, окретнији и веће носивости и сигурности од авиона *бреге*.

Војни и државни врх није могао да одлучи за који модернији авион да се откупе лиценцна права. Истовремено, државна финансијска средства која су издвајана за ваздухопловство била су ограничена због кризе у држави изазване светском економском кризом. После одласка француске управе из Краљева велики број радника је отпуштен и аеропланска радионица је једва преживљавала. Посао у радионици свео се на израду резервних делова за авионе *Бреге 19* и њихову поправку и ревизију.

При крају диктаторског раздобља, с јењавањем економске кризе у свету, дошло је до консолидације фабрике аероплана и хидроплана „Змај“ у Земуну која ни у време најтеже економске кризе није прекидала производњу. Фабрика је почела делатност израдом у серији школских аероплана *Hanrio H32* и израдом хидроплана *Hanrio H42* за потребе поморског ваздухопловства. У раздобљу 1929–1933. године израђени су следећи типови авиона у мањим или већим серијама: ловачки једноседи *Gurdu-Leser-Hispano* 180 ks и *Devoatin-Hispano* 500 ks; извиђачки аероплан *Физир-Рајм* 220 ks, хидроплан *Физир-Јупитер* 420 ks, *Хајнкел ХЕ8-Јупитер* 580 ks, и школски аероплан *Физир Ф. Н.* са мотором *валтер* 120 ks или мерцедес 120 ks. Тај тип је рађен и као школски хидроплан са мотором *валтер марс* 135 ks. Године 1933. конструисан је први аероплан домаће, „Змајеве“ продукције – *Змај-Ф. П.2*, прелазног типа, са мотором *Ном-Рон К7* или са мотором *Полукс II*. Тај авион прототип постигао је „потпун успех својом солидном конструкцијом и добрим особинама у лету“, па је касније рађен у серији. Године 1934. фабрика „Змај“ је, прва у Југославији, израдила вишемоторни аероплан предвиђен за превоз путника који је произведен за Аеропут. У тај аероплан уграђена су три мотора *улпи мејор* од 150 ks, рађена по лиценци енглеске фирме *Spartak Aircraft Limited*.

Слика 30 – Прва три Физира ФН фабрика „Змај“ из Земуна направила је 1930. године за потребе пилотске школе Централног аероклуба

Уочивши изражену непослушност и неискоришћеност капацитета фабрике авиона, Команда Ваздухопловства је у више наврата предлагала министру војске и морнарице да се смањи броја фабрика спајањем у једно предузеће. Међутим, ваздухопловне фабрике нису прихватиле такав предлог. У Команди Ваздухопловства су поново, у јануару 1934, проценили да „према садашњем стању ствари нема могућности да при данашњој кризи егзистирају три предузећа аеропланске индустрије“ („Икарус“, „Змај“ и „Живојин Рогожарски“). Због тога је Команда још у децембру 1932. препоручивала тим предузећима да се уједине у једно предузеће, с једном управом и смањеном режијом, „пошто нема могућности да се за сва три предузећа истовремено обезбеди посао“.⁶⁵

Слика 31 – „Змајев“ Физир ФП-2

Пошто наведена предузећа домаће авио-индустрије нису прихватила савет, Команда Ваздухопловства је одбацила одговорност због слабе упослености производних капацитета услед смањених војних поруџбина. Фабрика „Живојин Рогожарски“ је крајем 1933. године дошла чак пред стечај. Због лошег финансијског стања, инспекција Земаљске одбране је сматрала да би требало одобрити оснивање новог акционарског предузећа које би преузело фабрику „Рогожарски“, али под условом да се потом сједини са остала два предузећа.

На основу одобрења Министарства трговине и индустрије, II бр. 3646/К од 8. фебруара 1934. године, основано је ново акционарско друштво „Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски А. Д.“, са седиштем у Београду. Према новим правилима, циљ друштва је био да „израђује, оправља, преправља и продаје аероплане и хидроавионе, али и све друго што је у вези са аеро и хидронаутичким потребама.

У ондашњој штампи приказан је успон фабрике „Рогожарски“ од времена када је постала акционарско друштво, после чега се, „под управом младих и способних људи“, нагло развијала: „Променом сопственика мења се предузеће из основа. Приступа се набавкама најмодернијих машина које су, свака за себе, последња реч технике“. Док се стара управа задовољавала мањим радовима и израдом страних конструкција, нова управа фабрике „Рогожарски“ испољила је тежњу за ослобађањем од

⁶⁵ Исто, стр. 70–77.

страних утицаја потпуно домаћих типова аероплана, који по својим особинама и перформансама нису смели да заостају за познатим иностраним типовима аероплана.⁶⁶

Година 1934. ипак се завршила доста неславно за југословенску авио-индустрију и ваздухопловство у целини. Наиме, те години је „примљено, купљено или саграђено само седам нових аероплана (4 ФН, један Сим VIII и два приватна)“, што је било сасвим незадовољавајуће.

Авио-индустрија у време владе Милана Стојадиновића (1935–1939)

Најуспешније југословенско предузеће авио-индустрије „Икарус“ настојало је да што боље искористи наклоност намесничког режима и владе ка развоју авио-индустрије и ваздухопловства. После стагнације предузећа која је била евидентна у периоду од 1929. до 1934. године, упосленост особља, број радних часова и „вредност фабрикације“ синхронизовано су се повећавали од 1935. године. Те године послови су били ограничени на израду резервних делова и оправку авиона, и на израду малобројних комплетних нових „аероплана“.

У намесничком раздобљу Краљевине Југославије појавили су се и први модели ратних авиона домаће израде, произведени у „Икарусу“. Једносед за борбу ИК-1 био је прва ратна машина домаће конструкције. Пројектовали су је ваздухопловни инжењери Љубомир Илић и Коста Сивчев, а произведена је у фабрици „Икарус“ у Земуну. На захтев Команде Ваздухопловства, управа „Икаруса“ је 1934. године склопила уговор за израду једног ловачког авиона према цртежима које су урадили ти инжењери. Први авион ИК-1 завршен је у априлу 1935. године, када су изведени и пробни летови.

Слика 32 – Слободан Зрнић, Љубомир Илић и Коста Сивчев

⁶⁶ Исто.

Прототип *ИК-1* имао је у потпуности металну конструкцију, а по аеродинамичким особинама, изради, опреми и наоружању оцењен је као равноправан са најбољим иностраним авионима категорије ловаца. На прва два лета авион се показао као врло добар, како у погледу стабилности, тако и у погледу лакоће управљања „у свим еволуцијама које мора вршити аероплан за борбу“. Међутим, на трећем лету, када је био у пуној брзини, почели су да отпадају делови авиона „па се исти сурвао и уништио“. Пилот авиона се спасао помоћу падобрана. После несреће, комисијски је испитан материјал који је употребљен за израду авиона и показало се да је у потпуности одговарао прописима. Пошто су израду авиона строго контролисали редовни надзорни органи Команде и конструктори, утврђено је да при изради није било пропушта и закључено да „су једино конструктивне грешке проузроковале ову несрећу“.⁶⁷

Пошто су током првих испитивања утврђене врло добре аеродинамичке особине авиона *ИК-1*, Штаб Команде Ваздухопловства одмах је приступио изради другог авиона истог типа, и у јуну 1935. године „Икарус“ је завршио други апарат, назван *ИК-2*. Тај тип је био борбени једносед, „подупрти“ једнокрилац распона 11,4 m. Крило се састојало од два дела, а држале су га две упорнице. Предња упорница је водила од предње рамењаче крила до чвора пирамиде, који је истовремено држао и еластичну ногу стајног трапа, док је задња упорница била директно везана за труп. Због остварења боље видљивости, полукрило је имало битрапезоидан облик са елиптичним крајем. Крило је са трупом било директно спојено, без пирамиде. Крилца су била дуга и врло плитка. Статички и аеродинамички крилца су била потпуно уравнотежена. Ради смањивања брине силаска, авион је имао тзв. аеродинамичке кочнице, односно кочило се обарањем крилца надолу. Крило се састојало од две рамењаче, кутијастог пресека, и било је израђено од дуралуминијумског лима и угљеника. За облогу крила коришћени су специјални закивци, са упуштеном главом, тако да је споља крило имало потпуно глатку површину.

Труп авиона *ИК-2* био је решеткасте конструкције, израђен од хром-молибденских челичних цеви. Предњи део трупа, све до места за пилота, био је превучен алуминијумским лимом, док је задњи део био превучен платном. Репне површине такође су биле пресвучене платном. Иза излазне ивице крила налазило се пилотово место у затвореној кабини, коју је пилот могао по вољи да отвара и затвара. Прегледност са пилотовог места била је врло добра.

Аероплан *ИК-2* имао је уграђен мотор *Hispano-Suiza 12Y crs* од 860 кс. Елиса је била метална, од кованог дуралуминијума, трокрака, са променљивим кораком на земљи, типа *Ratier*. Предвиђене перформансе, које се веома често нису остваривале на пробама, знатно су увећане при испитивањима у лету. Приликом званичних проба на бази постигнута је максимална брзина од 435 km/h, док је предвиђена највећа брзина била само 415 km/h. Исто тако, постигнуто је знатно боље од предвиђеног време пењања на 5.000 метара. Тим резултатима потпуно су афирмисане одличне аеродинамичке и конструкцијске особине ловачког авиона *ИК-2*, „који спада у ред првокласних машина своје врсте“.⁶⁸

У складу са спољнополитичком преоријентацијом Југославије (извесно удаљавање од Француске и јачање блиске сарадње са Великом Британијом од 1935. године), почели су да се реализују трговински аранжмани са британским ваздухопловним

⁶⁷ Исто, стр. 70–77.

⁶⁸ Др Н. Жутић, исто, стр. 117 и 118.

фирмама. Крајем 1935. године управа „Икаруса“ отпочела је преговоре са Командом Ваздухопловства о изради нових авиона. Преговори су завршени у јануару 1936. године, па је потписан уговор за израду енглеских авиона типа *Blenheim*. Почетком 1936. године „Икарус“ је приступио набавци специјалних машина за израду тих авиона, јер су се старе „истрошиле“, па су тешко могле да се користе за производњу делова нових авиона по енглеској лиценци. Међутим, пошто је 40% тих авиона израђивала фабрика „Змај“ у Земуну, а „Икарус“ 60%, управа „Икаруса“ се споразумела са „Змајем“ да, ради уштеде, сразмеран део инвестиција обезбеди фабрика „Змај“.

Повећани ниво наоружања у свету, после неуспеха Конференције за разоружање, утицао је на повећање запослености капацитета „Икаруса“. У пролеће 1937. године склопљени су уговори за испоруку нових авиона, што је повећало искоришћеност капацитета на 70–80%. Претходних неколико година искоришћеност капацитета кретала се од 20% до 30%. Уговором ВМТ бр. 12.504, од 27. септембра 1937. године, закљученим између Штаба Ваздухопловства Војске и енглеске фабрике *Bristol Aeroplane Comp. LTD*, откупљена је лиценца за израду авиона типа *Бленхајм*, па је тиме „Икарус“ добио право производње лиценцираног авиона енглеске фабрике.

Са повећањем производње у 1937. години предузеће се поново проширило у очекивању нових и већих послова. Изграђени су нови хангар и модерна лакирница. Набављене су нове модерне машине радилице. Подигнуто је засебно складиште за спремање специјалног авионског алата и шаблона, а у зависности од успешности обављања послова, за 1938. годину било је планирано и проширење радионица.

У складу са својом дуалном спољном политиком ослањања на западне демократије, али и са све већом сарадњом са новим корпоративним државама, намеснички режим и влада М. Стојадиновића користили су у ваздухопловној сфери производе и услуге једне и друге стране. У пролеће 1938. године, 21. марта, фабрика „Икарус“ је склопила са Командом Војске уговор, ВМТ бр. 5.042, о испоруци 40 двомоторних авиона типа *Бленхајм*, рађених по енглеској лиценци, са роком испоруке од 22 месеца. Моторе за ту серију авиона типа *Bristol Mercury VIII* Команда Ваздухопловства је набавила директно из Енглеске.

Слика 33 – Југословенски бленхајм

„Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски А. Д.“ почела је, после промене власничког статуса и реорганизације, са производним успоном. После нових инвестиција у куповину терена за проширење фабрике и куповине најмодернијих машина, током 1935. године капацитет предузећа достигао је ниво сличних предузећа у иностранству. У фабрици су се поносили и тиме што је „наша фабрика данас, по својој техничкој опреми као и организацији посла, у могућности да изради најкомпликованије и највеће ваздухопловне објекте“.⁶⁹ У поређењу са 1934. годином, фабрика је у 1935. години постигла знатно боље резултате, како у техничком, тако и у финансијском погледу. Међутим, бржи напредак онемогућен је због старе бољке већине ваздухопловних фабрика – неискоришћености капацитета: „Узрок лежи у томе што запосленост наше индустрије зависи искључиво од потреба војног ваздухопловства“.

Фабрика авиона „Ж. Рогожарски А. Д.“ купила је у Пољској лиценца права и у априлу 1935. године завршила прототип двоседог двокрилца *RVD-8*, који је полетео 22. априла 1935. године. Фабрика је очекивала да ће тај тип прихватити Команда Ваздухопловства, па је, два дана касније, прототип послат војнотехничкој комисији Команде Ваздухопловства, у Нови Сад, ради приказивања и прегледа. Први авион *RVD-8* остао је извесно време на испитивању у Ваздухопловству, а фабрика „Рогожарски“ је у међувремену направила још два таква авиона. У априлу 1935. фабрика је на своје име регистровала свој други *RVD-8*. Краће време га је користила за фабричку пропаганду, а потом га је предала на употребу Средишњој управи Аеро-клуба. Међутим, Команда Војске тај авион није прихватила за наоружање и зато није рађен у серији.

Трећа година рада (1936) акционарског друштва „Живојин Рогожарски“ обележена је потпуним успехом на конструкцијском и техничком пољу, пошто је током те године израђено неколико успешних прототипова: школских, спортских и прелазних аероплана и хидроавиона који су могли да се уврсте у „најуспелије светске машине“. Због великих амбиција акционара фабрике, указала се потреба за проширењем фабричког простора, па је откупљен терен на којем је изграђен велики хангар за монтажу ваздухопловних објеката. Фабрика је опремљена и новим машинама и помоћним инсталацијама.

Година 1937. такође је прошла у знаку проширења фабричких радионица и повећања машинских инсталација. У фабрици су били поносни на податак да је „Живојин Рогожарски“ било прво југословенско предузеће авиона које је у 1937. години изложило своје типове авиона у иностранству. При том, комисија иностраних стручњака најповољније је оценила њихове авионске конструкцијама, како у погледу израде, тако и у погледу аеродинамичких особина.

Фабрика авиона „Змај“, поред раније израде војних и ратних авиона (ловци, извиђачки, школски прелазни и бомбардери), добила је поруџбину да по лиценци изради авион *спартан* за цивилну употребу. Авион је рађен скоро годину дана, од 8. јуна 1934. до маја 1935. године, када је испоручен Аеропуту. Са регистарском ознаком *YU-SAP* и крштеним именом „Ниш“, авион је одмах уведен у редован саобраћај. Инжењер Душан Станков, главни конструктор „Змаја“, ојачао је задњи део авиона, уз противљење Енглеца, чиме је била повећана његова укупна маса.

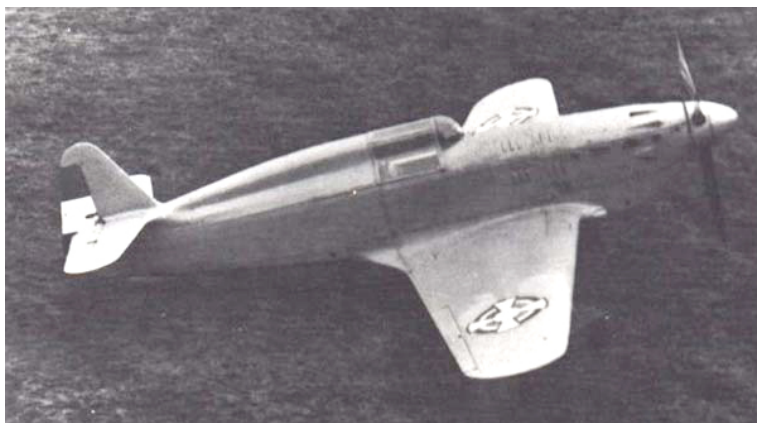
Током 1938. године фабрика „Змај – Петровић и Штерић“ А. Д. произвела је 15 авиона *Физир ФП.2*. Сви авиони су рађени по наруџбини за Штаб Команде Ваздухо-

⁶⁹ Исто, стр. 105.

пловства. Поред комплетних авиона, фабрика је израђивала резервне делове и обављала оправке авиона. Осим тога, радила је саставне делове за двомоторни авион *Змај*, али и за авионе *Физир Валтер* и *Физир ФП.2*. Процењивано је да је производња при потпуном оптерећењу капацитета фабрике „Змај“ могла да износи 100 ловачких, 100 извиђачких и 300 школских авиона и 40 бомбардера. Дакле, у фабрици је била евидентна неупосленост капацитета.

Споразумом од 5. априла 1937. предузећа југословенске авио-индустрије договорили су се о „подели послова“ које би им давала Команда Ваздухопловства. Према том споразуму, „Икарус“ је добијао 48%, „Змај“ из Земуна – 32% и „Живојин Рогожарски“ из Београда – 20% послова. Споразум је склопљен за период од осам година, али се у пракси није у потпуности поштовао: „Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски А. Д.“ имала је у Команди ваздухопловства примат и привилегован положај.

Фабрика „Рогожарски“ имала је повољне могућности да презентује своје авио-моделе у иностранству. У складу с тадашњом Владином спољнополитичком оријентацијом „вечног пријатељства“ с Бугарском, „Рогожарски“ је добио прилику да је као прву југословенску фабрику авиона позове једно страно војно ваздухопловство. Том приликом у Бугарску су упућена два авиона са посадом, и то *СИМ X* са мотором *валтер II* од 120 ks и мотором *номрон* од 420 ks. Авиони су „својим одличним карактеристикама“ побудили највеће интересовање водећих личности бугарског војног ваздухопловства.

Слика 34 – Прототип „Рогожарског“ ИК-3

Та фабрика је пратила иновације у ваздухопловству израдом нових модела авиона. Тако је купила лиценцу за производњу троседог висококрилаца *RVD-13* и 1938. године завршила три апарата (два за цивилну и један за војну употребу). Милутиновић је пројектовао нови лаки спортско-туристички нискокрилац типа *Sim-Via*, који је крајем 1937. године израдила фабрика „Рогожарски А. Д.“. После фабричких испитивања, авион је 1938. године откупила Средишња управа Аероклуба и користила га на митинзима, спортским такмичењима и за тренажу. „Рогожарски“ је, затим, до половине 1938. године испоручио Команди Ваздухопловства другу серију од десет авиона *СИМ X*. Последња три апарата накнадно су предата Средишњој управи Аероклуба за шле-

повање једрилица, тренажу и такмичења. Та три авиона *СИМ X* уврштена су у екипу Краљевине Југославије за такмичење на традиционалној међународној утакмици „Кружни лет кроз државе Мале Антанте“, крајем августа 1938. године. У априлу 1938. године полетео је прототип чувеног домаћег ловца *ИК-3*, који је произвела фабрика „Рогожарски“. Серија тих авиона рађена је и 1939. и 1940. године.

У 1938. години амбициозно се радило на проширењу фабричких радионица и машинских постројења. Одлучено је да се хангари за монтажу, са потребним радионицама, поставе у близини земунског аеродрома „Београд“ са непосредним приступом узлетишту.

„Једриличарска задруга с. о.ј. Утва“ основана је на неодређено време 26. априла 1937, када су на оснивачкој скупштини усвојена друштвена правила. Седиште Задруге било је у Земуну, у Улици краља Петра 11. У трговачки регистар уписана је 5. јуна 1937, а задатак јој је био да ради на изучавању проблема ваздушног једрења и, истовремено, усавршавању конструкција ваздушних једрилица.

Успешна производња у „Икарусу“, „Рогожарском“ и „Змају“ у раздобљу од 1936. до 1938. године побудила је „већи број интересената“ да, у очекивању лаке и брзе зараде, оснују нове аеронаутичке индустрије. Наиме, проценили су, на основу успешне производње старих фабрика авиона, да је то најрентабилнији и најсигурнији посао. Земаљски савез аеронаутичких индустрија Краљевине Југославије желео је да такве појаве спречи по сваку цену, па је зато скретао пажњу Штабу Ваздухопловства да су такве тенденције изузетно штетне по опстанак авио-индустрије јер су и постојећи производни капацитети умногоме били неискоришћени.

Без обзира на упозорења која су стизала из Земаљског савеза аеронаутичких индустрија Краљевине Југославије о превеликом броју фабрика авиона, крајем 1938. године почела је у Сарајеву да ради фабрика „Авија – инж. Б. Ећимовић“. Фабрика је представљена као „једно индустријско постројење које се изводи у интересу народне одбране, као одговор на непрекидан пораст њених захтева и развитак војне авијације“.⁷⁰

Слика 35 – Краљевачки ДО 17

⁷⁰ Исто, стр. 106–112.

У време намесничког режима кнеза Павла фабрика авиона у Краљеву још увек је производила само резервне делове и обављала ремонт својих технолошки превазиђених авиона. Стога је Команда Ваздухопловства 1937. године одлучила да активира ваздухопловну радионицу у Краљеву, која је дуже од четири године била без посла. Спољнополитичким приближавањем намесничког режима Немачкој, у Команди Ваздухопловства се све интензивније размишљало о производњи, немачких авиона *Dornier DO 17*, који су у то време били модерни. Први контакти војног врха и Немаца у вези с лиценцом за производњу авиона почели су у пролеће 1937. године. Немачки војни и политички врх је прихватио захтев Југославије да јој се уступи лиценца за производњу *DO 17* јер им је одговарало, поред осталог, да у Југославији имају под контролом велику фабрику авиона.

Ваздухопловна комисија за избор авиона обишла је у том раздобљу Велику Британију, Француску и Немачку у намери да за ваздухопловство Југославије одабере најбоље типове ловачких и бомбардерских авиона. Команда Ваздухопловства определила се у том тренутку за немачку ваздухопловну технологију, па је 1937. године формирала Комисију Штаба ваздухопловства Војске Краљевине Југославије у фабрици *Dornier Wilhemshafen*, чији је председник постао бивши управник Ваздухопловнотехничког завода пуковник Павле Филиповић.

Процес производње и организације рада у тој фабрици био је постављен по узору на најсавременије фабрике авиона у САД и Француској, а фабричка технологија рада успостављена је према матичној фабрици у Фридригсхафену. На основу уговора који су потписале немачка и југословенска влада о лиценци за производњу авиона у фабрици у Краљеву, у фабрици је било тридесетак немачких инжењера и техничара у својству инструктора, али и државних обавештајаца. Остали запослени били су бивши радници Ваздухопловнотехничког завода који су обучавани у Немачкој.

Претварањем ваздухопловног арсенала у Краљеву у државну фабрику авиона, четврту те врсте у земљи, производни капацитет домаћих фабрика авиона повећан је толико да је Земаљски савез аеронаутичких индустрија Краљевине Југославије сматрао да за време повремених стагнација неће моћи да искористе ни четвртину својих могућности. Реч је била о томе да је капацитет фабрика „Икарус“, „Змај“ и „Рогожарски“ био довољан да задовољи и „форсиране потребе ваздухопловства у ратним апаратима, а у доба мањег просперитета и мањих потреба, оне не могу да запосле ни један мали део свог пословања“. У Земаљском савезу аеронаутичких индустрија Краљевине Југославије навели су пример да је у периоду 1932–1937. године продукција ратних авиона у фабрици „Икарус“ износила укупно 22 апарата, док „Змај“ и „Рогожарски“ нису имали поруџбина ни за један једини ратни авион. У Савезу су израчунали да је капацитет те три фабрике у првој половини 1939. године износио: 100 бомбардера, 100 ловачких, и 100 извиђачких авиона, што је било више од годишње потребе ваздухопловства.

Закључак

Између два рата у нашој земљи почело је да се развија савремено ваздухопловство, са свим битним елементима који су карактерисали авио-индустрију тог времена. До Другог светског рата у Југославији је формирано шест фабрика авиона, две фабрике авио-мотора и више фабрика авио-инструмената, падобрана и остале опреме. Авиони су склапани у фабрикама „Икарус“, „Рогожарски“, „Змај“, „Утва“, „Албатрос“ и Фабрика авиона Краљево. У њима је по страним лиценцама и домаћим пројектима произ-

ведено више од 1.470 авиона дрвене, мешовите и металне конструкције, око 900 авиомотора и 250 једрилица. Од 1924. до 1941. године у земљи је остварено 66 прототипова авиона и хидроавиона различитих категорија, од којих су многи ушли у серијску производњу. Нарочито је био плодан период пред рат, када је израђено десет различитих прототипова авиона. Врхунац наших ваздухопловних успеха био је ловац ИК-3, који је полетео 1938. године, а који се због брзине од 527 km/h и велике покретљивости убрајао међу водеће ловце свог времена. Са тим авионима и авионима ME-109, са укупно 43 летелице, наши пилоти су дочекали агресију Немачке.

У борбеним дејствима током Априлског рата наши ваздухопловци су испољили висок борбени морал и, поред изузетно неповољних услова, остварили значајне ефекте. Генерал Александар фон Лер, командант 4. немачке ваздухопловне флоте, на суђењу 1947. године у Београду овако је оценио југословенско ваздухопловство у Априлском рату: *„Отпор југословенске авијације био је спретан и врло храбар и ометао је јединственост напада, тако да смо у току првог дана изгубили око 10% авиона, док је још 10% оштећено. У току следећих дана југословенски авијатичари су и даље пружали врло јак отпор. Они су врло вешто вођени и упркос јакој немачкој надмоћности, увек поново могли да се прикупе на помоћним аеродромима. Напади југословенске авијације на Грац, Брук на Мури, Брук на Лајти и Мистелбах у групама од 2 до 3 двомоторна бомбардера јако су нас ометали иако су штете и губици били мали“.*

Југословенско ваздухопловство имало је пред рат 420 борбених, 450 школских и 45 помоћних авиона. У Априлском рату претрпело је огромне губитке: ловачка авијација је изгубила све авионе, а бомбардерска – скоро све (осим пет који су прелетели на Блиски исток и пет у СССР). Извиђачка авијација Оперативног ваздухопловства изгубила је све авионе, као и Армијско ваздухопловство (пет авиона је прелетело у Грчку, али су и они уништени на земљи). Непријатељ је запленио велики број авиона, углавном школских, тренажних и помоћне намене.

Ратно ваздухопловство Краљевине Југославије, предвиђајући наступајући рат, припремало се у складу с расположивим материјалним, организационим и кадровским могућностима. У поређењу са немачко-италијанским ваздухопловним снагама, југословенско ваздухопловство је било пет пута слабије. Она су била надмоћнија по свим елементима: броју авиона, квалитету организације и командовања, способности за борбена дејства, обавештајном обезбеђењу, ратном искуству и изненађењу.

Ратним планом „P-41“ ловачким и бомбардерским пуковима југословенског ваздухопловства одређени су нереални задаци. Пуковима јачине од 25 до 50 авиона додељени су задаци које не би могли да изврше ни крупни оперативни састави. Стање ваздухопловне технике такође је било лоше.

Оперативни аеродроми имали су травнате полетно-слетне стазе, које су се услед великих киша претвориле у каљугу, што је онемогућавало полетање на борбене задатке, па је велики број ваздухоплова уништен на земљи. Маскирање је било слабо, као и противавионска одбрана аеродрома и ратних летелишта.

Садејство копнених јединица и ратног ваздухопловства било је на веома ниском нивоу. Везе су биле слабе и непоуздане. Услед погрешних информација, противавионска артиљерија је често дејствовала по сопственим ваздухопловима.

Све се то јасно видело још 5. марта 1941, када је извршен пресек стања борбене готовости југословенског ваздухопловства (стр. пов. број В. Ђ. Обр. 1034). У њему је, између осталог, наведено:

- Летачке јединице немају довољно летачког и стручног људства за ратну употребу;
  - Бомбардерске јединице нису тактички спремне за ратну акцију, пошто нису уопште спремне за ноћни рад на ратним летелиштима и за летење без спољне видљивости, а без такве спреме не може се ни замислити правилан рад наше бомбардерске авијације;
  - Летачке јединице нису довољно материјално опремљене за ратну акцију, пошто им већи део ратне опреме недостаје;
  - Поједини команданти летачких јединица уопште немају рашчишћене појмове о томе шта спада у борбену готовост јединица којима командују, па према томе и природно не предузимају мере за побољшање борбене готовости својих јединица а државни и војни врх, поред свега није реаговао на прави начин.“
- И поред свега ваздухопловство Краљевине Југославије оправдало је своје постојање вршећи херојску одбрану отаџбине, али је у тој борби и нестало.

Литература

1. Др Пејчић, П.: *Ваздухопловство српске војске*, ИНГ-ПРО, Београд, 2004.
2. *Српска авијатика 1912–1918*, Војна штампарија, Београд, 1993.
3. Војиновић, Д.: *Бранко Вукосављевић*, Музеј ратног ваздухопловства, Београд, 2003.
4. Крунић, Ч.: *Цивилно ваздухопловство Краљевине Југославије*, Штампарија Топаловић, Београд, 2010.
5. Грујић, З.: *Авијација Србије и Југославије 1901–1994*, Новинскоиздавачка установа „Војска“, Београд, 1997.
6. *Војна енциклопедија*, Штампарски завод Хрватске, Београд, 1958.
7. *Гласник РВ и ПВО*, бр. 5, „Форум“, Нови Сад, 1972.
8. Поповић, Н.: *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Библиотека „Настава историје“, Нови Сад, 2000.
9. Жутић, др Н.: *Авиоиндустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918–1945*, „Меркур“, Београд, 2004.
10. *Савремене тежње у организацији и употреби ваздухопловства – доктрина ваздушне војске*, Ваздухопловни гласник, бр. 1, Београд, 1935.
11. Симић, К.: *Маневровање ваздухопловства*, Типографска радионица штаба војске, Земун, 1936.
12. Турина, М.: *Наоружање Краљевине Југославије*, Штампарија Драг. Грегорић, Београд, 1938.
13. *Допуна уредбе о одећи ваздухопловства*, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, Београд, 1940.
14. Калашић, Т.: *Ваздухопловство и ратна морнарица*, Типографска радионица штаба војске, Земун, 1938.
15. Калашић, Т.: *Занесењаци у ваздухопловству*, Типографска радионица штаба војске, Земун, 1937.
16. Калашић, Т.: *Забелешке једног пилота*, Типографска радионица штаба војске, Земун, 1937.
17. Јовановић, Б.: *Алманах југословенске авијације*, „Просвета“, Београд, 1930.
18. Јанић, Ч.: *Годишњак српског ваздухопловства 2008–2009*, Аерокомуникације, Београд, 2010.
19. Милџанић Г., Цолић М., Суботић В., Павловић П., Бјелица О., Медић М.: *Војна историја*, Војноиздавачки завод, Београд, 1980.

УЧЕШЋЕ ПРИПАДНИКА ЈНА У МИРОВНИМ ОПЕРАЦИЈАМА УН У ПЕРИОДУ ОД 1956. ДО 1993. ГОДИНЕ

Борјанка Поповић
Генералштаб Војске Србије, Управа за обуку и доктрину

Пружајући добре услуге у мирном решавању неспоразума и проблема широм света, Југославија је дала значајан допринос одржању међународног мира и безбедности. Узимајући у обзир чињеницу да је Србија била саставни део Социјалистичке Федеративне Републике Југославија и да је, према званичним проценама, од 70.000 професионалних припадника ЈНА њих 50.000 или приближно 70% било српске или црногорске националности,¹ учешће Војске Србије у мировним операцијама УН може се сматрати наставком блиставе традиције ангажовања припадника ЈНА у споменутиим мисијама.

Припадници ЈНА су у периоду од 1956. до 1993. године били ангажовани у следећим мировним операцијама УН: мисија УН на Синају (**UNEF I**) од новембра 1956. године до јуна 1967. године, мисија УН у Јемену (**UNYOM**) од јула 1963. године до септембра 1964. године, мисија УН у Ирану и Ираку (**UNIIMOG**) од августа 1988. године до фебруара 1991. године, мисија УН у Намибији (**UNTAG**) од априла 1989. године до марта 1990. године и мисија УН у Анголи (**UNAVEM I, II**) од јануара 1989. године до фебруара 1993. године.²

Кључни елементи ангажовања припадника ЈНА у мировним операцијама УН су: генеза сукоба на подручју на којем се спроводи мисија УН и улога УН у решавању сукоба, формирање југословенског одреда/групе и ангажовање (одлука о формирању одреда/групе, обука и припреме за мисију, бројно стање и састав одреда/групе, транспорт до подручја мисије, почетак/крај ангажовања), циљ, зона мисије и задаци југословенског одреда/групе, морал у југословенском одреду/групи, чиниоци успеха југословенског одреда/групе и искуства и проблеми током ангажовања југословенског одреда/групе.

У мисији УН на Синајском полуострву од 1956. до 1967. године Југославија је забележила импресивно учешће одржавајући јак контингент својих снага у оквиру снага UNEF-а. У 22 ротације југословенског одреда током 11 година учествовало је 14.265 припадника ЈНА, што је чинило 21,54% укупних снага мисије. Такође, Југославија је наставила

¹ http://hr.wikipedia.org/wiki/Jugoslavenska_narodna_armija 31. 3. 2012. 22:11

² http://www.mod.gov.rs/cir/mvs/mirovne_misije/istorijat.php 28. 3. 2012. 23:04

своје учешће слањем војних посматрача у мисије УН у Јемену, на граници Ирака и Ирана, Намибији и Анголи. О ефикасности и моралном престижу који су припадници ЈНА уживали у свету говори и чињеница да је неколико југословенских официра било постављено на најважније командне дужности. Пуковник Лазар Мушички је 6 месеци био вршилац дужности команданта мировних снага UNEF I. Пуковник Бранко Павловић био је вршилац дужности команданта војног дела мисије УН у Јемену августа и септембра 1963. године, док је за команданта мисије UNIIMOG постављен југословенски генерал Славко Јовић, који је на тој дужности остао две године.

Кључне речи: *мировне операције, УН, ЈНА, UNEF I, UNYOM, UNIIMOG, UNTAG, UNAVEM I, II.*

Југословенски одред на Синају (YUGO RECCE BN)

Генеа сукоба и улога Ун у решавању сукоба

Председник Египта Гамал Абдел Насер је 26. јула 1956. године национализовао Суецки канал, који је био у власништву Велике Британије и Француске. После неуспешних преговора Велика Британија, Француска и Израел покренуле су војну интервенцију против Египта, са комбинованим учешћем поморских, копнених и ваздухопловних снага. Циљ интервенције био је сламање египатске војске и изазивање кризе, која би резултирала свргавањем режима председника Насера. Израелске снаге су извршиле напад на Египат 29. октобра 1956. године и заузеле Синајско полуострво и појас Газе. Неколико дана касније француске и енглеске снаге су слетеле у зону Суецког канала и дошло је до директних оружаних сукоба са египатском војском.

Савет безбедности УН заседао је 31. октобра 1956. године, али будући да су интервенцију извеле две сталне чланице – Велика Британија и Француска, није био у могућности да усвоји никакву резолуцију којом би се затражио прекид непријатељстава и решавање спора мирним путем. У таквим околностима, на предлог представника Југославије у УН, одржано је ванредно заседање Генералне скупштине УН од 1. новембра до 10. новембра 1956. године. Скупштина је применом механизма из Резолуције Уједињени за мир донела посебну резолуцију 1000/ES-I, којом су формиране Ванредне снаге Организације УН на Суецу (United Nations Emergency Force - UNEF) и дефинисан њихов мандат.

Прве јединице у саставу снага UNEF-а стигле су у Египат 12. новембра 1956. године и ушле у подручје Порт Саида и Порт Фуада, где су остале све до потпуног повлачења француских и енглеских снага 22. децембра исте године. Снаге UNEF-а су распоређене на Синају тек након повлачења израелске војске, 8. марта 1957. године. За команданта снага UNEF-а именован је канадски генерал Бернс, који је до постављења на ову дужност радио у служби УН као шеф војног штаба УН за мирје у Палестини. Утврђено је да чланице Савета безбедности УН не могу учествовати у војним снагама у саставу UNEF-а. Ова мировна операција забележила је свој максимум у фебруару 1957. године када је имала 6.073 војника, док је приликом повлачења у јуну 1967. године бројала 3.378 војника. Поред СФРЈ, са својим снагама учествовали су Бразил, Колумбија, Канада, Данска, Шведска, Норвешка,

Финска, Индија и Индонезија. У овој мировној операцији УН погинуло је 110 људи – 109 припадника војних контингената и један припадник локалног особља. Операција је коштала 214,2 милиона америчких долара.³

Формирање снага UNEF-а, као првих међународних мировних снага УН, унело је многе новине у оквиру саме Организације УН. Као прво, операција УН на Синају није била мисија наметања мира и мандат снага UNEF-а није садржао овлашћења за вођење ефективних борбених дејстава. То је била мисија очувања мира изведена уз пристанак и сарадњу свих страна у спору. Припадници снага UNEF-а били су наоружани, али је употреба оружане силе била дозвољена само у случају самоодбране. Главни задатак ове мисије био је надгледање повлачења енглеских, француских и израелских снага, а по окончању повлачења, преузимање улоге посредника између египатских и израелских снага и обезбеђење непристрасног надзирања спровођења мировног споразума. Снаге UNEF-а биле су стационарне искључиво на територији Египта, уз сагласност египатске владе и патролирале су дуж египатско-израелске демаркационе линије и међународне границе јужно од појаса Газе. Захваљујући снагама UNEF-а Суецки канал је деблокиран и успостављен је мир на овој спорној територији. Снаге UNEF-а су се повукле са територије Египта током маја и јуна 1967. године на захтев египатске владе, која је обавестила генералног секретара УН да више неће пристати на стационарање трупа УН на територији Египта и Газе.

Формирање и ангажовање југословенског одреда

Савезно извршно веће Југославије донело је одлуку да се у Египат упути један мотомеханизовани одред. Претходница тог одреда, коју је чинило 44 припадника ЈНА⁴, формирана је 14. новембра 1956. године и упућена у Абу Сувеир, код Исмаилије, где се тада налазила база UNEF-а. Ту групу југословенских официра, задужених да организују прихватање и пружање подршке главнини југословенских снага, предводио је пуковник Радован Војводић, који је одређен за представника Владе Федеративне Народне Републике Југославија при команди UNEF-а.

После краткотрајних, интензивних припрема у Загребу је формиран југословенски одред, који је бројао 765 људи – 84 официра, 109 подофицира и 572 војника. Одред је био организован на специфичан начин,⁵ а његове јединице располагале су најквалитетнијом опремом коју је ЈНА поседовала. Поред тога, одред је имао на располагању 137 возила.⁶ По броју људи и својој опремљености наоружањем и техником, одред ЈНА је био највећи и најкомплетнији контингент у оквиру снага UNEF-а оспособљен за самостална дејства. То је било прво ангажовање припадни-

³ http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/co_mission/unef1facts.html 27. 3. 2012, 20:44

⁴ Састав претходнице одреда: 6 официра, 5 подофицира и 33 војника.

⁵ Састав одреда: Команда, Команда стана, две мотострељачке чете, једна мотомеханизована чета, инжињеријска чета, чета за везу, техничкоснабдевачка чета, чета бестрајних оруђа, извиђачки вод, санитетски вод и вод војне полиције. Извор: Животић А., Санитетско обезбеђење одреда ЈНА на Синају 1956–1967, Војноисторијски гласник, 1–2/2007, Београд, 2008, стр. 131.

⁶ 8 оклопних аутомобила, 17 скауткара, 42 тротонска џемса, 13 дојева, 35 ципова, 22 специјална возила и 26 приколица.

ка ЈНА ван граница Југославије на задацима који се нису односили на одбрану територијалног интегритета и суверенитета Југославије.

ЈНА је дала значајан допринос овој мировној операцији. У периоду од 1956. године до 1967. године извршене су 22 смене у југословенском одреду. Са укупно 14.265 ангажованих лица,⁷ Југославија је дала 21,54% укупних снага мисије UNEF-а. Пуковник Лазар Мушички је од августа 1964. године до јануара 1965. године био вршилац дужности начелника штаба UNEF снага, што значи да је ЈНА у ову мисију била укључена на свим нивоима, од војника у пустињском песку до официра у команди мировних снага.

У мисији на Синају страдало је 8 припадника Одред,⁸ а рањено и повређено 56 припадника.⁹

Циљ, зона мисије и задаци југословенског одреда

С обзиром на то да је југословенски Одред био најбројнији и технички најпремљенији контингент у оквиру снага UNEF-а, добијао је најтеже задатке од команде UNEF-а. У првој фази свог наступања јединице одреда су живеље у песку и њихов основни задатак био је да рашчишћавају порушене путеве и минска поља. Током друге фазе дејства одред је дошао у ослобођени Ел Ариш и формирао свој први логор, у који су се припадници ЈНА сместили. Логори су се у почетку састојали од шатора, да би се касније приступило изградњи типских барака за смештај свих јединица, како би се припадници одреда заштитили од високих температура, које су понекад на сунцу достизале и 70 степени.

Најважнији задатак одреда био је да запоседне демаркациону линију на централном и северном делу Синају. Одред је успешно заузео целу демаркациону линију од Ел Ариша до Акапског залива, где су постављени контролни пунктови јединица одреда намењени за осматрање линије. Поред осматрања, припадници одреда су патролирали дуж демаркационе линије и постављали заседе, а јединице одреда би се на овим задацима смењивале на сваких шест месеци. Одред је представљао главни део снага у саставу UNEF-а током 1956. и 1957. године, што је условило двоструку посету генералног секретара УН Дага Хамаршелда одреду и одавање признања његовим припадницима за успешно обављене задатке.

Поред редовних задатака дуж демаркационе линије, одред је био задужен за спречавање контакта египатске и израелске војске, превенцију инцидентних ситуација, а ако до њих ипак дође, вршење евиденције и спречавање било каквих диверзија. Касније је командант снага UNEF-а проширио задатке одреда, тако да је сваки национални контингент био дужан да издвоји по једну чету из свог састава, која се стављала под директну команду команданта снага и њен циљ је био сузбијање демонстрација у зони мировне операције.

Међутим, Команда UNEF-а је неколико пута покушала да промени улогу југословенског одреда и додели му класичне задатке пешадијске јединице, што би значило да се у одређеним ситуацијама одред мора супротставити израелској војсци у случају напада на ону операцију UNEF-а. Генерални секретар УН одбио је овакав предлог Команде UNEF-а, чиме је званично потврђена основна делатност одреда – извиђање.

⁷ 1178 официра, 2014 подофицира, 10892 војника, 92 војна службеника и 92 цивилна лица.

⁸ Два официра и 6 војника.

⁹ Влаисављевић П., Наше часне заслуге, Одбрана, бр. 17, 2006, стр. 44.

Санитетско обезбеђење југословенског одреда

Јединице санитетске службе југословенског одреда имале су мали број људи у свом саставу, а широк спектар задатака од санитетског збрињавања својих болесних и повређених припадника до хигијенско-техничке заштите људи.

Примарни задаци санитетских органа приликом формирања југословенског одреда били су лекарски прегледи свих војних лица и вакцинација против великих богиња, колере, жуте грознице, тифуса и паратифуса. Припадници одреда су упућивани на редовне лекарске прегледе, а лекари у његовом саставу обилазили су југословенске групе које су деловале на комуникацијама на Синају. Југословенски лекари су сарађивали са централном болницом Команде UNEF-а у Абу Сувеиру, коју је организовала Краљевина Норвешка.

Лична хигијена припадника одреда била је на задовољавајућем нивоу, осим код јединица које су извршавале задатке у пустињи. Највећу опасност представљао је такозвани азијски грип, који се у виду епидемије раширио током 1957. године и захватио више од 200 војника и старешина у одреду. На срећу, епидемија је успешно сузбијена без озбиљнијих здравствених последица и смртних случајева.

Инсекти и гмизавци, нарочито шкорпиони и змије, задавали су велике муке припадницима одреда. Проблем није био само физичке природе, већ и психолошке услед страха људи од штеточина те врсте. Стога се настојало да се логори подижу на приступачним теренима без камења и жбуња, а примењивале су се и посебне мере заштите¹⁰. Доктор Динко Зовић¹¹ истиче да озбиљнијих здравствених проблема код припадника одреда није било, изузев неурозе и дисимулације. Код извесног броја припадника забележена је неуролабилност, проузрокована дугим боравком ван земље, одвојеношћу од породице, начином живота у пустињи и радом у тешким климатским и географским условима. Да би се овај проблем решио организоване су спортски сусрети између припадника свих контингената у оквиру снага UNEF-а¹² и разне културне манифестација, а све ради бољег узајамног упознавања и развијања духа другарства, пријатељских осећања и међусобне сарадње. Што се тиче дисимулације¹³, била је изражена код неких припадника одреда због постојања снажног мотива финансијске природе. Људи су, углавном, прибегавали дисимулацији како услед болести не би били послати назад у земљу, јер су поред редовне плате и обезбеђеног смештаја и хране, припадници одреда примали додаток у износу од 64 египатске фунте¹⁴, што је у то време био више него јак разлог да се у мисији остане, чак и по цену нарушавања здравственог стања.

Укупно гледано, здравствено стање припадника одреда било је добро, а санитетски вод успешно је извршио све своје наменске задатке.

¹⁰ Животић А., Санитетско обезбеђење одреда ЈНА на Синају 1956–1967, Војноисторијски гласник, 1–2/2007, Београд, 2008, стр. 134–138.

¹¹ Пуковник у пензији, који је у својству лекара учествовао у осмој ротацији југословенског одреда на Синају у саставу снага UNEF I.

¹² Фудбалске и шаховске екипе југословенског одреда два пута су освојиле првенство на такмичењима. Извор: Одред мира, збирка репортажа, Народна армија, Београд, 1959, стр. 179.

¹³ Намерно прикривање симптома одређене болести.

¹⁴ Податак добијен из интервјуа са доктором Зовићем.

Морал у југословенском одреду у мисији УН на Синају

У тешким климатским условима, лишени основне инфраструктуре и недовољно опремљени и снабдевени, југословенски војници били су дисциплиновани, морално јаки и савесни у испуњавању својих обавеза. Команда одреда и Генералштаб у земљи испољили су максималну бригу за сваког појединачног припадника одреда. Припадници одреда примали су писма и штампу из домовине два пута недељно. Поред тога, стизале су им поруке радних колектива, школа, друштвених организација и појединаца из земље са поздравима и жељама.¹⁵ Оно што је најважније јесте да су редовно информисани о здравственом стању чланова својих породица, а појединци су чак упозоравани да се чешће јављају својим најближима.

Долазак одреда на Синај представљао је за Египћане потврду југословенског пријатељства и наговестио намеру две државе да афирмишу Покрет несврстаних земаља. Локално становништво, поготово у Гази, пријатељски је дочекало припаднике одреда, што је значајно учврстило његов положај.

Однос припадника одреда према осталим националним контингентима у оквиру снага UNEF-а био је одличан. Развијали су се пријатељски односи са бразилским и индијским контингентом и уприличене честе посете, нарочито контингентима из скандинавских земаља.

Успех југословенског одреда на Синају

Успех југословенског одреда може се сагледати на спољном и унутрашњем политичком плану.

Када се разматра спољнополитички аспект, може се закључити да је Југославија упућивањем свог одреда на Синај подржала мировне напоре УН да се сложена ситуација на Синајском полуострву стави под контролу и избегне сукоб Египта и Израела. На тај начин Југославија је промовисала своју мирољубиву спољну политику и опредељеност да се Повеља УН доследно поштује. С обзиром на то да је Југославија била једина социјалистичка држава учесница мировне операције УН, то је била сјајна прилика да се прикаже у светлу државе чланице победница у Другом светском рату, истрајна у борби за мир, као јединој опцији опстанка човечанства.

Ако се узме у разматрање унутрашњи политички план, очигледно је да је цела војска и држава била укључена у пружање подршке и помоћи одреду. Генералштаб ЈНА је преузео обавезу да формира, обучи, опреми, упути и прати одред за време трајања мировне операције УН. Влада Југославије је делегирала свог представника у команду снага UNEF-а, а Министарство спољних послова и многе друге државне институције пратиле су активности одреда и помагале му у свим сегментима.

Југословенски одред знатно је допринео успеху мировне операције снага UNEF-а. Састављен од људи свих социјалних слојева, јаким патриотизмом и спремношћу на одрицање, одред је превазишао сва ограничења и проблеме и успешно обавио свој главни и уједно најтежи задатак у операцији на демаркационој линији између Египта и Изра-

¹⁵ Одред мира, збирка репортажа, Народна армија, Београд, 1959, стр. 19–26.

ела и повукао се у складу са одлуком генералног секретара УН и наређењем команданта снага UNEF-а. Доласком снага UNEF-а, укључујући и југословенски контингент, обустављени су оружани сукоби и непријатељство између страна у сукобу. Током саме операције снаге UNEF-а нису прекорачиле мандатом условљена овлашћења и омогућиле су достављање хуманитарне помоћи свим лицима којима је била намењена.

О томе колико су припадници југословенског одреда били успешни у овој мировној операцији сведочи и генерал Бернс, који је приликом испраћаја прве смене југословенских војника у луци у Порт Саиду рекао: „На почетку своје војничке каријере, равно пре четрдесет две године, први пут сам се сусрео с југословенским добровољцима. Тада сам видео да су они били одлични војници. Данас, при крају своје војничке каријере, поново сам се сусрео с југословенским војницима, који су, као и њихови очеви, отпорни и одлични војници, што су показали и на Синају“.¹⁶ Многи припадници одреда, укључујући извиђаче, везисте, инжењерце, стрелце, лекаре, возаче и војнике, добили су одликовања за успешно обављене задатке на очувању мира. Медаље је, у име Организације УН, лично додељивао командант UNEF-а. Најзначајнија међу њима је свакако медаља УН „У служби мира“, која се и данас додељује за изузетне заслуге.

Искуства и проблеми током ангажовања југословенског одреда

Анализе које су урађене током и након мировне операције на Синају показале су да обука војника и старешина мора бити комплекснија, пре свега у домену припрема за земљишне и климатске услове и усавршавања знања енглеског језика. Након обиласка одреда, екипа Генералштаба ЈНА констатовала је да је он првих месец дана био борбено неспособан за извршавање постављених задатака. Слабо познавање средстава везе и руковање оружјем код војника исправљало се допунском обуком у зони операције, која се изводила углавном ноћу. Време за ову врсту обуке одузимало се од ноћног одмора, што је проузроковало велико физичко напрезање. Током припрема за операцију међу официрима није истакнут значај познавања енглеског језика и штабне културе, што је довело до израде докумената слабог квалитета, нарочито приликом вођења радних карата, израде планова и писања извештаја.

Прва смена одреда упућена је у мисију без довољне физичке кондиције за напоре којима су били изложени. Логистичко обезбеђење није било адекватно, тако да је температура у шаторима била око 50 степени. Припадници одреда често су били принуђени да узимају суву храну, а неретко су оскудевали и у води за пиће и хигијену, због чега је период аклиматизације код извесног броја официра и војника трајао дуже од очекиваног времена.

Поједини задаци и поступци одреда у одређеним ситуацијама нису били прецизно дефинисани. Правила ангажовања представљала су велику непознаницу. Формација одреда није била најбоље одређена, тако да је био очигледан недостатак инжењераца, јер су се први задаци по доласку у зону мисије сводили на рашчишћавање порушене инфраструктуре.

¹⁶ Одред мира, збирка репортажа, Народна армија, Београд, 1959, стр. 81.

И поред наведених проблема и недостатака, одред је успешно извршио све наменске задатке у овој мировној операцији. Поједине слабости уочене на самом почетку мисије отклањале су се током мисије и приликом припрема за сваку нову ротацију. Команда UNEF-а је неколико пута покушала да промени задатак одреда, чак и да га примора да изађе из оквира мандата, али УН су благовремено реаговале у таквим случајевима.

Закључено је да је неопходно формирати институције у Генералштабу и Влади, које ће пружати подршку одреду у мировним операцијама УН. Препоручено је да се избор кадра, психолошка припрема и обука спроводе организовано и централизовано. Предложено је да особље које је боравило у мисији пренеси своје искуство и знање свим будућим учесницима, а по потреби да се поново ангажује.¹⁷ Припадници одреда ЈНА изнели су конструктивне предлоге о томе како унапредити будуће учешће војске у мировним операцијама УН. Поред осталог, они су сматрали да ЈНА треба да формира посебан батаљон који ће бити унапред припремљен за учешће у мировним операцијама и да о томе обавести УН. Такође, указано је на могућност увођења принципа добровољности приликом ангажовања југословенског контингента у мировним мисијама, наводећи пример скандинавских земаља. Учесници мисија су се заложили да се на нивоу ЈНА оформи „Штаб за одржавање мира“ и да се Југославија као држава мора изборити за слање југословенских официра у посматрачке мисије УН, што је до тада била привилегија западноевропских официра.¹⁸

Југословенски извиђачки одред у Јемену (YUGO RECCE UNIT)

Генеза сукоба и улога УН у решавању сукоба

Географски положај Јемена, верске разлике, личне размирице племенских поглавара и пљачка били су вековима узрок сукоба у овој земљи. Сукобе у Јемену изазивале су и суседне државе, пре свега Саудијска Арабија и Египат због остваривања својих интереса. Велике силе – САД, СССР и Велика Британија испољавале су свој интерес, јер је Јемен једина држава на Арабијском полуострву где има воде у већем делу земље током читаве године, а и богат је природним ресурсима.

Краљ Јемена имам Ахмед бин Јахија умро је 19. септембра 1962. године и наследио га је његов син Имам Мохамед Ал-Бадр. Недељу дана касније војска Јемена извршила је државни удар, чиме је укинута монархија и проглашена република. Египат је признао нову владу Јемена 29. септембра 1962. године, а СССР дан касније. Остале велике силе биле су уздржане по овом питању.

Имам Ал-Бадр успео је да побегне из главног града са осталим члановима краљевске породице и да организује покрет ројалиста уз финансијску подршку Саудиј-

¹⁷ Влаисављевић П., Наше часне заслуге, Одбрана, бр. 17. 2006, стр. 44.

¹⁸ Јелић М., Употреба Војске Србије и Црне Горе у мировним операцијама, стручни рад Школе националне одбране Војне академије Војске Југославије, Београд, 2003, стр. 51.

ске Арабије. Ројалисти су водили жестоке борбе са републиканским снагама, које су уживале заштиту Египта. На предлог генералног секретара УН покренути су преговори о обустави непријатељстава, односно да Саудијска Арабија престане да пружа помоћ ројалистима, а да Египат повуче своје снаге са територије Јемена.

Савет безбедности је у јулу 1963. године успоставио посматрачку мисију УН UNYOM у Јемену. Снаге УН су бројале 189 људи.¹⁹ Своје војнике дале су Аустралија, Канада, Данска, Норвешка, Шведска, Холандија, Индија, Италија, Гана, Пакистан и СФРЈ. Главне снаге за извиђање чинио је југословенски извиђачки одред. Током операције није било жртава, а мисија је коштала 1,8 милиона америчких долара.²⁰ Према Резолуцији УН, посматрачке снаге УН добиле су мандат да надгледају прекид ватре и повлачење египатских снага према договору, као и да спрече инфилтрацију снага Саудијске Арабије и њихове помоћи ројалистима у виду оружја, муниције и новца. Посматрачка мисија је окончана у септембру 1964. године по делимичном испуњењу мандата.

Формирање и ангажовање југословенског одреда

Одред ЈНА за Јемен формиран је 24. јуна 1963. године наредбом државног секретара за послове народне одбране. У овом одреду ангажовано је укупно 118 припадника ЈНА.²¹ Југословенски одред је једним делом формиран од припадника одреда на Синају, а други део је стигао из земље. Припреме у земљи трајале су само три дана и том приликом старешинама је разјашњена војно-политичка ситуација у Јемену, циљ и задатак мировне операције УН, став Југославије према ситуацији у Јемену и положај и улога одреда.

Команда одреда оценила је да је направљен одличан потез тиме што се будући одред за Јемен формира из одреда за Синај, зато што су се припадници ЈНА већ адаптирали на климатске услове на Синају, који су приближно одговарали условима у Јемену. Осим тога, задаци које су припадници одреда на Синају извршавали били су по свом карактеру слични будућим задацима у Јемену. Међутим, након приказивања филмова о Јемену, код дела припадника одреда на Синају јавио се страх, који је резултирао молбама да се остане на Синају. Стога је тежиште припрема пребачено на јачање морала војника и јединица, како би се споменути проблеми на време превазишли и одред био спреман за извршавање задатака.

Одред ЈНА за Јемен био је опремљен са 35 теренских возила и 24 приколице. Команда одреда и један вод размештени су у тампон-зони у Најрану, један вод у Гизану на територији Саудијске Арабије и један вод у Сади на територији Јемена. Одред је запосео предвиђене локације за десет дана.²²

¹⁹ Двадесет пет војних посматрача, 114 старешина и војника извиђачке јединице и 50 старешина и војника ваздухопловне јединице.

²⁰ <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unyomfacts.html> 27. 03. 2012. 21:27

²¹ Двадесет два официра, 17 подофицира и 79 војника.

²² Милетић Р., Мировне операције ОУН – могућност учешћа СР Југославије, дипломски рад Школе националне одбране Генералштаба Војске Југославије, Београд, 1998, стр. 47.

Циљ, зона мисије и задаци југословенског одреда

Званични назив одреда био је Југословенска извиђачка чета и представљала је главнину снага у мировној операцији у Јемену. Задатак одреда у зони мисије био је контрола границе између Јемена и Саудијске Арабије, надзирање повлачења египатских снага са територије Јемена и увид у борбена дејства оружаних снага Египта и ројалиста у северном Јемену. Одред је извршавао задатке интензивним патролирањем моторним возилима, уз пратњу и подршку 134. канадске извиђачке ескадриле на основу преузете одговорности да планира садејство са авијацијом. Координацијом из ваздуха постигнут је висок ниво безбедности и одред је био оспособљен да развије обавештајно-оперативну делатност.²³

Одред је деловао у комплексним условима, као што су нестабилна војно-политичка ситуација у Јемену, сукоб интереса Египта и Саудијске Арабије, пристрасан однос команде UNYOM према Саудијској Арабији и велика зона мисије са многобројним припадницима обавештајних служби великих сила у њој. Обавештајно и контраобавештајно обезбеђење одреда у Јемену заснивало се на искуствима југословенског одреда на Синају и наставно-безбедносној припреми свих припадника, што је директно допринело успеху одреда приликом извршавања задатака у зони мисије. Тежиште је усмерено на заштиту припадника одреда у контраобавештајном погледу од великог броја странаца који су се кретали кроз све логоре јединица одреда, а највише у Гизану и Најрану. Обавештајни рад одреда држан је у строгој тајности. Команди UNYOM достављани су само подаци прикупљени извиђањем у тампон-зони.

Пуковник Бранко Павловић био је вршилац дужности команданта војног дела мисије UNYOM августа и септембра 1963. године.

Искусства и проблеми током ангажовања југословенског одреда

Југословенски одред наишао је на низ проблема током свог ангажовања у Јемену. Један од основних проблема који је настао приликом израде формације одреда за Јемен огледао се у нескладу величине јединица и будућих задатака. Врло брзо се показало да недостају официри за техничко одржавање, лица за вођење финансија, кројачи и преводиоци. Узрок овом недостатку је чињеница да је формација прављена на основу финансијских могућности УН за извођење операције, а не на основу стварних потреба на терену.

Техничко обезбеђење одреда темељило се на употреби нових моторних возила домаће производње, која нису била опремљена за пустињске услове, па је њихова употреба у почетку била отежана. Одржавање возила, нарочито када нису била у употреби, ометале су честе пустињске олује. Осим тога, у оквиру одреда није упућен ниједан официр техничке службе, нити је постојала било каква радионица која би се користила за оправку возила. Велики пропуст био је и то што уз моторна возила није упућена довољна количина резервних делова.

²³ Влаисављевић П., Наше часне заслуге, Одред за Јемен, Одбрана, бр. 17, 2006, стр. 45.

Код интендантског обезбеђења јавили су се многи проблеми зато што се команда одреда није упознала са врстом интендантске опреме упућене из земље. Војничке кухиње домаће производње биле су непрактичне за пустињске услове, јер су користиле дрво, којег у пустињи није било. Сви шатори, осим санитетског, загревавали су се брзо, па је температура у њима била неподношљива, што је реметило одмор припадника одреда. Због конзумирања суве хране дуже од неколико дана регистровани су бројни случајеви смањења тежине. Одред није имао ни пољска купатила, па је одржавање личне хигијене било отежано.

Санитетском обезбеђењу одреда у Јемену посвећена је посебна пажња, тако да су у сваком воду били присутни болничари са богатим искуством стеченим на Синају. Одред је имао свог лекара и амбуланту.

Сви проблеми у техничком, интендантском и санитетском обезбеђењу одреда временом су превазиђени, али највећи проблем који се никако није могао отклонити био је непознавање страних језика, пре свега енглеског. Командири водова, лоцирани на три различита места и на великој удаљености од команде одреда, били су принуђени да комуницирају са представницима страна у сукобу и локалним становништвом. Комуникација је била отежана зато што су само четири официра у одреду знала стране језике, а оно што је поражавајуће јесте да командант одреда није говорио ниједан страни језик. Документа која су јединице одреда израђивале била су слабијег квалитета због непознавања енглеског језика и штабне културе официра. Одред је имао 7 преводилаца, али ни њихово знање није било на адекватном нивоу.²⁴

Успех југословенског одреда у Јемену

Упркос свим недостацима и бројним проблемима који су пратили ангажовање припадника ЈНА у мировној операцији УН у Јемену, учешће југословенског одреда било је успешно.

Познавање историјских и политичких прилика у Јемену и културе народа који је живео у зони мисије допринело је успешном испуњавању задатака. Пре доласка одреда у Јемен, Саудијска Арабија је код локалног становништва ширила негативну пропаганду да је Југославија традиционални пријатељ Египта и тадашњег председника Насера, па ће зато у мисији бити на страни Египта. Стога су се припадници одреда од самог почетка ангажовања трудили да их народ, војне и цивилне власти упознају у правом светлу и да промовишу принципе УН и своје објективно учешће. Опредељење одреда да непристрасним ангажовањем допринесе миру потврђено је тиме што је амбуланта била отворена и за лечење локалног становништва. Народ Јемена показао је захвалност за упућивање одреда на границу између Јемена и Саудијске Арабије. Током мисије нису забележени никакви случајеви замерана и одред је испраћен из Јемена са великим поштовањем. Осим са локалним становништвом, одред је успоставио добру сарадњу и са канадском ваздухопловном јединицом.

²⁴ Јелић М., Употреба Војске Србије и Црне Горе у мировним операцијама, стручни рад Школе националне одбране Војне академије Војске Југославије, Београд, 2003. и Милетић Р., Мировне операције ОУН – могућност учешћа СР Југославије, дипломски рад Школе националне одбране Генералштаба Војске Југославије, Београд, 1998.

Без обзира на услове смештаја, исхране и оптерећености људи, здравствено стање припадника одреда за време операције било је веома добро. Психофизичка припремљеност војника и старешина пресудно је утицала на то да одред све задатке изврши с успехом. Највећа потврда успеха одреда у мисији UNYOM јесте да није имао губитака и да је његова команда истрајала у томе да се делује искључиво у оквиру додељеног мандата.

Југословенска посматрачка група Иран – Ирак (UN Iran – Iraq Military Observer Group – UNIIMOG)

Генеза сукоба и улога УН у решавању сукоба

Крајем 1980. године избио је иранско-ирачки сукоб, који је постао предмет разматрања Савета безбедности. Генерални секретар УН апеловао је на обе стране у сукобу да се уздрже од војних активности и да решење потраже кроз преговоре, нудећи посредништво УН. Међутим, ови покушаји генералног секретара нису дали резултате, па је Савет безбедности октобра 1983. године донео резолуцију, којом се сукобљене стране позивају да се уздрже од било каквих акција које би угрозиле мир и безбедност у региону Залива, а генерални секретар је замољен да обави консултације са заинтересованим странама о могућности слања посматрача УН ради контроле обуставе непријатељстава. Ирак је прихватио резолуцију, али Иран се оградао од ње, под изговором да је Савет безбедности пристрасан у корист Ирака. Иран је оптужио Ирак за употребу хемијског оружја, услед чега је екипа УН извршила контролу територије Ирана и установила да је Ирак користио хемијско оружје. Савет безбедности је осудио коришћење хемијског оружја и свако кршење међународног хуманитарног права и позвао на строго поштовање Женевског протокола из 1925. године о забрани употребе отровног гаса и бактериолошког оружја.

Након осам година рата, августа 1988. године Иран и Ирак су прихватили предлог генералног секретара о почетку преговора. Услови за ангажовање посматрачке групе УН дефинисани су Резолуцијом бр. 598 Савета безбедности и обухватају: праћење поштовања прекида ватре, формирање линија за прекид ватре и њихово померање тамо где се утврди да су се сукобљене стране сувише приближиле једна другој, истраживање оружаних инцидената и успостављање нарушеног прекида ватре, повлачење унутар међународно признатих граница и постизање споразума о свим питањима која могу створити поверење између страна у спору.

Генерални секретар назначио је четири услова за успешан рад мисије: поверење и подршка Савета безбедности, потпуна сарадња сукобљених страна, функционисање UNIIMOG-а као војне јединице и реално покривање трошкова мировне мисије.

Резолуцијом бр. 619 Савет безбедности је формирао посматрачку групу УН за Иран – Ирак под називом UNIIMOG. Посматрачка мисија трајала је од августа 1988. године до фебруара 1991. године. Максимално бројно стање је било око 400 војних посматрача. У мисији је погинуо један војни посматрач. Операција је коштала 177,9 милиона америчких долара, а своје војнике дало је чак 26 земаља.²⁵

²⁵ То су: Аргентина, Аустралија, Аустрија, Бангладеш, Канада, Данска, Финска, Гана, Мађарска, Индија, Индонезија, Ирска, Италија, Кенија, Малезија, Нови Зеланд, Нигерија, Норвешка, Перу, Пољска, Сенегал, Шведска, Турска, Уругвај, Југославија и Замбија.

UNIIMOG је био војно-цивилна организација. Војни део чинили су посматрачи, које је од августа 1988. године до новембра 1990. године предводио југословенски генерал Славко Јовић, док се цивилни део састојао од лица запослених у позадинско- административним службама УН, на чијем челу је био административни официр одговоран за материјално-финансијско пословање.

Најзначајнија карактеристика ове мисије јесте њен мултинационални састав. Функционалне дужности су се равномерно распоређивале на националне контингенте према кључу, што је UNIIMOG чинило ефикасном и еластичном организацијом.

Састав југословенске посматрачке групе

Састав снага UNIIMOG-а одредио је Савет безбедности на основу захтева генералног секретара, уз сагласност сукобљених страна и поштујући принципе равномерно географске заступљености. Стране у сукобу, Иран и Ирак, које нису могле да се сложе поводом већине питања, дале су сагласност да се генерал-мајор ЈНА Славко Јовић постави за шефа посматрачке мисије UNIIMOG.

Будући да је било неопходно хитно упутити посматраче, југословенска влада је позитивно одговорила на захтев генералног секретара и УН и одредила 10 официра ЈНА за учешће у мисији. Група југословенских војних посматрача прошла је кроз краћу обуку у земљи и они су већ 20. августа 1988. године упућени у састав посматрачких тимова дуж ирачко-иранске границе. У тимовима је био заступљен по један југословенски официр. Посматрачи су били ангажовани на надгледању повлачења снага, истраживању инцидената, прикупљању података о минским пољима, пружању помоћи странама у сукобу при размени погинулих лица, регистравању спорних позиција и извештавању команди UNIIMOG у Техерану и Багдаду.

У мисији је било укупно 30 војних посматрача из СФРЈ. Припадници ЈНА су мандатом постављене задатке тежишно извршавали са територије Ирана.

Задаци југословенских посматрача у зони мисије

У првој фази, по окончању сукоба, посматрачки тимови су идентификовали и раздвојили стране у сукобу, осим у Курдистану и области Кусхк, где је услед високопланинског земљишта било готово немогуће дефинисати границе. У другој фази посматрачи су приступили раздвајању снага и стварању зоне безбедности, уз могућност да у њој остану мање граничне јединице.

Свакодневно су бележени бројни инциденти, а најчешће дејство артиљерије, постављање нових минских поља и осматрачница, као и израда бункера и утврђивање положаја. Посматрачи УН, међу којима су били и официри ЈНА, енергично су сузбијали недозвољене активности и успешно извршили своје задатке.

Искусства и проблеми током ангажовања југословенске посматрачке групе

Мисија UNIMOG била је по свом карактеру изузетно захтевна и напорна. Линија разграничења сукобљених страна обухватала је шаролик рељеф – од жарких пустиња до снегом прекривених планинских венаца. Патролирање је било додатно отежано слабо развијеном инфраструктуром, пре свега путном мрежом. Простор разорен ратом умногоме је ометао рад војних посматрача и њихов смештај. У почетку мисије смештајни услови били су врло тешки, па се углавном живело и радило у површинским и подземним бункерима на линији раздвајања. У изразито сложеним климатским и теренским условима тестиране су психофизичке способности официра ЈНА. Југословенски официри испољили су висок ниво професионализма и презентовали су своју земљу у најбољем могућем светлу. Командант мисије генерал Јовић врло је успешно извео мисију, о чему сведочи велики углед и ауторитет који је уживао међу свим посматрачима мисије због своје храбрости, одмерености, принципијелности, комуникативности и надасве професионалности.

Међу војним посматрачима из ЈНА није било жртава, али је ситуација којој су појединци били изложени представљала трајни извор стреса и фрустрације. Однос југословенских посматрача према Ирану као земљи – домаћину био је веома коректан. Југословенски официри су се минимално експонирани, свесни да у случају иранског оптуживања за шпијунажу постоје ограничене могућности за одбрану. Осим са домаћином, посматрачи ЈНА развили су добре односе и са осталим посматрачима и припадали су групи посматрача која је била високо рангирана због успешног обављања веома одговорних и деликатних задатака.

Југословенска посматрачка група у Намибији (UN Transition Assistance Group – UNTAG)

Генеза сукоба и улога УН у решавању сукоба

Крајем 19. века Намибија је постала немачка колонија и била је позната под називом Југозападна Африка. Након завршетка Првог светског рата Друштво народа је дало мандат Јужној Африци да управља Југозападном Африком у име Велике Британије ради бржег економског и социјалног развоја. Године 1946. УН су донеле одлуку да ове територије усмеравају у правцу потпуне независности. Међутим, Јужна Африка није прихватила ову одлуку, већ је желела да настави да управља Намибијом у складу са повереним мандатом. Народ Намибије је 1960. године основао Југозападно-афричку народну организацију, која је започела борбе против расистичког јужноафричког режима ради налажења политичког решења за Намибију. Током 1966. године овај покрет је успоставио контролу у централном и северном делу Намибије.

Генерална скупштина је 1966. године прекинула мандат Јужној Африци и позвала је да се повуче са територије Намибије. Затим је основан Савет за Намибију, а 1968. године Генерална скупштина је објавила да ће се спорна територија убудуће звати

Намибија у складу са опредељењем њеног народа. Међународни суд је 1971. године прогласио јужноафричко управљање Намибијом противзаконитим. Савет безбедности је прихватио одлуку Међународног суда на основу које је 1974. године именовано комесара за Намибију, а 1976. године једногласно усвојио резолуцију којом се захтева одржавање националних избора под надзором УН, што је био увод у независност.

Резолуцијом бр. 435 од септембра 1978. године Савет безбедности је формирао Групу УН за пружање помоћи при преношењу власти – UNTAG. Усклађивање политичких циљева међународних чинилаца и преговарачки напори УН, тј. припрема за мировну операцију УН у Намибији трајала је 10 година, да би 22. децембра 1988. године Ангола, Куба и Јужноафричка Република коначно потписале трипартитни споразум у Њујорку, којим су отклоњени сви неспоразуми поводом почетка мисије УН у Намибији. Савет безбедности је Резолуцијом бр. 629 одредио 1. април 1989. године као датум почетка мировне операције УН у Намибији. Генерални секретар је упутио позив свим државама чланицама УН које су разматрале или припремале слање својих војника у састав снага UNTAG да одреде контингенте у складу са следећим захтевима: контингенти треба да буду оспособљени и опремљени за самостално извршавање задатака у трајању од 60 дана од доласка у зону мисије, национални војни контингент треба да броји 880 војних лица свих чинова, са прецизно дефинисаном унутрашњом структуром²⁶ и јединице у зони операције биле би под непосредном командом команданта снага UNTAG и Главног штаба, у којем је предвиђено по једно место за све земље учеснице у мисији.²⁷

Зона операције обухватала је Намибију и јужне делове Анголе. Максимално бројно стање у мисији било је 8000 људи, а посматрачке снаге дало је 14 земаља.²⁸ Мировна операција УН у Намибији трајала је до 21. марта 1990. године. Погинуло је 19 припадника војног и цивилног особља УН, међу којима није било чланова југословенског посматрачког контингента. Мировна мисија коштала је 368,6 милиона америчких долара. Њен главни циљ – одржавање слободних избора под контролом УН, успешно је спроведен и Намибија је стекла независност и учланила се у Организацију УН априла 1990. године.²⁹

Став југословенског војног и државног врха према мировним напорима УН за стицање независности Намибије

Крајем 1978. године постало је извесно да ће припадници ЈНА учествовати у мировној операцији у Намибији у саставу снага UNTAG. Влада СФРЈ разматрала је могућност слања једног моторизованог батаљона, али таква замисао није реализована због

²⁶ Пешадијски батаљон јачине 850 људи и посматрачка група јачине 30 официра, од којих један потпуковник, а остали чина од капетана до мајора. Извор: Јелић М., Употреба Војске Србије и Црне Горе у мировним операцијама, стручни рад Школе националне одбране Војне академије Војске Југославије, Београд, 2003.

²⁷ За ову дужност од официра се захтевало да имају виши чин, високу штабну културу и одлично знање енглеског језика.

²⁸ Бангладеш, Чехословачка, Финска, Индија, Ирска, Кенија, Малезија, Пакистан, Панама, Перу, Пољска, Судан, Того и Југославија.

²⁹ <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/untagF.htm> 28. 3. 2012. 21:28

низа неповољних околности на унутрашњем и спољном плану. У Председништву СФРЈ било је неутралних мишљења поводом слања батаљона, али је преовладала сагласност да, уколико Савет безбедности затражи учешће Југославије, треба упутити одред ЈНА јачине 386 људи. Уједињене нације упутиле су захтев Председништву да пошаље одред од 700 људи, али у том тренутку то нису биле реалне могућности СФРЈ.

Међутим, државе сталне чланице Савета безбедности указале су на појаву проблема око финансирања мировне операције у Намибији и изричито су захтевале да се војни контингент UNTAG-а смањи са 7 на три батаљона. Многе земље су се побуниле против овог смањења, али је Генерални секретар био принуђен да прихвати предлог Савета безбедности и донео је одлуку да у мисији учествују батаљони Финске, Малезије и Кеније са по 850 људи. С обзиром на то да је био бројно мањи, југословенски батаљон је предвиђен за резерву, тако да од почетка мисије у Намибији буде оперативно спреман да у року од 7 дана по позиву може отпочети активности у зони операције.

Председништво СФРЈ је 9. фебруара 1989. године донело одлуку да у Намибију упути 25 официра ЈНА у својству војних посматрача УН. За учешће у овој мисији пријавио се велики број југословенских официра. Критеријуми за избор били су веома строги, а припреме кратке. Пошто искуства у раду и животу у том подручју није било, од припадника ЈНА захтевало се велико напрезање и умешност.

Састав и задаци југословенских посматрача

Југословенски официри почели су са радом у мисији 2. априла 1989. године. Њихов основни задатак био је да надгледају прекид ватре и повлачење војних и полицијских снага Јужноафричке Републике. Поред тога, југословенски посматрачи били су задужени за прихват и обезбеђење повратка избеглих лица. Најважнији задатак и уједно главни циљ мисије било је пружање помоћи у организацији и спровођењу слободних избора у Намибији.

У првој фази свог деловања припадници ЈНА наишли су на много потешкоћа приликом успостављања тампон-зоне између страна у сукобу. У другој фази југословенски официри вршили су контролу две највеће базе Јужноафричке Републике у Намибији: Гроотфонтеин и Осхивело. Под командом југословенских старешина налазило се 40 официра из 8 држава, што припадници ЈНА нису очекивали, па се одређени број њих није најбоље снашао у таквој улози.³⁰

Искуства југословенске групе војних посматрача у Намибији

Упркос кратким припремама, југословенски официри су детаљно упознати са војно-политичком ситуацијом, позадином сукоба и задацима које ће обављати у мисији. Климатски услови били су подношљиви, тако да нису битније утицали на рад припадника ЈНА. Југословенска група војних посматрача приступила је извршавању задатака врло одговорно и професионално у изразито сложеним условима на терену. Задаци су се обављали и дању и ноћу, а рад у мултинационалним тимовима омогућио је југословенским посматрачима да стекну неопходну праксу.

³⁰ Влаисављевић П., Наше часне заслуге, Намибија и Ангола, Одбрана, бр. 17, 2006, стр. 45.

Командант UNTAG снага, индијски генерал Прем Цханд, похвалио је рад југословенских официра, посебно истичући највиши степен обучености југословенске групе војних посматрача у извршавању војничких задатака и чињеницу да је то једина група са којом није било никаквих проблема у току боравка у Намибији. Велику заслугу за успешно учешће припадника ЈНА у овој мисији има и војно руководство у Југославији, које је одржавало непрекидан контакт са учесницима мисије и давало адекватна упутства. За залагање и постигнуте резултате сви југословенски официри добили су одликовања УН, а генерални секретар је упутио посебну захвалницу југословенском државном и војном руководству за учешће припадника ЈНА у мировној мисији UNTAG у Намибији. Највећи успех југословенских војних посматрача је одсуство људских жртава и мирно спровођење избора, који су довели до стицања независности Намибије.

Југословенска посматрачка група у Анголи (UN Angola Verification Mission – UNAVEM 1 and 2)

Генеза сукоба и улога УН у решавању сукоба

Ангола је стекла независност 1975. године, након ослободилачког рата против португалских колонијалиста, који су том земљом владали четири века. Међутим, интереси великих сила на простору екваторске Африке проширили су се и на Анголу, због њеног великог рудног богатства. Стога су велике силе и суседне државе подстицале племенске сукобе, који нису могли да се окончају без међународног посредовања. Циљ УН био је заустављање грађанског рата у Анголи, повлачење кубанских снага и стварање нормалних услова за живот становништва.

На основу билатералног споразума између Анголе и Кубе, владе ових земаља су се обавезале да се из Анголе у Кубу врати 50.000 припадника оружаних снага Кубе. Савет безбедности је Резолуцијом бр. 626 основао Посматрачку верификациону мисију УН у Анголи – UNAVEM 1, која је почела са радом 3. јануара 1989. године. Састав снага UNAVEM 1 чинило је 70 посматрача из 10 држава.³¹ Свака земља је била заступљена са по 7 војних посматрача. Мисија је окончана 25. маја 1991. године и коштала је 16,4 милиона америчких долара. При извршавању задатака у овој операцији није било губитака.

Основни задатак мисије био је контрола поступног повлачења кубанских трупа са територије Анголе. Повлачење је привремено успорило убиство неколико кубанских војника у Лобиту у периоду од 24. јануара до 25. фебруара 1990. године, које су извршили припадници дисидентског покрета UNITA у Анголи. Генерални секретар је 6. јуна 1991. године поднео извештај Савету безбедности да је реализован план повлачења кубанских трупа месец дана пре предвиђеног рока и да је мисија UNAVEM 1 остварила свој мандат у потпуности.

Након потписивања мировног споразума између владе Анголе и дисидентског покрета UNITA, Савет безбедности је Резолуцијом бр. 696 од 30. маја 1991. године успоставио

³¹ То су: Алжир, Аргентина, Бразил, Конго, Чехословачка, Индија, Јордан, Норвешка, Шпанија и Југославија. <http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unavem1/Unavem1B.htm> 28. 03. 2012. 21:42

нову верификациону мисију УН у Анголи – UNAVEM 2. Она је успостављена за период од 17 месеци до одржавања општих избора 1992. године. У мисији је ангажовано 350 војних посматрача из 24 државе, укључујући и Југославију, 126 полицијских посматрача УН и 400 цивилних посматрача УН за контролу избора у Анголи. Мисија је коштала 175,8 милиона америчких долара. При извршавању задатака страдало је 5 припадника УН.

Улога УН била је да надгледа и верификује изборе, али не и да их организује. Изборни процес спроводио се у три фазе: упис гласача, изборна кампања и гласање. Посматрачи у саставу снага UNAVEM су у току све три фазе контролисали и процењивали активности и објективност изборних органа, надзирали су изборну кампању, пратили политичке скупове и потврђивали поштовање изборног закона. Одзив на изборима био је нешто више од 5,5 милиона бирача, а резултати су слати курирски или шифровано у команду UNAVEM у Луанди.

Приликом вршења мандата мисије UNAVEM 2 јавили су се многи проблеми. Планирана демобилизација није спроведена. Председник Анголе Душ Сантош није добио потребну већину гласова, услед чега су се поново активирали сукоби, много ширих размера. Борбена дејства су се пренела и у унутрашњост Анголе. Уједињене нације су интервенисале међународним мировним снагама јачине 7.000 војника, а посматрачка мисија је прерасла у проширену мировну операцију под називом UNAVEM 3. Мировна операција УН у Анголи још увек траје, а агонија грађанског рата се продужава.³²

Задаци и проблеми југословенских војних посматрача у мисији УН у Анголи

У посматрачкој мисији UNAVEM 1 и 2 у Анголи ангажовано је 25 југословенских војних посматрача, од чега у мисији UNAVEM 1 14 официра ЈНА, а у мисији UNAVEM 2 њих 11. Југословенски посматрачи су са успехом обављали све задатке у мисији, зато што је ранија подршка Југославије ослободилачком покрету Анголе за стицање независности резултирала пријатељским односом анголског јавног мњења према ангажовању југословенских официра у овој мисији УН. Сарадња са кубанским оружаним снагама била је изузетно добра услед традиционално развијених пријатељских односа Кубе и Југославије. Стога се коначан исход ангажовања југословенских војних посматрача у мисији UNAVEM 1 није доводио у питање.

Однос официра ЈНА према постављеним задацима био је на високо-професионалном нивоу. Припадници ЈНА обављали су различите дужности, од војних посматрача, шефова тимова у регионалним командама УН, па све до штабних дужности у главној команди UNAVEM-а. На свечаности приликом доделе медаља УН за ангажовање у служби мира, новембра 1989. године у Луанди, командант посматрачке мисије UNAVEM 1, бразилски генерал Перицлес Фереира Гомес, похвалио је југословенске официре за примерно извршавање задатака, строго дисциплину и стручну оспособљеност.³³

³² <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/Unavem2/UnavemIIF.html> 28. 03. 2012. 21:46

³³ Милетић Р., Мировне операције ОУН – могућност учешћа СР Југославије, дипломски рад Школе националне одбране Генералштаба Војске Југославије, Београд, 1998.

У мисији UNAVEM 2 југословенски официри суочили су се са низом нових задача које су им УН испоставиле. Међутим, грађански рат на просторима бивше Југославије утицао је да се поједини национални контингенти, у складу са интересима својих земаља, односе према припадницима ЈНА на непримерен начин, супротно кодексу понашања који важи за све посматрачке мисије УН. Увођење санкција Југославији и њена суспензија из чланства УН имала је за последицу повлачење југословенског посматрачког контингента из састава посматрачке мисије UNAVEM 2.

Искуства југословенских посматрача у Анголи

Припреме за одлазак у мисију UNAVEM, нарочито прве групе југословенских војних посматрача, трајале су свега неколико дана, зато што су околности налагале да се мисија успостави што је пре могуће. Одлазак у Анголу било је прво ангажовање југословенских официра на просторима јужно од екватора, што је истовремено представљало потпуну неизвесност и велики изазов за сваког појединца. Највеће проблеме припадницима југословенске војне посматрачке групе задавали су климатски услови и тропске и заразне болести. На северу Анголе владале су високе температуре које су се у просеку кретале око 45 степени, са влажношћу ваздуха до 90%, док је на југу, у пустињи Намиб, ситуација била подношљивија. У унутрашњости Анголе владале су епидемије колере, маларије, жуте грознице и других тропских болести, па је психо-физичка издржљивост југословенских официра била стално на проби. Имајући у виду велику површину Анголе и чињеницу да су југословенски посматрачи обављали дужности у мултинационалним тимовима у којима се у складу са принципима посматрачке мисије искључује присуство два официра из истог националног контингента, припадници ЈНА ангажовани у овој мисији месецима нису могли да успоставе контакт, па се догађало да се појединци сретну тек по завршетку мисије.

Упркос објективним потешкоћама на које су наилазили, све смене југословенских посматрача извршавале су своје задатке примерно и постизале завидне резултате. Многи припадници оружаних снага других земаља, са богатим искуством у обављању идентичних задатака, одали су признање припадницима ЈНА. Оно што је најбитније јесте да није било људских губитака у југословенској посматрачкој групи.

Избијањем рата у Босни и Херцеговини, у посматрачкој мисији UNAVEM 2 захладнели су односи између припадника ЈНА и посматрача из муслиманских земаља због разлика у тумачењу узрока рата, а контакте са југословенским официрима избегавали су и чешки и мађарски официри.

Компаративна анализа учешћа припадника ЈНА и Војске Србије у мировним операцијама УН

Компарација учешћа припадника ЈНА и Војске Србије у мировним операцијама УН недвосмислено указује на значајне разлике, али и многе сличности.

Једна од кључних разлика огледа се у чињеници да је за припаднике Министарства одбране и Војске Србије ангажовање у мировним операцијама УН искључиво на добровољној бази, док су припадници ЈНА слати у мисије по принципу апсолутне команде, тј. на основу наређења.

Пажљивом анализом људства ангажованог у мировним операцијама УН приметна је разлика у структури кадра, условљена другачијим моделима функционисања ЈНА и Војске Србије. Наиме, војна обавеза у ЈНА била је опште природе и састојала се од регрутне обавезе, која је подразумевала обавезу служења војног рока и служења у резервном саставу. Стога су у мировним операцијама УН, осим припадника ЈНА и војних службеника, подједнако били ангажовани и војници на редовном служењу војног рока. Данас је главни критеријум за избор кандидата за припреме и обуку за учешће у мултинационалним операцијама да имају статус професионалног припадника Војске Србије, односно статус државног службеника у Министарству одбране.

По свом обиму ангажовање југословенских официра било је много бројније, савршене и импресивније него што је то случај са Војском Србије. Батаљон просечне јачине 600 припадника ЈНА у саставу снага UNEF-а на Синају представља нешто што је у овом моменту далеко од реалних могућности Војске Србије. Различит однос снага не треба да чуди ако се има у виду да је Југославија била територијално већа држава, па је самим тим и њена војска била бројчано јача и боље опремљена него Војска Србије. Међутим, ангажовање официра Војске Србије у посматрачким мисијама УН јесте добра пракса наследијена из времена учешћа југословенских посматрача у мисијама у Ирану и Ираку, Намибији и Анголи и као такву би је требало неговати и унапредити у будућности.

Поред војних посматрача, драгоцену спону између учешћа ЈНА и Војске Србије у мировним операцијама УН изградио је војни санитет. Санитетско особље чинило је саставни део југословенских контингената у мировним мисијама УН на Синају и у Јемени. Припадници медицинског особља били су препознатљиви по својој стручности, професионализму и савесном обављању најсложенијих задатака. Захваљујући томе, југословенски лекари и медицински техничари на Синају успоставили су плодну сарадњу са Норвешком, која предњачи у области војне медицине. Данас санитетско особље Војске Србије учествује у мисији MONUC у Конгу као самосталан контингент. Промишљеним планирањем и укључивањем српских санитетлија у мултинационалне операције Србија може и треба у потпуности да искористи велики потенцијал који поседује у области војног здравства. Српски лекари и медицински техничари несумњиво поседују знање и стручност, а то је оно што се у свету цени и чиме се стиче међународни кредибилитет.

Избор, обука и непосредне припреме кадра за слање у мултинационалне операције данас су по времену трајања дуже, а по свом садржају свеобухватније и комплексније него у периоду постојања СФРЈ. Критеријуми за избор припадника Војске Србије који се припремају и обучавају за учешће у мултинационалним операцијама су прецизно дефинисани, што није био случај са припадницима ЈНА. Будући да су припадници ЈНА у мисије слати системом наређења, врло често се дешавало да буду изабрани некомпетентни људи, што је имало за последицу несналажење на терену и смањивање функционалних способности јединица. Недовољна припремљеност и обученост највише се осећала у руковању оружјем и средствима везе, управљању моторним возилима и познавању штабне културе, енглеског језика и правила ангажовања. Данас су сви споменути параметри основни предуслови за ангажовање у мултинационалним операцијама. Виши ниво квалитета обуке и припреме људства утицали су на много боље сналажење припадника Војске Србије у сложеним условима какви владају у мултинационалним операцијама него што је то био случај са припадницима ЈНА.

Насупрот мировним мисијама УН у времену СФРЈ, када су забележени случајеви погинулих, умрлих и рањених припадника ЈНА, у данашњим мултинационалним операцијама нема погинулих ни повређених припадника Војске Србије.

Услови живота и рада у мисијама до 1992. године били су изразито тешки и данас се ситуација у том погледу није променила. Специфични климатски услови, инсекти и многе заразне болести задају проблеме припадницима Војске Србије у једнакој мери као што је то било у прошлости.

Заједничка карактеристика припадника ЈНА и Војске Србије јесте постојање изразите мотивисаности за учешћем у мировним операцијама. Природа мотива је задржала исти облик и обухвата не само прилику за зарадом додатног новца, већ и жељу за боравком у другачијем окружењу, у којем ће се стећи нова искуства и сазнања, упознати нови људи, обичаји, културе и традиције и добити шанса да се војска и држава репрезентују на достојанствени начин. Припадници ЈНА били су високо цењени и уважавани међу осталим контингентима у оквиру мировних снага УН и ту праксу настављају и припадници Војске Србије. О томе сведоче бројне медаље УН које су и једни и други добили за свој рад.

Учешће у мировним операцијама УН заокупљало је велику пажњу јавности и државних институција у Југославији. Свест о значају таквог ангажмана југословенске војске била је врло развијена и није се доводила у питање, чак напротив – сви у земљи су активно пратили и подржавали учешће припадника ЈНА у споменутих мисијама.

Данас учешће Војске Србије у мултинационалним операцијама изазива опречне реакције политичких партија и жучне расправе у српском парламенту, а обични грађани нису довољно информисани о самом учешћу и значају једне такве делатности, што је свакако нешто на чему би надлежне институције и сама држава требало озбиљније да се ангажују.

Закључак

Југославија као држава чланица и један од оснивача Организације УН, поред политичког ангажмана и дипломатских иницијатива, била је препознатљива по свом активном учешћу у мировним операцијама. За време хладног рата, када су се спроводиле класичне мировне операције, Југославија је била једна од водећих земаља на свету у овој делатности. Нажалост, ова чињеница се много више памти у иностранству него код нас.

Само у мировној мисији на Синају Југославија је учествовала пуних 11 година са укупно 22 ротације батаљона ЈНА од 500 до 700 људи. Југословенски одред је успешно извршио све постављене задатке и успео је да се избори са командом UNEF-а да не изађе из оквира добијеног мандата, као и да се генералном секретару у Њујорку шаљу веродостојни подаци са терена. Током учешћа у мисији стечена су драгоцене искуства за даља ангажовања у саставу мировних снага УН.

После овако импресивног учешћа, Југославија је наставила да доприноси светском систему колективне безбедности учешћем у мировној мисији у Јемену, која је трајала 14 месеци. Југословенски контингент је чинио око 60% снага УН и остао је на висини задатка упркос великим пропустима у организацији и извођењу мисије.

Своје присуство у мировним операцијама Југославија је осигурала слањем војних посматрача у мисије UNIMOG на граници Ирака и Ирана, UNTAG у Намибији, UNAVEM 1 и UNAVEM 2 у Анголи. Три официра ЈНА, пуковник Лазар Мушицки, пу-

ковник Бранко Павловић и генерал-мајор Славко Јовић обављали су дужност команданта војног дела УН мисија.

Југославија је била земља која је предњачила у учешћу у мировним операцијама, што није било случајно, ако се има у виду да је имала водећу улогу у покрету несврстаних земаља, да је била снажна и свесна да од тога има користи, јер то доноси углед и поштовање.

Анализа учешћа припадника ЈНА у мировним операцијама у периоду од 1956. до 1992. године потврђује чињеницу да су све мировне операције УН у којима је учествовала Југославија успеле. Овим проценама располажу и УН, које су у више наврата одале јавно признање Југославији за активан допринос процесу одржања мира и безбедности у свету.

Успех ангажовања југословенских оружаних снага у мировним операцијама УН обухвата неколико сегмената. Наиме, укупно 8 припадника ЈНА је погинуло, што значи да су људски губици сведени на минимум. Припадници ЈНА су све задатке дефинисане мандатом мисије извршавали благовремено и успешно, упркос екстремним климатским и географским условима и бројним другим потешкоћама. Поред тога, југословенски официри су и у безбедносно ризичним ситуацијама реаговали храбро и трезвено.³⁴ Захваљујући професионалном и одговорном спровођењу мандата мисија југословенски контингент су увек веома ценили и поштовали остали национални контингенти и земље домаћини. Југословенски официри су у више наврата обављали најодговорније дужности у мисијама, што је потврда угледа и поверења које је Организација УН указала Југославији као својој чланици.

Међутим, припреме за одлазак у мисије за први контингент углавном су биле кратке и неадекватне, док су посматрачи имали мало времена за своје личне припреме. Такође, није вршена практична обука посматрача у војњи у теренским условима, што је била свакодневна потреба, а ни опрема југословенских посматрача није одговарала оној коју је УН захтевала од земаља учесница у мисијама. Осим тога, југословенски официри нису познавали ни језик земље домаћина ни енглески на потребном нивоу, јер није постојао системски приступ овом питању. Највећи пропуст био је да Генералштаб ЈНА није вршио обилазак и извиђање зоне мисије пре ангажовања својих припадника.

Несумњиво, као оснивач Организације УН и један од лидера Покрета несврстаних, Југославија је водила мирољубиву спољну политику и била активно укључена у иницијативе и напоре међународне заједнице за решавање сукоба у свету. Стога је запажено учешће припадника ЈНА у мировним операцијама УН израз великог спољнополитичког угледа по којем је Југославија била препознатљива.

Литература

1. Животић, А.: Санитетско обезбеђење одреда ЈНА на Синају 1956–1967, Војноисторијски гласник, 1–2/2007, Београд, 2008.
2. Влаисављевић, П.: Наше часне заслуге, Одбрана, бр. 17, 2006.
3. Одред мира, збирка репортажа, Народна армија, Београд, 1959.

³⁴ У мисији UNIMOG током боравка на територији Ирана припадници ЈНА присуствовали су обнови сукоба између Ирана и Ирака и дали лични допринос контроли ситуације.

4. Јелић, М.: Употреба Војске Србије и Црне Горе у мировним операцијама, стручни рад Школе националне одбране Војне академије Војске Југославије, Београд, 2003.

5. Милетић, Р.: Мировне операције ОУН – могућност учешћа СР Југославије, дипломски рад Школе националне одбране Генералштаба Војске Југославије, Београд, 1998.

6. http://hr.wikipedia.org/wiki/Jugoslavenska_narodna_armija

7. http://www.mod.gov.rs/cir/mvs/mirovne_misije/istorijat.php

8. http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/co_mission/unef1facts.html

9. <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/nyomfacts.html>

10. <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unimogfacts.html>

11. <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/untagF.htm>

12. <http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unavem1/Unavem1B.htm>

13. <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/Unavem2/Unavem1IF.html>

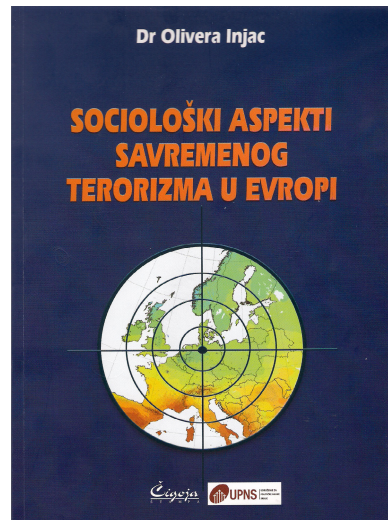
ПРИКАЗ КЊИГЕ ОЛИВЕРЕ ИЊАЦ „СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА У ЕВРОПИ“

Раденко Шћекић

Универзитет Црне Горе, Историјски институт Подгорица

Тероризам, као смишљена употреба насиља или пријетње незаконитим насиљем ради усађивања страха, са намјером присиљавања или застрашивања власти или друштва како би се постигли терористички циљеви, као термин, веома је присутан у јавности протеклих деценија. Поријекло термина тероризам је у латинском језику: *terror*, преузет у француском језику: *terrorisme*, *terroriser*, у значењу средства застрашивања, насиља, до уништавања вриједности и људских живота. Историјски се обично везује за јакобинску диктатуру, као и за Октобарску револуцију у Русији („црвени“ и „бијели терор“). Тероризам треба сагледавати као израз политичке стратегије, те у складу са тиме дефинише се као тајно дјеловање појединаца, нелегалних организација кроз незакониту употребу силе или насиља против особа или имовине како би се извршио притисак на владу, цивилну популацију или неки њихов сегмент, ради постизања политичких или друштвених циљева. Терористичким акцијама појединих организација настоји се скренути пажња на проблеме тих група и фракција, а најпогоднији начин за постизање циљева јесу убиства представника државе и недужних грађана и напади на друштвена добра. Међу циљевима тероризма најчешће можемо срести оне политичке или неполитичке природе, а међу политичким циљевима најчешћи су освајање власти, одржавање власти и утјецај на власт. Тероризам служи само као средство за постизање циљева, а његова примјена при одржавању власти ипак је нешто рјеђа, али такођер присутна појава. Налазимо и много примјера провођења терористичких активности којима је циљ да утичу на владајуће структуре своје или друге земље, било посредно или непосредно. Терористичким чином не жели се нужно освојити или промијенити власт, већ се жели и присилити на одређене поступке и одлуке које нису у складу са уставним поретком државе.

Др Оливера Ињац: *Социолошки аспекти савременог тероризма у Европи*, Удружење за политичке науке Србије и „Чигоја штампа“, Београд, 2011.

Наша научна и стручна јавност богатија је за резултате истраживања и дјело др Оливере Ињац, предавача групе предмета на Хуманистичким студијама Универзитета Доња Горица. Тема овога научног дјела је тероризам у Европи, његов социолошки аспект. Издавачи су Удружење за политичке науке Србије и „Чигоја штампа“, уредник је проф. др Чедомир Чупић, а рецензенти академик проф. др Драган Вукчевић и проф. др Соња Томовић-Шундић. Књига се састоји из: увода и четири поглавља, коришћене литературе и рецензије проф. др Драгана К. Вукчевића на крају књиге.

Поглавља књиге носе наслове: Увод, Разматрање о тероризму, Различити аспекти тероризма у Европи, Савремени тероризам – најважнији и најзаступљенији облици, Закључна разматрања – социологија тероризма након 2001. године. Ауторка се у уводним дијеловима бави историјатом тероризма, најчешћим заблудама у погледу значења тога појма (попут Тероризам версус терор), проучава како настају подстицаји за настанак тероризма, које димензије тероризам достиже и које су му основне карактеристике (примјена насиља, изазивање страха, панике, шока и опште егзистенцијалне несигурности, потреба за моралним оправдањем терористичких дјела, потреба и тежња за што већим медијским публицитетом, коришћење најсавременијих технологија при извођењу терористичког акта, типологију тероризма и разлике између старих и нових облика тероризма). Ауторка апострофира тезу да је за проучавање једне овако комплексне појаве неопходно имати мултидисциплинаран приступ и детаљно анализирати различите аспекте и чиниоце који узрокују њену појаву. Тако је код проучавања социолошких аспеката истраживачка пажња усредсређена на узрочно-последичан однос друштва и тероризма као појаве, као и посебној хипотези: да ли тероризам може бити морално оправдан? У анализи историјских аспеката, као примјери се наводе руске терористичке организације, попут „Народна воља“, као и утицај ван руских граница дјела „Катехизис револуционара“. Код проучаваних психолошких аспеката, циљ анализе био је указивање на психолошке процесе који су у позадини или нус-производ терористичких аката, масовна психологија страха и панике, социо-психолошке методе ради отуђивања терориста. Обрађени су најважнији и у Европи најзаступљенији облици манифестовања савременог тероризма (вјерски, идеолошки – љевичарски-десничарски, националистички, међународни).

Указано је на тренд повећавања терористичких аката и појашњени системи функционисања терористичких група и софистицираних терористичких тактика. Како ауторка истиче: Европа је након 2001. године била циљано погођена са неколико терористичких напада, од којих она истиче два, Мадрид и Лондон, као најзначајније, због начина на који су изведени и последица које су изазвали. Неколико димензија савременог тероризма карактеристично је за европски простор. У првом реду то се односи на следеће: сматра се да је у Европи нашло уточиште више терористичких група и ћелија и појединаца који су укључени у глобалне терористичке активности. Феномен глобализације тероризма нарочито се актуелизовао у протеклој деценији, због слободног протока људи и роба и услуга у оквиру граница ЕУ. Све ово олакшава члановима терористичких организација да лакше реализују своје активности. Овај аспект посебно доприноси лакшим финансијским трансакцијама, те спровођењу жељене пропаганде и прибављању подршке. Учешћа европских држава у инвазијама на Авганистан и Ирак, утиче и на европску безбједност. Такође, и неинтегрисање милиона емиграната у оквиру ЕУ у западна друштва и западни систем вриједности по-

стао је озбиљан проблем и сматра се да то може имати бројне безбједоносне импликације у скорој будућности. Неки од разлога који су идентификовани су да се ствара критична маса за фундаментализам који представља жариште опасности по безбједност држава у којима емигранти живе, али се такође ту регрутују и будући чланови фундаменталистичких и екстремних организација.

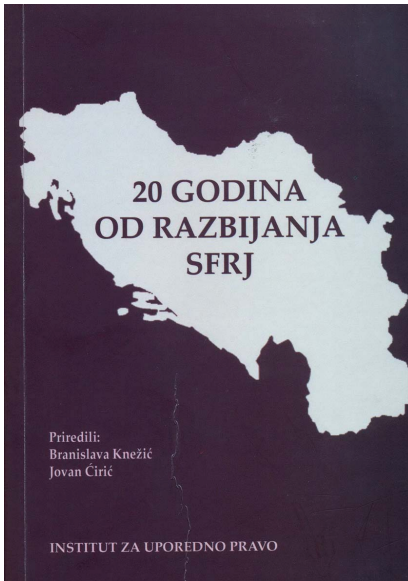
На 108 страница ауторица нас на систематичан, али и за лаике лаган и приступачан начин, уводи у теме основних разматрања феномена тероризма, потенцирајући бројне дефиниције, потом узроке настанка и формирања, те различитих аспеката сагледавања овог битног феномена. Књига се бави комплексним проблемом којим се на научно утемељен, методолошки начин освјетљава однос насиља и политике у епохи глобализације. Ова књига представља синтезу више различитих теоријских аспеката проучавања феномена савременог тероризма. У књизи је кроз мултидисциплинаран приступ приказан и истражен феномен тероризма, његов историјат као појаве. Ова књига даје допринос бољем и квалитетнијем научном и објективном сагледавању различитих фактора који утичу на настанак тероризма и на његове последице. Како истиче један од рецензената проф. др Соња Томовић-Шундић, овај рад је „написан веома упечатљивим стилем, даје добар преглед друштвених, психолошких, историјских и других аспеката тероризма, као и његових узрока и последица...“.

Ауторка се заиста потрудила и уложила велики напор при конципирању ове књиге која представља, како симбиозу већ познатог, тако и давање нових вриједних података и бацање новог свјетла на ово сложено питање наше савремености. Додатни стваралачки изазов представљала је очигледно и чињеница да о самом појму, узроцима и ефектима тероризма досадашња истраживања и аутори нису били сагласни по многим питањима, сагледавајући га из различитих углова, што је доводило до недоумица и разних тумачења. Корисност и вриједност ове књиге су неспорне. Она није само предуслов за научноистраживачки рад, већ и значајно стручно остварење – примјер како се раде праве научне студије, вриједне и поуздане. Бавећи се областима које су покривене у књизи чија изучавања су нова, не само за простор Црне Горе већ и шире, ауторица овога изузетно вриједног научног рада је својим истраживањима, опсервацијама, аналитичко-синтетичким приступом научно-стручној, па и лаичкој јавности представила изузетно комплексне савремене проблеме на један стилски разумљив и упечатљив начин. На крају треба истаћи да је ова изузетна и научно утемељена књига написана по највишим методолошким научним стандардима и представља велики допринос развоју безбједносних студија не само у Црној Гори.

ПРИКАЗ КЊИГЕ „20 ГОДИНА ОД РАЗБИЈАЊА СФРЈ“

Младен Р. Тишма
Универзитет у Београду, Правни факултет

Зборник радова: 20 година од разбијања СФРЈ,
Институт за упоредно право, Београд, 2011.

Недавно је организован научни скуп на којем су британски и амерички правници дебатовали о питању да ли је отцепљење тринаест северноамеричких колонија од британске круне било законито или не. Изнети су бројни занимљиви аргументи *pro et contra* америчког отцепљења од британске империје, али су се обе стране, ипак, задржале на истим оним ставовима на којима су биле 1776. године, па су Британци задржали становиште да је реч о сецесији, која је *per definitionem* противправна, док су њихове америчке колеге браниле став да је одлука њихових предака, донета пре више од два века, била легитимна, а и легална. Ипак, две државе данас остварују више него присно савезништво на светској сцени.

Ове године навршиле су се две деценије од распада некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, као и две деценије од оснивања Савезне Републике Југославије, која се у међувремену свела на Републику Србију, која је продужила њен државноправни и међународноправни идентитет и континуитет. И док су Словенија, Хрватска и Македонија крајем 2011. године прослављале 20 година самосталности, бар у односу на бившу заједничку државу, Српска двадесетогодишњицу оснивања, а Федерација Босне и Херцеговине размишљала о сврсисходности свог постојања и односа са другим ентитетом у заједничкој земљи Босни и Херцеговини, указала се прилика да се феноменом распада југословенске федерације, као вишенационалне и мултикултурне заједнице у којој су многи видели, а неки и данас виде, прототип европске интеграције, позабаве и посленици правне, социолошке, економске и других дисциплина. Ову прилику у нашој земљи искористио је Институт за упоредно право из Београда, припремивши зборник радова чије анализе су обухватиле скоро све домене феномена разбијања Југославије, од правних, политичких, криминолошких до спортских и културних.

Књига Двадесет година од разбијања СФРЈ представља, у ствари, зборник тринаест радова које је припремило петнаест домаћих и страних аутора, а зборник су

уредили др Бранислава Кнежевић из Института за криминолошка и социолошка истраживања у Београду и др Јован Ћирић, директор Института за упоредно право. Рецензију објављених радова извршили су професори Ранко Булатовић, Зоран Видојевић, Стефанос Кареклас и Ђорђе Ђорђевић.

Објављени су следећи радови: „Постмодерни макијавелизам: Запад и Срби, 1991–2011“ Срђе Трифковића, „Став Срба према мировним плановима из прве половине 90-их година XX века“ академика Јелене Гускове, „Самоскривљена незрелост елите власти у корист повијесне несреће властитих народа“ Светозара Ливаде, „Разбијање друге Југославије – Увод у, хуманитарне’ интервенције“ Слободана Вуковића, „Када је почело разбијање СФРЈ?“ Николе Поповића, „Апорија Устава из 1974“ Мирослава Свирчевића, „Неки унутрашњи и међународни аспекти кризе и распада Југославије“ Давида Ђ. Дашића, „Први ударац“ Јована Ћирића, „На рођачкој мети“ Браниславе Кнежић, „Међународноправни континуитет на територији Југославије у периоду од 1941. д 1945. и након Другог светског рата“ Владимира Чоловића, „Транзиција, млади и криминалитет“ Оливера Бачановића и Наташе Јованове, „Стање српске привреде у поређењу са бившим републикама двадесет година након распада СФРЈ“ Исидоре Берахе и Соње Ђуричин и „Систем спорта у државама бивше СФРЈ“ Дејана Шупута.

С обзиром на императивно постављене оквире у погледу обима овог приказа не можемо приказати све радове, нити се дотаћи свих аспеката којима се они баве, одлучили смо да прикажемо само пар нама занимљивих тема које или нису до сада биле предмет пажње или и дан-данас производе практичне последице. Свакако, на одабир је утицала и вокација аутора овог приказа. Тиме не желимо ни на који начин да умањимо, нити оспоримо квалитет и вредност осталих радова из овог зборника. Чак напротив, желимо да потенцијалног читаоца наведемо на размисање шта „крију“ радови које нисмо приказали и да се из те знатичеље прихвати читања целог зборника.

Постављајући питање када је заиста почело разбијање Југославије, Никола Поповић, анализирајући односе у републичким и савезном партијском, а тиме и политичком врху земље, с обзиром на доступне изворе, долази до закључка да је дезинтегративни процес отпочео у раним шездесетим годинама прошлог века, а свој врхунац доживео кроз устав који је заслужио епитет „гробара Југославије“ (Р. Марковић) потврђујући тиме речи Едварда Кардеља да је Југославија била тек „један историјски транзит“. С тим у вези, чини се умесним дати и један предлог потенцијалним ауторима. Наиме, било би посебно занимљиво анализирати како су супротстављене тежње и националнополитички и државнополитички програми народа који су се, стицајем историјских околности, нашли унутар исте државе, претакани у визију државног уређења земље кроз бројне уставне нацрте, поготово у време прве југословенске државе, и како су ти уставни пројекти писани, пре свега, из перспективе сопствених националних интереса утицали на потоње уставе, посебно на Устав из 1974. године.

Под кратким насловом *Први ударац*, др Јован Ћирић отвара једно питање које често није предмет пажње ни код свакодневних кривичних дела, поготово када се ту умешају медији, жељни ударних вести – ко је први ударио? Чланак започиње старом мудрошћу – прва жртва рата је истина. Полазећи од изнетих података о размерама страдања у ратовима који су задесили ове просторе последњих деценија, као и података о броју оптужених и осуђених лица, аутор долази до питања постављеног у наслову и значаја тог питања за квалификацију догађаја – кривичног

дела. Вративши се у период Другог светског рата,¹ аутор уз помоћ стране библиографије о усташком геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима, покушава да појми размере злочина који је својом бруталношћу шокирао чак и Немце ангажоване у нацистичкој машинерији. Како ти злочини у значајној мери нису добили кривично-судски епилог, посебно у погледу врха усташког режима (Павелић, пре свега), као и периодичне реминисценције на тај пакао на Земљи, нпр. у виду МАСПОК-а 1971. године,² као и реторике и иконографије која је пратила скупове ХДЗ-а код Срба и СР Хрватској произвела је страх од могућности да се 1991. понови 1941, док је код хрватског становништва развијан страх од српске освете за геноцид из претходног рата. У даљем тексту аутор приступа кривичноправној и криминолошкој анализи радњи које су уследиле у рату, а које се управо због тог страха, као и од учинилаца доживљених ужаса, могу подвести под кривична дела у афекту. Тиме, аутор долази до новог питања – због чега се један компликован ланац догађаја какав је рат, а посебно грађански рат који прати још компликованија предисторија, поједностављује, а проблем покушава решити Александровим методом „решавања Гордијевог чвора“, посебно ако такав начин решавања спорова нема изгледа да буде праведан нити прихваћен као праведан, а да при томе у себи носи опасност да тако настави спиралу међусобних неправди и укубљенима донесе нова зла, страдања и патње. Одговор зна само „трећа страна“.

Професор Владимир Чоловић из Института за упоредно право, у раду *Међународни континуитет на територији Југославије у периоду од 1941–1945. и након Другог светског рата*, враћа се теми која, чини се, у овом делу Европе никада не губи на актуелности. С обзиром на изложене аргументе, професор Чоловић заступа становиште да не постоји континуитет СР Југославије у односу СФРЈ, а у извесном смислу отвара и питање континуитета између СРЈ, СЦГ и садашње Републике Србије. Чини нам се да је одлука савезног председника из новембра 2000. о одустајању од полагања права на континуитет чланства у ОУН, као и погрешна терминологија која је посебно обележила текст Уставне повеље некадашње државне заједнице, уместо коначног одговора на стара питања, само отворила нека нова.³ Произилази да проблем континуитета Србије остаје контроверзно питање, као што и континуитет Савезне Републике Немачке (као и Немачке Демократске Републике у време њеног постојања) са Немачким рајхом никада није добио своју потврду или пак негацију, посебно у вези важења међународних уговора и чланства у међународним организацијама.⁴

¹ Мада проблем односа Срба и Хрвата датира још пре стварања Југославије. Упор. Golubović, P.: *Država u pokušaju*, Službeni list SRJ i Institut za socijalna istraživanja, Beograd, 2003.

² Ова листа је свакако много дужа, а поменућемо: изјаву председника Сабора, дату у Јасеновцу, како је ту премало Срба побијено, враћање химне „Лијепа наша домовино“ као химне СР Хрватске, „повјесничке“ испаде Ф. Туђмана којима је геноцид минимизиран, промену имена службеног језика, уставне амандмане из 1971, Устав из 1974. па све до амандмана и новог Устава из 1990. године којима су Срби у Хрватској брисани из уставне дефиниције Републике.

³ То потврђује и пракса Међународног суда правде, али и пракса саме Републике Србије. Тако се нпр. у Одлуци парламента Републике Србије од 18. фебруара 2008. године којом је поништена „Декларација независности тзв. Косова“, истиче и да је Република Србија оснивач Уједињених нација. Проблем додатно компликује и чињеница да је у многим другим организацијама Србији (СРЈ) признат континуитет чланства са претходном Југославијом (нпр. у Интерпарламентарној унији још 1992. године).

⁴ Упор. Šarčević, E.: *Ustavno uređenje Savezne Republike Njemačke: uvod u njemačko državno pravo*, Kult/B, Sarajevo 2005, str. 7–9.

Током тек завршене олимпијаде у Лондону, хрватска јавност вратила се у прошлост расправљајући о одлуци МОК-а из 1992. године којом је тадашњој СР Југославији (сада Србији) признат континуитет са СФРЈ, будући да је и Краљевина Југославија била настављач⁵ Краљевине Србије и њеног олимпијског клуба, а тиме су и све медаље сада „преведене“ под одредницу савремене Републике Србије. Поменимо да зборник даје допринос и на овом пољу кроз рад Дејана Шупута о системима спорта данас на подручју некадашње државе.

Зборник „20 година од разбијања СФРЈ“ представља добро почетно штиво за упознавање са узроцима, поводима и последицама разбијања југословенске федерације и основу за даљу научну анализу свих аспеката тог процеса, чије се последице, како на становништво и привреду тог подручја, тако и на међународно право, осећају и данас. Ова књига представља, у ствари, својеврстан позив заинтересованима, пре свега онима из држава насталих сецесијом од Југославије да кроз један научни и аргументован дијалог покушају одговорити на питање „за милион долара“ – зашто је Југославија разбијена? Иако, попут британских и америчких дискусаната са почетка овог кратког приказа, вероватно никада и нећемо постићи консензус о разлозима краја те државе, само тако ипак можемо да научимо ову важну историјску лекцију, јер ко историју не зна осуђен је да је изнова проживљава. То нас наводи и на размишљање да ли је смислено и да ли уопште могуће створити државу која би обухватала тако супротстављене ентитете? Као што је својевремено приметио Коста Чавошки, држава се, попут „вечног Рима“ прави за вечност, а три Југославије нису успеле да саставе једно столеће. Тачније, од 1918. до 2006. године – 88 година, а у том периоду убедљиво најкраће трајање имала је државна заједница СЦГ – три и по године. Пошто, како би то економисти рекли, нема бесплатног ручка, морамо се запитати да ли огромне ресурсе (економске, људске и др.) треба трошити на изградњу такве привремене државне грађевине која, у ствари, представља *contradictio in adjecto*, а све то ради емоција прожетих илузијама и свакојаким других заблуда, уместо објективних интереса. Олет, и државе састављене од различитих националних/етничких, верских, језичких, културних делова, а које су засноване, скоро па искључиво, на интересу, попут Швајцарске, показују, с времена на време, трзавице у том погледу.

Поред штампаног издања, ова књига доступна је и као електронско издање у формату *pdf* које се може бесплатно преузети са службене интернетске стране Института за упоредно право, на адреси: www.comparativelaw.info.

⁵ „Захваљујући“ Бадинтеровој комисији, данас у широј јавности, али и у правничким круговима влада права термилошка збрка. Наиме, када постоји континуитет државног субјекта онда се не може о тој држави која наставља да постоји говорити као о наследнику или сукцесору, будући да, по логици ствари, једна држава (ма како територијално осакаћена, са новим именом, уставом, политичким системом, заставом...) не може сама себе наследити. Са друге стране, државе које су настале од делова државе претходнице (без обзира на то да ли она наставља да постоји или не) у ствари су сукцесори=наследници.

S U M M A R I E S

Strategy of International Cooperation of the Republic of Serbia in the Area of Defense

---

Mirjana B. Milenković

The changes that affected primarily the countries of the European continent in the last decade of the 20th century have had a predominant impact on the nature of international relations, their political-security aspect in particular. New security challenges caused by political, economic, ecological, demographic and military factors considerably burden all security aspects, and confirm that without close international cooperation it is impossible to preserve the security of own people. This, on the other hand, demands continuous, overall transformation of the system of the contemporary international and security relations, where the Republic of Serbia does not lag behind either, thus securing, through reform processes in the society, and, consequently, in the security sector as well, its own place in the new security structure of the international community.

Strategic commitment of the Republic of Serbia is to respond to security challenges, risks and threats by strengthening its defense power and by its membership in European and Euro-Atlantic security structures. International cooperation in the area of defense, the membership of the Partnership for Peace Program, as well as developed regional cooperation, ensure meeting the security standards requested from the countries about to access the European Union, this being a strategic goal of the Republic of Serbia.

Comprehensive scientific study of the problem of the international cooperation in the area of defense, from the national aspect, should offer an answer to the question of how the currently established level of the defense cooperation suits our own needs, and should provide guidance for future orientation of capabilities towards the active membership.

Key words: security, international cooperation, strategy, Euro-Atlantic integrations, regional initiatives and institutions

Mobbing in International Relations

Velibor Lalić and Želimir Kešetović

In this paper, the authors make an attempt to answer the following hypothetical question: If mobbing as a kind of violent communication is present in the animal world, and if similar patterns of behavior can be found in the human society on the level of social micro-groups, is mobbing also present in the social macro-groups or, more precisely, in international relations? After identifying certain similarities in these behavior patterns, the authors suggest that there is a possibility to use the phrase mobbing in international relations in the political science and social psychology literature. Their approach is pure theoretical and does not draw on concrete empirical facts from the international relations practice. The suggestion that it is possible to accept the above-mentioned term should be corroborated by empiric research, and this paper could be used as a hypothetical framework for this kind of research.

Key words: mobbing, international relations, power, violent behavior, non-ethical communication

---

Effects of Terrorism on the South Asian Economies

Nataša Milenković

The paper analyzes numerous and diverse effects of terrorism on the economies of the South Asian countries. Specific mechanisms of negative effects of terrorist activities on the economy are explained for each country. Information on the volume of foreign direct investments, material damage, security spending, and other, is provided and correlated to the intensity of terrorist activities. Significant differences in the volume and type of effects of terrorism on these countries' economies result from, among other things, the variations in the attitudes of their governments towards this issue.

Key words: South Asia, terrorism, foreign direct investments, financing of terrorism

---

Afghanistan – a Contested Land

Klaus Olshausen

This text was published in the Swiss Army's magazine *Military Power Revue* No. 1/2011, pp. 38–45, under the original title "Afghanistan – ein umkämpftes Land"

US Estimates of the Capabilities of the Chinese People's Liberation Army to Conduct Cyber Espionage

---

Milan Miljković

Cyber warfare and espionage is becoming a probable strategic alternative for states which have estimated that they will not prevail in a conventional military confrontation with the USA. In this sense, American experts estimate that China sees cyber attacks and cyber espionage as components of an integral strategy with which it plans to overpower the technically and numerically superior adversary. That is why the Chinese People's Liberation Army (CPLA) adopted a strategy named "Integrated Network Electronic Warfare" (wangdian yitizhan in Chinese), which provides guidance for making use of Computer Network Operations (CNO) and pertinent techniques and tools, where an important role is played also by intelligence activity and reconnaissance in cyber space. They think that the collection of technical information on military projects in the USA is probably coordinated by the Chinese Defense Science and Technology Information Center (CDSTIC), which is subordinate to the Main Equipment Department of the CPLA. According to foreign experts, within the CPLA the conduct of offensive missions and electronic warfare (EW) are assigned to the 4th Directorate (Electronic Countermeasures) of the CPLA General Staff, while the defensive missions and intelligence are assigned to the 3rd Directorate (responsible for signal intelligence – SIGINT) of the CPLA General Staff. They estimate that the Third and the Fourth Directorates of the CPLA General Staff are in charge of numerous units that monitor and intercept foreign communication networks, secure the safety of computer and communication networks of the CPLA, and conduct cyber reconnaissance of targets worldwide. From a doctrinal aspect, they believe that the concept of the people's liberation

warfare, applied in the area of intelligence, through cyber espionage by “every Chinese who knows the computer technology”, is, in fact, the application of the strategy of “total and mass espionage” to which the Western intelligence experts still have no effective response.

Key words: integrated network electronic warfare, computer network operations, computer network exploitation (CNE), cyber espionage, cyber space reconnaissance

Evaluation and Ranking System – Experiences of the United Kingdom and the USA

Nebojša Dragović, Saša Trandafilović and Srbislav Cvejić

For decades, the defense system has operated as a totally closed system according to “some rules of its own”, and hence the development of one’s career was often decided not by personal knowledge, abilities, skills and individual creativity in performing one’s professional military duties, but by some “other features”.

In the imminent times to come, the career development will be ever less dependent on subjectivity of the superiors, and ever more on realistically valued results of each individual in the military organization, in mutual interests.

This is why the knowledge of the international contemporary and scientifically-proved postulates, concerning also, among other things, performance scores of the employees in the military organization and the career development, may represent “useful experiences” in designing the careers of professional members of our defense system.

In modern armed forces, the efficiency record of a professional serviceman is of great relevance for making personnel decisions on his appointment, promotion or sending to some of established forms of education or advanced training, and/or for further development of military career.

The very fact that the United Kingdom has applied the concept of professional armed forces since 1960 inevitably points to that their several-decade experience may include some positive elements for suggesting the institutional solutions for career development of officers in the armed forces of other states, the transition countries in particular.

For armed forces of transition countries, also the US model of promotion of officers and non-commissioned officers, respectively, represents significant experience for adjustment of the military organization and its functioning to contemporary systems.

Facing the contemporary challenges and changes in the security and defense system, the US armed forces’ strategic and doctrinal documents adopted in 2002 (Strategic Plan of Armed Force Human Resources, etc.) emphasize the need to redefine the human resources policy, meaning, first of all, the adjustment to the changes through legal regulations and human resources management program, which must provide a sufficient number of professional members of armed forces with required specialist knowledge, skills, abilities and motivation, ready to execute the planned mission at any time.

The US experience in the evaluation and ranking of the professional armed force members is a subject of study not only by transition countries, but also by developed (western) countries. It can also be stated that a majority of our neighboring countries, including the former Yugoslav republics, started in fact towards “copying the US model of the human resources management”.

That is why this paper presents also the system of the evaluation and ranking of non-commissioned officers of the US Marine Corps, as well as the career development cycle of the officers of USAFE Command.

Key words: the United Kingdom, the USA, career development, main phases of the career development, evaluation and ranking process, education, training, advancement, officers and non-commissioned officers' characteristic features, Marine Corps, US Air Force Command

---

On the National Security Defining and Definitions

Predrag Ilić

The paper deals with the problem of defining the notion of the national security. It first discusses the meaning of national security in general and derives definitions of security both in narrow and broader sense. It then presents an overview of all pertinent definitions of national security made by Serbian authors and authors from the states created on the territory of former Yugoslavia, as well as the best-known definitions of foreign authors. After a critical analysis of these definitions, the author gives his own definitions of the national security in narrow and broader sense.

Key words: security, national security, defining, definitions of national security, classification of national security definitions

---

Theoretical Foundations of Security Assessment

Branislav Milosavljević

Security assessment is a base of timely planning and organization for the purpose of taking preventative measures and activities associated with the prevention of adverse events. First of all, for high-quality organization and conduct of security activities and tasks, a security assessment is needed. Any other approach to these activities, without a high-quality assessment, cannot give any satisfactory results in carrying out of security activities. Security assessment is made based on validated and arranged data and facts, using scientific methods and experiences. The assessment is a starting element in creating the security preventive, namely the security preventive is shaped on the basis of the adopted security assessment.

Key words: security assessment, assessment principles, security data, security information, security assessment development methodology

---

The Republic of Serbia's National Security Concept Option – Foundational Theories and Dilemmas

Blažo M. Radović

The matter of national security and opting of the Republic of Serbia for one of the existing security concepts is, in the situation of heterogeneity and stratification of the Serbian society and dynamic international environment, of essential importance

for building its security and the national security identity. In the search for the security concept of the Republic of Serbia, the paper proceeds from an integral consideration of inseparable mainstreams of the international relations and security theories, in order to look at the starting points, advantages and disadvantages of the available security concepts. Pointing to the theoretical complexity of the mentioned area, which, like the international relations, results from the diversity of political theories, the paper states that theoretical perspectives enable simultaneous viewing of the problem in multiple ways, but due to their evident opposition make additionally difficult option for us. Divided theoretical thinking, the heterogeneity of the Serbian society, and stratified social and political practice, complicate the achievement of an unambiguous and unified concept of national security of the Republic of Serbia and bring about numerous dilemmas of option.

The paper calls for a need to know about the building of a complex and active theoretical and applied approach that would reconcile different social needs and interests, international and national influences, in a multidimensional, meaningful and consensual manner, and reflect the attitude of the Republic of Serbia towards the national security. By building the mentioned approach, the heterogeneity of the Serbian society in looking at the security concepts, and thus the vital national interests as well, might become an advantage, not a drawback. This would make a significant overturn in its former political practice, which might lead to meeting the prerequisites for the accomplishment of the security function, and the social development of the Republic of Serbia as well, in agreement with the dynamics of the national and international relations and the interests of its citizens.

Key words: national security concept, security key, security identity, security community, Serbia

The Role of Economic Diplomacy in Serbia's Dealing with the Economic Security Challenges

---

Valentina Milosavljević and Zoran Dragišić

The preservation of the global security requires a pre-emptive elimination of all risks that may lead to crises and wars in the world, in particular those of economic nature. Globally; at the economic as well as political and strategic levels, large shares and interests of states are at stake today. Therefore the roles of economic diplomacy and economic representatives have been ever more directed towards the promotion and protection of national interests, that is towards the provision of the national economy with information and assistance in winning the world market or the victory in dealing with the competition. This complex time of the history and highly unfavorable economic situation of our country imposes a need to develop professional and high-quality economic diplomacy, in order to achieve, in the conditions of intensified mutual dependence with highly developed countries, a greater advance of development, in particular within the area of economy.

Key words: economic security, economic diplomacy, national interests, world economy, competition

---

Private Military Companies in Kosovo and Metohija – Security or Profit

---

Miloje Zdravković

The paper deals with important issues concerning the involvement of private military companies of the United States of America and the Great Britain in Kosovo and Metohija before, during, and after the NATO intervention in 1999.

The introductory part analyzes the events that had a decisive influence on the emergence of private military companies on the international scene during the last decade of the 20th century. At the same time, a question is raised of whether the use of private military companies in Kosovo and Metohija was a part of solution that contributed to the improvement of security or, on the contrary, a part of the problem, considering that the aim of the involvement of private military companies is, ultimately, the profit – as a key element of successful operation of any company, not the security. The most characteristic examples of the involvement of private military companies in Kosovo and Metohija are completed by an ascertainment that the use of these companies presented a part of the problem, which calls for urgent solution through the adoption of legal regulations at the international level, which would remove the noticed deficiencies and establish a minimum of control over the activity of the companies in the peace-support, peace-enforcement and peace-keeping operations.

Key words: private military companies, Kosovo, security, profit

---

The Role of the Political Parties in the Defense System and the Need for Inter-Party Consensus

---

Oliver Bakreski and Milan Milošević

The theoretical elaboration in this paper is moving towards two directions: first, the starting premise is that the political parties have an important role in the democratization of the societies and that the examination of the political parties should not be substantially different from the other sub-spheres of the political sciences. The second line of analysis refers to the concept of building an inter-party consensus for the defense which, based on the permanent accumulation of knowledge by the parties, should result in a rational decision – which will mean to get out from the magic circle in which the political parties fall regarding the defense. It is also a concept necessary for overcoming certain disproportions which result from inconsistent accumulated knowledge and rigid attitude, and the prestige in advance of their competitors not ever to withdraw, which means that there will exist strict outskirts in comprehension and contribution to reconciliation of the popular thesis for consensus and compromise.

Key words: political parties, inter-party consensus functions, defense, defense system

“Citizen in Uniform” – a Starting Point of the Search for the Rule of Law in Armed Forces

---

Živorad Rašević

In the search for the implementation of the principle of legality in armed forces, the paper suggests the German concept “Citizen in Uniform” to be applied. Furthermore, the paper offers general answers to the issues of the legality and the opportuneness in the organization and activity of armed forces and formulates the legality criteria. The application of these criteria may be used for an estimate of the reach of the rule of law in respective armed forces, and in comparative legal sense for comparison to others as well. The criteria may be useful for the standard-makers as a test of the validity of legal enactments regulating the military organization. For those who practice law within and relating to armed forces, the paper may be useful for the interpretation and application of the law.

Key words: rule of law, armed forces, military commanding, “Citizen in Uniform” concept, legality criteria

Defense Function of the Police as a Content of Defense Sciences

---

Obad Stevanović, Dane Subošić and Saša Mijalković

Traditionally, the military is a holder of the state external security function (the function of defense), and the police is a holder of the state internal security function (a security feature in the narrow sense). The military performs also some security sub-functions in the narrow sense (Military Police and military security services) and may be engaged to protect the internal security of the country, while the police may be engaged in the state's defensive efforts. This raises a need for the military to study the police organization, and for the police to study the military organization. In this sense, the military and police organizations mean the whole of their functions and structures.

Military security engagements include conducting the (military) police activities and rendering assistance to the police in peacetime and in emergency situations, as well as the application of (military) police powers by authorized members of the military and the Ministry of Defense. On the other hand, the defensive function of the police entails an organized involvement – the use of the police in wartime and emergency situations, and the support to the Army of Serbia in defending the Republic of Serbia against military and non-military challenges and threats. This points to the need for research into the police functions by the Army and into the military functions by the police. In this connection, a question arises of the qualifications of professional military personnel who have acquired higher education at the Military Academy, to perform professional military security duties and to understand the place and the role of the police in the state's defense efforts.

Topics related to the study of the police in defense sciences are not sufficiently represented, and the need for them seems to be indisputable. This attitude results also from, among other things, the fact that the application of knowledge in the field of defense sciences in military engagements against non-military challenges, risks and threats is more certain than against military threats, where they are conducted according to the principles of the police tasks carrying out. In addition, the educational profile produced by the education in the field of defense sciences is recognized by the enactment on the internal organization

and job classification of the Ministry of Internal Affairs, which is yet another reason for intensifying the study of teaching topics related to the police at the Military Academy.

Bearing the above in mind, this paper addresses the defensive functions of the police as the content of defense sciences in order to add to the acquired knowledge and to reach a higher, sufficient enough level of correlation between the educational profile created by the Military Academy education and the job profile of professional military servants. This may result in the Military Academy curriculum innovation by introducing theoretical and cognitive disciplines which address the police duties, powers and structure. Finally, this may also lead to a change in the concept of education at the Military Academy in the field of security, so as to make this subject-matter available to all students as an educational content, not just to the students undergoing the professional training and specialization in the field of the military police and security in general.

Key words: the police, the military, social conditions, defense

---

Retail Stores Structure and the Retail Trade Functioning

Predrag Mladenović

The tempo of the transformation process of the defense system implicated in the formation of a modern and efficient army, created a need for establishing an efficient economic exchange, planning, programming, budgeting and execution, as well as material and financial control, due to limited and ever more restrictive budgetary funds, while an analysis of basic determinants of the area of transactions, structural and functional changes, and introduction of postulates and solutions verified by the practice of highly efficient systems, identify a need for correct allocation of available resources and assets of defense industry, income-financed companies and service industry, and also all other organizational parts of the Army of Serbia and the Ministry of Defense. Our goal is to bring retail network closer to the defense system through looking at a store, a key link of the goods and service distribution system. Self-service stores, as compared to all other retail stores, are the most productive and the most modern retail trade form. However, classic stores, although of a modest format, represent, due to their specific and wide assortment of goods and the nature of defense system requirements, the most significant factor of exchange, where small-value partial and individual purchases are made.

Key words: store, retail trade, self-service system, turnover

---

Relation of the Post's Operations and the Electronic Management

---

Biljana Branković and Marko Pavlović

The subject of this paper is the possibility of including the Post in modern transactions. For this, the Post needs to become a guarantor of electronic distribution of documents and take a leading position in the digital age, because it is the only way for it to acquire a necessary place required for starting a new phase of its development. The key for the solution of its future is to change the traditional manner of executing its services.

Companies are ready and willing to make their transactions electronically and therefore they are ever less willing to send hard copies of their documents, bills, and order

forms. If the Post fails to take these needs into account and become an agency that is able to meet also these services, dissatisfied customers will simply keep away from it. The Post holds significant advantages, even on the market of these services, as compared to other competitive companies. The advantage of the Post over competitors will especially come to the fore as regards big senders, to which only the Post will be able to offer solutions for overcoming their problem created by different legal regulations of this area in different countries.

Key words: electronic management, digital signature, Web portal, new services, “one-stop counter”

Methodology Framework for the Assessment of Environmental Risk from the Army Exercises

---

Saša T. Bakrač, Mladen Vuruna and Miško M. Milanović

A systematic approach to the assessment of environmental risk to natural resources caused by exercises of the Army of Serbia should also be introduced in the activities of the Ministry of Defense. On the basis of the existing science-based methodology, the paper provides suggestions for the assessment framework development. Through such an approach, the Ministry of Defense would contribute to the improvement of the environment management policy and integrated environmental safety of the Republic of Serbia. For the fulfillment of the assessment objectives, sufficient efforts are required of the Ministry of Defense and the management personnel responsible for its implementation.

Key words: environmental protection, environmental risk assessment, exercises of the Army, assessment methodology, natural resources

---

Science Multidisciplinarity in the Society as an Opportunity for the Military – a Leadership Test

---

Bojan M. Tomić

The paper discusses the science multidisciplinarity in the society. It describes an action the aim of which is to present scientific methods and achievements to a wider audience. As an example for the improvement of the actions conducted in the past, it presents a multidisciplinary opportunity – light. This is a common topic of many segments of the modern society, including the Army that possesses multiple potential for it. The paper insists on the affirmativeness of the Army and the impact it may have on the topics relevant for the future. Furthermore, guidelines concerning the comparative domains of relevance for the Army are also given.

The paper is characterized by an approach which directly reflects the most modern engagement, challenges and possibilities. Thus the matter of leadership is not placed in virtual but in a real context.

Key words: leader, the Army, multidisciplinarity, light, quantum industries

---

The Development of the Yugoslav Aviation from 1918 to 1939

Dragan A. Lazić

The paper presents the development of the Yugoslav aviation and air industry during two periods – from 1919 to 1929, and from 1929 to 1939.

Key words: *Yugoslavia, aviation, history, development*

The Participation of Yugoslav National Army Personnel in UN Peacekeeping Operations from 1956 to 1993

Borjanka Popović

Rendering good services in solving the misunderstandings and problems around the globe in a peaceful manner, Yugoslavia gave a significant contribution to the maintenance of international peace and security. Taking into account that Serbia was a part of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, and that, according to the official assessment, 50,000, or around 70% of 70,000 professional servicemen in the Yugoslav National Army (YNA), were of Serbian or Montenegrin nationality, the participation of the Serbian Armed Forces in UN peace support operations can be regarded as a continuation of remarkable tradition of YNA personnel engagement in the above mentioned operations.

From 1956 to 1993, YNA servicemen participated in the following UN peacekeeping operations: UN mission on Sinai (**UNEF I**) from November 1956 to June 1967; UN mission in Yemen (**UNYOM**) from July 1963 to September 1964; UN mission in Iran and Iraq (**UNIIMOG**) from August 1988 to February 1991; UN mission in Namibia (**UNTAG**) from April 1989 to March 1990; and UN mission in Angola (**UNAVEM I, II**) from January 1989 to February 1993.

The key elements of YNA personnel engagement in UN peacekeeping operations were: the conflict history in the area of UN mission and the role of UN in finding the solution to the conflict; forming of a Yugoslav squadron / task force and engagement (the decision about the squadron / task force formation, training and preparations for the mission; the strength and the composition of the squadron / task force; transport to the area of the mission; the commencement / end of the engagement); the goal, the area of the mission and tasks of the Yugoslav squadron / task force; the morale in the Yugoslav squadron / task force; the elements of the Yugoslav squadron / task force's success; and the experiences and problems during the engagement of the Yugoslav squadron / task force.

Yugoslavia recorded a remarkable engagement maintaining a strong contingent of its forces within UNEF in UN mission on the Sinai Peninsula from 1956 to 1967. A total of 14,265 YNA servicemen took part in 22 rotations of Yugoslav task force during 11 years, which was 21.54% of total strength of the mission. Furthermore, Yugoslavia continued its participation by sending military observers to UN missions in Yemen, on the border between Iraq and Iran, in Namibia, and in Angola. The fact that a number of Yugoslav officers were appointed to the highest commanding duties bears witness of efficiency and moral prestige of YNA personnel recognized by the world. Colonel Lazar Mušicki acted as the UNEF I commander for 6 months. Colonel Branko Pavlović acted as the commander of the military component of the UN mission in Yemen in August and September 1963, whereas Yugoslav general Slavko Jović was appointed the UNIIMOG mission commander and performed this duty for 2 years.

Key words: *peacekeeping operations, UN, Yugoslav National Army (YNA), UNEF I, UNYOM, UNIIMOG, UNTAG, UNAVEM I, II.*

„Војно дело“ је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије и представља отворени форум за публикавање и стимулисање иновативног промишљања и критичку размену искустава о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране, у националном и међународном домену.

Чланци „Војног дела“ фокусирају се на компаративне и мултидисциплинарне теме које обрађују кооперативну националну, регионалну и глобалну безбедност, демократско управљање одбраном, цивилно-војне односе, формулисање стратегије безбедности и планирање одбране, тероризам, контролу наоружања, управљање кризама и чување мира.

Чланци, обима до 1,5 ауторски табак (24 странице формата А4 са по 1.800 карактера, са белинама између речи), достављају се Редакцији „Војног дела“ електронском поштом на адресу vojno.de-lo@mod.gov.rs (формат А4, фронт – *Times New Roman*, величина 12, проред – један ред). Чланак треба да садржи: наслов, име аутора, назив установе аутора, сажетак, кључне речи, увод, разраду, закључак, списак литературе и резиме.

Наслов треба да одражава тему чланка, а речи које га чине треба да буду прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се придода и поднаслов.

Име аутора и електронска адреса. Наводи се пуно име, средње слово, презиме аутора и лична интернет адреса у институцији у којој је аутор запослен. Уколико има више аутора, наводи се само електронска адреса једног, обично првог аутора.

Назив установе аутора. Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример, Војна академија, Катедра друштвених и економских наука, Београд). Бар једна организација у хијерархији мора бити правно лице. Назив установе испишује се иза имена аутора. Функција, чин и звање аутора се не наводе.

Сажетак представља кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Треба да садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Саставни делови сажетка су: циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да се налази између заглавља (наслов, име аутора и назив институције) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Кључне речи јесу термини или фразе које адекватно представљају садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их додељивати ослањајући се на неки међународни извор (попис, речник или тезаурус) који је најшире прихваћен унутар да­те научне области (за науку уопште то је листа кључних речи *Web of Science*). Број кључних речи не може бити већи од 10, а учесталост њихове употребе треба да буде што већа. У чланку се пишу непосредно након сажетка, односно резимеа.

Захвалница. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној напомени на сталном месту, по правилу при дну прве стране чланка.

Претходне верзије рада. Ако је чланак у претходној верзији био изложен на званичном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве стране чланка. Чланак који је већ објављен у неком иностраном часопису одговарајућег ре­номеа може се публиковати у „Војном делу“ једино у преводу на српски језик, уколико се тиме обогаћује национални академски корпус текстова.

Текст и језик чланка. Текст чланка мора да садржи увод, раз­раду и закључак. Текући наслови у тексту се не нумеришу. Рад може бити написан на српском, енглеском, немачком, француском или руском језику. Текст мора бити језички и стилски дотеран, систематизован и без скраћеница (осим стандардних).

Табеларни и графички прикази. Фотографије, цртежи, графика­ни и табеле треба да буду јасни, прегледни и погодни за репродукцију. Треба их радити у програмима *Word*, *Corel* или *Excel* и поставити на жељено место у тексту. Уколико графички и табеларни прикази нису оригинално ауторово дело потребно је навести извор из којег је преузимање извршено.

Навођење (цитирање) у тексту. Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити једнообразан. У самом тексту, на месту на којем се врши позивање, односно цитирање, у угластим заградама обавезно треба написати редни број извора из одељка литература.

Напомене (фусноте) пишу се при дну стране на којој се налази текст на који се односе. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример, научној гра­ђи, приручницима), али не могу бити замена за цитирану литературу.

Листа референци (литература). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и наводи се искључиво у засебном одељку на крају текста чланка,

у виду листе референци. Референце се набрајају редоследом којим се наводе у тексту и не преводe се на језик рада. Библиографски податак за књигу садржи презиме и иницијале имена аутора, назив књиге, назив издавача, место и годину издања. Библиографски податак за часопис садржи презиме и име аутора, наслов чланка, назив часописа, број и годину издања, као и број странице. Наслови цитираних часописа наводе се у оригиналном, пуном или скраћеном, али никако у преведеном облику. При навођењу интернет сајта као литературе наводи се пуна електронска адреса странице која се цитира и датум када се последњи пут приступило тој страници. Обавезно је позивање на литературу у самом тексту, навођењем броја у угластим заградама. Бројеви треба да одговарају списку литературе који је дат у засебном одељку, при крају чланка.

Резиме. Ако је рад написан на српском језику пожељно је да се, поред сажетка на српском, даје и сажетак у проширеном облику на енглеском језику – као тзв. резиме (*summary*). Он се наводи на крају чланка, након одељка литература. Потребно је да буде у структурираном облику, а његова дужина може бити до 1/10 дужине чланка (опширнији је од сажетка на српском језику). Почетак резимеа може бити преведени сажетак на српском језику (са почетка чланка), а затим треба да следе преведени главни наслови, поднаслови и основе закључка чланка (литература се не преводи). Потребно је да се преведе и део текста испод наслова и подналова, водећи рачуна да он буде пропорционалан њиховој величини, а да одражава суштину. За резиме на енглеском језику Редакција обезбеђује лектуру.

Категорија (тип) чланка. У „Војном делу“ публикују се научни чланци који се разврставају у категорије:

- оригиналан научни рад (у којем се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);
- прегледни рад (који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у којем је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);
- кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);
- научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

Изузетно, у неким областима, научни рад у часопису може имати облик монографске студије, као и критичког издања научне грађе (историјско-архивске, лексикографске, библиографске, прегледа података и сл.), дотад непознате или недовољно приступачне за научна истраживања. Радови класификовани као научни морају имати бар две позитивне анонимне рецензије.

Такође, у „Војном делу“ се публикују и прилози ваннаучног карактера, уколико пружају информацију значајну за академску заједницу. То могу бити:

- стручни рад (прилог у којем се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);

- информативни прилог (уводник, коментар и сл.);

- приказ (књиге, рачунарског програма, случаја, научног догађаја, и сл.).

Сви радови подлежу анонимној стручној рецензији, а објављени радови и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима Министарства одбране Републике Србије.

Подаци о аутору. Аутор је, приликом достављања чланка Редакцији, дужан да достави и пропратно писмо у којем треба да наведе:

- о којој врсти чланка се ради,

- податке о аутору: име, средње слово, презиме, чин, звање, и-мејл адреса, адреса послодавца (или војна пошта), ЈМБ грађана, кућна адреса, општина становања, телефонски број на радном месту и код куће, број мобилног телефона, жиро рачун и назив банке.

Уредник

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

- Браће Југовића 16, 11000 Београд •
- Телефон: (011) 3201-995, војни 23-995 •
  - Телефакс: (011) 3241-009 •
- Текући рачун: 840-312849-56 • ПИБ: 102116082 •
- Број потврде о евидентирању за ПДВ: 135328814 •

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ ЗА 2012. ГОДИНУ

Претплаћујемо се на часопис:

бр. примерака

1. „Војно дело“

Годишња претплата 1.400,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923051 .....

2. „Војнотехнички гласник“

Годишња претплата 896,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923054 .....

3. „Нови гласник“

Годишња претплата 1.600,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923053 .....

Претплатне цене важе до 31. 12. 2011. године.

Број примерака издања која се наручују уписати у наруџбеницу, а примерак наруџбенице са доказом о извршеној уплати на горе наведени текући рачун послати на горе наведену адресу.

Купац ..... тел.: .....

Место .....

Улица ..... бр. ....

Потпис наручиоца

М. П. ....

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор
мр *Наташа* Николић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводацац на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

Тираж 850 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази тромесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промашљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.